

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΠΑΤΟΥΡΗ

ΘΕΜΑ:

**«Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα
κατά την τουρκική κατοχή».**

Μαρία Καίλα	Καθηγήτρια	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Επιβλέπουσα της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής
Αναστάσιος Κοντάκος	Καθηγητής	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής
Αντώνιος Χουρδάκης	Καθηγητής	Πανεπιστήμιο Κρήτης	Μέλος της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής
Δημήτριος Χαραλάμπους	Καθηγητής	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	Μέλος της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής
Ιωάννης Χατζηγεωργίου	Καθηγητής	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Μέλος της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής
Σπυρίδων Συρόπουλος	Επίκουρος Καθηγητής	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Μέλος της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής
Εμμανουήλ Κόνσολας	Επίκουρος Καθηγητής	Πανεπιστήμιο Αιγαίου	Μέλος της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

ΚΩΣΤΑΣ Ι. ΠΑΤΟΥΡΗΣ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

*«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση
στα Δωδεκάνησα
κατά την Τουρκική Κατοχή».*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
Ρόδος 2010

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	σελ.	5
Πρόλογος	»	9
Εισαγωγή	»	13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ I.

Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία

I. Ο ρόλος της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση των υπόδουλων Ελλήνων τους δύο πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας	σελ.	19
2. Ο Ρόλος της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση των υποτελών υπό τους Οθω- μανούς Ελλήνων το 17ο, 18ο, 19ο αιώνα.	»	21
3. Η Εγκυκλοπαιδεία I. Πατούσα. Μέθοδοι διδασκαλίας.	»	25
4. Οι μεταβολές της Οθωμανικής κυριαρχίας.	»	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II.

Ο Παιδευτικός ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η Δωδεκάνησος

1. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ανατολική Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας. α. Οι Εκκλησιαστικοί ταγοί, κοσμικοί ηγέτες του υπόδουλου Ελληνισμού. Τα προνόμια.	σελ.	33
2. Η Εκκλησιαστική διοικητική διαίρεση της Δωδεκανήσου κατά τη διάρ- κεια της Οθωμανικής κυριαρχίας. Οι κοινότητες.	»	37
3. Τα τοπικά προνόμια. Οι προνομιούχοι νήσοι	»	41
4. Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση στα νησιά Κω και Ρόδο.	»	43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III.

Μεθοδολογία.

1. Οι Αρχειακές πηγές. Προφυλάξεις - Δυσκολίες έρευνας.	σελ.	47
2. Σκοπός, επιμέρους στόχοι.	»	49
3. Μέθοδος εργασίας: Ανάλυση ενός εγγράφου.....	»	50
3.I. Οι απολαβές και τα καθήκοντα του δασκάλου.	»	51

4. Μέθοδος εργασίας: Αντιπαραβολή - αξιοποίηση των τεκμηρίων δύο εγγράφων με την αρωγή τρίτου εγγράφου	σελ.	52
4.I. Η δημογεροντία της Κω.	»	56
4.II. Τα δύο έγγραφα σε αντιπαραβολή.	»	58
4.III. Συμπληρωματικές πληροφορίες από το έγγραφο της βης Αυγούστου του 1845.	»	61
Πρωτοτυπία - χρησιμότητα - συμπεράσματα	»	62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV.

Έρευνα.

A. Η εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο κατά την Οθωμανική κυριαρχία

1. Η εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο το 16ο και το 17ο αιώνα..	σελ.	67
2. Η εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο το 18ο αιώνα.	»	70
2.α. Το περιεχόμενο της Παιδείας το 18ο αιώνα.	»	72
3. Η εκπαίδευση το 19ο αιώνα. Η εισαγωγή της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας.	»	75
4. Η συνδιοίκηση των σχολείων από τον κλήρο και τους εκπροσώπους των λαϊκών.	»	83
5. Η στροφή του ενδιαφέροντος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο προς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος.	»	93
6. Η Εκπαίδευση μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους (1830).	»	100
7. Οι σχέσεις του Ιερατείου με τις κοινοτικές αρχές και τους ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες των νησιών.	»	103

B. Η αστική τάξη και η Εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο.

1. Η ανάδειξη της αστικής τάξης στη διοίκηση των σχολείων της Κω το 19ο αιώνα.	»	113
2. Οι Φιλεκπαιδευτικές Αδελφότητες.	»	121
3. Η αντιμετώπιση από την Εκκλησία της εκπαιδευτικής δραστηριότητας αλλόδοξων χριστιανικών δογμάτων.	»	139

Γ. Η λειτουργία των σχολείων.

1. Η επιλογή των εκπαιδευτικών και ο διορισμός τους στα κοινοτικά σχολεία.	»	146
1.α. Τα προσόντα των υποψήφιων δασκάλων.	»	149
2. Κατηγορίες Εκπαιδευτικών. Εδραίος και μετακινούμενος δάσκαλος.	»	153
3. Ο μισθός του δασκάλου. Οι εξετάσεις.	»	156
4. Τα οικονομικά προβλήματα - Οι οικονομικοί πόροι των Σχολείων.	»	164
5. Οι Σχολικές Εφορείες.	»	176

5.α. Η αντιμετώπιση των παραβάσεων των Σχολικών Εφόρων.	σελ.	184
6. Η αντιμετώπιση από το ιερατείο της ιδρύσεως σχολείων εκτός του ελέγχου της κοινότητας. Ενδεικτικές διαμάχες για τα εκπαιδευτικά θέματα. »		187
Δ. Τα σχολικά βιβλία		
1. Τα χειρόγραφα και τα έντυπα βιβλία.	»	201
2. Η διδασκαλία της Τουρκικής γλώσσας.	»	214
Ε. Οι παρεμβάσεις των οθωμανικών αρχών στη λειτουργία των Σχολείων		
1. Προβλήματα στη λειτουργία των Σχολείων.	»	221
2. Ο έλεγχος των Σχολικών κτιρίων από τις οθωμανικές αρχές.	»	226

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V.

Συμπεράσματα.	σελ.	237
Παραπομπές.	»	243
Παράρτημα.	»	315
Βιβλιογραφία.	»	329
Αρχειακές πηγές.	»	340
Περίληψη.	»	341
Summary.	»	343

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

Πρόλογος

Η συγγραφή της διδακτορικής διατριβής «Ο ρόλος της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο κατά την Τουρκική κατοχή» αποτέλεσε μία εξαιρετικά σύνθετη και ιδιαίτερα επίπονη και χρονοβόρα προσπάθεια. Αφορμή για την ενασχόλησή μου με το θέμα της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων την περίοδο της οθωμανικής κατοχής της Δωδεκανήσου και το ρόλο της Εκκλησίας σε αυτήν αποτέλεσε η πολύχρονη μελέτη του Αρχείου της Ιεράς Μονής της Παναγίας Σπηλιανής της Νισύρου, ο σχολιασμός, η θεματική και χρονολογική ταξινόμηση των εγγράφων του και τέλος η δημοσίευσή τους στη δίτομη έκδοση της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών «Σπηλιανής Αρχείον» (1999). Η εντύπωση στο περιεχόμενο των χιλίων και πλέον εγγράφων του Αρχείου αυτού ανέδειξε τον πρωταγωνιστικό ρόλο της τοπικής Εκκλησίας σε κάθε εκδήλωση της ατομικής, της κοινοτικής και της κοινωνικής ζωής των κατοίκων της Νισύρου, επομένως και της εκπαιδευτικής ζωής τους. Η διαπίστωση αυτή αποτέλεσε το ερέθισμα για να ενδιαφερθώ και να ερευνήσω τα Ιστορικά Αρχεία και των υπολοίπων νησιών της Δωδεκανήσου ώστε να συνθέσω τον ακριβή ρόλο της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων της δεδομένου του ενιαίου γεωγραφικού - πολιτισμικού χώρου των νησιών όπως τον καθόρισαν η κοινή γλώσσα και οι ισχυροί εκκλησιαστικοί, εθνολογικοί και πολιτιστικοί δεσμοί των κατοίκων τους. Ένα επιπλέον ισχυρό κίνητρο στο ερευνητικό μου ενδιαφέρον αποτέλεσε η διαπίστωση ότι τα Αρχεία των νησιών δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας και ανάδειξης του περιεχομένου τους στο σύνολο των εγγράφων τους, ενώ απουσιάζει πλήρως η αντιπαραβολή, ο συσχετισμός, η συνεξέταση των τεκμηρίων τους.

Το πρώτο βήμα στη διαδικασία της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής αποτέλεσε η μελέτη του ιστορικού πλαισίου το οποίο περιέβαλλε τους υποτελείς και μέσα στο οποίο η κοινοτική ζωή των κατοίκων της Δωδεκανήσου ανέπτυξε τη δράση της. Τούτο απαίτησε τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας που μου παρείχαν η Εθνική βιβλιοθήκη, η βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, η Γεννάδειος βιβλιοθήκη και οι βιβλιοθήκες των νησιών της Δωδεκανήσου και των παροικιακών συλλόγων των

Δωδεκανησίων της Αττικής. Θεωρώ υποχρέωσή μου στο πέρας αυτής της προσπάθειας να ευχαριστήσω την κ. Αικατερίνη Φλεριανού προϊσταμένη του τμήματος της Μπενακείου βιβλιοθήκης της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, τον κ. Ευάγγελο Ν. Δρακόπουλο βιβλιοθηκονόμο της βιβλιοθήκης αυτής, την κ. Φανή Καπελά - Κουτούζη δημοτική σύμβουλο και πρόεδρο του Δημοτικού Οργανισμού Πολιτισμού του δήμου Καλυμνίων (Δ.Ο.Π.), τον κ. Νίκο Μαστρομηνά τέως πρόεδρο της Ομοσπονδίας Δωδεκανησιακών σωματείων Αθηνών - Πειραιώς και τέως πρόεδρο του συλλόγου των Καρπαθίων της Αττικής, την κ. Αντωνία Αγρέλλη υπεύθυνη της βιβλιοθήκης του δήμου Ηρακλειδών της Κω, τον κ. Κώστα Αγαπητίδη πρόεδρο του πολιτιστικού ιδρύματος Δωδεκανήσου «Κλεόβουλος ο Λίνδιος» και του κοινωνικού συλλόγου Συμαίων «ο Πανορμίτης» τον κ. Γεώργιο Στρατιώτη Γενικό Γραμματέα του συλλόγου των εν Ελλάδι Κασίων, τον κ. Ιωάννη Θ. Πατέλη πρόεδρο του Αναγνωστηρίου Καλύμνου «Αι Μούσαι», και την υπεύθυνη του Αναγνωστηρίου κ. Θεμελίνα Σαπουνάκη, τον κ. Ιωάννη Μελιανό γραμματέα της βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου, τον κ. Κώστα Πάχο υπεύθυνο έκδοσης της εφημερίδας «Λεριακά Νέα» και τον κ. Κυριάκο Χονδρό υπεύθυνο του Ιστορικού και Λαογραφικού Αρχείου Μεγίστης. Η μελέτη των πληροφοριών που μου παρείχε η έγκριτη βιβλιογραφία των βιβλιοθηκών αυτών προσανατόλισε το ερευνητικό μου έργο. Η Οθωμανική αυτοκρατορία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, ο υποτελής Ελληνισμός στο σύνολό του και εν συνεχεία το Ελληνικό κράτος αποτέλεσαν τους άξονες αναφοράς των Ελληνορθόδοξων κατοίκων της Δωδεκανήσου.

Επόμενο βήμα υπήρξε η επίσκεψη στα Ιστορικά Αρχεία των νησιών, η μελέτη των εγγράφων τους και η αποδελτίωση των πληροφοριών τους. Η επίπονη αυτή εργασία συμπεριέλαβε την ενδελεχή εξέταση κάθε εγγράφου και την αναζήτηση στοιχείων για την εκπαιδευτική ζωή των ελληνορθόδοξων κατοίκων κάθε νησιού, αλλά και στοιχείων που παρεπιπτόντως αναφέροντο σε άλλα νησιά του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Η μελέτη όλων των εγγράφων του κάθε αρχείου ήταν απολύτως αναγκαία, διότι αφενός μεν το αρχειακό υλικό δεν είναι επεξεργασμένο και ταξινομημένο ώστε να είναι ευχερής η απευθείας προσέγγιση των εκπαιδευτικών θεμάτων, αφετέρου διότι στοιχεία εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος φινοξενούνται διάσπαρτα σε ένα πλήθος εγγράφων στο περιθώριο της κύριας θεματολογίας τους. Η προσέγγιση στις αρχειακές πηγές των νησιών κατέστη δυνατή κατόπιν της σχετικής άδειας την οποία άλλοτε με φειδώ και άλλοτε με περισσότερη ελευθερία και πάντα με τη συνοδεία υπεύθυνου αντιπροσώπου τους μου παρείχαν οι αρχιερείς της Δωδεκανήσου. Από τη θέση αυτή ευχαριστώ τον πανοσιολογιώτατο καθηγούμενο και πατριαρχικό Έξαρχο της ιεράς μονής Πάτμου κ. Αντίπα και τους σεβασμιώτατους μητροπολίτες Λέρου - Καλύμνου - Αστυπάλαιας κ.κ. Παΐσιο, Κω - Νισύρου κ.κ. Αιμιλιανό, Ρόδου κ.κ. Κύριλλο, Κάσου - Καρπάθου κ.κ. Αμβρόσιο. Επίσης ευχαριστώ τους συνοδούς μου - αντιπροσώπους τους κατά την επίσκεψή μου στους χώρους των Αρχείων για την ευγένεια και την προθυμία τους να με εξυπηρετήσουν, τον κ. Ιωάννη

Μελιανό υπεύθυνο του Αρχείου της Ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου, τον π. Αντώνιο Μακρυλλό της ιεράς μητροπόλεως Λέρου - Καλύμνου και Αστυπάλαιας, τον π. Αντώνιο Φράγκο, τον αρχιμανδρίτη Στέφανο Καλλιστή και τον π. Γιάννη Μηνά της ιεράς μητροπόλεως Κω - Νισύρου, τον π. Εμμανουήλ Σκλιβάκη της ιεράς μητροπόλεως Ρόδου.

Ευχαριστίες οφείλω στην κ. Μαρία Καΐλα καθηγήτρια του Τμήματος Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου, επιβλέπουσα καθηγήτρια και τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής κ.κ. Αναστάσιο Κοντάκο καθηγητή και πρόεδρο του Τμήματος Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου και Αντώνιο Χουρδάκη καθηγητή του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης για τις υποδείξεις τους και την συμβολή τους στην επιτυχή ολοκλήρωση της διδακτορικής μου διατριβής. Τέλος αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω τον κ. Βασίλειο Κύρκο ομότιμο καθηγητή Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών για τις πολύτιμες συμβουλές και τη βοήθεια που μου προσέφερε. Ευχαριστώ επίσης την κ. Αθηνά Κατσικάρη για την επαγγελματική επάρκεια με την οποία δακτυλογράφησε και σελιδοποίησε τα χειρόγραφα κείμενά μου όπως επίσης και για την υπομονή και αντοχή της στις διορθώσεις και στις ενδιάμεσες προσθήκες των κειμένων.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

Εισαγωγή

Η ανάπτυξη του θέματος της διδακτορικής διατριβής «Ο ρόλος της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο κατά την Τουρκική κατοχή» στηρίχτηκε στην έρευνα και στην αξιοποίηση των εγγράφων που διασώζονται στα Ιστορικά Αρχεία των νησιών, σε ατομικές συλλογές καθώς και στις διάσπαρτες δημοσιεύσεις εγγράφων σε τοπικές εκδόσεις. Τα στοιχεία, οι πληροφορίες, τα τεκμήρια που περιέχουν τα έγγραφα αυτά έπρεπε να διασταυρωθούν, να αντιπαραβληθούν, να αξιολογηθούν ως εκδηλώσεις μίας συνιστώσας της κοινοτικής, εκκλησιαστικής και εθνικής ζωής των υποτελών Ελλήνων που αφορούσε την εκπαίδευση. Μέσα σε ένα πολύπλοκο πολιτικό σύστημα, το οποίο καθόρισαν οι πολιτικές και οι οικονομικές αλλαγές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παράλληλα με τις διεθνείς συνθήκες, τις επιστημονικές ανακαλύψεις και τις τεχνολογικές εφαρμογές της εποχής, η εκπαίδευση στα νησιά της Δωδεκανήσου γνώρισε τις αντίστοιχες προσαρμογές. Τέλος η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και η ίδρυση του ελληνικού κράτους επανακαθόρισαν τους σκοπούς της Εκπαίδευσης στη Δωδεκάνησο.

Η πολυτάραχη ζωή, υπό την οποία διαβίωσαν οι κάτοικοι των νησιών, συνέτεινε ώστε μεγάλο μέρος των αρχείων τους να καταστραφεί· σε μερικά νησιά μάλιστα, όπως είναι η Κάσος, η Κάρπαθος, η Χάλκη, η Αστυπάλαια να περιοριστεί σε ένα μικρό αριθμό εγγράφων που διασώθηκαν ως οικογενειακές ενθυμήσεις. Τα διασωθέντα έγγραφα δεν καλύπτουν ισομερώς την μακραίωνη χρονική περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στα Δωδεκάνησα, δηλαδή το χρονικό διάστημα από το 1522, όταν καταλήφθηκε η Ρόδος και εν συνεχεία τα υπόλοιπα νησιά από τις Οθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, έως το 1912 έτος κατά το οποίο τα νησιά περιήλθαν υπό Ιταλική κατοχή.

Τις έγγραφες πηγές εντοπίζουμε χρονικά από τον 17ο αιώνα κατά τρόπο αποσπασματικό και απολύτως διάσπαρτο, με ελάχιστες αξιοποιήσιμες αναφορές και στοιχεία. Ακολουθούν πολυπληθέστερες το 18ο και πλειοψηφούν το 19ο αιώνα. Τα έγγραφα των αρχείων στα διάφορα νησιά δεν έχουν τύχει συστηματικής επεξεργασίας, δηλαδή δεν έχουν αρχειοθετηθεί, παραμένουν απροστάτευτα από τη φθορά του χρόνου και τις ανθρώπινες επεμβάσεις, εική και ως έτυχε, με αποτέλεσμα να έχουν υποστεί εκτεταμένη φθορά, ενώ ένας σημαντικός αριθμός αξιόλογων εγγράφων απουσιάζουν από τη θέση τους. Η ανάπτυξη του θέματος της διδακτορικής διατριβής υπάκουσε στις δυσκολίες και στις αντιξοότητες της αξιοποίησης των αρχείων όπως είναι αυτονόητο. Ακολούθησε κατά τη διάρθρωσή της την πυκνότητα και το εύρος των

τεκμηρίων και των πληροφοριών που διασώθηκαν στα Ιστορικά Αρχεία των νησιών κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Τα στοιχεία αυτά αξιοποιήθηκαν υπό το πρίσμα του ενιαίου πολιτισμικού, πολιτιστικού, θρησκευτικού, εθνικού πολυνησιακού χώρου που συγκροτούν τα νησιά της Δωδεκανήσου, όπως τον καθόρισαν η κοινή καταγωγή των κατοίκων τους, οι ταυτόσημες παραδόσεις, η πίστη στην Ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία, η Ελληνική τους γλώσσα. Ο χωρισμός των Κεφαλαίων της διδακτορικής διατριβής ακολούθησε την πορεία των αλλαγών του ευρύτερου περιβάλλοντος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπό το οποίο διαβιούσαν οι κάτοικοι των νησιών.

Θεωρήθηκε απαραίτητη η πρόταξη των Κεφαλαίων: I. Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία και II. Ο παιδευτικός ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η Δωδεκάνησος, που διαπραγματεύονται συνοπτικά την κατάσταση των εκπαιδευτικών πραγμάτων κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο συνολικά στον υπόδουλο Ελληνισμό και εν συνεχεία στο Ελληνικό κράτος. Ερευνούμε την πορεία και τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την ιστορική περίοδο που εξετάζουμε και το καθεστώς υπό το οποίο το Οικουμενικό Πατριαρχείο διαβιούσε με τις υπό τη δικαιοδοσία του Μητροπόλεις, Επισκοπές, Αρχιεπισκοπές και την Εξαρχία της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου και πως οι συνθήκες αυτές επέδρασαν στη λειτουργία των σχολείων και στην εκπαίδευση. Γίνεται εκτενής αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο, εντός του οποίου παρεχόταν η εκπαίδευση στους Ελληνορθόδοξους μαθητές των νησιών της Δωδεκανήσου και στους παράγοντες, οι οποίοι επηρέασαν καθοριστικά την εξέλιξη και την ανάπτυξη της. Το τρίτο κεφάλαιο διαπραγματεύεται τη μέθοδο εργασίας, τον τρόπο προσέγγισης των αρχειακών πηγών και τα διαδοχικά βήματα της επιστημονικής ανάλυσης, επεξεργασίας, διασταύρωσης και τεκμηρίωσης των στοιχείων και των πληροφοριών τους και προβάλλει την πρωτοτυπία και χρησιμότητα των αποτελεσμάτων της.

Ακολουθεί το τέταρτο κεφάλαιο, το οποίο ενσωματώνει το σύνολο των τεκμηρίων που προέκυψαν από την αρχειακή έρευνα και συγκαταλέγει στα περιεχόμενά του ως υποκεφάλαια τις εξής επιμέρους θεματικές ενότητες: Α. Η εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο κατά την Οθωμανική κυριαρχία, Β. Η αστική τάξη και η Εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο, Γ. Η λειτουργία των σχολείων, Δ. Τα σχολικά βιβλία, Ε. Οι παρεμβάσεις των οθωμανικών αρχών στη λειτουργία των σχολείων.

Τέλος το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τα Συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν από την ανάπτυξη του θέματος της διδακτορικής διατριβής.

Στη θεματική ενότητα Α. Η εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο κατά την Οθωμανική κυριαρχία εξετάζεται η κατάσταση της Εκπαίδευσης των Ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας. Η πραγμάτευση του θέματος επιμερίζει τις αναφορές της στα εξής υποκεφάλαια: 1) Η Εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο το 16ο και 17ο αιώνα. Κατά τη χρονική αυτή περίοδο η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν στην ακμή της, η κοινοτική ζωή των Ελλήνων στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή του υπόδουλου ελληνισμού υπήρξε ανοργάνωτη σε κατάσταση διαλύσεως και τα διαθέσιμα έγγραφα τεκμήρια είναι τα πλέον ανεπαρκή και αποσπασματικά. Η εκπαίδευση ήταν υποτυπώδης, τα σχολεία ανύπαρκτα και η

παροχή παιδείας στους ελληνορθόδοξους, όπου παρεχόταν, περιορίστηκε στη διδασκαλία κάποιων μαθημάτων ανάγνωσης και γραφής από αυτοσχέδιους δασκάλους κυρίως ιερωμένους. 2) Η Εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο το 18ο αιώνα. Η ανάπτυξη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, λόγω των ευνοϊκών περιστάσεων που δημιούργησε η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και η χαλάρωση των δεσμών κατοχής εξαιτίας της προϊούσας παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συνέτειναν στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης και στην ίδρυση σχολείων στα νησιά της Δωδεκανήσου 3) Η εκπαίδευση το 19ο αιώνα. Η εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας. Η άνθηση της Παιδείας, η οποία ξεκίνησε το 18ο αιώνα έλαβε καθολική μορφή με την ίδρυση σχολείων σε κάθε χωριό των νησιών της Δωδεκανήσου το 19ο αιώνα. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, και εν συνεχεία η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1839-1876) και η ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας κατά την περίοδο αυτή υπήρξαν παράγοντες ευνοϊκοί για την οργάνωση της κοινοτικής ζωής και την αναβάθμιση της παρεχόμενης παιδείας. Η εκπαιδευτική διαδικασία εμπλουτίστηκε με τα μαθήματα της Φυσικής, των Μαθηματικών, της Χημείας, της Ιστορίας, της Γεωγραφίας, της Γυμναστικής. Αλλαγή υπήρξε και στον τρόπο μετάδοσης του εκπαιδευτικού αγαθού. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας αντικατέστησε την εμπειρική διδασκαλία των αυτοσχέδιων πειραματισμών των διάφορων δασκάλων, τη ψυχαγωγική και τη μονολεκτική μέθοδο διδασκαλίας και κυριάρχησε στα σχολεία της Δωδεκανήσου έως τον 20ο αιώνα. Επιπλέον η ανάμειξη των λαϊκών μελών των κοινοτήτων στη διοίκηση των σχολείων, η συνεργασία τους με τον κλήρο για την επίλυση των εκπαιδευτικών προβλημάτων και η ανάδειξη των ευπόρων νησιωτών ως οικονομικών παραγόντων με ισχυρό λόγο και εξέχοντα ρόλο στα κοινοτικά θέματα, διαφοροποίησαν τους όρους υπό τους οποίους τα σχολεία παρείχαν το εκπαιδευτικό αγαθό στους τροφίμους τους. Ο περιορισμός της ισχύος του κλήρου συμπληρώθηκε από τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης και των σχολείων της Δωδεκανήσου προς το νεοπαγές ελληνικό κράτος και την μερική αποκοπή της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Η θεματική ενότητα Β εξετάζει τη συμβολή της αστικής τάξης στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης στη Δωδεκάνησο κατά το 19ο αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό συμπεριλαμβάνονται τα εξής αντικείμενα: 1) Η ανάδειξη της αστικής τάξης στη διοίκηση των σχολείων της Κω, 2) Οι Φιλεκπαιδευτικές Αδελφότητες, 3) Η αντιμετώπιση από την Εκκλησία της Εκπαιδευτικής δραστηριότητας αλλόδοξων Χριστιανικών δογμάτων.

Η οικονομική ευμάρεια των πλούσιων εμπόρων, των ναυτικών, των απόδημων νησιωτών, η γνώση και οι εμπειρίες που απόκτησαν από τις εμπορικές τους συναλλαγές και τις επαφές τους με το ελληνικό κράτος και τη Δύση και τα φιλογενή και φιλόμουσα αισθήματά τους, συνέτειναν με την παρακίνηση και των κληρικών να προσέλθουν αρωγοί στις εκπαιδευτικές ανάγκες του τόπου της καταγωγής τους. Ένα επιπλέον κίνητρο υπήρξε η ανάγκη δημιουργίας μορφωμένου εργατικού δυναμικού για την στελέχωση των επιχειρήσεών τους. Η αστική τάξη εστίασε το ενδιαφέρον της στη διοίκηση των σχολείων με τη συμμετοχή της στις Σχολικές Εφορείες και τη δημιουργία ισχυρού σχολικού ταμείου για τις ανάγκες της εκπαίδευσης. Οι φιλοπάτριδες

απόδημοι νησιώτες κατεύθυναν τις οικονομικές τους ενισχύσεις προς τα σχολεία της ιδιαίτερης πατρίδας τους με τη σύμπτυξη φιλεκπαιδευτικών σωματείων, τα οποία ίδρυσαν στις παροικίες τους στην Κωνσταντινούπολη, στο Πόρτ Σάιδ, στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο της Αιγύπτου. Η εκκοσμίκευση της ζωής των νησιωτών και το προσηλυτιστικό ενδιαφέρον των άλλων χριστιανικών δογμάτων έναντι των ορθόδοξων χριστιανών συνέτειναν στην ίδρυση και στη λειτουργία σχολείων και στην εκπαιδευτική δραστηριότητα εκπροσώπων άλλων χριστιανικών δογματικών δοξασιών στη Ρόδο. Η Ορθόδοξη Εκκλησία διά των εκπροσώπων της επισκόπων και κληρικών αντιμετώπισε την εκπαιδευτική αυτή δραστηριότητα ως εχθρική και ως εξαιρετικά επικίνδυνη και για το λόγο αυτό εναντιώθηκε με σθένος εναντίον της.

Η θεματική ενότητα Γ του τέταρτου κεφαλαίου της διδακτορικής διατριβής εξετάζει όλα τα θέματα που αναφέρονται στη λειτουργία των σχολείων. Συγκεκριμένα περιλαμβάνει τις ακόλουθες ιδιαίτερες ενότητες που αφορούν: 1) τον εκπαιδευτικό, δηλαδή τα απαιτούμενα προσόντα για την επιλογή και το διορισμό του στα κοινοτικά σχολεία, τις κατηγορίες των εκπαιδευτικών, το μισθό και την αξιολόγηση του έργου του, 2) τη διοίκηση των σχολείων, δηλαδή τους οικονομικούς πόρους, τα προβλήματα της λειτουργίας των σχολείων, τις σχολικές εφορείες, τη σχέση του κλήρου με την αστική τάξη, τα ιδιωτικά σχολεία.

Η επόμενη Δ θεματική ενότητα αναφέρεται στα σχολικά βιβλία. Οι μαθητές των σχολείων της Δωδεκανήσου σε όλη τη διάρκεια των σπουδών τους ασκούσαν στην αντιγραφική εργασία προκειμένου να θησαυρίσουν σε γραπτό λόγο τα μαθήματά τους. Η εισαγωγή και η χρήση των έντυπων σχολικών βιβλίων εμφανίστηκε στα σχολεία της Δωδεκανήσου το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και συνάντησε τη δυσπιστία της Οθωμανικής διοίκησης, η οποία προσπάθησε να ελέγξει την κυκλοφορία τους και να τα προσδιορίσει με τη σύνταξη καταλόγου εγκεκριμένων σχολικών βιβλίων. Παράλληλα η Οθωμανική διοίκηση προσπάθησε να εισάγει τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων χωρίς να συναντήσει κλίμα αποδοχής της. Η ίδρυση και η λειτουργία σχολείων στα νησιά της Δωδεκανήσου υπήρξε ακώλυτη εκ μέρους των Οθωμανικών αρχών από την αρχή της κατοχής εκ μέρους τους των νησιών μέχρι το 1869, οπότε η συμπαράσταση της Κάσου στην Κρητική Επανάσταση και το τέλος των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (1876) μετέβαλε την αδιάφορη και ανεκτική τους στάση έναντι της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων. Η Ε θεματική ενότητα αναφέρει τις παρεμβάσεις των τουρκικών αρχών στη λειτουργία των σχολείων και αναπτύσσει διεξοδικά τα εμπόδια που παρέβαλλαν οι Τούρκοι και τα προβλήματα που δημιούργησαν στην απρόσκοπτη λειτουργία τους ιδιαίτερα με τον έλεγχο των σχολικών κτιρίων και τη θεσμοθέτηση της άδειας ιδρύσεως των σχολείων. Τέλος στο πέμπτο κεφάλαιο παρατίθενται τα συμπεράσματα, τα οποία προκύπτουν από την ανάπτυξη των κεφαλαίων της διδακτορικής διατριβής και ακολουθούν οι Παραπομπές και το Παράρτημα, όπου καταχωρείται ενδεικτικά ένας μικρός αριθμός σημαντικών εγγράφων από τις αρχειακές πηγές της Δωδεκανήσου και η σχετική βιβλιογραφία.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΞΕΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

1. Ο ρόλος της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση των υπόδουλων Ελλήνων τους δύο πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας

Η υποδούλωση των Ελλήνων υπό τον οθωμανικό ζυγό επέφερε πλήρη αποδιοργάνωση σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής των υποτελών Ελληνορθόδοξων κατοίκων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η κατάρρευση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας εξανάγκασε τις πνευματικές δυνάμεις των Ελλήνων να διασκορπιστούν στη Δύση, ενώ η αρπαγή των περιουσιών τους, οι σφαγές, ο εξισλαμισμός εξαθλίωσαν, αποδεκάτισαν τους εναπομείναντες Έλληνες και κλόνισαν το ψυχισμό του γένους¹.

Υπό τις συνθήκες αυτές, όπως είναι φυσικό, το ενδιαφέρον των υπόδουλων Ελλήνων προσανατολίστηκε στη θεραπεία των άμεσων βιοτικών αναγκών, στην εξασφάλιση της επιβίωσής τους. Οι βιοτικές μέριμνες ήταν παράγων ανασχετικός της καλλιέργειας των γραμμάτων και της ανάπτυξης των Μουσών και καθήλωσαν το γένος στην αμάθεια και στην απαιδευσία². Βέβαια, μεμονομένα και διάσπαρτα σε ολόκληρη την έκταση των εδαφών του υπόδουλου Ελληνισμού υπήρξαν κάποιοι θύλακες εκπαιδευτικής δραστηριότητας υποτυπώδους μορφής. Τούτο μαρτυρεί και προϋποθέτει η ύπαρξη ιερέων ικανών να διαβάζουν τα βιβλία της Εκκλησίας κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών - λατρευτικών τελετών της Εκκλησίας. Οπωσδήποτε λοιπόν και παρά την έλλειψη επαρκών πηγών, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι πρέπει να υπήρξε κάποιας μορφής δυνατότητα μετάδοσης των δεξιοτήτων της ανάγνωσης και της γραφής κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Φορέας αυτής της υποτυπώδους μορφής εκπαιδευτικής δραστηριότητας υπήρξαν τα μοναστήρια και γενικώς οι εκκλησιαστικοί χώροι, οι οποίοι σε περιόδους ομαλής συμβίωσης των υπόδουλων Ελλήνων με τους οθωμανούς κατακτητές είχαν τη δυνατότητα αυτή υπό την προστασία ή την ανοχή των κατακτητών³.

Η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία ταυτίστηκε κατά τη διάρκεια της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας με μία ιδιότυπη μορφή ανώτατης εξουσίας του γένους των Ελλήνων, ένα κέντρο διττής αναφοράς τόσο των υπόδουλων Ελλήνων όσο και των κατακτητών⁴. Η παρουσία της Εκκλησίας σε κάθε σημείο ως τις εσχαιές της αυτοκρατορίας, με εκπρόσωπό της τον τοπικό ιερέα όταν κάθε άλλη μορφή εξουσίας εξέλιπε δημιούργησε ένα πλήρη διοικητικό μηχανισμό συγκροτημένο νομικά με τους Κανόνες της Εκκλησίας και τα προνόμια που της παραχώρησε ο κατακτητής⁵. Επιπρόσθετα η εκκλησιαστική ζωή με τον πλούτο των τελετών σε κάθε περίπτωση της ατομικής - οικογενειακής - κοινωνικής ζωής έδινε τη δυνατότητα της συχνής συνύπαρξης των υπόδουλων Ελλήνων στον ίδιο χώρο, για τον ίδιο σκοπό συνταυτίζοντας ψυχικά τους υπόδουλους ως μέλη του ίδιου γένους⁶.

Η αναγνώριση του Πατριάρχη από τον ίδιο τον Πορθητή ως ηγέτη των ορθόδοξων

χριστιανών και εν προκειμένω των Ελλήνων Ορθόδοξων Χριστιανών, όπως και η προστασία της Εκκλησίας από την οθωμανική διοίκηση σε περιόδους ομαλών σχέσεων των δύο λαών, προϋπόθετε τη συνεχή δημιουργία εκκλησιαστικών στελεχών για την επάνδρωση των ιερατικών θέσεων όλων των βαθμών της ιερωσύνης όπως και των γραμματέων των Πατριαρχών, των Μητροπολιτών, των Επισκόπων κλπ.

Ήταν συνεπώς αδήριτη ανάγκη η ίδρυση και η λειτουργία σχολείων υπό την άμεση εποπτεία της Εκκλησίας προκειμένου να αποκτήσουν τα στελέχη αυτά τις δεξιότητες της στοιχειώδους, τουλάχιστον, ανάγνωσης και γραφής⁷. Υπό το πρίσμα αυτό πρέπει να εξετασθεί η απόφαση της Τοπικής Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως το 1593 πατριαρχεύοντος του Ιερεμίου του Β' κατά την οποία, σύμφωνα με το Ζ Κανόνα της: «*Ἦρρισεν ἡ Ἁγία Σύνοδος, ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικία φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ Θεῖα καὶ τὰ ἱερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι, βοηθεῖν δέ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐάν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν*»⁸. Με την απόφαση αυτή ο επίσκοπος κάθε περιοχής της δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου εντέλλετο όπως δημιουργήσει τις προϋποθέσεις διδασκαλίας «*τῶν Θεῖων καὶ τῶν ἱερῶν γραμμάτων*», με τη φροντίδα και την οικονομική επιβάρυνσή του, ώστε να διευκολυνθούν τόσο οι διδάσκοντες όσο και οι διδασκόμενοι «*ἐάν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν*». Η αναφορά στη διδασκαλία «*τῶν Θεῖων καὶ τῶν ἱερῶν γραμμάτων*» είναι δηλωτική του στόχου της εκπαιδευτικής αυτής προσπάθειας, η οποία επικεντρωνόταν στη γνώση του περιεχομένου των βιβλίων της Εκκλησίας που ήταν και είναι απαραίτητο εφόδιο κάθε ιερωμένου⁹.

Η απόφαση αυτή της Τοπικής Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως, μολονότι είναι άγνωστο αν και σε ποιο βαθμό πραγματοποιήθηκε, είναι ενδεικτική των προθέσεων και μιας γενικής εκπαιδευτικής κατεύθυνσης την οποία προσπαθούσε να προσδώσει ο επικεφαλής του υπόδουλου Ελληνισμού Πατριάρχης ως περιεχόμενο σπουδών στά σχολεία που πιθανόν να ιδρύοντο ενάμισι αιώνα μετά την πτώση της Βασιλεύουσας¹⁰. Το πιθανότερο ενδεχόμενο είναι η απόφαση αυτή να μην υλοποιήθηκε σε ευρεία κλίμακα, άλλωστε σε μια τέτοια περίπτωση θα είχαν διασωθεί τα σχετικά πειστήρια, οπωσδήποτε όμως μεμονομένα, όπου οι τοπικές συνθήκες το ευνοούσαν, κυρίως στις μεγάλες πόλεις ή στις οικονομικά εύρωστες μοναστηριακές κοινότητες ιδρύθηκαν σχολεία υπό την εποπτεία των ιερωμένων¹¹. Η λανθάνουσα αυτή εκπαιδευτική δραστηριότητα έργο ατομικό, περιορισμένο χρονικά και χωρικά χαρακτήρισε το ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα¹². Τα υποτυπώδη αυτά σχολεία συνιστούσαν μια ομάδα δέκα - δεκαπέντε ατόμων διαφορετικών ηλικιών, ένας ελάχιστα μορφωμένος δάσκαλος, ο οποίος στο περιθώριο των ασχολιών του παρέδιδε μαθήματα κατά τις γνώσεις και την κρίση του και ο χώρος του σχολείου που ήταν ο νάρθηκας ή ένα κελί κάποιου ναού ή κάποιο άλλο πρόχειρο οίκημα. Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας προσπάθειας

ήταν πενιχρά και περιορίζοντο στην εκμάθηση της ανάγνωσης και της γραφής, τα λεγόμενα «κολυβογράμματα», χωρίς να εξυπακούεται ότι η δεξιότητα της ανάγνωσης οδηγούσε οπωσδήποτε στην κατανόηση του κειμένου¹³.

Η απαιδευσία των υπόδουλων επιτείνεται και από τη δυσπιστία, το φόβο, την αντίθεση μερίδας ιερωμένων έναντι της κλασικής, της «θύραθεν» παιδείας και των νέων επιτευγμάτων της επιστήμης τα οποία κατέκλυσαν τη Δύση. Αγράμματοι και απαίδευτοι οι ίδιοι αντιδρούσαν στην ίδρυση και στη λειτουργία σχολείων, ιδιαίτερα, ανωτέρων σχολείων φοβούμενοι την απώλεια της θέσεώς τους¹⁴. Η αποκλειστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας για την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείων συμπαρέσυρε στη δίνη των δικών της προβλημάτων και τη λειτουργία των Σχολείων, καθώς η Εκκλησία συχνά δοκιμαζόταν δεινώς εξαιτίας της διαφθοράς του κλήρου, των συχνών αλλαξοπατριαρχιών, των δυσβάστακτων χρεών έναντι του κατακτητή κλπ.

Συμπερασματικά κατά τους δύο πρώτους αιώνες της δουλείας οι υποτελείς Έλληνες, παράλληλα με την πληθυσμιακή κάμψη και τον οικονομικό μαρασμό τον οποίο υπέστησαν, παρέμειναν ουσιαστικά απαίδευτοι και πνευματικά υπανάπτυκτοι.

2. Ο Ρόλος της Εκκλησίας στην Εκπαίδευση των υποτελών υπό τους Οθωμανούς Ελλήνων το 17ο, 18ο, 19ο αιώνα.

Η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σημάδια της οποίας ήταν εμφανή ήδη από το β' ήμισυ του 16ου αιώνα συνεχίστηκε τους επόμενους αιώνες και έγινε αισθητή με τη διαφθορά του διοικητικού μηχανισμού, την αποδυνάμωση της στρατιωτικής ισχύος, την οικονομική καχεξία. Ως αποτέλεσμα των αδυναμιών αυτών του οθωμανικού κράτους οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής (Γαλλία, Αγγλία, Ρωσία) επικυριάρχησαν επί αυτού στις μεταξύ τους στρατιωτικές και διπλωματικές σχέσεις¹⁵.

Η φήμη της άλλοτε αήττητης οθωμανικής στρατιωτικής μηχανής είχε δεχθεί ισχυρά πλήγματα στο πεδίο των μαχών, τα οποία οδήγησαν την οθωμανική αυτοκρατορία στην υπογραφή και στην υιοθέτηση διεθνών συνθηκών ετεροβαρών εις βάρος των συμφερόντων της¹⁶. Ιδιαίτερα με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) μεταξύ της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Ρωσία πέραν του δικαιώματος ελευθεροπλοΐας στη Μαύρη Θάλασσα, αναλάμβανε ουσιαστικά την κηδεμονία των ομόθησκων της υποτελών κατοίκων της με τη δυνατότητα που της έδινε η συνθήκη να παρεμβαίνει υπέρ των Ορθοδόξων χριστιανών και να προστατεύει τα ατομικά τους δικαιώματα. Επιπλέον με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή οι Έλληνες είχαν το δικαίωμα να αναρτήσουν στα εμπορικά τους πλοία τη Ρώσικη σημαία, γεγονός που απελευθέρωσε τους εμπορικούς δρόμους για τα ελληνικά πλοία και έδωσε τη δυνατότητα στους Έλληνες εμπόρους να αναπτυχθούν οικονομικά και να ευημερήσουν¹⁷.

Την ίδια εποχή (17ο - 18ο αιώνα) στη Δύση συντελείτο πραγματική κοσμογονία στην ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας, στη διάδοση νέων φιλοσοφικών ιδεών και ρευμάτων, ενώ η Γαλλική επανάσταση (1789) και οι ιδέες της έδωσαν ελπίδες και αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης και σταθερό σημείο αναφοράς των καταπιεσμένων και υποτελών σε ξένους δυνάστες λαών¹⁸. Η κυοφορία, η γέννηση και η ανάπτυξη του επιστημονικού και του πολιτιστικού επιπέδου και οι αλλαγές που ακολούθησαν στην οικονομική, στην κοινωνική και στην πολεμική ζωή των λαών της Δύσης δεν είχαν αντίστοιχη πορεία μεταβολών, κατά το χρόνο που επιτελούντο, στην οθωμανική αυτοκρατορία, δεδομένου του γεγονότος ότι τόσο η ηγεσία όσο και οι λαοί που κατοικούσαν στην Ανατολική Μεσόγειο διέκειντο επιφυλακτικά απέναντι σ' αυτές¹⁹. Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και την οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων εμπόρων και των κοινοτήτων που ακολούθησε, ήρθαν σε επαφή οι Έλληνες και γνώρισαν τα νέα επιστημονικά επιτεύγματα της Δύσης. Παράλληλα οι Έλληνες λόγιοι οι οποίοι είχαν σπουδάσει σε πανεπιστήμια της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας κλπ. αποτέλεσαν τους φορείς των νέων ιδεών και των φιλοσοφικών ρευμάτων. Οι επαφές των υποτελών Ελλήνων και οι συναλλαγές που ανέπτυξαν με τις ελληνικές κοινότητες της Δύσεως απενοχοποίησαν την επιστημονική πρόοδο στη συνείδηση των Ελλήνων Χριστιανών υπόδουλων κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τους επηρέασαν θετικά έναντι της²⁰.

Η υποδοχή και ο ενστερνισμός των επιστημονικών εξελίξεων και των νέων φιλοσοφικών ρευμάτων από τους Έλληνες υποτελείς υπό την οθωμανική αυτοκρατορία που παρατηρήθηκε από το μέσο του 18ου και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα υποβοηθήθηκε και ευδοκίμησε χάριν του υποστρώματος παιδείας το οποίο είχε παροχετεύσει στον υπόδουλο ελληνισμό η εκπαιδευτική άνθηση των τελευταίων δεκαετιών του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα²¹. Η ανάπτυξη και η διάδοση της παιδείας στον υπόδουλο Ελληνισμό η οποία συντελέστηκε το 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα ήταν απόρροια πολλών συνισταμένων παραγόντων. Η οθωμανική κυριαρχία έλαβε ηπιότερη μορφή έναντι του 15ου και 16ου αιώνα, οι παροικίες των Ελλήνων εμπόρων και κυρίως η παροικία της Ενετίας πρόστρεξε ενεργά και πρόσφερε σημαντικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες, τέλος η προσφορά δύο ιερωμένων του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη και του μοναχού Κοσμά του Αιτωλού ήταν αποφασιστικής σημασίας στην πνευματική αναγέννηση των υποτελών Ελλήνων²².

Η Ενετική παροικία των Ελλήνων εμπόρων στην Ιταλία ίδρυσε το 1621 το Φλαγγίνειον Φροντιστήριο με αποκλειστικό σκοπό την εκπαίδευση μαθητών Ελλήνων ως προς το γένος και Χριστιανών Ορθοδόξων ως προς το θρήσκευμα. Οι τρόφιμοι του Φλαγγίνειου φροντιστηρίου διασκορπίζοντο μετά την αποφοίτησή τους στον υπόδουλο ελληνικό χώρο και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους ως λόγιοι, ιερωμένοι, δάσκαλοι, γραμματείς ιεραρχών κλπ.

Το ενδιαφέρον της Ενετικής κοινότητας επεκτάθηκε στην ίδρυση και στη λειτουργία σχολείων κυρίως στα Ιωάννινα τα οποία τροφοδότησαν με δασκάλους τα σχολεία του Μετσόβου, των Τρικάλων, της Λάρισας, της Θεσσαλονίκης του Τύρναβου, της Αδριανούπολης κλπ²³. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε ένα ευρύ δίκτυο σχολείων που επικάλυψε μεγάλο μέρος της δούλης Ελλάδος.

Την ίδια περίοδο (1628) ο ηγούμενος της ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο Νικηφόρος ο Χαρτοφύλαξ συνέστησε σχολείο στο νησί στο οποίο παρέδιδε μαθήματα Ελληνικής γραμματείας, βιβλιοθήκη στην οποία συμπεριέλαβε χειρόγραφα και εκδόσεις έργων των Πατέρων της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας και πονημάτων των αρχαίων Ελλήνων διανοητών²⁴.

Καθοριστικό ρόλο στη δυναμική μορφή που έλαβε η εκπαίδευση στον υπόδουλο Ελληνισμό τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα διαδραμάτισε ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις (1620 - 1638), ιεράρχης με πανεπιστημιακή μόρφωση και ευρύτητα πνεύματος.

Ο Κύριλλος Λούκαρις επιχείρησε να αναγεννήσει τον Ελληνισμό και να αναζωογονήσει το Χριστιανισμό, να ανυψώσει το πνευματικό επίπεδο των υπόδουλων Ελλήνων με την παροχή παιδείας²⁵. Για το σκοπό αυτό κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη το νεοέλληνα φιλόσοφο Θεόφιλο Κορυδαλέα στον οποίο ανάθεσε την αναδιοργάνωση της Πατριαρχικής Σχολής. Ο Θεόφιλος Κορυδαλέυς αποχρωμάτισε την Πατριαρχική Σχολή από το Θεολογικό της χαρακτήρα, εισήγαγε τη διδασκαλία των έργων του Αριστοτέλη και την αναβάθμισε σε πανεπιστημιακό ίδρυμα²⁶. Η πνευματικότητα και η ακτινοβολία της διδασκαλίας του Θεόφιλου Καρυδαλέα προσέλκυσαν πλήθος μαθητών και λογίων στην Πατριαρχική Σχολή, οι οποίοι αποτέλεσαν ένα είδος πνευματικής ηγεσίας του υπόδουλου Ελληνισμού τα ζοφερά εκείνα χρόνια της δουλείας. Μαθητές και λόγιοι της Πατριαρχικής σχολής μετέφεραν τα νάματα της διδασκαλίας του Καρυδαλέα στον υπόδουλο Έλληνα με τη διδασκαλία τους στα σχολεία που προσλήφθηκαν ως δάσκαλοι. Η αναβάθμιση της Πατριαρχικής σχολής με την παρουσία σε αυτήν του Θεόφιλου Καρυδαλέα συνδυάστηκε με την εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη του τυπογραφείου του Νικόδημου Μεταξά και την έκδοση λαϊκών αναγνωσμάτων²⁷. Το νέο πνεύμα που εμφύσησαν ο Θεόφιλος Καρυδαλέυς, οι συνεργάτες και οι μαθητές του απλώθηκε σε ολόκληρο τον ελληνικό υπόδουλο κόσμο και προετοίμασε το γένος των Ελλήνων να δεχθεί τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα και τα επιστημονικά επιτεύγματα του πνεύματος της εποχής του Διαφωτισμού²⁸.

Συνεπίκουρος του έργου του Θεόφιλου Κορυδαλέα και των μαθητών του στην ίδρυση και στη λειτουργία σχολείων υπήρξε ο κοσμοκαλόγερος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο οποίος σε διάστημα είκοσι ετών, από το 1760 έως το 1779, ίδρυσε κατά τον Τρύφωνα Ευαγγελίδη *«δέκα ελληνικάς σχολάς καί διακοσίους κοινάς, περιερχόμενος τάς έπαρχίας τής Στερεάς Ελλάδος καί τάς νήσους του Ιονίου πελάγους»*²⁹.

Η ίδρυση σχολείων σε περιοχές του Ελληνισμού, είτε από την ελληνική κοινότητα της Ενετίας, είτε από τους μαθητές του Κορυδαλέα, είτε από τον Κοσμά τον Αιτωλό ή κάποιο πλούσιο έμπορο, επέδρασε ανταγωνιστικά σε πόλεις και σε χωριά του υπόδουλου ελληνισμού, τα οποία στερούντο σχολείων. Οι περιοχές αυτές με την ισχυρή παρώθηση του έντονου τοπικιστικού πνεύματος το οποίο κυριαρχεί στις κλειστές κοινωνίες απόκτησαν σχολεία κατά μίμηση³⁰. Η λειτουργία σχολείων εκτεταμένων σ' ολόκληρο τον υπόδουλο ελληνισμό και το νέο πνεύμα που εμφύτευσαν στη σκέψη των Ελλήνων οι φορείς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συνέβαλλαν, ώστε να εγκαθιδρυθεί στη συνείδηση των υποτελών Ελλήνων η λειτουργία των σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης ως απαραίτητο και αναγκαίο βήμα στην ανάπτυξη και στην εξέλιξη των ελληνοπαίδων³¹.

Απόστολοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ήσαν οι απόδημοι Έλληνες και οι λόγιοι οι σπουδασμένοι στη Δύση. Φορείς του νέου πνεύματος μεταλαμπάδευσαν στον υπόδουλο Ελληνισμό τις νέες ιδέες και αντιλήψεις, την καινοτόμο προσέγγιση των θεμάτων της Παιδείας και των κοινωνικών προβλημάτων³². Αντίρροπη ήταν η στάση της Εκκλησίας σε κάθε απόπειρα προσανατολισμού των σχολείων προς το περιεχόμενο της παρεχόμενης παιδείας στα σχολεία της Ευρώπης. Τη θέση της η Εκκλησία προσπάθησε να επιβάλλει εναντίον οποιουδήποτε έκρινε ότι εισάγει «καινά δαιμόνια» με την απειλή διαφόρων θρησκευτικών ποινών και κυρίως με τον αφορισμό³³. Η αντίθεση της Εκκλησίας εναντίον κάθε απόπειρας εισαγωγής των νέων ιδεών του Δυτικού κόσμου στα σχολεία του υπόδουλου Ελληνισμού, αλλά και γενικότερα των κοινοτήτων των Ελλήνων δεν απέδωσε καρπούς. Σε τούτο συνετέλεσε και η ανάδειξη έτερου πόλου εξουσίας και αναφοράς του υπόδουλου ελληνισμού τον οποίο συγκρότησαν οι τάξεις των Εμπόρων και των Φαναριωτών. Η αναγόρευση των τάξεων των Εμπόρων και των Φαναριωτών ως ηγετικών δυνάμεων του γένους περιόρισε τη δύναμή της Εκκλησίας, ενώ η οικονομική ευημερία των εμπόρων συνέβαλλε καθοριστικά στην περιστολή των διαθέσεων του ιερατείου των σχετικών με την εισαγωγή στην εκπαίδευση των Δυτικών μεταρρυθμιστικών ρευμάτων, καθώς οι συντεχνίες των εμπόρων, αλλά και μεμονομένοι έμποροι χρηματοδοτούσαν τη λειτουργία σχολείων και επιπλέον εξασφάλιζαν με κληροδοτήματα και δωρεές την απρόσκοπτη επί πολλά έτη λειτουργία τους³⁴. Παρά τις παλινδρομήσεις, οι οποίες επιβλήθηκαν, εξαιτίας των αντιδράσεων της Εκκλησίας και των πιστών στα κελεύσματα της, εναντίον του μεταρρυθμιστικού πνεύματος στα εκπαιδευτικά θέματα, οι αλλαγές στην Παιδεία, βραδέως έστω, αλλά με σταθερό βηματισμό οδήγησαν στην κραταίωση του νέου πνεύματος, στην είσοδο των νέων δυνάμεων του γένους, δηλαδή του λαϊκού στοιχείου, στην διοίκηση των σχολείων και στην κοινοτική οργάνωση, εντέλει δε στην ανάπτυξη αυτόνομης πνευματικής ζωής³⁵. Η Εκκλησία δεν επηρεάστηκε από τις αλλαγές αυτές και παρέμεινε σταθερή στους προσανατολισμούς

της έως την ανατολή του 19ου αιώνα, ο ηγετικός της όμως ρόλος στις υποθέσεις του υπόδουλου ελληνισμού περιορίστηκε καθώς λαϊκοί και ιδίως Φαναριώτες αναμίχθηκαν στη διοίκησή της. Η συνύπαρξη λαϊκών και ιερωμένων στη διοικητική ιεραρχία του γένους επηρέασε τα ενδιαφέροντα και τις ενασχολήσεις της Εκκλησίας, εκκοσμίκευσε το ρόλο της και σηματοδότησε την απαρχή των αλλαγών που συντελέστηκαν στους κόλπους της κατά το 19ο αιώνα³⁶. Οι μεταβολές αυτές συνέτειναν ώστε η προσφορά της Εκκλησίας στην Παιδεία την περίοδο αυτή να είναι υποδεέστερη της συμβολής των κοινοτήτων της διασποράς και των πλουσίων εμπόρων, στην ίδρυση και στη λειτουργία σχολείων, τα οποία συντηρούντο πλέον από γενναίες δωρεές και κληροδοτήματα³⁷. Η συνεργασία των δωρητών των σχολείων με την Εκκλησία ήταν συνεχής, όμως το περιεχόμενο της συνεργασίας αυτής ήταν εμποτισμένο πλέον με τη νέα πνοή των μεταρρυθμίσεων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, η οποία επέβαλε εκπαιδευτικό πρόγραμμα στα σχολεία εμπλουτισμένο με τα μαθήματα τη φυσικής, των μαθηματικών, της γεωγραφίας, ενώ εμφανίστηκαν τα πρώτα τυπωμένα βιβλία για τη θεραπεία των αναγκών της εκπαιδευτικής πράξης με κυριώτερο, την εγκυκλοπαιδεία του Ι. Πατούσα (1710), η οποία αποτέλεσε σταθμό στα εκπαιδευτικά χρονικά της εποχής³⁸.

3. Η Εγκυκλοπαιδεία Ι. Πατούσα. Μέθοδοι διδασκαλίας.

Η εγκυκλοπαιδεία Ι. Πατούσα αποτελείτο από τέσσερις τόμους στους οποίους είχαν αποθησαυριστεί κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και Πατέρων της Εκκλησίας κατά τρόπο που διευκόλυνε τη διδακτική τους αξιοποίηση. Η έκδοση και η χρήση της εγκυκλοπαιδείας του Ι. Πατούσα στη μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης έθεσε στο περιθώριο της εκπαιδευτικής ζωής τη ψυχαγωγική μέθοδο διδασκαλίας, η οποία εφαρμοζόταν στα σχολεία της δούλης Ελλάδος έως τότε και κυριάρχησε στην εκπαίδευση μέχρι την εισαγωγή στα σχολεία της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας³⁹. Η ψυχαγωγική μέθοδος συνίστατο στην απόδοση χωρίου ή λέξεως κάποιου κειμένου με τη γραφή της ερμηνείας του με δύο ή περισσότερα συνώνυμα πάνω από τη λέξη "κιονιδόν"⁴⁰.

Παρόμοια ήταν και η μονολεκτική μέθοδος, σύμφωνα με την οποία η ερμηνεία μιας λέξεως αποδίδετο με μία μόνο λέξη, δημόδη ή λόγια. Πέραν από την κατανόηση του κειμένου, η οποία δεν επιτυγχάνετο πάντοτε, σκοπός της διδασκαλίας ήταν κυρίως η εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Τούτο υπηρετείτο με την τεχνολογία, δηλαδή τη χρονική αντικατάσταση ρημάτων.

Η διδακτική αυτή προσέγγιση εξαντλούσε τη μελέτη των διδασκομένων κειμένων στο στείο ψιττακισμό γραμματικών κανόνων. Η διδασκαλία γινόταν από καθέδρας, ο δάσκαλος μονολογούσε χωρίς διακοπή και οι μαθητές κατέγραφαν το λόγο του ακούγοντας τον ή με αντιγραφή του κειμένου του. Το αμέσως επόμενο και τελικό

βήμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας ήταν η απομνημόνευση του κειμένου. Δάσκαλος και μαθητές δεν συνδιαλέγοντο. Το γνωστικό αντικείμενο δεν αποτελούσε πεδίο κριτικών παρατηρήσεων και συζητήσεων⁴¹.

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας πρωτοεμφανίστηκε στις αρχές του 19ου αιώνα στην Αγγλία από τον αγγλικανό κληρικό Andrew Bell και, κυρίως, το συμπατριώτη του Joseph Lancaster από τον οποίο και ονομάστηκε Λανκαστεριανή μέθοδος. Γρήγορα διαδόθηκε στο Δυτικό κόσμο εξαιτίας της οικονομίας χρόνου και χρημάτων που εξασφάλιζε η εφαρμογή της, καθώς επιτύγχανε την πρόσκτηση από τους μαθητές στοιχειωδών γνώσεων ανάγνωσης, γραφής, αριθμητικής και θρησκευτικών από συμμαθητές τους, τους λεγόμενους Πρωτόσχολους κατά τρόπο ομαδικό σε ελάχιστο χρονικό διάστημα. Οι πρωτόσχολοι ήταν μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων του σχολείου, οι οποίοι επιλέγοντο ανάμεσα από τους καλλίτερους. Κάθε πρωί ο δάσκαλος καθοδηγούσε τους Πρωτόσχολους, τους έδιδε οδηγίες και στη συνέχεια οι Πρωτόσχολοι παρέδιδαν το μάθημα της ημέρας στους μαθητές των μικρότερων τάξεων⁴².

Εισηγητής της εφαρμογής της μεθόδου στην Ελλάδα υπήρξε ο Αδαμάντιος Κοραής. Η αλληλοδιδασκτική καθιερώθηκε ως μέθοδος διδασκαλίας επισήμως από τη Β' Εθνοσυνέλευση στο Άστρος την 29 Μαρτίου 1823, στην προκήρυξη της οποίας στο άρθρο πρ' κεφάλαιο I οριζόταν: «*Συστηματικῶς νά ὀργανισθῆ ἡ ἐκπαίδευσις τῆς νεολαίας καί νά εἰσαχθῆ καθ' ὅλην τήν Ἐπικράτειαν ἡ Ἀλληλοδιδασκτική μέθοδος ἀπό τήν Διοίκησιν*»⁴³. Το ελεύθερο Ελληνικό Κράτος κατάργησε τη μέθοδο αυτή και την αντικατέστησε με τη συνδιδασκτική μέθοδο με το Βασιλικό διάταγμα «*Περί μεθόδου διδασκαλίας ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις*» την 3 Σεπτεμβρίου 1880, όμως η αλληλοδιδασκτική μέθοδος εξακολούθησε να εφαρμόζεται, ιδιαίτερα στον υπόδουλο Ελληνισμό, έως τον 20ο αιώνα.

4. Οι μεταβολές της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Η οθωμανική αυτοκρατορία υπήρξε δημιούργημα του ιερού πολέμου των μαχητών της πίστωσης του Ισλάμ τουρκικών φυλών, οι οποίοι έως το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα είχαν ολοκληρώσει το κατακτητικό τους έργο. Τα ισλαμικά ιδεώδη ενέπνευσαν τους μαχητές της πίστωσης και αποτέλεσαν το συμπαγή συνδετικό ιστό που ένωνε τους οθωμανούς στους κατακτητικούς πολέμους, δημιουργώντας μία πανίσχυρη πολεμική μηχανή ανίκητη στα πεδία των μαχών. Ανώτατος άρχοντας, αρχηγός των οθωμανών ήταν ο Σουλτάνος, ο οποίος διεύθυνε αυτοπροσώπως ως το Σουλεϊμάν τον Α' (1520-1566) τους κατακτητικούς πολέμους⁴⁵. Ο Σουλτάνος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ασκούσε κοσμική και θρησκευτική εξουσία επί των υπηκόων του, ως αρχηγός του στρατού και επικεφαλής του κράτους, αλλά και γιατί ενσάρκωνε τον εκπρόσωπο του προφήτη Μωάμεθ στη γη και επομένως ήταν ο

αυθεντικός ερμηνευτής, εκφραστής και προστάτης των επιταγών του Κορανίου⁴⁶. Ο Σουλτάνος στην άσκηση των κοσμικών και θρησκευτικών εξουσιών του είχε βοηθούς το Μεγάλο Βεζύρη (Sadrazam) και τον Σεϊχουλισλάμη αντίστοιχα, χωρίς σαφή οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων τους⁴⁷. Οι νικηφόροι πόλεμοι, με τις κατακτήσεις εδαφών, τις λεηλασίες των περιουσιών των ηττημένων και τη διανομή της γης και των προσόδων της στους αξιωματούχους του στρατού, πλούτισαν τους οθωμανούς και δημιούργησαν την εικόνα μιας ισχυρής οικονομικά - πέραν της στρατιωτικής ισχύος της - αυτοκρατορία. Με το θάνατο του Σουλεϊμάν Α' του Μεγαλοπρεπούς εγκαινιάζεται το τέλος των κατακτητικών πολέμων και η έναρξη των φαινομένων παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁸. Ο κοινός στόχος της κατακτήσεως εδαφών αλλοπίστων και της διάδοσης του Ισλάμ έπαυσε να υφίσταται και το κοινό αυτό σημείο αναφοράς των οθωμανών δεν έγινε δυνατό να αντικατασταθεί από μία άλλη συνεκτική ιδέα, που θα αποτελούσε πηγή έμπνευσής τους. Η δόξα και η ανάμνηση των νικηφόρων κατακτητικών πολέμων, μολονότι έτρεφε την αυτοπεποίθηση και την υπερηφάνεια των οθωμανών, εντούτοις δεν ήταν επαρκής ώστε να τροφοδοτήσει μία ανάταση, να αποτελέσει πεδίο μιας νέας συλλογικής προσπάθειας ανάπτυξης και δημιουργίας. Αντίθετα αποτέλεσε το κέντρο της προσοχής τους, μία μορφή ομφαλοσκόπησης, η οποία μαζί με την προσήλωση στο Ισλάμ και την αποστροφή προς κάθε νέο επιστημονικό επίτευγμα του δυτικού κόσμου νέκρωσε κάθε ανανεωτική προσπάθεια και εν τέλει δημιούργησε φαινόμενα διάλυσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁹.

Η φανατική προσήλωση των οθωμανών στο Ισλάμ πρόσδωσε θεοκρατικά χαρακτηριστικά στην αυτοκρατορία τους, η διοικητική δομή της οποίας στηρίχτηκε στο Ισλαμικό δίκαιο (Shari'ah), στις επιταγές του Κορανίου. Τούτο μολονότι αποτέλεσε την πηγή της δύναμης και της ακμής τους, ταυτόχρονα, με τη λήξη των κατακτήσεων ήταν η αιτία της οικονομικής και κοινωνικής κατάρρευσης του καθεστώτος. Πράγματι η προσήλωση των οθωμανών στο Ισλάμ τους απομάκρυνε από το δυτικό κόσμο και τα επιστημονικά επιτεύγματα της Δύσης, προς τα οποία ο οθωμανικός κόσμος επιδείκνυε επιφυλακτική, αρνητική στάση. Λογικό επακόλουθο των επιλογών αυτών αποτέλεσε η οπισθοδρόμηση του κράτους τους, η αποξένωσή τους από την πρόοδο, τις ανακαλύψεις, τα επιτεύγματα των εφευρέσεων της Αναγέννησης⁵⁰. Ακόμη και η πολεμική τους ισχύς, χώρος προνομιακής υπεροχής των οθωμανών, τρώθηκε από την υστέρηση του εκσυγχρονισμού της με τα σύγχρονα όπλα της εποχής. Επιπρόσθετα η ανάπτυξη νέων θαλάσσιων εμπορικών δρόμων απαξίωσε σε σημαντικό βαθμό το εμπόριο στη λεκάνη της Μεσογείου και ειδικότερα της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ οι άξιοι ηγέτες των μωαμεθανών τους πρώτους αιώνες των κατακτήσεων αναπληρώθηκαν από διεφθαρμένους και ανίκανους διαδόχους⁵¹. Με τη λήξη των κατακτητικών πολέμων η οθωμανική αυτοκρατορία περιέπεσε σε προϊούσα παρακμή, καθώς αφενός μεν δεν αντικατέστησε το ιδανικό του Ιερού Πολέμου με μία άλλη ιδέα - πηγή έμπνευσης του

οθωμανικού κόσμου, αφετέρου δεν ενστερνίστηκε τα επιτεύγματα του δυτικού κόσμου. Η παρακμή αυτή, όπως είναι φυσικό, συνοδεύτηκε από τη διαφθορά της δημόσιας διοίκησης, τις αυθαιρεσίες κατά καιρούς και τόπους όλης της ιεραρχίας της εις βάρος του υπόδουλου Ελληνισμού. Η διάλυση του κρατικού μηχανισμού, μολονότι επέφερε πρόσθετα δεινά εις βάρος των Ελλήνων από την ανεξέλεγκτη συμπεριφορά των αξιωματούχων του τουρκικού καθεστώτος, έδωσε παράλληλα τη δυνατότητα της άνομης, αργυρώνητης συναλλαγής των υπόδουλων με τους εκπροσώπους της οθωμανικής διοίκησης⁵². Διαμορφώθηκε κατ' αυτόν τον τρόπο ένα καθεστώς πολυαρχίας στην οθωμανική αυτοκρατορία, το οποίο καθοριζόταν από τον τόπο, το χρόνο, την περιοχή ακόμη και τις ιδιοτροπίες των εκάστοτε κατά τόπους ταγών της οθωμανικής διοίκησης. Όπως είναι πρόδηλο ένα κράτος με τη μεσαιωνική αυτή οργάνωση είχε θνησιγενή υπόσταση. Την πραγματικότητα αυτή διαπίστωσαν στελέχη - εκπρόσωποι της οθωμανικής άρχουσας τάξης, οι οποίοι αποπειράθηκαν την εισαγωγή νέων θεσμών φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, ισονομίας και ισοπολιτείας όλων των κατοίκων της αυτοκρατορίας τους, παρά τις έντονες αντιρρήσεις, τα προσκόμματα, την αντίδραση αφενός μεν του καθοδηγούμενου από εκκλησιαστικές - θρησκευτικές οργανώσεις οθωμανικού κόσμου, η οποία εκδηλωνόταν σε κάθε προσπάθεια εισαγωγής νέων ιδεών και μεταρρυθμιστικών μέτρων, αφετέρου των θιγόμενων ομάδων από την απώλεια κεκτημένων δικαιωμάτων και ωφελημάτων⁵³. Η διακυβέρνηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε προσωποπαγή φύση⁵⁴. Ο εκάστοτε σουλτάνος ή μεγάλος Βεζύρης, αλλά και οι κατά τόπους κυβερνητικοί αξιωματούχοι ερμήνευαν και εφάρμοζαν τους νόμους κατά το δοκούν, χωρίς καμμία συνέπεια ή νομική συνέχεια, με αποτέλεσμα να υφίστανται ιδιαίτερες κατά τόπους συνθήκες στην αχανή οθωμανική αυτοκρατορία, οι οποίες στερούσαν από την κρατική της εξουσία την ενιαία έκφραση⁵⁵. Πρώτος ο σουλτάνος Σελίμ Γ' (1789-1807) προσπάθησε να επιβάλλει μέτρα εκσυγχρονισμού της αυτοκρατορίας του, κυρίως με την αναμόρφωση της στρατιωτικής οργάνωσης και την εγκατάσταση οθωμανικών πρεσβειών σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Το εγχείρημά του όμως συνάντησε ισχυρές αντιδράσεις και τέλος ανακόπηκε με την ανατροπή του στις 29 Μαΐου 1807, από τον εξάδελφό του Μουσταφά Δ' τον μετέπειτα διάδοχό του⁵⁶. Η κοινωνική, η οικονομική, η πολιτική κατάσταση που επικρατούσε αποδυνάμωνε την οθωμανική κυριαρχία. Στην αντίπερα όχθη η Ευρώπη είχε αναπτύξει την οικονομία, τις επιστήμες, το στρατό της, την κοινωνική της συνοχή και ήταν σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι των οθωμανών. Τα εθνικά κράτη που την αποτελούσαν, πέραν της ενιαίας έκφρασής τους με την συγκρότηση της Ιεράς Συμμαχίας, είχαν δυναμισμό, εκσυγχρονισμένο στρατό και οι πολίτες τους απολάμβαναν τα αγαθά της ατομικής ελευθερίας και της ισοπολιτείας. Ο συσχετισμός των δυνάμεων είχε πλέον δραστικά ανατραπεί υπέρ της Ευρώπης⁵⁷.

Η άλλοτε κραταιά Οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούσε το μεγάλο ασθενή, ο οποίος,

όπως είναι φυσικό, τέθηκε υπό την κηδεμονία της εξωτερικής πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης, δηλαδή της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας. Η Ρωσία επιθυμούσε τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και την διανομή εν συνεχεία των εδαφών της σε κράτη - δορυφόρους των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, ενώ η Αγγλία φοβούμενη την ενδεχόμενη κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο θάλασσα σε περίπτωση διαλύσεως της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, προωθούσε τον εκσυγχρονισμό της ως ανάχωμα των ρωσικών σχεδίων καθόδου τους στο Αιγαίο πέλαγος. Παράλληλα ενδιαφερόταν για τη διείσδυση και την ενεργό παρουσία της στα τεκταίνόμενα στην οθωμανική επικράτεια⁵⁸. Απότοκος της επιδίωξης αυτής της Αγγλίας και ταυτόχρονα της ανάγκης ενισχύσεως της Κεντρικής διοικήσεως της οθωμανικής αυτοκρατορίας, του περιορισμού της δυνάμεως των τοπικών πασάδων, της καταστολής των αποσχιστικών τάσεων και της διασώσεως της εδαφικής ακεραιότητάς της, υπήρξαν τα μεταρρυθμιστικά μέτρα της περιόδου του Τανζιμάτ ⁵⁹. Η περίοδος αυτή διήρκεσε από το 1839 έως το 1876 και αποσκοπούσε στον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας και των δομών της Διοίκησης των Υπουργείων και των Οργανισμών του οθωμανικού κράτους με στόχο την προσέγγιση του ευρωπαϊκού διοικητικού μοντέλου. Μετά τη λήξη του τουρκοαιγυπτιακού πολέμου, με την προτροπή των Άγγλων, ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ (1839 - 1861) έκδοσε στις 3 Νοεμβρίου του 1839 το διάταγμα του Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ (Ευγενές διάταγμα της Αίθουσας του Ρόδου) εγκαινιάζοντας με την έκδοσή του την αφετηρία των μεταρρυθμίσεων⁶⁰. Το διάταγμα αυτό διακήρυσσε την ισονομία όλων των υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ανεξαρτήτως του θρησκευματός τους, την προστασία της ζωής τους και την ανασυγκρότηση του φορολογικού συστήματος. Επακολούθησε η έκδοση σειράς διαταγμάτων που προωθούσαν μεταρρυθμίσεις στο διοικητικό, στο νομικό και στον εκπαιδευτικό τομέα, όταν το 1856, μετά τη νίκη των οθωμανικών δυνάμεων στον Κριμαϊκό πόλεμο, ο σουλτάνος, ως ανταπόδοση της συμβολής των Αγγλογάλλων στη νικηφόρα έκβαση του πολέμου, κατά τη συνθήκη των Παρισίων, υποχώρησε στις πιέσεις τους και έκδοσε στις 18 Φεβρουαρίου 1856 το Χάτι Χουμαγιούν με το οποίο ουσιαστικά επικύρωσε και ισχυροποίησε το Χάτι Σαρίφ υποσχόμενος την ισότητα των υπηκόων του σε θέματα απονομής δικαιοσύνης, φορολογίας, καταλήψεως δημοσίων θέσεων κλπ.⁶¹ Μετά το Χάτι Χουμαγιούν επακολούθησε η έκδοση και άλλων διαταγμάτων με κυριότερα το νόμο της επαρχιακής διοικήσεως (1864), που στόχευε στη δημιουργία αυτοδιοικούμενων περιφερειών ελεγχόμενων από την κεντρική διοίκηση και την έκδοση του συντάγματος του 1876 με εισηγητή τον Μιδάτ μεγάλο Βεζίρη του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ. Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ επέφεραν αλλαγές στο διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας. Με αυτές επιδιωκόταν ο περιορισμός της ισχύος και των αυθαιρεσιών των κατά τόπους πασάδων με τον κατακερματισμό των μεγάλων διοικητικών περιφερειών και τη διοικητική

συγκέντρωση. Οι μεγάλες διοικητικές περιφέρειες τα εγιαλέτια (eyalet) μειώθηκαν σε μέγεθος μέχρι που το 1866 αντικαταστάθηκαν από τα βιλαέτια (vilayet).

Κάθε βιλαέτι περιλάμβανε ένα αριθμό διοικήσεων μικρότερης υποδιαίρεσης. Οι επιμέρους αυτές διοικήσεις (sancak ή liva) είχαν επικεφαλής τον Μουτεσαρίφη (Mutaserrif). Τα sancak ή liva διακλαδωνόντο σε υποδιοικήσεις με την ονομασία Kaza, όπου έδρευε ως διοικητής τους ο Καϊμακάμης (Kaymakam). Τους καζάδες απάρτιζαν χωριά ή συνοικίες με επικεφαλής το δήμαρχό τους⁶². Λίγους μήνες μετά την επικύρωση του συντάγματος του 1876, το Δεκέμβριο του 1876, ο σουλτάνος το κατάργησε, εξόρισε τον εμπνευστή του και αφαίρεσε κάθε πολιτική ελευθερία από τους υπηκόους του. Με αυτό τον τρόπο σήμανε το τέλος του Τανζιμάτ, το οποίο διαδέχτηκε μία περίοδος τριάντα ετών αυταρχισμού και αυθαιρεσιών εναντίον των εθνοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁶³. Τα μεταρρυθμιστικά μέτρα του Τανζιμάτ αποτέλεσαν ιστορικό σταθμό για τις Ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίες αναπτύχθηκαν στον οικονομικό και πνευματικό τομέα. Βέβαια, όπως σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, τα διάφορα νομοθετικά - μεταρρυθμιστικά ή μη, μέτρα των οθωμανών είχαν ανακλητό χαρακτήρα και αντιφατικό πολλές φορές περιεχόμενο, ιδιαίτερα σε περιόδους εντάσεως των σχέσεων με τους υπόδουλους ή μετέπειτα με το ελεύθερο Ελληνικό κράτος⁶⁴.

Παρά τις αδυναμίες τους όμως βοήθησαν πολύ την ανάπτυξη και την πρόοδο της κοινοτικής οργάνωσης των ελληνορθόδοξων, στις τάξεις των οποίων ενδυναμώθηκε ο ρόλος των λαϊκών μελών με παράλληλο περιορισμό της ισχύος του ιερατείου⁶⁵. Η επιδίωξη των ταγών των οθωμανών να ενσωματώσουν στην επικράτεια της αυτοκρατορίας τους με τα μεταρρυθμιστικά μέτρα του Τανζιμάτ τις ελληνορθόδοξες κοινότητες ως αδιαίρετο τμήμα του κράτους τους απέτυχε. Οι ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν συνείδηση της μετοχής τους στο γένος των Ελλήνων και την ελπίδα της ένταξής τους στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος, με την απελευθέρωση και την απόσχιση των εδαφών που κατοικούσαν από την οθωμανική αυτοκρατορία. Η επιδίωξή τους αυτή, ιδιαίτερα όταν εκδηλωνόταν έμπρακτα ή και απλώς ως πρόθεση και επιθυμία, αντιμετώπιζε την αντίδραση των οθωμανών, η προκαλούμενη ένταση και ο διαχωρισμός των δύο λαών σε δύο αντιμαχόμενα μέτωπα καθόριζε και προσδιόριζε εναργέστερα την ελληνική ταυτότητά τους, τους διαφοροποιούσε από τους οθωμανούς με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατη η αφομοίωσή τους, δηλαδή ανέτρεπε τις προθέσεις των εμπνευστών του Τανζιμάτ.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
Ο ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΑΙ Η ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

1. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ανατολική Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας.

α. Οι Εκκλησιαστικοί ταγοί, κοσμικοί ηγέτες του υπόδουλου Ελληνισμού. Τα προνόμια.

Το αξιακό ιδεώδες το οποίο επικρατούσε στην μεσαιωνική κοινωνία της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθοριζόταν από το περιεχόμενο των ιερών βιβλίων των θρησκειών των δύο λαών. Το Κοράνι για τους οθωμανούς και τα Ευαγγέλια για τους χριστιανούς παρείχαν τη λύση σε κάθε πρόβλημα της ζωής των δύο λαών και καθόρισαν τους όρους της συνύπαρξής τους. Για τους Οθωμανούς το Κοράνι πρόσταζε ανοχή έναντι των «*λαῶν τῆς Βίβλου*» οι οποίοι υποτάσσοντο χωρίς αντίσταση και κατέβαλλαν ανελιπώς τους φόρους τους, ενώ η συμπεριφορά των Χριστιανών καθορίστηκε από την ευαγγελική εντολή που καθόριζε το διαχωρισμό της κοσμικής από τη θείκη εξουσία και την αντίστοιχη απόδοση του οφειλόμενου σεβασμού και της υποταγής εκ μέρους των Χριστιανών⁶⁶. Η θεοκρατική αντίληψη του κόσμου και της ζωής κυβερνούσε τις πράξεις και το βίο των ανθρώπων⁶⁷.

Η εθνική συμφορά της πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και της υποδουλώσεως των Ελλήνων από τους οθωμανούς αποδόθηκε σε Θεία τιμωρία, η οποία επιβλήθηκε από το Θεό ως ποινή προς συνεισισμό των Βυζαντινών εξαιτίας των αμαρτιών και των παραπτωμάτων τους⁶⁸. Οι υπόδουλοι Έλληνες κατέφευγαν στην Εκκλησία και ζητούσαν άφεση αμαρτιών και σωτηρία της ψυχής, υποταγμένοι στις απειλές της αιώνιας Κόλασης και στις υποσχέσεις των αγαθών του Παραδείσου, τις οποίες διακήρυσσε ο κλήρος.

Ιδιαίτερα αποτελεσματική στη συμμόρφωση των υπόδουλων Ελλήνων στα κελεύσματα της Εκκλησίας ήταν η απειλή του αφορισμού, δεδομένου του γεγονότος ότι ο αφοριζόμενος, πέραν του δημόσιου διασυρμού που συνεπάγεται η ανάγνωση του Ιερού Γράμματος ενώπιον του Εκκλησιάσματος, έχανε τη μόνη παρηγοριά της ζωής του, την ελπίδα των δωρεών της αιώνιας ζωής, αφού οι μικροχαρές του βίου αλλά και η τύχη της ίδιας της ζωής του ήταν στην απόλυτη εξουσία του κατακτητή⁶⁹. Την κατάσταση αυτή αποτύπωσε με σαφήνεια ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' σε Υπόμνημά του με ημερομηνία 12/24.1.1879 όπου ανέφερε ότι από της αλώσεως της Κωνσταντινούπολης έως το 1830 «*κλήρος τε καί λαός... ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ... εὕρισκον παρηγορίαν τινά ἀνθρωπίνως ἔναντι τῶν ἀφορήτων θλίψεων αὐτῶν, ὡς μὴ δυνάμενοι ἕτερον τι νά πράξωσιν*»⁷⁰. Επιπρόσθετα το θρησκευτικό συναίσθημα των υπόδουλων ενισχυόταν από την ανάγκη και τη θέλησή τους να αυτοπροσδιοριστούν διαχωρίζοντας τους εαυτούς τους από τον κατακτητή⁷¹. Ο χώρος της Εκκλησίας αποτελούσε το μοναδικό πεδίο ανάπτυξης των φιλοδοξιών των ικανών και φιλοπρόδων Ελλήνων τα δε εκκλησιαστικά αξιώματα αποτελούσαν τίτλο κοινωνικής

ισχύος και ατομικής καταξίωσης⁷². Τα προνόμια που είχαν χορηγήσει οι κατακτητές στην Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία της έδιναν κοσμική εξουσία επί των πιστών και καθιστούσαν τους κατά τόπους εκπροσώπους της διοικητικούς άρχοντες της περιοχής τους⁷³. Οι μωαμεθανοί την περίοδο των κατακτήσεων αποτελούσαν λαό πολεμιστών, γεγονός που προϋπόθετε ότι για την ευόδωση των σκοπών τους έπρεπε να διατηρήσουν τον πολεμικό τους χαρακτήρα και να παραμείνουν απερίσπαστοι στο κατακτητικό τους έργο. Η απαίτηση αυτή ήταν ένας από τους λόγους που τους ώθησε να αναγνωρίσουν τους θρησκευτικούς ηγέτες των χριστιανών και τις δικαιοδοσίες, την εξουσία τους επί των πιστών, ήδη από την περίοδο των αραβικών κατακτήσεων, διατηρώντας την αρμοδιότητα - συνήθως έναντι χρηματισμού - της επικυρώσεως της εκλογής τους⁷⁴. Ο Μωάμεθ Β' ο Πορθητής φοβούμενος την προσέγγιση ή και την ένωση της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας με την δυτική Καθολική Χριστιανική Εκκλησία και την εξ αυτής εκδήλωση Σταυροφορικών εκστρατειών εναντίον του τοποθέτησε τον ανθενωτικό ιερωμένο Γεώργιο Σχολάριο επικεφαλής του Πατριαρχικού θρόνου, απομακρύνοντας τον κίνδυνο αυτό από την αυτοκρατορία του⁷⁵. Η ενέργειά του αυτή συνοδεύτηκε από την παραχώρηση προς τον Πατριάρχη των περίφημων προνομίων, των οποίων ατυχώς δεν έχουμε έγγραφη μαρτυρία. Ο ιστορικός της εποχής Φραντζής απέδωσε περιληπτικά και διέσωσε το περιεχόμενό τους ως εξής: « Έδωκε δέ και προστάγματα έγγραφως τῷ Πατριάρχῃ ἵνα μηδεὶς αὐτόν ἐνοχλήσει ἢ ἀντιτείνῃ, ἀλλ' εἶναι αὐτόν ἀναίτητον καὶ ἀφορολόγητον καὶ ἀδιάσειστον τε ἀπὸ παντός ἐναντίου καὶ τέλους καὶ δόσεως ἐλεύθερος ἔσῃται αὐτός καὶ οἱ μετ' αὐτόν πατριάρχαι εἰς τὸν αἰῶνα, ὁμοίως καὶ πάντες οἱ ὑποταγμένοι αὐτῷ ἀρχιερεῖς »⁷⁶. Οι διαβεβαιώσεις για το «ἀνενόχλητο», το «ἀδιάσειστο», το «ἐλεύθερο» του Πατριάρχη και «πάντων τῶν ὑποταγμένων αὐτῷ ἀρχιερέων» δεν είχαν καθολική και μόνιμη ισχύ, ιδιαίτερα δε σε περιόδους εξεγέρσεων των Ελλήνων υποτελών παραβιάζοντο ασυστόλως, τα δε πρόσωπα των ιερωμένων αποτελούσαν σημείο εκδικητικής μήνιδος των οθωμανών. Οι κατακτητές συμπεριφέρθηκαν στους υπόδουλους χριστιανούς και στις Εκκλησιαστικές και Κοινοτικές αρχές τους όπως και στα προβλήματα που τους απασχολούσαν κατά τρόπο αντιφατικό, που τον προσδιόριζε η σκοπιμότητα, ο χρηματισμός, οι προσωπικές αποφάσεις και οι επιθυμίες χωρίς να αποτελεί εμπόδιο σε αυτή την αντιμετώπιση ο νόμος, το δίκαιο, οι δεσμεύσεις τους⁷⁷. Ακόμη και η τυπική ισχύς των προνομίων που παραχώρησε ο Μωάμεθ Β' στον Πατριάρχη Γεώργιο Σχολάριο έπρεπε να επιβεβαιωθεί σε κάθε περίπτωση αλλαγής Πατριάρχη ή Σουλτάνου. Συνοψίζοντας τα προνόμια από τα διάφορα σουλτανικά βεράτια τα συνοδά της εκλογής Πατριαρχών, ο Τ. Γριτσόπουλος αναφέρεται σε δημιουργία άγραφου δίκαιου της εξουσίας του Πατριάρχη. Το περιεχόμενό του εν σχέσει με τα διαπραγματευόμενα εκπαιδευτικά θέματα στην παρούσα εργασία, έχει ως ακολούθως: (Ο Οικουμενικός Πατριάρχης είχε)

« α) δικαίωμα άσκησης θρησκευτικής εξουσίας επί του πληρώματος, με διάρθρωση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας υπό κεντρικήν διοικητικήν μονάδα τήν Πατριαρχικήν Σύνοδον

...

δ) δικαιοδοσία πολιτικής φύσεως επί φιλανθρωπικών, εκπαιδευτικών και θρησκευτικών ιδρυμάτων, τής λειτουργίας και τής διαχείρισεως αὐτῶν

...

στ) παροχή έγγυήσεως υπό τής εκκλησιαστικής αρχής, περί μονίμου ύποταγής θρησκευτικής κοινότητας και δικαίωμα συμπαραστάσεως τής Έκκλησίας υπέρ τῶν ύπόδουλων, χάριν δίκαιων αιτημάτων αὐτῶν»⁷⁸

Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτές το ιερατείο είχε τη δυνατότητα να αναπτυχθεί διοικητικά με τη δημιουργία μητροπόλεων, επισκοπών, αρχιεπισκοπών κλπ. σε όλη την οθωμανική επικράτεια, όπου κατοικούσαν Ορθόδοξοι Χριστιανοί, υπό την εξουσία της Πατριαρχικής Συνόδου, δηλαδή του Πατριάρχη και της υπ' αυτόν Ιεράς Συνόδου και τη δικαιοδοσία να διοικεί και να ελέγχει τη διαχείριση των φιλανθρωπικών, εκπαιδευτικών και θρησκευτικών ιδρυμάτων. Τα Προνόμια τα οποία είχε παραχωρήσει ο Μωάμεθ ο Β' ο Πορθητής στον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως προσδιόρισαν πέραν των άλλων εξουσιών και αρμοδιοτήτων, το ρόλο του ως επικεφαλής ανώτατου εκπαιδευτικού κέντρου των Ορθοδόξων Χριστιανών, ευθύνη που χαρακτήριζε την οικουμενική διάσταση του ρόλου του στην πνευματική και εκπαιδευτική ζωή του Ορθοδόξου Χριστιανικού πληρώματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ανεμπόδιστη εξουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα Εκπαιδευτικά θέματα του Ελληνορθόδοξου millet διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής έως την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Οι αρμοδιότητες αυτές του ιερατείου το καθιστούσαν υπόλογο «παροχής έγγυήσεως» προς τους οθωμανούς για την «μόνιμον ύποταγήν» των ορθοδόξων στην οθωμανική εξουσία, αλλά ταυτόχρονα συμπαραστάτη στα δίκαια αιτήματα των υποτελών και εκπρόσωπό τους έναντι της Οθωμανικής διοικήσεως. Ο διαμεσολαβητικός ρόλος της Εκκλησίας μεταξύ των υποτελών ελληνορθόδοξων και των Οθωμανών καθίσταται εμφανής από τις συνεχείς παρεμβάσεις του τόσο στις οθωμανικές όσο και στις κοινοτικές αρχές των Ελλήνων για τη διευθέτηση των διαφωνιών τους ή για τη μεταβίβαση των εντολών της οθωμανικής διοίκησης. Χαρακτηριστική περίπτωση διεκπεραίωσης του ρόλου αυτού αποτελεί η επιστολή του μητροπολίτη Ρόδου Ιάκωβου της 8 Απριλίου 1852 προς τους ιερείς του χωριού Λίνδος της Ρόδου με την οποία τους διάταζε, υπό την απειλή του αφορισμού εναντίον των απειθών, να δεχθούν το Διάκο Γεώργιο Γιακουμή ως επικεφαλής τους κοινοτικό άρχοντα κατά την επιθυμία και εντολή του Χαλήλ Πασσά Εφέντη και του σχετικού Υψηλού Διατάγματος, προκειμένου ο Γιακουμής να εισπράξει τις έκτακτες εισφορές

υπέρ του οθωμανικού κράτους, τις οποίες αρνούνται να καταβάλουν οι Λίνδιοι⁷⁹. Το 19ο αιώνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως υπέστη πλήγμα στην οικουμενική διάσταση του θρησκευτικού και πολιτικού του ρόλου εξαιτίας της ανακήρυξης της Βουλγαρικής Εξαρχίας (1870), των αξιώσεων ανεξαρτητοποίησης άλλων ορθόδοξων λαών της Βαλκανικής και βέβαια του περιορισμού της δυνάμεως τους Πατριάρχη λόγω των μεταρρυθμίσεων της Υψηλής Πύλης που χαρακτήριζαν ως πολιτικές κάποιες εξουσίες του και επομένως τις αφαιρούσε από το πλαίσιο των θρησκευτικών του αρμοδιοτήτων⁸⁰. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναπλήρωσε την απώλεια αυτή με τον ιδεολογικό ενστερνισμό του κοσμικού εθνικιστικού λόγου. Τούτο συντέλεσε να καταστεί σημείο αναφοράς, κεντρικός ιδεολογικός άξονας των ελληνορθόδοξων και θετικός αποδέκτης εθνικών αιτημάτων⁸¹. Η επικοινωνία του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως με το ορθόδοξο πλήρωμα της Εκκλησίας διεξαγόταν με τις Πατριαρχικές και Συνοδικές εγκυκλίους, οι οποίες πέραν της ανακοινώσεως των απόψεων και εντολών του υπήρξαν ο δίαυλος διαμεσολάβησης και διεκπεραίωσης των εντολών των οθωμανών προς το ελληνορθόδοξο millet.

2. Η Εκκλησιαστική Διοικητική Διάρθρωση της Δωδεκανήσου κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Οι κοινότητες.

Τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, τα οποία απαρτίζουν το τμήμα της επικράτειας του ελληνικού κράτους γνωστό με το γεωγραφικό όρο Δωδεκάνησος αριθμούν ένα πλήθος δεκαπέντε νησιών και πολλών νησίδων και βραχονησίδων ακατοίκητων ως επί το πλείστον. Το νησιωτικό σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων αποτελούν τα εξής νησιά: το Αγαθονήσι, η Αστυπάλεια, η Κάλυμνος, η Κάρπαθος, η Κάσος, το Καστελλόριζο ή Μεγίστη, η Κως, οι Λειψοί, η Λέρος, η Νίσυρος, η Πάτμος, η Ρόδος, η Σύμη, η Τήλος και η Χάλκη.

Η γεωπολιτική θέση των νησιών αυτών διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην ιστορική τους διαδρομή ανά τους αιώνες, καθώς αποτέλεσε πεδίο κατακτητικών πολεμικών επιχειρήσεων που οδήγησαν τα νησιά αυτά σε μία μακρά περίοδο υποτέλειας που διήρκεσε από το 1306 έως τις 8 Μαΐου 1945 υπό διαφορετικούς δυνάστες, δηλονότι Βενετούς και Γενουάτες, Τούρκους, Ιταλούς, Γερμανούς ενώ επί 23 μήνες και συγκεκριμένα από τις 8 Μαΐου 1945 έως τις 31 Μαρτίου 1947 τα νησιά αυτά είχαν περιέλθει υπό βρετανική κατοχή.

Η γεωπολιτική τους θέση τα καθιστούσε στρατηγικής σημασίας ζωτικό χώρο σε όλη την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, τόσο για το διακομιστικό εμπόριο της περιοχής όσο και για τα προσκυνηματικά ταξίδια των μουσουλμάνων κατοίκων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς τα Ιερά Τεμένη του Ισλαμισμού στις πόλεις Μέκκα και Μέδινα. Η ασφάλεια των πλόων αυτών υπονομευόταν από τις επιδρομές εναντίον των πλοίων που ταξίδευαν στη θαλάσσια περιοχή των Δωδεκανήσων από τα πλοία των Ιωαννίτων Ιπποτών, οι οποίοι είχαν υπό την κατοχή τους τα νησιά της σημερινής Δωδεκανήσου από το 1306⁸². Ήταν λοιπόν επιτακτική ανάγκη και θέμα γοήτρου για την πανίσχυρη την εποχή εκείνη οθωμανική αυτοκρατορία η κατάληψη των νησιών και ιδιαίτερα της Ρόδου, η εκδίωξη των Ιωαννίτων ιπποτών οι οποίοι τα κατείχαν και τέλος η ένταξή τους στην επικρατεία της. Στις 24 Ιουνίου 1522 τουρκικός στόλος αποτελούμενος από 280 πλοία αποβίβασε στη Ρόδο στρατό, ο οποίος πολιορκήσε το νησί πέντε μήνες, έως ότου στις 20 Δεκεμβρίου του 1522 οι Ιωαννίτες Ιππότες συμφώνησαν την παράδοση υπό όρους του νησιού στον Σουλεϊμάν Α' το Μεγαλοπρεπή⁸³. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του νησιού, τα άλλα μικρότερα νησιά του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος κι ιδιαίτερα η Πάτμος, η Λέρος, η Κάλυμνος, η Νίσυρος, η Τήλος, η Χάλκη, η Κάρπαθος και η Κάσος, παραδόθηκαν οικειοθελώς στους οθωμανούς υπό το κράτος του φόβου των σφαγών που θα επακολουθούσαν σε περίπτωση αντίστασης στην οθωμανική επιβουλή εναντίον των εδαφών τους⁸⁴. Η υποταγή της Δωδεκανήσου ολοκληρώθηκε με την κατάκτηση της Κω. Επομένως η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας επί των νησιών της Δωδεκανήσου

άρχεται το 1522 όταν καταλήφθηκε η Ρόδος και εν συνεχεία τα υπόλοιπα νησιά από τις στρατιωτικές δυνάμεις των Οθωμανών και περατούται το 1912, όταν τα νησιά περιήλθαν υπό ιταλική κατοχή.

Οι Οθωμανοί μετά την κατάληψη των νησιών αναγνώρισαν και αποκατέστησαν τους εκπροσώπους του Ιερατείου της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στη θέση τους, απ' την οποία είχαν εκδιωχθεί από τους Ιωαννίτες ιππότες, ενέργεια που αποσκοπούσε στην προσάρτηση της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου στην Καθολική Χριστιανική Εκκλησία και ένταξαν τις εκκλησιαστικές αρχές των νησιών υπό την πνευματική και διοικητική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁸⁵. Με ανώτατη εκκλησιαστική αρχή το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως τα νησιά που συγκροτούν σήμερα τη Δωδεκάνησο σύμπτυξαν τη μητρόπολη Ρόδου στην οποία υπάγονταν η Σύμη, η Χάλκη, η Τήλος, η Νίσυρος, την επισκοπή Λέρνης με τη Λέρο, την Κάλυμνο και για ορισμένα χρονικά διαστήματα την Αστυπάλαια, η οποία το 1888 ανυψώθηκε σε μητρόπολη Λέρου και Καλύμνου, την αρχιεπισκοπή και από το 1838 μητρόπολη Κω, την Αρχιεπισκοπή και από το 1865 μητρόπολη Καρπάθου Κάσου, την εξαρχία Πάτμου με τα νησιά Πάτμος, Λειψοί, Αγαθονήσι, Κορασιαί ή Κρουσσοί (Φούρνοι). Το Καστελλόριζο έως τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν εξαρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στη συνέχεια υπάχθηκε διαδοχικά στις Μητροπόλεις Μύρων (1785-89), Πισιδίας (1790-1822) της Μικράς Ασίας και τέλος από το 1822 στην Μητρόπολη Ρόδου⁸⁶.

Δηλαδή αν εξαιρέσουμε τα νησιά Ρόδο, Σύμη, Χάλκη, Τήλο και Νίσυρο τα οποία συναπάρτιζαν τη μητρόπολη Ρόδου και συνεπώς είχαν κάποιας μορφής σχετική εκκλησιαστική αυτοτέλεια, τα υπόλοιπα νησιά ήταν υπό την άμεση εκκλησιαστική διοικητική κηδεμονία του Πατριαρχείου⁸⁷.

Ακόμη δε και όταν τα έτη 1838, 1865, 1888 ανακηρύχθηκαν οι μητροπόλεις Κω, Καρπάθου και Λέρνης αντίστοιχα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η ισχυρή εκκλησιαστική παράδοση της άμεσης εξάρτησης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέχιζε να επηρεάζει άμεσα τα εκκλησιαστικά πράγματα των νησιών. Με δεδομένη δε την πρωτεύουσα θέση της τοπικής Εκκλησίας στη διοίκηση των Ελληνικών κοινοτήτων οδηγούμεθα στο συμπέρασμα ότι εν τέλει, στο βαθμό που μπορούσε να υπάρχει επαφή, το κατά τόπους ιερατείο των νησιών ενεργούσε υπό τις άμεσες εντολές και επιθυμίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η Εκκλησία κυριαρχούσε ούτως ή άλλως στις δημόσιες υποθέσεις των ελληνορθόδοξων κατοίκων των νησιών, οι οποίοι αν εξαιρέσουμε τα νησιά Ρόδο και Κω ήταν και οι μοναδικοί τους κάτοικοι⁸⁸. Η κατάσταση αυτή διαφοροποιήθηκε εν μέρει το 19ο αιώνα, όταν η Επανάσταση του 1821, η επικράτησή της και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους δημιούργησε έτερο πόλο αναφοράς των υποτελών ελλήνων υποδαυλίζοντας την ανάπτυξη εθνικιστικών τάσεων με αποσχιστικές διαθέσεις⁸⁹. Κατά τη διάρκεια του Επαναστατικού αγώνα οι κοινοτικές αρχές της Σύμης εξέδιδαν τα έγγραφά τους με την προμετωπίδα Ελληνική

Πολιτεία, η οποία στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από την αναφορά στις τρεις μεγάλες προστάτιδες δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, προς τις οποίες απευθύνθηκαν οι κοινοτικές αρχές των νησιών προκειμένου η Οθωμανική κυβέρνηση να επιβεβαιώσει τα τοπικά προνόμια και το αυτοδιοικητικό καθεστώς, το οποίο απολάμβαναν προ της ενάρξεως της Ελληνικής Επανάστασης του 1821⁹⁰. Τούτο κατέστη δυνατό το 1836 όταν με την παρέμβαση των δυνάμεων αυτών ο Γενικός Διοικητής της Ρόδου Δηλαβέρ Πασάς κάλεσε στη Ρόδο αντιπροσώπους όλων των νησιών της Δωδεκανήσου και τους ανακοίνωσε την επανισχύ των προνομίων τους⁹¹. Η ανακοίνωση του Δηλαβέρ τερμάτισε το καθεστώς αβεβαιότητας ως προς την κρατική τους οντότητα.

Επιπρόσθετα οι Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ υποβάθμισαν το ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με την διακήρυξη της ισότητας όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας και την ανάδειξη λαϊκών μελών στα διάφορα συμβούλια της διοικητικής μηχανής της Εκκλησίας⁹². Η νέα αυτή πραγματικότητα μολονότι ανέδειξε μία νέα ηγετική τάξη στη διοίκηση των υπόδουλων ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την οποία αποτελούσαν πλούσιοι έμποροι, μορφωμένοι ομογενείς, επιχειρηματίες και άλλα διαπρεπή μέλη των παροικιών των κοινοτήτων των νησιών στην Κωνσταντινούπολη, στο Σουέζ, στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια, στη Ρωσία, με κύρος και εξουσία, εντούτοις δεν παραγκώνησε την Εκκλησία από τον ηγετικό της ρόλο και την αδιαμφισβήτητη θέση της ως υπερκείμενης αρχής των συνισταμένων δυνάμεων του γένους των Ελλήνων⁹³. Η Εκκλησιαστική διοικητική διαίρεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου διακλαδωμένη σ' όλο τον υπόδουλο ελληνισμό διατήρησε την υπόσταση της ανεπηρέαστη από τις διάφορες μεταβολές του οθωμανικού διοικητικού οργανισμού⁹⁴. Η σταθερότητα αυτή και ταυτόχρονα η μακρά εμπειρία της στη διοίκηση της χριστιανικής κοινότητας αποτέλεσαν αστήρευτη πηγή δύναμης, από την οποία αντλούσε τον πρωτεύοντα ρόλο της παρουσίας της στις ελληνικές κοινότητες του υπόδουλου ελληνισμού.

Οι κοινότητες κατά την τουρκοκρατία αποτέλεσαν το κύτταρο της εθνικής ζωής των Ελλήνων. Η καταγωγή τους τοποθετείται στην αρχαία Ελλάδα. Όπως υποστηρίζει ο Κ. Παπαρηγόπουλος: «Αί κοινότητες ύπήρχον επί τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων καί οὐδέν ἄλλο ἦσαν εἰμὴ τροπολογία τις μεθαρμοσθεῖσα πρὸς τὰς νέας περιστάσεις τῶν ἔτι ἀρχαιότερων αὐτονόμων ἀστικῶν πολιτευμάτων», δηλαδή οι Κοινότητες ήταν μία μορφή τοπικής διοικητικής μονάδας, η οποία χρονολογούσε τη ζωή της από την αρχαιότητα και συνέχισε αδιαλείπτως την παρουσία της κατά την οθωμανική κυριαρχία⁹⁵. Οι κοινότητες αναπτύχθηκαν και διαμορφώθηκαν προσαρμοζόμενες στις κατά τόπους και κατά χρόνο ιδιαίτερες συνθήκες, δεδομένου του γεγονότος ότι μέχρι το 1865, την περίοδο δηλαδή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ δεν είχαν περιβληθεί με νομοθετική ισχύ. Η λειτουργία τους είχε ανεπίσημο χαρακτήρα και ο

ρόλος τους ήταν επικουρικός, συμπληρωματικός της επαρχιακής διοικήσεως της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς πέραν της αυτοδιοικήσεως των Ελλήνων υποτελών, στο πλαίσιο της λειτουργίας τους συγκέντρωναν τους φόρους⁹⁶. Τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, οι οποίοι συμπίπτουν με την περίοδο της ακμής της, η αυτοκρατορία διέθετε ισχυρή συγκεντρωτική εξουσία, η οποία στην περιφέρεια διαμορφώθηκε κατά το τιμαριωτικό σύστημα και με τον τρόπο αυτό μείωσε τη δυνατότητα ανάπτυξης των κοινοτήτων. Τούτο διαφοροποιήθηκε την περίοδο της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με την ταυτόχρονη δημιουργία μιας ισχυρής οικονομικά τάξης Ελλήνων οι οποίοι ανέλαβαν την κοινοτική διοίκηση και προσέδωσαν ισχύ και ανάπτυξη στις κοινότητές τους⁹⁷. Ο 18ος αιώνας αποτελεί το μεταίχμιο από την κοινότητα- φοροσυλλεκτικό μηχανισμό χωρίς εμφανείς κοινωνικές διαστρωματώσεις στην κοινότητα - «*δευτερογενές κέντρο εξουσίας*» με σαφείς κοινωνικές ιεραρχήσεις και οικονομικούς συσχετισμούς ανάμεσα στα μέλη της⁹⁸. Βεβαίως οι ελληνορθόδοξες κοινότητες διαμορφώθηκαν διαφοροποιούμενες από τόπο σε τόπο και δεν παρουσίασαν ενιαία μορφή, αλλά είχαν μεγάλη ποικιλία, στην οποία καθοριστικό ρόλο έπαιξε η παράδοση, τα κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία με τα οποία κάθε μια εμβολιάστηκε από το παρελθόν. Ιδιαίτερα περίπλοκη παρουσιάζεται η κατάσταση στις κοινότητες των νησιών, των οποίων η μορφή καθορίστηκε κατά τον Απ. Βακαλόπουλο από την «*κοινωνική και πολιτική ιστορία τῶν νησιῶν αὐτῶν, ἃν δηλαδή εἶχαν συνεχῆ πολιτική ζωὴ, ἔστω καὶ ὑπὸ διαφορετικούς δυνάστες, ἃν ὑποτάχθηκαν μέ βία ἢ μέ συνθήκη*»⁹⁹.

Από τα νησιά των νοτίων Σποράδων, η Ρόδος και η Κως υποτάχθηκαν κατόπιν της πολιορκίας τους από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Σουλεϊμάν Α΄ του Μεγαλοπρεπούς, ενώ τα υπόλοιπα νησιά, δηλαδή η Πάτμος, η Λέρος, η Κάλυμνος, η Αστυπάλαια, η Νίσυρος, η Τήλος, η Σύμη, η Χάλκη, η Κάρπαθος, η Κάσος και το Καστελλόριζο παραδόθηκαν οικειοθελώς¹⁰⁰. Η διαφορά στον τρόπο υποταγής των νησιών με την επικουρία των οικονομικών δεδομένων, των κινδύνων παραμονής σ' αυτά λόγω των πειρατικών επιδρομών και των δυσμενών συνθηκών της ζωής, είχε ως επακόλουθο τη διαφορετική κοινοτική οργάνωση. Πράγματι η Ρόδος και η Κως, τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας διοικήθηκαν από τους τοπικούς τούρκους αξιωματούχους και το τοπικό ιερατείο της Ανατολικής Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας, ενώ τα υπόλοιπα νησιά ανέπτυξαν παράλληλα με την εκκλησιαστική διοίκηση και κοινοτική οργάνωση αυτοδιοικητικής μορφής¹⁰¹. Στα μικρά νησιά η απουσία του κράτους των Οθωμανών ευνόησε την ανάπτυξη κοινοτικού πνεύματος στους κατοίκους τους, δημιούργησε ελκτικές δυνάμεις συνοχής ανάμεσα τους και εν τέλει διαφοροποίησε τους Έλληνες υποτελείς από τους Οθωμανούς, καθιστώντας αδύνατη την αφομοίωση ακόμη δε και τη συνεργασία μεταξύ τους¹⁰². Οι κοινότητες ήταν επιφορτισμένες με την αντιμετώπιση των προβλημάτων των μελών τους και την υλοποίηση κοινοτικών έργων. Συγκεκριμένα η κλειστή κοινωνία της κοινότητας

επέβλεπε την επίλυση των διαφορών μεταξύ των μελών της, την είσπραξη και τη διαχείριση των φόρων, τις σχέσεις, τις διαφορές των μελών της με την οθωμανική διοίκηση, το διορισμό δασκάλων, τη λειτουργία των λιμένων, την πρόσληψη αγροφυλάκων, υδρονόμων κλπ.¹⁰³ Τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας επί των νήσων των Νοτίων Σποράδων δεν έχουμε επαρκή διαθέσιμα στοιχεία για τον προσδιορισμό της φύσεως και της λειτουργίας των κοινοτήτων των νησιών αυτών. Το αρχειακό υλικό που είναι στη διάθεση για ιστορική αξιοποίηση άρχεται από το δεύτερο ήμισυ του 18ου και κυρίως από τα μέσα του 19ου αιώνα¹⁰⁴. Οπωσδήποτε η έλλειψη κάποιας κρατικής προστασίας και η παρουσία πειρατών στη θαλάσσια περιοχή των νησιών αυτών συνέτειναν στην απουσία διοικήσεως δεδομένου μάλιστα ότι οι κάτοικοί τους συχνά εγκατέλειπαν τις εστίες τους προς άλλα εδάφη ασφαλέστερα¹⁰⁵. Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι η Εκκλησία διαδραμάτισε διπλό ρόλο εκκλησιαστικής και κοινοτικής αρχής¹⁰⁶. Με την εδραίωση σχετικής ασφάλειας και προστασίας των νησιών και την οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων κατοίκων τους δημιουργήθηκαν ευνοϊκοί όροι για την ενίσχυση των αυτοδιοικητικών αρχών τους και ταυτόχρονα για τη βελτίωση των όρων και των συνθηκών της ζωής των Ελληνορθόδοξων κατοίκων τους¹⁰⁷. Απόρροια αυτών υπήρξε η εκτέλεση κοινοτικών έργων, η παροχή εκπαίδευσης, ιατρικών υπηρεσιών και πλήθος άλλων κοινοτικών δραστηριοτήτων δυσανάλογων των δεδομένων των οργανισμών αυτών¹⁰⁸.

3. Τα τοπικά προνόμια. Οι προνομιούχοι νήσοι

Εκτός από τα προαναφερθέντα προνόμια, τα οποία ήταν γενικής φύσεως και αφορούσαν το σύνολο των υπόδουλων ορθόδοξων χριστιανών διάφοροι Σουλτάνοι για να επιβραβεύσουν κάποια κοινότητα ή περιοχή της επικρατείας τους παραχωρούσαν πρόσθετα προνόμια τοπικής ισχύος, τα οποία εδίδοντο απευθείας από το Σουλτάνο χωρίς τη μεσολάβηση του Πατριάρχη. Τα προνόμια αυτά δεν είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα και εν σχέσει με τα προνόμια που αφορούσαν το σύνολο των υπόδουλων της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν περιβληθεί με μεγαλύτερη ισχύ¹⁰⁹. Παρόλη την ισχύ τους και την εύνοια του Σουλτάνου προς τις περιοχές αυτές, τα τοπικά προνόμια δοκιμάζοντο από τις αυθαιρεσίες των τοπικών αρχόντων και τις αμφισβητήσεις τους από τους αξιωματούχους του οθωμανικού καθεστώτος, ήταν δηλαδή πολύ συχνά υπό αίρεση¹¹⁰. Ιδιαίτερα, πρόσθετα τοπικά προνόμια απολάμβαναν τα μικρά νησιά των νότιων Σποράδων, που ανήκουν σήμερα στα Δωδεκάνησα, δηλαδή η Πάτμος, η Κάλυμνος, η Νίσυρος, η Τήλος, η Σύμη, η Χάλκη, η Κάρπαθος, η Κάσος και το Καστελόριζο. Οι λόγοι της παραχωρήσεως τοπικών προνομίων στα νησιά αυτά ήταν πολλοί. Κατά πρώτο λόγο ο σουλτάνος Σουλεϊμάν Α' ο Μεγαλοπρεπής θέλησε να επιβραβεύσει τους κατοίκους των νησιών αυτών για την οικειοθελή παράδοσή τους στις δυνάμεις του κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Ρόδου¹¹¹. Το μικρό φορολογικό ενδιαφέρον, το άγονο του εδάφους, οι συχνές πειρατικές επιδρομές και οι κίνδυνοι

για τη ζωή που συνεπάγοντο συνέτειναν ώστε τα νησιά αυτά να καταστούν αφιλόξενα και να μην κατοικηθούν από τούρκους αξιωματούχους και γενικά από τούρκους πολίτες¹¹². Επομένως η διοίκησή τους και η εξασφάλιση ευνομίας σε αυτά ήταν εκτός της μέριμνας και των δυνατοτήτων του Οθωμανικού κράτους. Οι οθωμανοί ενδιαφέροντο κυρίως για την εξασφάλιση της είσπραξης των φόρων¹¹³. Για το σκοπό αυτό παραχώρησαν στα νησιά το προνόμιο της πλήρους αυτονομίας και αυτοδιοίκησης και όρισαν τη φορολογία τους με κατ' αποκοπή πληρωμή των φόρων, χωρίς τη μεσολάβηση κρατικών φοροεισπρακτόρων. Ο φόρος αυτός, γνωστός ως μακτού, ήταν ένα έσοδο - προικοδότηση με το οποίο ενισχύοντο απευθείας τα φιλανθρωπικά - ευαγή ιδρύματα που ο Σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής είχε ιδρύσει στη Ρόδο και δεν κατατίθετο στο αυτοκρατορικό ταμείο όπως οι λοιποί φόροι που εισπράττοντο από τα άλλα γεωγραφικά διαμερίσματα της αυτοκρατορίας¹¹⁴. Τα μικρά νησιά δηλαδή ήταν αφιερώματα (βακούφια) των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της Ρόδου. Εξαιτίας δε των ιδιαίτερων προνομίων, τα οποία ήταν, μάλλον, εξ ανάγκης παραχωρήσεις, ονομάστηκαν Προνομιούχοι νήσοι¹¹⁵. Η πλήρης αυτοδιοίκηση των νησιών αυτών και ταυτόχρονα ο περιορισμός της φορολόγησής τους στην καταβολή του αποκεκομμένου φόρου δημιούργησαν προϋποθέσεις ανάπτυξής τους και σχετική υλική ευημερία και πνευματική πρόοδο η οποία επιτάθηκε με το ναυτικό εμπόριο ιδιαίτερα των νησιών της Σύμης και της Κάσου, με τους ομοεθνείς τους χριστιανούς των παραλίων της Μικράς Ασίας¹¹⁶. Τούτο αποτυπώνεται με ενάργεια στο υπόμνημα των Συμαίων προς τον Πρόεδρο της εν Κωνσταντινούπολει Νομοθετικής Επιτροπής με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1880 όπου διαπιστώνεται ότι η χρηστή κοινοτική διοίκηση και τα τοπικά προνόμια τα οποία απολάμβανε το νησί της Σύμης συντέλεσαν ώστε να αναπτυχθεί «*σχετική τις εϋημερία*» ένεκα της οποίας σημειώθηκε «*έν τινι μέτρω υλική και πνευματική προαγωγή*»¹¹⁷. Η αυτοδιοίκηση των νησιών αυτών, πέραν της απουσίας των οθωμανών, ενισχύθηκε και από τη γεωγραφική τους ιδιομορφία, η οποία δημιουργεί συνθήκες πλήρους απομόνωσης των οικισμών στα όρια του νησιού. Οι Οθωμανοί επιχείρησαν να περιστείλουν τα προνόμια αυτά μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους που ακολούθησε, ιδιαίτερα δε μετά την συμπαράσταση των Κασίων στην επανάσταση της Κρήτης εναντίον των Τούρκων το 1869 και την ματαίωση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Η αφαίρεση των προνομίων και η περιστολή της ισχύος και των αρμοδιοτήτων της αυτοδιοίκησης των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων αποσκοπούσε στην ένταξή τους στο διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας και στην τελική αφομοίωσή τους από αυτό. Οι επιδιώξεις των Οθωμανών προσέκρουσαν στην αντίσταση, στις αντιρρήσεις και στις διαφωνίες των Ελληνορθόδοξων αποτέλεσμα των οποίων ήταν η ουσιαστική

ματαίωσή τους.

4. Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση στα νησιά Κω και Ρόδο.

Το καθεστώς αυτονομίας και αυτοδιοίκησης που απολάμβαναν τα μικρά νησιά του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος δεν επεκτεινόταν στη Ρόδο και στην Κω. Οι χριστιανοί κάτοικοι των νησιών αυτών, παρά τις εκτεταμένες πεδινές εκτάσεις και την εύφορη γη τους λιμοκτονούσαν. Οι γαιοκτησίες τους περιήλθαν στα χέρια των οθωμανών και οι ίδιοι προσλήφθηκαν ως δούλοι αγρότες στα άλλοτε κτήματά τους¹¹⁸. Σύμφωνα με το Κοράνιο «ή γη ανήκει στον Άλλάχ και στον Προφήτη του» και κατά λογική συνέπεια στο Σουλτάνο, ο οποίος ήταν ο εκπρόσωπος - διάδοχος του επί της γης¹¹⁹. Ο Σουλτάνος έχοντας κατά κυριότητα στην ιδιοκτησία του ολόκληρη τη γη της αυτοκρατορίας του την παραχωρούσε κατά ανακλητά τιμάρια σε τούρκους αξιωματούχους και ευνοούμενούς του¹²⁰. Οι τελευταίοι κατόπιν πλειοδοσίας νοίκιαζαν τις εκτάσεις αυτές, οι ενοικιαστές τους προσπαθούσαν στη συνέχεια να εισπράξουν τα καταβληθέντα μισθώματα, αλλά και να αποκομίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα κέρδη, επιβαρύνοντας τους υπόδουλους χριστιανούς κατοίκους με διάφορους φόρους και πρόστιμα, όπως τον έγγειο φόρο (harac=χαράτσι), τον κεφαλικό φόρο (cizye) και άλλους¹²¹. Στις ελάχιστες περιπτώσεις κατά τις οποίες οι κατακτητές είχαν παραχωρήσει κάποια μικρή έκταση γης, - συνήθως σε ορεινή, άγονη ή απομακρυσμένη περιοχή - σε κάποιο υπόδουλο, η παραχώρηση αυτή δεν είχε μόνιμο ή ιδιοκτησιακό χαρακτήρα και τελούσε πάντοτε υπό καθεστώς δυσβάστακτων φόρων και πιθανής αίρεσής της¹²².

Σε αντίθεση δηλαδή με τα μικρά νησιά της Δωδεκανήσου, τα οποία ο Σουλτάνος είχε παραχωρήσει ως βακούφια στα ευαγή ιδρύματα της Ρόδου και τα οποία, εξαιτίας του καθεστώτος αυτοδιοίκησης που απολάμβαναν, παρείχαν στους κατοίκους τους τη δυνατότητα να αποκτήσουν κάποιας μορφής ιδιοκτησία γης και πάντως παρατεταμένης κατοχής της, η Κως και η Ρόδος ενοικιάζοντο κατόπιν πλειοδοσίας από οθωμανούς. Ιδιαίτερα η Κως είχε ενοικιαστεί από τον Μουχουρντάρ Εφέντη (σφραγιδοφύλακα). Αυτός νοίκιαζε τις εκτάσεις της σε άλλους οθωμανούς, οι οποίοι φτάνοντας στην Κω επιδίωκαν το γρήγορο και μεγάλο πλουτισμό από την επαχθή φορολόγηση των υποτελών Κώων. Αντίστοιχη ήταν η κατάσταση και στο νησί της Ρόδου¹²³. Το εμπόριο και η ναυτιλία νέκρωσαν εξαιτίας των επιδρομών των πειρατών και άλλων ληστρικών ομάδων εναντίον των δύο νησιών. Οι δυσβάστακτοι φόροι, ο κίνδυνος και ο φόβος των πειρατικών επιδρομών, η αρπακτική διάθεση των διαφόρων τούρκων αξιωματούχων, αλλά και του απλού μωαμεθανού πολίτη, υποχρέωσαν πολλούς από τους κατοίκους της Κω και της Ρόδου να μεταναστεύσουν¹²⁴. Ιδιαίτερα στη Ρόδο ο πληθυσμός είχε ελαττωθεί πολύ αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού από τους τούρκους εξαιτίας των σφαγών, αλλά και της φυγής μεγάλου αριθμού κατοίκων της,

του Τάγματος των Ιπποτών, αλλά και αυτόχθονων Ροδίων¹²⁵. Για το λόγο αυτό ο σουλτάνος Σουλεϊμάν Α' ο Μεγαλοπρεπής εποίκησε τη Ρόδο, αλλά και την Κω, όπως προδήλως φαίνεται από την ύπαρξη μωαμεθανικής και εβραϊκής κοινότητας στα δύο νησιά, με μετακίνηση μουσουλμάνων και εβραίων από άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας¹²⁶. Οι δύο αυτές κοινότητες εγκαταστάθηκαν μέσα στα τείχη της πόλεως, ενώ εκδιώχθηκαν από τα σπίτια τους οι χριστιανοί κάτοικοί τους, οι οποίοι μέχρι το 1908 που θεσπίστηκε το τουρκικό σύνταγμα είχαν δικαίωμα ημερήσιας μόνο παραμονής μέσα στην πόλη και τούτο πάλι εκτός από την ημέρα της Παρασκευής τις ώρες της προσευχής των Τούρκων¹²⁷.

Σε αντίθεση με τα μικρά νησιά του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος η τουρκική παρουσία ιδιαίτερα στη Ρόδο, αλλά και στην Κω ήταν έντονη, τόσο με τη στελέχωση της διοίκησής τους, η οποία ήταν εξολοκλήρου σε τουρκικά χέρια όσο και με την ύπαρξη στρατιωτικών δυνάμεων σε αυτά¹²⁸. Οι Έλληνες κάτοικοί τους υποσιτίζοντο, ζούσαν σε ανέχεια εξαιτίας των δυσβάστακτων φόρων με τους οποίους επιβαρύνοντο και της νέκρωσης κάθε οικονομικής δραστηριότητας. Κώοι και Ρόδιοι επαίνοντο.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

1. Οι Αρχειακές πηγές. Προφυλάξεις - Δυσκολίες έρευνας.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή «Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή» άντλησε την ανάπτυξή της από τη μελέτη των Αρχείων των νησιών της Δωδεκανήσου και όσων διάσπαρτων εγγράφων ανακάλυψε η έρευνά μου σε ατομικές συλλογές και σε εκκλησιαστικές βιβλιοθήκες. Η ενασχόλησή μου εκκίνησε από τη μελέτη της υπάρχουσας έγκυρης βιβλιογραφίας, η οποία αναφέρεται στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαβίωσε ο υπόδουλος ελληνισμός και ιδιαίτερα τα Δωδεκάνησα. Εντοπίστηκαν οι κεντρομόλοι αξιακοί άξονες στους οποίους στηρίχτηκε η κοινωνική, θρησκευτική, εκπαιδευτική, οικογενειακή και ατομική ζωή των υποτελών Δωδεκανησίων και τα σημαντικά γεγονότα (διεθνείς συνθήκες, νομικό πλαίσιο, σχέσεις οθωμανικών αρχών με τους εκπροσώπους των Ελλήνων κλπ.) που επηρέασαν και διαμόρφωσαν τη ζωή τους (οργάνωση των κοινοτήτων - κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, εκπαιδευτική ζωή). Στο επόμενο στάδιο μελέτησα τις έγγραφες πηγές των ιστορικών αρχείων. Συγκεκριμένα μελέτησα επισταμένως τα έγγραφα των Αρχείων των νησιών της Πάτμου, της Λέρου, της Καλύμνου, της Κω, της Νισύρου, της Τήλου, της Σύμης, της Ρόδου και τα λιγοστά έγγραφα που διασώθηκαν στα νησιά Αστυπάλαια, Κάσο, Κάρπαθο και Καστελλόριζο. Το πλούσιο αυτό υλικό μελέτησα εν μέρει επιτόπια εξ αυτοψίας εν μέρει από φωτογράφιση και φωτοαντιγράψή του.

Τα Αρχεία των νησιών δεν έχουν ταξινομηθεί, πολλά έγγραφά τους έχουν υποστεί εκτεταμένη φθορά, η δε φύλαξή τους έχει ανατεθεί σε ανειδίκευτα άτομα, δημοτικούς υπαλλήλους ή αξιωματούχους της Εκκλησίας. Οι συνθήκες αυτές δημιουργούν προβλήματα και προβάλλουν εμπόδια στον ερευνητή και στον επίδοξο μελετητή των περιεχομένων τους, ο οποίος επιπλέον πέραν των δυσκολιών αυτών καλείται συχνά να αντιμετωπίσει τη δυσπιστία, την ευθυνοφοβία ή και την καιροσκόπο ραθυμία κάποιων από τους υπευθύνους φύλαξης των Αρχείων.

Το περιεχόμενο των περισσότερων εγγράφων διαπραγματεύεται ένα πλήθος θεμάτων, γεγονός που με υποχρέωσε να μελετήσω όλα τα έγγραφα κάθε Αρχείου προκειμένου να συλλέξω πληροφορίες και στοιχεία για την ανάπτυξη του θέματος της διδακτορικής μου διατριβής. Επιπλέον τούτο επέβαλλε και το γεγονός ότι τα Αρχεία δεν έχουν ταξινομηθεί και επομένως δεν είναι δυνατή η προσέγγιση των εγγράφων με βάση το

θεματικό τους περιεχόμενο. Κατά λογική συνέπεια ο προσδιορισμός τους στις παραπομπές της Διδακτορικής Διατριβής ακολούθησε την ιδιαίτερη μορφή που έχουν καταχωρηθεί, ταξινομηθεί ή ατάκτως φυλαχθεί σε κάθε κατά τόπους Αρχείο ή σύνολο μεμονομένων εγγράφων. Από την ενδελεχή μελέτη του περιεχομένου των Αρχείων συμπεράνα ότι έχουν αφαιρεθεί σελίδες από έγγραφα όπου κυρίως αναπτύσσεται το θέμα τους ή εξολοκλήρου έγγραφα, διαπίστωση η οποία ενισχύθηκε από την απουσία σημαντικών εγγράφων, τα οποία αναφέρονται στις παραπομπές άρθρων και δημοσιεύσεων της βιβλιογραφίας. Πέραν της ανθρώπινης παρέμβασης πλήθος εγγράφων έχει καταστραφεί από τις κακές συνθήκες φύλαξής τους. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του μακαριστού μητροπολίτη Κω Εμμ. Καρπαθίου στον πρόλογο του Α' τεύχους (Αθήνα 1958) του Ιστορικού Αρχείου της Ιεράς Μητροπόλεως Κω, σελ. 7: «Κατά τόν φοβερόν ἐκεῖνον σεισμόν τοῦ 1933... ἔνεκα τῶν ρηγμάτων τῶν δωματίων εἰσέρρεον τά ὕδατα τῶν βροχῶν καί πολλά Ἐγγράφα καί Κώδικες ἐκ τῆς πληθώρας τῶν βροχῶν κατεστράφησαν». Ατυχώς ακόμη και σήμερα οι κακές συνθήκες φύλαξης καταστρέφουν σταδιακά σημαντικό αριθμό εγγράφων. Τα έγγραφα των Αρχείων είναι χειρόγραφα δεν είναι τυποποιημένα, η γραφή είναι προσωπική γεγονός που δυσκολεύει την ανάγνωσή τους εξαιτίας της κακογραφίας τους, της ανορθογραφίας και της φθοράς. Επομένως ο ερευνητής είναι υποχρεωμένος να προσαρμόζει την αναγνωστική του προσπάθεια στον ιδιαίτερο γραφικό χαρακτήρα του γραφέα κάθε εγγράφου. Υπήρξαν βεβαίως και περιπτώσεις πλήρους ή μερικής αδυναμίας αποδελτιώσεως κάποιων κειμένων.

Στις δημοσιεύσεις εγγράφων, αποσπασμάτων εγγράφων ή μεμονομένων λέξεων και φράσεων από τις Αρχειακές πηγές που καταχωρώ στην παρούσα Διδακτορική Διατριβή διατήρησα το ύφος, τη συντακτική δομή, την ορθογραφία, τα δάνεια της οθωμανικής γλώσσας που συμπεριέλαβε ο συντάκτης του κειμένου. Η προσέγγισή τους αναδίδει γλωσσικό περιβάλλον αντίστοιχο του μορφωτικού επιπέδου του γραφέα και επομένως υποστηρίζει γλαφυρά τα επιχειρήματα και τα συμπεράσματα που διατυπώνονται στα αντίστοιχα Κεφάλαια σχετικά με την εκπαιδευτική πράξη, τους παράγοντες που την επηρέασαν και τα πιθανά αποτελέσματά της.

Υπό αυτές τις συνθήκες μελετήθηκαν και καταγράφηκαν τα τεκμήρια και οι πληροφορίες που διέσωσαν οι έγγραφες πηγές της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας επί των νησιών της Δωδεκανήσου (1522-1912), οι οποίες αφορούν την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων και το ρόλο της Εκκλησίας σε αυτήν.

2. Σκοποί, επιμέρους στόχοι.

Η ανάλυση ενός εγγράφου είναι μια διαδικασία επαναλαμβανόμενων, επάλληλων προσεγγίσεων που ξεκινά από μια πρώτη καταγραφή πληροφοριών και στοιχείων και συνεχίζει με την ανάλυση, τεκμηρίωση, διασταύρωση και εμπλουτισμό τους με τη συνεισφορά άλλων πηγών. Η αξιοποίηση των στοιχείων που θησαυρίζονται στα έγγραφα των Αρχείων των νησιών της Δωδεκανήσου στηρίχτηκε στην ξεχωριστή επεξεργασία, ανάλυση και μελέτη κάθε εγγράφου, όπως επίσης και στην παράλληλη επεξεργασία, ανάλυση και συσχέτισμό διαφορετικών εγγράφων.

Συγκεκριμένα:

- στον εντοπισμό πληροφοριών και διαφόρων στοιχείων
- στην ανάλυση και στον εμπλουτισμό των στοιχείων αυτών
- στη συσχέτιση και διασταύρωσή τους με άλλες ιστορικές πηγές και δεδομένα
- στην ανάδειξη νέων μαρτυριών και λεπτομερειών
- στην επιβεβαίωση ήδη γνωστών πληροφοριών ή στην αναίρεσή τους
- στην αντιπαραβολή, σύγκριση, συσχέτισμό κοινών στοιχείων και πληροφοριών

διαφορετικών εγγράφων.

Η εργασία αυτή απέβλεψε στη συλλογή των στοιχείων, μαρτυριών, πληροφοριών κλπ., που περιλαμβάνονται στα υπό μελέτη έγγραφα, την τεκμηρίωσή τους με αναφορά σε άλλες πηγές, στοιχεία και έγγραφα και την ανάδειξη και δημοσίευση τους, με τελικό στόχο την καταγραφή κάθε ατομικού και συλλογικού δεδομένου σε κάθε του διάσταση. Οι πληροφορίες συσχέτισθηκαν, έγινε ορθολογική ανάλυσή τους και εν συνεχεία σύνθεσή τους. Τα τεκμήρια αυτά αξιοποιήθηκαν στο σύνολό τους, συνδέθηκαν ως πληροφοριακοί κρίκοι μιας αλυσίδας, ενταγμένα στο φυσικό, το δημιουργό τους χώρο και αποτέλεσαν το περιεχόμενο της διδακτορικής μου διατριβής δεδομένου του ενιαίου πολιτισμικού χώρου των νησιών, όπως τον καθόρισαν η ελληνική γλώσσα των κατοίκων τους, η πίστη στην ίδια θρησκεία της Χριστιανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι κοινοί γενεαλογικοί και πολιτιστικοί δεσμοί.

Η αξιοποίηση των τεκμηρίων και των πληροφοριών εντάχθηκε στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό, εκκλησιαστικό περιβάλλον και ερμηνεύτηκε στο πλαίσιο των γεγονότων, των συμβάντων και των αλλαγών που συντελέστηκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, στο Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τις μητροπόλεις των νησιών και τέλος στα νέα δεδομένα στις σχέσεις των ελληνορθόδοξων με την Οθωμανική διοίκηση που επέβαλλε η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, ο δεκαετής

απελευθερωτικός αγώνας και τέλος η δημιουργία του νέου Ελληνικού κράτους.

3. Μέθοδος εργασίας: Ανάλυση ενός εγγράφου.

Από το «Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Νικιάς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, 1877», το οποίο φυλάγεται στη βιβλιοθήκη του ναού στη Νίσυρο, παραθέτω το Πρακτικό της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων του χωριού Νικειά της Νισύρου με ημερομηνία 19 Ιουλίου 1898:

“Συνεδρίασις τῆς 19 Ἰουλίου 1898.

Γενική συνέλευσις τῶν πολιτῶν τοῦ χωρίου Νικιῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς Α.Π. τοῦ πρωτοσυγγέλλου Τιμοθέου ἄρχεται ἡ συνεδρίασις καθ’ ἣν προυτάθη ἡ ἐκλογή τῆς ἐφορείας καθ’ ἣν ἀνεδείχθησαν οἱ κ.κ. Εμμανουήλ Δ. Μονογενῆς, Νικόλαος Μ. Ἀνδριώτης, ὅστις καὶ θά εἶνε γραμματεὺς Σπύρος Ἐμμανουήλ ὅστις θά εἶνε ταμίας ἥτις θά ἐργάζεται μετὰ τῆς Δημογεροντίας.

Ἐγκρίνεται νά εὕρεθεῖ διδάσκαλος μέ ἐτήσιον μισθόν εἴκοσι λιρῶν ὀθωμανικῶν ἀριθμ. (20) μετὰ τοῦ διατεταγμένου ἄρτου ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νά ψάλλῃ καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν μεθ’ ὃ διελύθει ἡ συνεδρίασις.

α ἐν Νικιά τῆ 19 Ἰουλίου 1898

ὁ προεδρεύων

+ ὁ πρωτοσύγκελλος Τιμόθεος

Ἐν τῇ αὐτῇ συνεδριάσει οἱ αὐτοὶ ὑπογεγραμμένοι προσεφέρθησαν νά προσφέρωσιν ὑπὲρ τῶν σχολειῶν ἀπὸ δέκα ἀριθμ. (10) ὀκάδες καὶ ἀνωτέρω εἰς τὴν προαίρεση τῶν χριστιανῶν τό ποσόν ἀφιέμενον

α ἐν Νικιά τῆ 19 Ἰουλίου 1898

ὁ Προεδρεύων + ὁ πρωτοσύγκελλος Τιμόθεος”

Από την πρώτη παράγραφο του πρακτικού της συνεδρίασης της 19 Ιουλίου 1898 πληροφορούμαστε ότι πρόεδρος, όπως ήταν φυσικό, της συνελεύσεως ήταν ο πρωτοσύγγελος Τιμόθεος, πρώτο δε θέμα που απασχόλησε τις εργασίες της ήταν η εκλογή της Σχολικής Εφορείας. Με την έναρξη της “προυτάθη ἡ ἐκλογή τῆς ἐφορείας”, η εκλογή αφορούσε τις θέσεις του γραμματέα, του ταμία και ενός τρίτου προσώπου, προφανώς, εισπράκτορα ή απλού μέλους. Η θέση του προέδρου ήταν εκ των προτέρων κατειλημμένη από τον Αρχιερατικό Επίτροπο της Νισύρου ή τον ιερέα του χωριού, ως αντιπρόσωπο του μητροπολίτη Ρόδου. Η εκλογή των μελών της Εφορείας γινόταν

διά βοής, ενώ στενή ήταν η συνεργασία της με τη Δημογεροντία, στο πρακτικό εξ άλλου της συνεδρίασης της 19 Ιουλίου 1898, γίνεται σαφής περί τούτου αναφορά: *“έφορεία... ήτις θά ἐργάζεται μετὰ τῆς Δημογεροντίας”*. Η Σχολική Εφορία είχε δικό της ταμείο εις το οποίο εισέρρεαν χρήματα από διάφορες εισφορές φόρων, δικαιομάτων, δωρεών κλπ. των μελών της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Το δεύτερο θέμα που απασχόλησε τη συνέλευση των κατοίκων του χωριού των Νικειών ήταν η έγκριση πρόσληψης δασκάλου και ο καθορισμός του μισθού και κάποιας επιπρόσθετης των εκπαιδευτικών του καθηκόντων υποχρέωσης.

Το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων του χωριού και γενικότερα της νήσου, η απομόνωση της Νισύρου ελλείπει τακτικής συγκοινωνίας με τις εκτός της νήσου Ελληνικές κοινότητες καθιστούσαν δυσεπίλυτο πρόβλημα την εξεύρεση δασκάλου. Η λύση του προβλήματος αυτού ήταν αρμοδιότητα της Σχολικής Εφορίας η οποία και εντέλεται από την απόφαση της Γενικής Συνελεύσεως να μεριμνήσει για την πλήρωση της θέσης του δασκάλου. Η αρμοδιότητα αυτή της Σχολικής Εφορίας, οδηγούσε τα μέλη της πολλές φορές σε αυθαιρεσίες, μεροληπτικές επιλογές κλπ. Όπως μας πληροφορεί έγγραφο του Αρχείου της Ιεράς Μητροπόλεως Κω με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1895, Κώδιξ ΛΒ, σ. 1-2: *«...ὕπαρχει ἀνέκαθεν ἐπὶ δεκαετηρίδας Εφοροταμίας τῶν Σχολῶν καὶ διευθύνει αὐτάς πάντοτε κατὰ τὴν ἀπολυταρχικὴν αὐτοῦ βούλησιν, κατὰ τινῶν μὲν τῶν διδασκάλων ὡς θύελλα καταστρεπτικὴ ἐπιπίπτων, εἰς δὲ τίνας αὐτῶν ὡς χαρίεσσα Ἴρις ἐπιφαινόμενος»*. Η τελική απόφαση ανήκε στον ιερατικό προϊστάμενο, ο οποίος και έδινε την συγκατάθεση και το πιστοποιητικό διορισμού του δασκάλου κατόπιν της κοινής συνέλευσης Σχολικής Εφορίας - Δημογεροντίας - Προκρίτων. Οι Σχολικοί Έφοροι ήταν άμισθοι, η θέση τους ήταν τιμητική και ήταν αρμόδιοι για την εύρεση δασκάλου, τη φροντίδα των διδακτηριακών αναγκών του σχολείου, την προμήθεια των σχολικών βιβλίων, την πληρωμή των δασκάλων, την είσπραξη των φόρων κλπ.

3.1. Οι απολαβές και τα καθήκοντα του δασκάλου.

Η συνεδρίαση της 19 Ιουλίου 1898 στα Νικειά της Νισύρου όρισε τον ετήσιο μισθό του δασκάλου στο ποσό των 20 οθωμανικών λιρών ή 2000 γροσίων. Δεν αναφέρεται η περιοδικότητα καταβολής του μισθού, η οποία ήταν άτακτη και σε άμεση συνάρτηση με την είσπραξη των διδάκτρων των μαθητών, των δωρεών και εισφορών, της είσπραξης των διαφόρων φόρων, της επιχορήγησης από τις εκκλησίες ή την οικεία κοινότητα. Πέραν του μισθού του ο δάσκαλος ελάμβανε και τον

«διατεταγμένον ἄρτον».

Συναφές με την υποχρέωση αυτή της κοινότητας πρέπει να είναι και το περιεχόμενο της υποσημείωσης στο τέλος του πρακτικού της Συνέλευσης στην οποία αναφέρονται τα εξής: «*Ἐν τῇ αὐτῇ συνεδρίασει οἱ αὐτοὶ ὑπογεγραμμένοι προσεφέρθησαν νά προσφέρωσιν ὑπὲρ τῶν σχολείων ἀπὸ δέκα ἀριθμ. (10) ὀκάδες καὶ ἀνωτέρω εἰς τὴν προαίρεση τῶν χριστιανῶν τό ποσόν ἀφιέμενον*». Η πενία και η ανέχεια καθιστούσε τις εισφορές για την λειτουργία του σχολείου εξαιρετικά δύσκολες, ιδιαίτερα βέβαια όταν δεν ήταν σε είδος τροφίμων, αλλά σε νόμισμα. Προφανώς η δυσκολία αυτή, οδήγησε στην εισφορά «*κατὰ τὴν προαίρεση τῶν χριστιανῶν*».

Η εισφορά αυτή σε κάποιο προϊόν που παρήγαγαν οι κάτοικοι των Νικειῶν ενδεχομένως να αφορά σίτον για την παρασκευή του «*διατεταγμένου ἄρτου*».

Πέραν των διδακτικών του υποχρεώσεων, η συνέλευση της 19 Ιουλίου 1898 επιφορτίζει τον δάσκαλο με την υποχρέωση «*να ψάλλει καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν*». Η ανάθεση στον δάσκαλο παράλληλα με το παιδευτικό του ἔργο εκκλησιαστικῶν καθηκόντων είναι συνήθης και αφορά υπηρεσίες ψάλτου, ιεροκήρυκα κλπ. πάντα υπό τον άμεσο έλεγχο των εκπροσώπων του ιερατείου.

Μολοντί δεν γίνεται καμμία αναφορά σε κάποιο πρότυπο εκπαιδευτικού ή στα προσόντα του δασκάλου, από το αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ, σ. 4,5 έγγραφο με ημερομηνία 28 Μαρτίου 1839, πληροφορούμαστε τα χαρακτηριστικά του δασκάλου της εποχής εκείνης ως «*ἀνθρώπου πρό πάντων φρόνιμου καὶ ἀρετῆς, ἡλικιωμένου ὀπωσοῦν*».

Από τα ονόματα που υπογράφουν το πρακτικό της Συνέλευσης συμπεραίνουμε ότι στη συνέλευση δεν συμμετείχαν γυναίκες, προφανώς δεν είχαν το δικαίωμα αυτό δεδομένου ότι το γυναικείο φύλλο περιόριζε τη δραστηριότητα του στις εργασίες των χωραφιών, της οικογένειας και της οικίας του.

4. Μέθοδος εργασίας: Αντιπαραβολή - αξιοποίηση των τεκμηρίων δύο εγγράφων με την αρωγή τρίτου εγγράφου.

Δημοσιεύω παρακάτω δύο έγγραφα από το Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κω το ένα με ημερομηνία 20 Οκτωβρίου 1773 και το άλλο με ημερομηνία 6 Αυγούστου 1845 και στη συνέχεια παραθέτω την προβολή των πληροφοριών, την αντιπαραβολή, το σχολιασμό και το συσχετισμό των στοιχείων που περιέχουν¹²⁹.

Τα δύο έγγραφα επιλέχτηκαν ως αντιπροσωπευτικά δύο διαφορετικών περιόδων της εκπαιδευτικής ζωής των ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου. Το έγγραφο της 20ης

Οκτωβρίου 1773 αναδεικνύει με το περιεχόμενό του την εκπαιδευτική πραγματικότητα του 18ου αιώνα με την απόλυτη κυριαρχία της Εκκλησίας και την επιβολή των στόχων και των επιδιώξεών της επί της λειτουργίας των Σχολείων. Αναλόγως το έγγραφο της 6ης Αυγούστου 1845 απεικονίζει τις αλλαγές που συντελέστηκαν στα εκπαιδευτικά δρώμενα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα με την αναγέννηση της Παιδείας, την υποχώρηση της ισχύος της Εκκλησίας, τη συνδιοίκηση των σχολείων από την Εκκλησία και την αστική τάξη των νησιών.

Α) Ποιμαντορική φιλεκπαιδευτική Πράξις Ἀρχιεπισκόπου Κώου Καλλινίκου.

(Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206-207)

+ Ὁ Κώου Καλλίνικος ἐπιβεβαίωι.

+ Ἐντολήν κυριακὴν παρελάβομεν, ἵνα τὰς Γραφὰς ἐρευνῶμεν, καὶ πρό αὐτῆς ἐτέραν παρά τοῦ προφήτου καὶ βασιλέως Δαυὶδ ἀκροώμεθα «Δράξασθε παιδείας, ἵνα μὴ ὀργισθῆ Κύριος». Διὰ τοι τοῦτο καὶ οἱ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς νήσῳ ἐντιμότεροι καὶ εὐγενέστατοι ἄρχοντες καὶ Κληρικοὶ καὶ ἅπας ὁ χριστώνυμος λαός, κινούμενοι παρά τοῦ Παναγίου καὶ Τελεταρχικοῦ Πνεύματος, ὅπως τὴν ἐντολήν τοῦ Κυρίου ποιήσωσιν καμὲ τὸν ποιμένα καὶ Ἀρχιερέα αὐτῶν τὸν οδηγόν τοῦ τοιοῦτου κινήματος εὐφραίνωσι, συνεισηλθόν ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν ἔμπροσθεν τῆς ἡμῶν ταπεινότητος καὶ ἐζήτησαν συμφωνίαν ποιῆσαι τῷ ὀσιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς Δανιὴλ τῷ εὐρεθέντι ἐνταῦθα εἰς αὐτάς τὰς ἡμέρας καὶ εἰδότες βραχὺ τι τῆς τῶν Ἑλλήνων μαθήσεως πρὸς τὸ παιδαγωγεῖν καὶ μαθητεύειν τοὺς παῖδας τὰ τῶν Ἑλλήνων μαθήματα, χρήσιμα ὄντα καὶ ὠφέλιμα πρὸς τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν βιβλίων κατάληψιν καὶ τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως μονιμότητα καὶ βεβαίωσιν. Συμφωνησάντων τοιγαροῦν τῶν ἡμετέρων χριστιανῶν ἔμπροσθεν ἡμῶν μετὰ τοῦ ἐν μοναχοῖς Δανιὴλ ἵνα μαθητεύσῃ τοὺς παῖδας αὐτῶν, ἐγένετο καὶ παρ' ἡμῶν ἀπόφασις. Ὅθεν ἐν πρώτοις ψῆφον καὶ ἐκλογὴν ἐποίησαν κοινῶς ἵνα διορισθῶσι δύο Ἐπίτροποι, καὶ ἐδιωρίσθη ὁ Χατζῆ κύρ Ἀσλάνης καὶ Χατζῆ κύρ Σταματάκης νὰ εἶναι Καθολικοὶ Ἐπίτροποι εἰς τὴν κατασταθεῖσαν παρ' ἡμῶν Σχολήν, οἵτινες ὀφείλουσι κυβερνᾶν καὶ ἐμπιπτούσας ὑποθέσεις τοῦ αὐτοῦ Σχολείου, καὶ ἐπάνω εἰς αὐτοὺς νὰ εὐρίσκεται ὁ κατά καιρόν Ἀρχιερεὺς ναζίρης καὶ ἐξουσιαστής, καὶ παρά γνώμης αὐτοῦ νὰ μὴ ἡμποροῦν νὰ ἐνεργοῦν καμμίαν ὑπόθεσιν.

Κατὰ δὲν τὴν γενομένην συμφωνίαν ὑπόσχεται ὁ αὐτός διδάσκαλος ὅτι ὀφείλει ἐπιμελεῖσθαι καλῶς τοὺς αὐτῷ δοθησομένους μαθητάς παρὰ τῶν Ἐπιτρόπων προσέτι καὶ ἐκφωνεῖν λόγον εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆ προσταγῆ τοῦ Ἀρχιερέως ἔτι καὶ νὰ ἐπιμένη χρόνους πέντε εἰς τὴν πολιτείαν αὐτῶν καὶ μὴ δυνάμενος ἀναχωρῆσαι ἄνευ τῆς τῶν

πέντε ἐτῶν ἀπαρτίσεως. Πρὸς τούτοις καὶ οἱ διορισθέντες Ἐπίτροποι ὑπόσχονται ἀπονέμειν κατ' ἔτος τῷ κατασταθέντι διδασκάλῳ διὰ μισθὸν γρόσια ἑκατὸν πενήκοντα, τὰ ὅποια νὰ λαμβάνη εἰς τρεῖς μοίρας τὸν χρόνον, εἰς τὴν ἀρχὴν τὰ πενήκοντα, καὶ μετὰ τὴν Λαμπρὰν τὰ ἄλλα πενήκοντα, καὶ εἰς τὸ τέλος τὰ λοιπὰ. Ἐτι νὰ πληρώνωσι καὶ τὸν κίρεν τοῦ ὀσπητίου, ὅπου ἔχει νὰ γίνῃ Σχολεῖον, καὶ τοῦτον τὸν μισθὸν νὰ τὸν λαμβάνη ἕως εἰς τοὺς τρεῖς χρόνους ἐξίσης, μετὰ δὲ τοὺς τρεῖς χρόνους νὰ λαμβάνη εἰς τοὺς ἐπιλοίπους ἀπὸ ἑκατὸν ἑβδομήκοντα κατὰ τὴν συμφωνίαν ὅπου ἔγινε παρὰ πάντων ἡμῶν, καὶ αὐτὰ τὰ ἄσπρα ἔχουν νὰ συνάζωνται τὰ μὲν πενήκοντα ἀπὸ ταῖς ἐκκλησίαις, τὰ δὲ ἄλλα πενήκοντα ἀπὸ τοὺς παῖδας ὅπου ἔχουν νὰ μαθητεύωνται καὶ ἀπὸ ἐλεημοσύνας τῶν χριστιανῶν, καὶ τὰ λοιπὰ ἀπὸ τὴν Κοινότητα τῆς χώρας. Φοβηθέντες δὲ τὸν ἀπ' ἀρχῆς φθονερόν καὶ μισόκαλον διάβολον ἵνα μὴ ἐγκατασπείρη κανένα ζιζάνιον εἰς ψυχὴν τίνος καὶ κινήθῃ νὰ λέγῃ λόγους ἐμποδιστικούς κατὰ τοῦτου τοῦ θεοφιλοῦς ἔργου, καὶ παρακινήσῃ καὶ ἄλλους νὰ συμφωνήσουν εἰς τὴν γνώμην των εἰς ἐμπόδιον τοῦτου τοῦ καλοῦ ἔργου καὶ ἐνόχλησιν τοῦ Ἀρχιερέως ὡς καὶ τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν Ἐπιτρόπων ὁ τοιοῦτος νὰ εἶναι ὑπόδικος τῷ αἰωνίῳ πυρί, καὶ κληρονόμος τῆς ἀτελευτήτου Κολάσεως, ἔχων καὶ αὐτὸ τὸ Ἱερὸν καὶ Ἅγιον Εὐαγγέλιον ἀντίδικον ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς Κρίσεως, διὰ τὴν ὑστέρησιν τῆς ὠφελείας καὶ προκοπῆς ὅπου ἤθελε προξενήσῃ εἰς τοὺς παῖδας τῆς χώρας, προσέτι καὶ διὰ τὴν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ λαοῦ καὶ τιμὴν τῆς πολιτείας. Ὁ δὲ τοιοῦτος πρόξενος τῆς αὐτῆς κακίας καὶ ἐνοχλητῆς καὶ ἐμποδιστῆς τοῦ τοιούτου θεοφιλοῦς ἔργου, εἰ μὲν καὶ ἤθελε φανερωθῆ καὶ ἀποδειχθῆ ἀπὸ μάρτυρας ἀξιοπίστους ὅτι εἶναι τοιοῦτος, νὰ παιδεύεται Ἐκκλησιαστικῶς μὲ ἀφορισμὸν καὶ ἔξωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ κανόνα βαρύτερον παρὰ τοῦ Ἀρχιερέως με κοινήν γνώμην πρὸς σωφρονισμὸν τῶν ἄλλων. Εἰς βεβαίωσιν δὲ τῶν ἄνωθεν συμφωνιῶν τῶν γενομένων ἔμπροσθεν τῆς ἡμῶν ταπεινότητος, μεταξὺ τῶν τιμιωτάτων Κληρικῶν καὶ χριστιανῶν καὶ τοῦ διδασκάλου γίνεται τὸ παρὸν ἡμῶν Ἐκκλησιαστικόν καὶ βεβαιούμενον τῇ ἡμετέρα ἐπιγραφῇ καὶ ὁμολογούμενον ταῖς ὑπογραφαῖς καὶ ὑποσχέσεσι τῶν ἐντιμοτάτων Κληρικῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ διδασκάλου, καὶ καταστρώνεται τῷ Ἱερῷ Κώδικι τῆς καθ' ἡμῶν Ἀρχιεπισκοπῆς εἰς μονιμότητα καὶ ἀσφάλειαν, ἀπογ' Ὀκτωβρίου κ'. (1773

Ὀκτωβρίου 20).

Υπογράφουσιν: ὁ Πρωτέκδικος Χατζηϊωάννης ὁ Χατζῆ Κωνσταντῆς ὁ Καστρήνσιος, Στεφανῆς ὁ πρωτοαποστολάριος, Χατζῆ Σταμάτης, ὁ Ἐξάρχος Χατζῆ Ἀγγελῆς ὁ Ἐπίτροπος (τοῦ Σχολεῖου) Χατζῆ Σταμάτης ὁ Διακογεώργιος Χατζῆ Σταμάτη Γεώργης Παπᾶ Φραγκούλη Δημήτρις Χατζῆ Γιώργη....

*Β) Πράξις Γενικῆς Συνελεύσεως τῶν Δημογερόντων τῆς Χώρας
καί τῶν χωρίων τῆς νήσου Κῶ. (Κώδιξ Β', 6.8.1845, σ. 112-113)*

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι Δημογέροντες καί πρόκριτοι τῆς Χώρας καί τῶν Χωρίων τῆς νήσου ταύτης, ἀποβλέποντες εἰς τό ὄφελος τῆς Νεολαίας καί τῆς νήσου διά συστάσεως καταλλήλων σχολείων, τῶν ὁποίων ἡ στέρησις ἐπήγαξε μέχρι τοῦδε ἀπό τό δυσοικονόμητον τῶν ἀναγκαιούτων πόρων πρός μισθοδοσίαν τῶν διδασκάλων καί τῶν παρεπομένων ἄλλων ἐξόδων, συνελθόντες σήμερον εἰς πλήρη συνεδρίασιν ἐνώπιον τοῦ Πανιερωτάτου Ποιμενάρχου ἡμῶν ἀγίου Κῶου Κυρίου Παγκρατίου, καί συσκεφθέντες ὄντως περί τοῦ σπουδαίου τούτου ἀντικειμένου, ἀπεφασίσαμεν παμψηφεί τήν σύστασιν Ἑλληνικοῦ καί Ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου, πρός ἐκπαίδευσιν καί ἠθικὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας, ἐπομένως δέ συνυποσχόμεθα ἅπαξ ἅπαντες διά τοῦ παρόντος Ἐγγράφου ὅτι θέλομεν προμηθεύσει ὅλα τά πρός συντήρησιν τῶν σχολείων αὐτῶν ἀναγκαῖα ὑλικά μέσα συνερευτίζοντες αὐτά ἀφ' ὅπου δεῖ, καί ἡ μὲν Κοινότης τῆς Χώρας θέλει καταβάλλει κατ' ἔτος γρόσια χίλια, οἱ δέ τῶν χωρίων Ἀσφενδίου καί Πυλὶ ὁμοίως γρόσια χίλια, οἱ δέ τῆς Ἀντιμάχειας γρόσια χίλια, καί οἱ τῆς Κεφάλου γρόσια διακόσια πενήντα, ἐκ τῶν ὁποίων συνεισφορῶν ἀπαρτίζεται ὅλον γρόσια τρεῖς χιλιάδες διακόσια πενήντα, Ἀριθμ. 3250, κατ' ἔτος. Αἱ συνεισφοραὶ δέ αὐταὶ θέλουν διαρκέσει διά πέντε ὀλόκληρα ἔτη, μετὰ τὴν λῆξιν τῶν ὁποίων θέλομεν σκεφθῆ περί καταλληλοτέρας προμηθείας τῶν πρός (αὐξήσιν) τῶν καταστημάτων τῆς νήσου μέσων. Διό συνετάχθη τό παρόν συνυποσχετικόν Ἐγγραφοῦν, τό ὁποῖον ὑπογεγραμμένον ἀφ' ὅλους ἡμᾶς τούς Προκριτοδημογέροντας τῆς Χώρας καὶ τῶν Χωρίων παραδίδεται εἰς χεῖρας τοῦ Ἀρχιερέως ἡμῶν διά νά μένη ὡς παρακαταθήκη εἰς τά Ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως.

Ἐν Κῶ τῇ 6ῃ Αὐγούστου 1845.

Ἀντώνιος Παντελόγλους, Χατζῆ Μανώλης Γεωργίου, Κωνσταντῖνος Γαμπρέλλη, ἀγράμματος ὢν σταυροσημειούμενος, Κωνσταντῖνος Σταματίου, Χατζῆ Σταμάτιος Ἀντωνίου, Ἀντώνιος Σταματίου Παντελόγλους, Ἰωάννης Ἀνδρέου, Γεώργιος Περίδης, Κωνσταντῆς Διακο Σταματίου, Ἰωάννης Περίδης, Χατζῆ Ἰωάννης Παπᾶ Χατζῆ, Γιακουμῆς Παπᾶ Σεβαστοῦ, Δημήτριος Διακο Ἰωάννου, Χατζηπέτρος Χατζῆ Θεοδοσίου, Χατζῆ Ἀγγελῆς Παλαπάνη, ἀμφοτέρω ἀγράμματοι ὄντες σταυροσημειοῦνται, Ἀντώνιος Χατζῆ Βαρζακῶνη, ἀγράμματος, σταυροσημειούμενος, Γεώργιος Παλαπάνη ὁμοίως, Χατζῆ Μιχάλης Ζαφύρας ὁμοίως, Χατζῆ Βασίλης, Παπᾶ Σεβαστοῦ ὁμοίως, Ἰωάννης Χατζῆ Γεωργίου, Ἰωάννης Σταματίου, Χατζῆ Γιακουμῆς

Σταματίου, Μανώλης Γαμπρέλλη, Νικολής Κρητικός, Χατζή Ἀλέξης Παπᾶ Ἀντωνίου, Ἀντώνιος Κυζούλας καί Γιάννης Μαραγκοῦ.

+ Ὁ Κώου Παγκράτιος ἐπιβεβαιοῖ».

4.1. Η δημογεροντία της Κω.

Η αναφορά στο έγγραφο όπου καταχωρείται η «Πρᾶξις τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῶν Δημογερόντων τῆς Χώρας καί τῶν χωρίων τῆς νήσου Κῶ» στον θεσμό της Δημογεροντίας καθιστά επιτακτική ἀνάγκη τὴν ἀναζήτηση πληροφοριῶν σχετικῶν με τὸ θεσμό αὐτό. Στὴ σελίδα 110 τοῦ δευτέρου τεύχους τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱεράς μητροπόλεως Κω (Ἀθήναι 1960), ὁ Εμμ. Καρπαθίου δημοσιεύει ἐγγράφο ἀπὸ τὸν Δ΄ Κώδικα τοῦ Ἀρχείου Δουλείας με τίτλο «Ἐκλογή δημογερόντων καί σχετικά πρὸς τοὺς δημογέροντας διατάξεις, τεθεῖσαι ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως».

Στις 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1843, οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Κω συνήλθαν σε Γενικὴ συνέλευση καὶ ἐξέλεξαν ἕξι άτομα ὡς δημογέροντες, ὅρισαν τὸν πρόεδρο τῆς δημογεροντίας καὶ τοῦ ἀνάθεσαν τὴν ἀρμοδιότητα νὰ τοὺς ἐκπροσωπεῖ ὡς ἐντολοδόχος τῶν ἀποφάσεων τῆς δημογεροντίας στὶς Ἀρχές. Ὁ πρόεδρος τῆς δημογεροντίας ἀμειβόταν με τὴν καταβολὴ 500 γροσίων κατ' ἔτος. Τὸ πλήρες πρακτικὸ τῆς Συνελεύσεως αὐτῆς, εἰς τὴν ὁποία ὀρίστηκαν οἱ ἀρμοδιότητες καὶ τὰ καθήκοντα τῆς δημογεροντίας, ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Ἐκλογή δημογερόντων καί σχετικά πρὸς τοὺς δημογέροντας διατάξεις, τεθεῖσαι ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως.

1843 Φεβρουαρίου 2. Συνελεύσεως γενομένης εἰς ἐκλογὴν δημογερόντων, κοινὴ γνώμη ἀπεφασίσθησαν καί διετάχθησαν προσωρινῶς τὰ ἐφεξῆς.

Ἄρθρον 1. Διωρίσθησαν δημογέροντες Χατζῆ Κωνσταντῖνος Χατζῆ Δημητρίου, Ἀντωνάκης Γ. Παντελόγλου, Χατζῆ Σταμάτης Ἀ. Σισμανάκη, Χατζῆ Μαλώλης Γεωργίου, Ἀντώνιος Σταματιάδης, Ἰωάννης Ἀνδρέου.

Ἄρθρον 2. Πρόεδρος τῆς ἑξαμελοῦς ταύτης Δημογεροντίας ὁ Κύριος Ἰωάννης Σαρικέλη.

Ἄρθρον 3. Οἱ ἄνω εἰρημένοι Δημογέροντες χρεωστοῦν ὅλοι μιᾷ ψυχῇ νὰ συντρέχουν εἰς ὅσα ἀποβλέπουν τὴν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ τῆς πατρίδος.

Ἄρθρον 4. Ἰδιαιτέρως δέ ὁ Κύριος Ἰωάννης Σαρικέλη χρεωστεῖ νὰ παρουσιάζεται μόνος εἰς τὰς Ἀρχάς, δι' ὅλας ἐκεῖνας τὰς ὑποθέσεις, καθ' ἃς δέν εἶναι ἀνάγκη νὰ παρουσιάζεται ὅλη ἡ Δημογεροντία, ἀφοῦ ὁμως εἰδοποιήσῃ προηγουμένως τὸ ὅλον τῆς Δημογεροντίας, νὰ ἀκούσῃ τὴν γνώμην τῆς, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ πρὸς τὴν πατρίδα

καί πρὸς τὸ κοινόν χρέη του, ἀπεχόμενος παντός τὸ ὁποῖον ἤθελε φέρει ψυχρότητα εἰς τὰ ἄτομα τοῦ κοινοῦ.

Ἄρθρον 5. Εἰς τὰ ἔγγραφα θέλει ὑπογράφεσθαι: ἡ Δημογεροντία, καί ὄχι ποτέ: Δημογέρων.

Ἄρθρον 6. Εἰς ἀμοιβὴν τῶν κόπων του θέλει λαμβάνει ὁ Πρόεδρος ἀπὸ το κοινόν γρόσια πεντακόσια κατ' ἔτος.

Εἰς ἔνδειξιν ὑπογράφεται.

Ἡ Δημογεροντία
Ἰωάννης Σαρικέλης.
Χατζῆ Κωνσταντῆς Χ' Δημητρίου.
Ἄντωνιος Γ. Παντελόγλου.
Χατζῆ Σταμάτης Ἄντωνίου.
Χατζῆ Μανώλης Γεωργίου.

καί οἱ Πρόκριτοι
Κωνστ. Λαμπαδαρίου
Ἰωάννης Ἄντωνίου.
Γεώργιος Περίδης.
Γεώργ. Χατζῆ Ἰωαννικίου.
Κωνσταντῆς Ἰωάννου.
Κωνσταντῆς Γεωργίου
Κανταρζόγλου.
Κωνσταντίνος Σταματίου»

Ἡ πρώτη πληροφορία που μας χορηγεῖ το ἔγγραφο αὐτό εἶναι ὁ χρόνος συγκλήσεως τῆς Συνελεύσεως για τὴν ἐκλογή τῶν δημογερόντων τῆς Κω, που εἶναι ἡ 2^α Φεβρουαρίου τοῦ 1843. Ἡ Συνέλευση αὐτὴ συγκλήθηκε «εἰς ἐκλογήν δημογερόντων» καὶ οἱ αποφάσεις που ελήφθησαν «κοινῇ γνώμῃ» συμπεριλήφθησαν σε ἕξι ἄρθρα, τα ὁποῖα προφανῶς, παρὰ τὴν περιορισμένη χρονικὴ ἰσχὺ τους, ὅπως προαναγγέλει ἡ ἀναφορὰ στο ἔγγραφο «διετάχθησαν προσωρινῶς», αποτέλεσαν ἕνα πρῶτο Κανονισμό τῆς λειτουργίας τῆς Δημογεροντίας τῆς νήσου Κω.

Το πρῶτο ἄρθρο περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα τῶν πολιτῶν που «διωρίσθησαν δημογέροντες». Το σημασιολογικὸ περιεχόμενο τοῦ ρήματος «διορίζω» στὴν προκειμένη περίπτωση, καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἐκλογή τῶν δημογερόντων «κοινῇ γνώμῃ» ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Συνελεύσεως, γεγονός που καθιστᾷ τὸ διορισμὸ, ουσιαστικά, ομόθυμη ἐκλογή.

Το ἄρθρο δύο μας γνωστοποιεῖ τὸν πρόεδρο τῆς Δημογεροντίας, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ἄρθρο 6 ἀμείβεται ἀπὸ τὸ «κοινό» με πεντακόσια γρόσια ετησίως «εἰς ἀμοιβὴν τῶν κόπων του».

Τὰ ἄρθρα 3, 4 καὶ 5 ἀναφέρονται στὸν τρόπο λειτουργίας τῆς Δημογεροντίας καὶ στα

καθήκοντα του προέδρου της.

Οι δημογέροντες εντέλλονται «*μιᾶ ψυχῇ νά συντρέχουν εἰς ὅσα ἀποβλέπουν τήν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ τῆς πατρίδος*». Οι υποχρεώσεις, τα καθήκοντα των δημογερόντων διατυπώνονται αόριστα στο άρθρο αυτό με τη γενική αναφορά «*εἰς ὅσα ἀποβλέπουν τήν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ τῆς πατρίδος*», ενώ περισσότερο διαφωτιστικό είναι το άρθρο 4 σε σχέση με τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες του προέδρου της Δημογεροντίας. Από το άρθρο 4, πληροφορούμεθα ότι ο πρόεδρος της Δημογεροντίας παρουσιάζεται ενώπιον των Αρχών μόνος ή συνοδευόμενος από τους δημογέροντες, σε κάθε όμως περίπτωση «*ἀφού εἰδοποιήσῃ προηγουμένως τό ὄλον τῆς Δημογεροντίας*» προκειμένου «*νά ἀκούσῃ τήν γνώμην της*». Η τελική απόφαση υπαγορευόταν από «*τά πρὸς τήν πατρίδα καί πρὸς τό κοινόν χρέη του*» και από τη μέριμνα ώστε οι αποφάσεις του να μη «*φέρουν ψυχρότητα εἰς τά ἄτομα τοῦ κοινοῦ*». Μολονότι από το άρθρο 4 προκύπτει κάποια σχετική ανεξαρτησία και αυτονομία του προέδρου της δημογεροντίας έναντι των δημογερόντων, οι οποίοι συμμετείχαν συμβουλευτικά στις αποφάσεις και τις ενέργειες του, το Άρθρο 5, καταλόγιζε συλλογική ευθύνη στην υπογραφή των εγγράφων της δημογεροντίας, τα οποία «*θέλει ὑπογράφεσθαι: ἡ Δημογεροντία, καί ὄχι ποτέ: Δημογέρων*».

Η αναφορά και ανάλυση των καθηκόντων και του τρόπου λειτουργίας της Δημογεροντίας της νήσου Κω ήταν απόλυτα αναγκαία, προκειμένου να κατανοηθεί πληρέστερα το περιεχόμενο και η κατ' αντιπαραβολή ανάλυση των δύο εγγράφων του Αρχείου της Ιεράς Μητροπόλεως Κω, δηλαδή της «*Ποιμαντορικῆς φιλεκπαιδευτικῆς πράξεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κῶου Καλλινίκου*» και της «*Πράξεως τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῶν Δημογερόντων τῆς Χώρας καί τῶν χωρίων τῆς νήσου Κῶ, ὑπό τήν προεδρίαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κῶ Παγκρατίου*» που ακολουθεί:

4.II. Τα δύο έγγραφα σε αντιπαραβολή.

Τα δύο έγγραφα: Α) Ποιμαντορική φιλεκπαιδευτική Πρᾶξις Αρχιεπισκόπου Κῶου Καλλινίκου και Β) Πρᾶξις Γενικῆς Συνελεύσεως τῶν Δημογερόντων τῆς Χώρας καί τῶν χωρίων τῆς νήσου Κῶ, έχουν κοινό θέμα αναφοράς την ίδρυση Σχολείου στην Κω. Η αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού στα δύο έγγραφα αναδεικνύει τις αλλαγές που έχουν επέλθει στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσά τους.

Το έγγραφο της 20ης Οκτωβρίου του 1773 αναφέρεται σε συγκέντρωση των αρχόντων, των κληρικών και του χριστῶνυμου λαού, η οποία πραγματοποιήθηκε με αφορμή την παραμονή στην Κω ενός ιερομόναχου γνώστη «*τῆς τῶν Ἑλλήνων μαθήσεως*». Η συγκέντρωση γινόταν ενώπιον του Αρχιερέως, ο οποίος περιέβαλε την ίδρυση του

Σχολείου με τον μανδύα της “Θείας θέλησης και ενέργειας”. Σκοπός του σχολείου και στόχος των μαθημάτων που θα διδάσκοντο ήταν η θεραπεία των αναγκών της Εκκλησίας για «*τήν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν βιβλίων κατάληψιν καί τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως μονιμότητα και βεβαίωσιν*». Η μελέτη δηλαδή των κειμένων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων είχε εργαλειακό χαρακτήρα και αποσκοπούσε στην εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών, προκειμένου οι μαθητές να μπορούν να κατανοούν το περιεχόμενο των εκκλησιαστικών βιβλίων. Με αυτές τις γνώσεις, προσέφεραν στη συνέχεια τις υπηρεσίες τους στην Εκκλησία ως ιεροψάλτες, ιεροκήρυκες κλπ. Το έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845 διασώζει τα διαμειφθέντα στη συγκέντρωση των Δημογερόντων και προκρίτων της «*Χώρας και τῶν Χωρίων τῆς Κῶ... ἐνώπιον τοῦ ἁγίου Κῶου Κυρίου Παγκρατίου*», η οποία αποσκοπούσε στην ίδρυση σχολείων δια το «*ὄφελος τῆς νεολαίας καί τῆς νήσου... και τήν ἐκπαίδευσιν καί ἠθικὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας*». Ὅπως αναφέρεται στο έγγραφο, η έως την σύσκεψη ἔλλειψη σχολείων οφειλόταν στο «*δυσοικονόμητον τῶν ἀναγκαιούντων πόρων πρὸς μισθοδοσίαν τῶν διδασκάλων καί τῶν παρεπομένων ἄλλων ἐξόδων*».

Η ίδρυση το 1845 σχολείων δύο βαθμίδων, δηλαδή στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης που αντιπροσώπευαν το Αλληλοδιδασκτικό και το Ελληνικό Σχολείο μας επιτρέπει να εννοήσουμε την ὑπαρξη μαθητῶν οι οποίοι ἤδη είχαν παρακολουθήσει τα «*κοινά γράμματα*». Συνεπώς πρέπει να λειτουργούσε στην Κω, ἤδη, κάποιο ἄλλο σχολείο στο οποίο οι μαθητές αυτοί είχαν ολοκληρώσει το στάδιο της στοιχειώδους εκπαίδευσης και στη συνέχεια μπορούσαν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα του Ελληνικού Σχολείου. Η ίδρυση του Αλληλοδιδασκτικού, ἀλλὰ κυρίως του Ελληνικού Σχολείου το 1845 φανερώνει το αυξημένο ενδιαφέρον των δημογερόντων της Κω και κατ' ἐπέκταση της Ελληνικῆς κοινότητας της νήσου για την εκπαίδευση και είναι ἀπόλυτα εναρμονισμένο με την αναζωογόνηση της παιδείας που παρατηρεῖται τον ΙΗ' αἰῶνα σ' ὅλο τον ελληνισμό.

Από την ως ἄνω αντιπαραβολή συνάγονται:

1. Η εκπαίδευση το 1845 δεν ἦταν στον ἄμεσο, ἀπόλυτο ἔλεγχο του Αρχιερέα της Κω ὡπως το 1773. Την φροντίδα και ἐπιμέλεια λειτουργίας των Σχολείων εἶχε η Δημογεροντία και οι πρόκριτοι της νήσου.

2. Ο μητροπολίτης παρίσταται και εἶναι ο εγγυητής ὅσων εἶχαν συζητηθεῖ στη συγκέντρωση της 6ης Αυγούστου του 1845, αφού οι συγκεντρωθέντες παρέδωσαν στα χέρια του το «*συνυποσχετικόν ἔγγραφον... διὰ νά μείνη ὡς παρακαταθήκη εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως*», ὁμως δεν ἦταν πλέον ἀπόλυτος κυρίαρχος, οι δε ἐνέργειες των δημογερόντων δεν εἶχαν ἐξάρτηση ἀπὸ την «*γνώμη αὐτοῦ, ἄνευ τῆς ὁποίας νά μή ἔμπορῶν νά ἐνεργοῦν καμίαν ὑπόθεσιν*» (20-10-1773).

3. Στο έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845 δεν γίνεται καμία αναφορά στο Θείο θέλημα ή την εκ του Αγίου Πνεύματος παρακίνηση των δημογερόντων. Σκοπός του σχολείου ήταν *«τό ὄφελος τῆς νεολαίας καί τῆς νήσου... ἡ ἐκπαίδευσις καί ἠθική μόρφωσις τῆς νεολαίας»*, ενώ η ίδρυση του σχολείου το 1773, αποσκοπούσε στην εκπαίδευση των νέων για την υπηρεσία των αναγκών της Εκκλησίας και της χριστιανικής θρησκείας, δηλαδή στην κατάρτιση στελεχών (ιερωμένων, ψαλτών, ιεροκηρύκων, γραμματέων κλπ.).

4. Στο έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845 αναφερόταν ως λόγος της έλλειψης, έως τότε, σχολείων στη νήσο η δυσκολία εξευρέσεως οικονομικών πόρων για την κάλυψη των εξόδων του, ενώ στο έγγραφο της 20 Οκτωβρίου του 1773 η αδυναμία ευρέσεως δασκάλου, δεδομένου του γεγονότος ότι η εμφάνιση στο νησί του μοναχού - δασκάλου Δανιήλ οδήγησε τους υπευθύνους της κοινότητας στην απόφαση ιδρύσεως σχολείου.

5. Στο έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845 οι δημογέροντες και οι πρόκριτοι είχαν τον πρώτο και τελικό λόγο στην ίδρυση και λειτουργία του Σχολείου, ενώ στο έγγραφο της 20ης Οκτωβρίου του 1773, πέραν της θελήσεως του Θεού, τον τελικό λόγο είχε ο μητροπολίτης, ο οποίος και έλαβε την οριστική απόφαση σύμφωνα με την διατύπωση *«ἐγένετο καί παρ' ἡμῶν ἀπόφασις»*.

6. Το σχολείο το 1773 διοικούσαν δύο *«Καθολικοί Επίτροποι»*, δηλαδή, επίτροποι γενικών καθηκόντων υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Κω, ενώ το 1845 εδιοικείτο από τους δημογέροντες και προκρίτους, οι οποίοι δεσμεύοντο να *«προμηθεύσουν ὅλα τὰ πρὸς συντήρησιν τῶν σχολείων αὐτῶν ἀναγκαῖα ὑλικά μέσα συνευρίζοντας αὐτὰ ἀφ' ὅπου δεῖ»*.

7. Το έγγραφο της 20 Οκτωβρίου του 1773 αναφερόταν γενικώς στην ίδρυση σχολείου, ενώ στο αντίστοιχο έγγραφο του 1845 καθορίζονταν επακριβώς τα δύο υπό ίδρυση σχολεία ως ένα Ελληνικό και ένα Αλληλοδιδακτικό. Η ίδρυση σχολείου μέσης εκπαίδευσης (Ελληνικό) προϋποθέτει την λειτουργία, ήδη, σχολείου στοιχειώδους εκπαίδευσης και την ύπαρξη μαθητών, οι οποίοι είχαν ολοκληρώσει αυτόν τον κύκλο σπουδών. Συνεπώς το 1845 η εκπαίδευση στην Ελληνική κοινότητα της Κω είχε παρουσιάσει σημαντική βελτίωση και αναπτύξη σε σχέση με το 1773.

8. Ως οικονομικοί πόροι του σχολείου στο έγγραφο της 20 Οκτωβρίου του 1773, αναφέρονται οι εισφορές των εκκλησιών, τα δίδακτρα (εισιτήρια) των μαθητών, οι ελεημοσύνες των χριστιανών και η συνδρομή της Κοινότητας της Χώρας της Κω. Στο έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845, η δαπάνη της λειτουργίας των σχολείων επιβάρυνε αποκλειστικά τις κοινότητες των χωρίων Ασφενδιού, Πυλίου, Αντιμάχειας, Κεφάλου και Χώρας της Κω.

9. Η απόφαση της 6ης Αυγούστου του 1845 για την ίδρυση των δύο σχολείων ήταν

«παμψηφεί», χωρίς καμμία αναφορά σε ενδεχόμενες αντιρρήσεις ή ενστάσεις από κάποια μέλη της κοινότητας, ενώ στο έγγραφο της 20ης Οκτωβρίου του 1773 γίνεται τόσο εκτεταμένη αναφορά σε μία τέτοια πιθανότητα, ώστε να δημιουργεί υπόνοιες για βέβαιη εκδήλωσή της.

10. Τα δύο έγγραφα αναφέρονται σε πενταετή προγραμματισμό λειτουργίας των υπό ίδρυση σχολείων. Στο έγγραφο της 20ης Οκτωβρίου του 1773, προβλεπόταν αύξηση του προϋπολογισμού λειτουργίας του σχολείου κατά τα δύο τελευταία χρόνια της πενταετούς λειτουργίας του διά μέσου της αυξήσεως του μισθού του δασκάλου, ενώ στο έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845 οι εισφορές υπέρ του σχολείου παρέμεναν σταθερές με προοπτική αυξήσεως μετά την λήξη της πενταετίας, οπότε τα μέλη της δημογεροντίας «θέλουν σκεφθῆ περί καταλληλοτέρας προμηθείας».

4.ΙΙΙ. Συμπληρωματικές πληροφορίες από το έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845.

Το έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845 αναφερόταν στην «σύστασιν καταλλήλων σχολείων». Όπως μας πληροφορεί η Πατριαρχική συνοδική εγκύκλιος της 21ης Αυγούστου του 1902 «καί ένταῦθα εἰς τήν πρωτεύουσαν καί εἰς πολλά μέρη τῶν ἐπαρχιῶν γονεῖς παραδίδουν τά τέκνα αὐτῶν εἰς χεῖρας διδασκάλων ξένων, ἀλλοθρήσκων καί ἀλλογενῶν... αἱ προσπάθειαι (αὐταί) χρονολογοῦνται βεβαίως ἀπό πολλῶν ἐτῶν (καί) οὐδέποτε ἔπαυσαν». Προδήλως η αναφορά της δημογεροντίας σε ίδρυση «καταλλήλου» σχολείου διαχώριζε τα υπό ίδρυση σχολεία από σχολεία ή μαθήματα που παρέδιδαν δάσκαλοι «ξένοι, ἀλλοθρησκοὶ καὶ ἀλλογενεῖς» και πάντως δεν ήταν υπό τον έλεγχο της κοινότητας και του Επισκόπου.

Οι οικονομικές δυνατότητες των κοινοτήτων της Κω παρουσίασαν σημαντική βελτίωση, όπως προκύπτει από την προ του 1845 αδυναμία τους να συντηρήσουν τη λειτουργία σχολείου και την ανάληψη με το έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845 της υποχρέωσης σχολικής συνδρομής για πέντε συνεχή χρόνια. Προφανώς πτωχότερη από τις αναφερόμενες ήταν η κοινότητα της Κεφάλου, αφού χρεωνόταν με 250 γρόσια ετήσιας εισφοράς έναντι των 1000 γροσίων με τα οποία θα συνεισέφεραν οι υπόλοιπες αναφερόμενες κοινότητες.

Οι δημογέροντες και οι πρόκριτοι αναγνώριζαν τη χρησιμότητα του ρόλου του σχολείου στην κοινότητα τους αναφέροντες την ενασχόληση τους με το θέμα αυτό ως «σπουδαῖο τοῦτο ἀντικείμενο» πέραν βεβαίως της αναφοράς για «τό ὄφελος τῆς νεολαίας καί τῆς νήσου». Στο έγγραφο γίνεται αναφορά στην εξεύρεση «τῶν πρὸς συντήρησιν τῶν σχολείων... ἀφ' ὅπου δεῖ», αναφορά δηλωτική της απόφασης των δημογερόντων να λειτουργήσουν τα σχολεία με τις καλλίτερες προϋποθέσεις.

Τέλος, το έγγραφο υπέγραψαν είκοσι οκτώ άτομα τα οποία απάρτιζαν την ηγεσία της

Ελληνορθόδοξης κοινότητας, από τις υπογραφές αυτές οι 12 ήταν σταυροί, γεγονός χαρακτηριστικό της αγραμματοσύνης που μάστιζε ολόκληρη την Ελληνορθόδοξη κοινότητα.

Πρωτοτυπία - χρησιμότητα - συμπεράσματα

Η δημοσίευση της παρούσας διδακτορικής διατριβής άντλησε τις πληροφορίες και τα τεκμήριά της από τις έγγραφες πηγές των τοπικών Αρχείων των νησιών της Δωδεκανήσου με την επικουρία, δευτερευόντως και την αρωγή της σχετικής βιβλιογραφίας.

Στο πλαίσιο της μελέτης των Αρχείων αυτών αποδελτιώθηκαν οι πληροφορίες και τα στοιχεία που περιέχουν τα έγγραφά τους και στη συνέχεια αξιοποιήθηκαν με την ανάλυση, τον εμπλουτισμό, τη διασταύρωση, την αντιπαραβολή και τη σύγκρισή τους. Η εργασία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη μέγιστη δυνατή ανάλυση, τη διεύρυνση του πλούτου των πληροφοριών, την επιστημονική τεκμηρίωσή τους. Τα πλείστα των εγγράφων των Αρχείων της Δωδεκανήσου παρέμεναν αναξιοποίητα και οι πληροφορίες τους απροσπέλαστες στην επιστημονική έρευνα και την ιστορική γνώση. Πέραν της αφάνειας των στοιχείων και των τεκμηρίων που περιέχουν τα έγγραφα των Αρχείων, οι σποραδικές δημοσιεύσεις εγγράφων τους υπήρξαν αποσπασματικές, αφορούσαν μεμονομένα έγγραφα και επί πλέον ο σχολιασμός τους περιοριζόταν στα στενά όρια του εγγράφου και του νησιού το οποίο αφορούσε το περιεχόμενό τους. Η παρούσα εργασία εξέτασε, ερμήνευσε και παρουσίασε τα τεκμήρια των Αρχείων συνολικά βασιζόμενη στον ενιαίο πολιτισμικό και γεωγραφικό χώρο των νησιών της Δωδεκανήσου. Τα συμπεράσματα της εργασίας δικαιολόγησαν πλήρως τη θεώρηση υπό το πρίσμα της οποίας πραγματοποιήθηκε η διδακτορική διατριβή, καθώς η ανάλυση, η αντιπαραβολή και η σύγκριση των πληροφοριών των εγγράφων τεκμηρίωσε το ενιαίο του δωδεκανησιακού πολυνησιακού χώρου και την κοινή ιστορική του πορεία ανά τους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Η εργασία ανάδειξε επίσης τον πρωταγωνιστικό ρόλο της τοπικής Εκκλησίας και της υπερκείμενης αρχής του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολεως στις δραστηριότητες που αφορούσαν τα εκπαιδευτικά θέματα των υποτελών Ελλήνων της Δωδεκανήσου. Σημαντικό κεφάλαιο στην ανάπτυξη της διδακτορικής διατριβής αποτελεί η ανάδειξη του λαϊκού στοιχείου, η ανάμειξη του στην κοινοτική διοίκηση και η ενεργός συμμετοχή του στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Η δραστηριοποίηση των λαϊκών μελών των κοινοτήτων μολονότι ανέδειξε έτερο πόλο εξουσίας των υποτελών Ελλήνων δεν αυτονομήθηκε ουσιαστικά από την Εκκλησία με την οποία, παρά τις τοπικές και περιορισμένες χρονικά διαφωνίες της, συνεργάστηκε στην από κοινού αντιμετώπιση

των εκπαιδευτικών προβλημάτων των ελληνορθόδοξων κατοίκων της Δωδεκανήσου. Τούτο συντέλεσε ώστε οι εκπαιδευτικές σελίδες να συμπίπτουν με τις εκκλησιαστικές και να παρουσιάσουν τις αντίστοιχες διακυμάνσεις στις κορυφώσεις και στις πτώσεις τους. Η κοινή πορεία Εκκλησίας - Εκπαίδευσης, σύνδεσε τη γνώση με την ελληνική γλώσσα και την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, δηλαδή τα δύο στοιχεία που διαφοροποιούσαν τους δύο λαούς στην μακράιωνη συμβίωσή τους από το 1522 έως το 1912 και παρά την τροχοπέδη στη διάδοση των νέων ιδεολογικών ρευμάτων και των επιστημονικών επιτευγμάτων που επέβαλλε η θεοκρατική αντίληψη του κόσμου, υπήρξε σωτήρια στη διατήρηση της ελληνικότητας των κατοίκων της Δωδεκανήσου καθώς τους ετεροπροσδιόρισε και τους προσέδωσε την ταυτότητα του γένους των ρωμιών. Υπό την έννοια αυτή ο εναγκαλισμός Εκκλησίας και Εκπαίδευσης, ο οποίος υπήρξε αναγκαίος, δεδομένου ότι η Εκκλησία ήταν ο μοναδικός οργανωμένος φορέας εξουσίας με πλήρη διοικητική διάρθρωση σε όλη την έκταση της Δωδεκανήσου, δημιούργουσε τις αναγκαίες συνθήκες για την αυτοσυνειδησία και την κοινή πεποίθηση των ελληνορθόξων ότι αποτελούν τμήματα ενιαίου πληθυσμιακού χώρου του οποίου κοινά χαρακτηριστικά αποτελούσαν η ελληνική γλώσσα, η κοινή καταγωγή από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, η πίστη στην ίδια θρησκεία και η συμμετοχή τους στις λατρευτικές τελετές της Ανατολικής Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας. Η ενεργός ανάμειξη της Εκκλησίας στα εκπαιδευτικά θέματα των υποτελών Δωδεκανησίων υπήρξε ταυτόχρονα πηγή και δικής της διατηρήσεως, εξάπλωσης και κραταίωσης δεδομένου ότι οι απόφοιτοι των σχολείων πλήρωναν εκκλησιαστικές θέσεις και αξιώματα. Επιπλέον το περιεχόμενο των μαθημάτων συντέλεσε στη διάδοση του περιεχομένου και των κελευσμάτων της Εκκλησίας, ενώ ο κλήρος απέκτησε παράλληλα με τη θρησκευτική και κοσμική εξουσία επί των ελληνορθόδοξων. Τούτο ενδυνάμωσε το ρόλο και την υπόσταση της και επομένως δικαιολόγησε και επέβαλλε την ύπαρξή της ως ανώτατης υπερκείμενης αρχής των υποτελών δωδεκανησίων.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΡΕΥΝΑ

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

1. Η εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο το 16ο και το 17ο αιώνα.

Η υποταγή των νησιών της Δωδεκανήσου υπό τον οθωμανικό ζυγό δημιούργησε επιπρόσθετες δυσκολίες στη ζωή των κατοίκων τους πέραν εκείνων που εγγενώς λόγω της ιδιομορφίας των εδαφών, του νησιωτικού συμπλέγματος και των πειρατικών επιδρομών αντιμετώπιζαν ήδη από την εποχή που αποτελούσαν εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας¹³⁰.

Η κοινωνική οργάνωση και η συλλογική ζωή το 16ο, το 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα χρονική περίοδο την οποία ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' χαρακτήρισε ως «*ή τῶν πόνων καί θρήνων ἐποχή*» διέποντο υπέρ καθεστώς ρευστότητας¹³¹. Η κυριαρχία των οθωμανών επί των νησιών αμφισβητείτο και κατέστη οριστική μετά τη νικηφόρα έκβαση του τουρκοβενετικού πολέμου το 1718. Κατά λογικό συμπέρασμα η μέριμνα για την εκπαίδευση και για τη μόρφωση των υπόδουλων ελληνοπαίδων την περίοδο αυτή ήταν γράμμα κενό, όπου δε εκδηλώθηκε έλαβε χαρακτήρα διάσπαρτο και ασυντόνιστο¹³².

Οι έγγραφες μαρτυρίες για τη χρονική αυτή περίοδο είναι ελλιπέστατες και οι σχετικές ειδήσεις εξάγονται εμμέσως και συμπερασματικά¹³³. Μεμονωμένες και αποσπασματικές νύξεις για την παροχή κάποιας μορφής εκπαίδευσης κατά το 16ο, 17ο έως το μέσο του 18ου αιώνα συναντάμε σε έγγραφα αναφερόμενες στο νησί της Πάτμου, ως απόηχο μάλλον της παράδοσης του νησιού στην καλλιέργεια της παιδείας από τους βυζαντινούς ήδη χρόνους, δεδομένου μάλιστα ότι η επίσημη Εκκλησία αποφάσισε τη σύσταση σχολείων το 1593 με απόφαση της τοπικής Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως¹³⁴. Το προβάδισμα της Πάτμου στην εκπαίδευση και η υπεροχή των προσφερομένων εκπαιδευτικών αγαθών των σχολείων της από το 16ο έως την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, τόσο έναντι των άλλων νησιών της Δωδεκανήσου όσο και του λοιπού δούλου γένους, οφειλόταν στους λόγιους και συγκριτικά μορφωμένους ιερωμένους που συγκέντρωνε στους κόλπους της η Ιερά μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, εξαιτίας της αίγλης που προσέδιδε στη μονή η διαμονή στο νησί και η συγγραφή του βιβλίου της Ιεράς Αποκαλύψεως από τον Άγιο Ιωάννη τον Ευαγγελιστή¹³⁵. Οι πρώτες έγγραφες πληροφορίες για τη λειτουργία σχολείου στο νησί αναφέρονται στην παράδοση μαθημάτων από τον ηγούμενο και εκκλησιάρχη της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Νικηφόρο Χαρτοφύλακα κρητικής καταγωγής¹³⁶. Ο Μ. Μαλανδράκης αποδέχεται το Νικηφόρο Χαρτοφύλακα ως «*εὐδόκιμον καί σεβαστόν ἐν τῷ γένει καί τῇ Ἐκκλησίᾳ*», υποβαθμίζει όμως την εκπαιδευτική του δραστηριότητα αναφέροντας πως «*σχολή δέν ὑπῆρχεν ἐν Πάτμῳ ἐπὶ Νικηφόρου*», αλλά η εκπαιδευτική του δραστηριότητα εξαντλείτο στη μετάδοση των γνώσεών του «*εἰς εὐαρίθμους τινάς ὁμιλητάς*»¹³⁷. Αντιθέτως ο Ιερόθεος Φλωρίδης

αναβιβάζει το διδασκαλικό του έργο καθώς του αποδίδει τη διδασκαλία «*τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων καί τῆς ἱεράς Θεολογίας, πιθανῶς καί τῆς λατινικῆς γλώσσας... διαρκῶς καί ἐπωφελῶς ἐπί εἴκοσι ἔτη*», δηλαδή κατά το Φλωρίδη ο Νικηφόρος Χαρτοφύλαξ δίδασκε επί εικοσαετία μαθήματα από την αρχαία ελληνική γραμματεία ή όπως τα αναφέρει «*ἐγκύκλια μαθήματα*», διαχωρίζοντάς τα από τα μαθήματα «*τῆς ἱεράς Θεολογίας*» τα οποία αφορούσαν τη διδασκαλία του περιεχομένου της χριστιανικής θρησκείας, ενώ πιθανολογεί και τη διδασκαλία της λατινικής γλώσσας¹³⁸. Η παρουσία του Νικηφόρου Χαρτοφύλακα στην Πάτμο με το διδασκαλικό και εκκλησιαστικό του έργο, την ίδρυση βιβλιοθήκης με έργα χριστιανών και αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και οι Πάτμιοι τρόφιμοι του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης, οι οποίοι επανήλθαν στο νησί τους, μολονότι οι πλείστοι εξ αυτών δεν περάτωσαν τις σπουδές τους, αναβάθμισαν το μορφωτικό επίπεδο του νησιού¹³⁹. Ο Νικηφόρος Χαρτοφύλαξ υπήρξε διακεκριμένος ιεράρχης. Η ιερατική του ιδιότητα και η θεοκρατική εποχή στην οποία έδρασε μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα «*ἐγκύκλια μαθήματα*», τα οποία πιθανόν εδίδαξε, αφορούσαν την άσκηση στις δεξιότητες της ανάγνωσης και της γραφής του λόγου της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, γνώσεις οι οποίες ήταν απαραίτητες για την κατανόηση του περιεχομένου των βιβλίων «*τῆς ἱεράς Θεολογίας*», δηλαδή του περιεχομένου των διδαχών της Ανατολικής Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας¹⁴⁰.

Από σιγίλλιο έγγραφο του πατριάρχη Ιερουσαλήμ και πάσης Παλαιστίνης Σωφρονίου που εκδόθηκε το 1580 πληροφορούμαστε ότι ο Νικηφόρος Χαρτοφύλαξ «*παραβαίνων τούς ὅρους τῶν ἁγίων πατέρων*» εδίδασκε «*παιδιά ἐντός τοῦ μοναστηρίου*». Προφανώς ο Χαρτοφύλαξ χρησιμοποιούσε χώρο της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου ως αίθουσα διδασκαλίας γεγονός αντίθετο με «*τούς ὅρους τῶν ἁγίων πατέρων*»¹⁴¹.

Η αντίθεση του Σωφρονίου στη διδασκαλία εντός του μοναστηρίου ενδεχομένως να υποκρύπτει τη διαφωνία του με τη διδασκαλία από το Νικηφόρο Χαρτοφύλακα πέραν των διδαχών της χριστιανικής θρησκείας και μαθημάτων «*Ελληνικῆς Φιλολογίας*»¹⁴². Η ύπαρξη κάποιας υποτυπώδους παροχής παιδείας στην Πάτμο μετά το Νικηφόρο Χαρτοφύλακα μαρτυρείται σε δύο κατάστιχα του Αρχείου της ιεράς μονής Πάτμου¹⁴³. Στο ένα με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1690 αναφέρεται η καταβολή 20 χρυσών δουκάτων «*τοῦ διδασκάλου*», ενώ στο δεύτερο κατάστιχο γίνεται αναφορά στον «*ἅγιον διδάσκαλον τόν κύρ μελέτιον*». Φορέας της εκπαιδευτικής αυτής δραστηριότητας ήταν η ιερά μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, η οποία και κατέβαλλε την αμοιβή των 20 χρυσών δουκάτων στο δάσκαλο, ενώ η προσαγόρευση του Μελέτιου ως «*ἁγίου διδασκάλου*», του προσδίδει ιερατικό σχήμα και ταυτόχρονα προδίδει το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, το οποίο προφανώς επικεντρωνόταν στις διδαχές της χριστιανικής θρησκείας. Τα ελάχιστα στοιχεία τα οποία διασώζονται μας οδηγούν στο συμπέρασμα της υπολειπόμενης της εκπαιδευτικής δραστηριότητας στο νησί

έως το 1713 οπότε ο Μακάριος Καλογεράς ίδρυσε την περιώνυμη σχολή του¹⁴⁴. Ανύπαρκτα είναι τα έγγραφα στοιχεία για τη χρονική αυτή περίοδο για τα άλλα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Παρά την απουσία εγγράφων μαρτυριών σχετικών με την εκπαιδευτική δραστηριότητα στα νησιά αυτά της Δωδεκανήσου μπορούμε κατ' αντιστοιχία με τα συμβαίνοντα στην Πάτμο να συμπεράνουμε, ότι η παροχή εκπαίδευσης στους υπόδουλους ελληνόπαιδες των νησιών, όπου παρείχετο, αποτελούσε δραστηριότητα εκδηλωνόμενη ως έκφραση της εκκλησιαστικής ζωής του κάθε νησιού από τους κατά τόπους εκπροσώπους του ιερατείου της ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας. Στο χωριό Λίνδος της Ρόδου διασώζονται χειρόγραφα εκκλησιαστικά βιβλία με ημερομηνίες γραφής τους τα έτη 1598, 1674 και άλλα χωρίς αντίστοιχη σημείωση χρονικού προσδιορισμού¹⁴⁵. Η ύπαρξη των βιβλίων αυτών μας παρέχει ενδείξεις ότι στη Λίνδο κατά το 16ο και το 17ο αιώνα πρέπει να υπήρξε κάποια μορφή εκπαιδευτική δραστηριότητα, διότι ακόμη και αν υποθέσουμε ότι τα βιβλία αυτά αντιγράφησαν εκτός του χωριού της Λίνδου ή και εκτός της νήσου της Ρόδου, στη Λίνδο υπήρχαν ιερείς οι οποίοι γνώριζαν ανάγνωση, προκειμένου να μπορούν να διαβάσουν τα βιβλία και επομένως οδηγούμαστε στην υπόθεση ότι πολύ πιθανόν να απόκτησαν τη γνώση του μηχανισμού της ανάγνωσης σε σχολείο του χωριού της Λίνδου και οι ίδιοι εν συνεχεία δίδασκαν τις γνώσεις τους σε παιδιά του χωριού τους. Η ύπαρξη εκπαιδευτικής δραστηριότητας στη Λίνδο το 16ο και 17ο αιώνα ενισχύεται και από την βεβαιωμένη λειτουργία σχολείου το 1757¹⁴⁶.

Στην Τήλο σε χειρόγραφο αφιέρωση του γραφέα χειρόγραφου λειτουργικού βιβλίου της εκκλησίας σημειώνεται: «*Ετελειώθη ή Θεία Λειτουργία διά χειρός έμου μανουήλ. Τό αφιέρωσα αυτό του δασκάλου μου του παπά-νεόφυτου τής νήσου Τήλου από έτος Χριστού αχξς (1666)*»¹⁴⁷. Από την αφιέρωση αυτή προκύπτει ότι ο Μανουήλ υπήρξε μαθητής του παπά Νεόφυτου, ο οποίος φαίνεται ότι ασκούσε καθήκοντα δασκάλου στην Τήλο περί το 1666. Ο Μανουήλ αντέγραψε το κείμενο της Θείας Λειτουργίας και πρόσφερε το πόνημά του στον παπά Νεόφυτο ως απόδειξη του σεβασμού και της ευγνωμοσύνης του στο πρόσωπο του δασκάλου του. Οι υπόδουλοι Έλληνες αναγνώριζαν τους ορθόδοξους κληρικούς ως αρμόδιους για την παροχή παιδείας στα τέκνα τους και σ' αυτούς τα εμπιστεύοντο για την πρόσκτηση των γνώσεων της γραφής και της ανάγνωσης, δεξιοτήτων που απάρτιζαν το γνωστικό αντικείμενο των μαθημάτων που παρείχαν τα υποτυπώδη εκείνα σχολεία¹⁴⁸.

Η παροχή Παιδείας κατά το 16ο και το 17ο αιώνα στα Δωδεκάνησα είχε περιορισμένο χαρακτήρα και έκταση. Ήταν αποτέλεσμα της πρωτοβουλίας και της δράσεως μεμονομένων ατόμων κυρίως ιερωμένων¹⁴⁹. Η διάρκειά της εκτεινόταν εντός των ορίων της δραστηριότητας του δασκάλου - ιδρυτού του πρωτόλειου αυτού σχολείου και δεν υπαγόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εκπαιδευτικού σχεδιασμού από κάποιο θεσμοθετημένο συλλογικό φορέα των υπόδουλων Ελλήνων, δηλαδή το Πατριαρχείο,

τις κατά τόπους Μητροπόλεις και Επισκοπές, ή τις κοινότητες¹⁵⁰.

2. Η εκπαίδευση στη Δωδεκάνησο το 18ο αιώνα.

Η αποσπασματική, τυχαία και ακηδεμόνευτη ίδρυση και λειτουργία των υποτυπωδών σχολείων, που διασώζονται από τη λήθη του χρόνου χάριν των λιγοστών ιστορικών τεκμηρίων του 16ου και του 17ου αιώνα, αντικαθιστάται από την ίδρυση και λειτουργία σχολείων το 18ο αιώνα στα πλείστα από τα νησιά της Δωδεκανήσου, τα οποία όπως μαρτυρούν έγγραφες μαρτυρίες ήσαν υπό τον έλεγχο και την κηδεμονία της Εκκλησίας. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή που ανευρέθηκε στο υπόγειο της Αστικής σχολής Ρόδου, η οποία υπό το σχήμα του Σταυρού φέρει ημερομηνία 1765 και αναφέρεται στο παλαιότερο οικοδόμημα του σχολείου από την οποία πληροφορούμαστε ότι «*τό περικαλλές τούτο οΐκημα*» οικοδομήθηκε «*πόνους πολλοίς καί δαπάναις ιδίαις*» του πρωτοσύγγελου Δανιήλ του «*αρχιθύτου κυρ Καλλινίκου Ρόδου*»¹⁵¹. Οι συνθήκες διαβίωσης των υποτελών στους οθωμανούς ελλήνων το 18ο αιώνα έχουν βελτιωθεί σε σημαντικό βαθμό σε σχέση με το 16ο και 17ο αιώνα, έτσι ώστε ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' να χαρακτηρίσει την περίοδο 1830 - 1860 ως «*άνεσεως εποχή*» γεγονός που ευνόησε την ανάπτυξη της εκπαίδευσης¹⁵². Κομβικό σημείο στα εκπαιδευτικά χρονικά του υπόδουλου Ελληνισμού και εν προκειμένω των κατοίκων του Δωδεκανησιακού συμπλέγματος, πηγή έμπνευσης, παράδειγμα μίμησης και ταυτόχρονα μορφωτικός χώρος δημιουργίας εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών στελεχών αποτέλεσε η ίδρυση και η λειτουργία στο νησί της Πάτμου του σχολείου του Μακάριου Καλογερά¹⁵³. Αψευδής μάρτυρας τούτων είναι έγγραφο του Αρχείου της Μητροπόλεως Κω με ημερομηνία 30 Οκτωβρίου 1769, όπου καταχωρείται η περιουσία ανήλικου, στο οποίο αναφέρεται ότι η καταγραφή των περιουσιακών του στοιχείων πραγματοποιήθηκε προκειμένου να εξασφαλιστεί η δυνατότητα, αν επιθυμούσε ο ανήλικος κληρονόμος, «*νά υπάγη εις Πάτμον διά νά σπουδάση*». Ως ασφαλιστική δε δικλείδα της δυνατότητας αυτής του ανήλικου επιλέχτηκε η μαρτυρία της Αρχιεπισκοπής Κω στον Κώδικα της οποίας καταγράφηκε τόσο η περιουσία όσο και η δυνατότητα του ανήλικου να μεταβεί στην Πάτμο για σπουδές, ενέργεια δηλωτική της ισχύος του ιερατείου της Κω, αλλά και του ρόλου του ως ανώτατης αρχής των υποτελών ελληνορθόδοξων του νησιού. Η πρόβλεψη αυτή των κληροδοτούντων τον εν αναφορά ανήλικο είναι ενδεικτική της αίγλης και της επιρροής της Πατριάδος στα πλησιόχωρα νησιά¹⁵⁴. Η πρόνοια τέλος να εξασφαλισθεί η δυνατότητα σπουδών στον ανήλικο στο νησί της Πάτμου υποδηλοί αδυναμία παροχής του στην Κω, δηλαδή ανυπαρξία σχολείου. Η εξαργύρωση περιουσιακών στοιχείων, οι κίνδυνοι και η ταλαιπωρία που συνεπάγετο για ένα ανήλικο η εκπαίδευσή του εκτός του νησιού καταγωγής του, μας οδηγούν στο συμπέρασμα της αποδοχής της παιδείας ως υψηλού κοινωνικού αγαθού από την ελληνορθόδοξη κοινότητα και τούτο

διότι εξασφάλιζε στον κάτοχό της κοινωνική προβολή και καταξίωση, επαγγελματική αποκατάσταση ως ιερωμένος, ψάλτης και γενικά στέλεχος της Εκκλησίας. Επιπλέον φανερώνει ότι οι σπουδές ήταν δαπανηρές και απαιτούσαν καταβολή σημαντικών ποσών και επομένως αποκλείαν όσους δεν είχαν τη δυνατότητα καταβολής τους, εκτός αν σπούδαζαν χάριν υποτροφίας ή χορηγίας και πάντως με πολλές στερήσεις και κοπιώδη προσπάθεια.

Το σχολείο στην Πάτμο ιδρύθηκε και λειτούργησε με πρωτοβουλία και χάριν της προσωπικής προσπάθειας και της εργασίας του Μακάριου Καλογερά. Πήγασε από τους κόλπους της Εκκλησίας, ο ίδιος ο Μακάριος Καλογεράς ήταν ιερομόναχος και ιδιαίτερα από το 1729, όποτε το σχολείο μεταστεγάστηκε από το Κάθισμα του Σπηλαίου της Αποκαλύψεως σε νέο κτίριο χάριν της δωρεάς του Μανωλάκη Υψηλάντη τέθηκε υπό την άμεση εποπτεία και τον έλεγχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο, κατόπιν σχετικού αιτήματος των μοναχών της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, ανέθεσε την επιστασία και την προστασία της Μονής και συνακόλουθα του σχολείου που έδρευε στο χώρο της στην ισχυρή συντεχνία των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία διέθετε δυνάμεις επηρεασμού οθωμανών αξιωματούχων¹⁵⁵. Παρόμοιας ακτινοβολίας υπήρξε η Σχολή της Αγίας Μαρίνας, η οποία ιδρύθηκε το 1765 στο νησί της Σύμης και λειτούργησε έως το 1821 οπότε και περάτωσε την εκπαιδευτική της ζωή, λόγω της εκδικητικής μήνιδος των Οθωμανών, επειδή θεωρήθηκε ως εστία μυήσεως των Συμαίων στη Φιλική Εταιρεία και εν συνεχεία ως αντίποινα για τη συμμετοχή των Συμαίων στην Ελληνική Επανάσταση του 1821¹⁵⁶.

Ιδρυτής της Σχολής της Αγίας Μαρίνας υπήρξε ο τοποτηρητής της Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής μονής Ρουκουνιώτη της Σύμης σύγκελος Καλλιστράτης Γιωργαής, ο οποίος και οικοδόμησε το κτίριο της Σχολής με την οικονομική αρωγή της δωρεάς της δικής του περιουσίας και των εισφορών των κατοίκων του νησιού. Η Σχολή της Αγίας Μαρίνας, όπως και η Πατμιάδα, διετέλεσε υπό την άμεση επιρροή της Ανατολικής Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, αφού ένα μεγάλο μέρος των δασκάλων της σε όλη τη διάρκεια της πεντηκονταετούς ζωής της ήσαν Συμαίοι μοναχοί, ταυτόχρονα δε τα εισοδήματά της προέρχοντο από τις οικονομικές ενισχύσεις των ναών της Σύμης και ιδιαίτερος από τις μονές του Πανορμίτη και του Ρουκουνιώτη¹⁵⁷. Το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού της έργου είχε άμεση σχέση με τη διδασκαλία των μηνυμάτων της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, όπως προκύπτει και από τα βιβλία της βιβλιοθήκης της, τα οποία στο βασικό τους κορμό διέθεσαν οι μοναχοί του όρους Σινά στη Σχολή. Οι μαθητές της σχολής της Αγίας Μαρίνας, ήταν οικότροφοι και απομακρύνοντο από τους χώρους της μία φορά την εβδομάδα για να επισκεφθούν τις οικογένειές τους, να προμηθευτούν την εβδομαδιαία τροφή τους και εν συνεχεία επέστρεφαν στα καταλύματά τους¹⁵⁸. Όπως συνέβη και με την Πατμιάδα οι απόφοιτοι της σχολής της Αγίας Μαρίνας διακρίθηκαν για τη μόρφωση και την

αρετή τους¹⁵⁹.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο έλεγχε τα σχολεία που ιδρύθηκαν και στα άλλα νησιά δια μέσου των κατά τόπους ιεραρχών του, όπως προκύπτει και από το Πατριαρχικό σιγίλλιο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε' της 13 Δεκεμβρίου 1807 με το οποίο ο Γρηγόριος ο Ε' γνωστοποιούσε στους μητροπολίτες των κατά τόπους επαρχιών του την μέριμνά του για την παιδεία των ορθόδοξων χριστιανών και την εποπτεία του επί των σχολών του «*ὅπου ἄν κατίδοι... σχολάς*»¹⁶⁰.

Οι επικεφαλής και το περιεχόμενο, οι στόχοι και οι σκοποί των σχολείων αυτών είχαν άμεση σχέση με την Ανατολική Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία, τη θεραπεία των αναγκών της και τη διδασκαλία του περιεχομένου της θρησκείας της, όπως προκύπτει από το Πατριαρχικό σιγίλλιο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδοσίου του Β' με ημερομηνία Ιούνιος 1769 με το οποίο εντέλλοντο οι υπ' αυτόν μητροπολίτες να ιδρύσουν «*Μουσεῖα καὶ Φροντιστήρια*» στις επαρχίες τους και να φροντίσουν ώστε οι μαθητές τους να «*ἐναποταμιεύσουν*» την εκκλησιαστική γραμματεία, αλλά και από τη δωρεά 1000γρ. του μητροπολίτη Εφέσου Δημήτριου για την ενίσχυση των άπορων μη Πατμίων επιμελών μαθητών της Πατμιάδος για «*τὴν προκοπὴν τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν*» δηλαδή του γένους των ελληνορθόδοξων, αφού οι οθωμανοί διέκριναν τους κατοίκους της αυτοκρατορίας τους με κριτήριο τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις¹⁶¹. Μετά την ίδρυση το 1713 του σχολείου του Μακάριου Καλογερά στην Πάτμο, επακολούθησε η ίδρυση σχολείων και σε άλλα νησιά της Δωδεκανήσου και συγκεκριμένα ιδρύθηκε το 1724 το σχολείο του Δαμασκηνού στη Λέρο, στη Ρόδο στο χωριό Λίνδος συναντάμε να λειτουργεί σχολείο το 1757, στην Κω ο Αρχιεπίσκοπος Κω ίδρυσε το 1773 Σχολείο υπό τον μοναχό Δανιήλ, στην Κάλυμνο ιδρύθηκε σχολείο το 1780 υπό τον Δαμασκηνό¹⁶².

2.α. Το περιεχόμενο της Παιδείας το 18ο αιώνα.

Η ίδρυση των σχολείων αυτών αποδίδεται από το ιερατείο στη Θεία Πρόνοια χάριν της οποίας οι χριστιανοί όφειλαν να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη λειτουργία τους, τόσο με τη χορηγία και την οικονομική τους ενίσχυση, όσο και με την αποστολή των παιδιών τους, σε διαφορετική περίπτωση ως παραβάτες της Θείας θέλησης θα αντιμετώπιζαν τη μῆνι του Θεού και τις κατάρεις και τα αναθέματα της Εκκλησίας¹⁶³. Αντιθέτως, κατά τους ισχυρισμούς του ιερατείου, όσοι συνέβαλλαν με οποιοδήποτε τρόπο στην ίδρυση και στη λειτουργία των σχολείων επιτελούσαν Θεάρεστο έργο, η δε ανταπόδοση από τον «*μισθαποδότη*» Θεό θα αντάμοιβε την ευσέβεια και τον κόπο τους¹⁶⁴. Το ιερατείο χειραγωγούσε τα σχολεία προκειμένου να τα θέσει στην υπηρεσία της ερμηνείας, της κατανόησης και συνακόλουθα της κραταίωσης της χριστιανικής θρησκείας. Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποίησε τους δασκάλους και ως κήρυκες του Θείου λόγου στις εκκλησίες και γενικά ως εκκλησιαστικά στελέχη με την τοποθέτησή

τους στις Εκκλησιαστικές Επιτροπές, ενώ συχνή ήταν η ανάθεση σε αυτούς διάφορων διακονιών υπέρ της Εκκλησίας¹⁶⁵. Ένταξε τα σχολεία στον κύκλο των πνευματικών δραστηριοτήτων και ποιμαντορικών καθηκόντων και εξ αυτών δημιούργησε στελέχη ικανά να πληρώσουν Εκκλησιαστικές θέσεις και Ιερατικά αξιώματα¹⁶⁶. Όπως αναφέρει ο Μ. Γεδεών: «*ή παίδευσις τῶν χριστιανῶν νέων ἢ κατὰ τάς ἀποστολικὰς ἐπιστολάς τε καὶ διαταγὰς εἶχε σκοπὸν νὰ καθιστᾷ αὐτοὺς χρηστὰ μέλη τῆς Χριστιανικῆς κοινωρίας, ὅπερ ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας ἐπεζήτησε καὶ ἐπεδίωξεν ἡ Ἐκκλησία ἢ ποιμαίνουσα, μὴ ἀπομακρυνόμενη, μηδέ δυνάμενη ν' ἀπομακρυνθεῖ τῆς διδασκαλίας τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων*»¹⁶⁷.

Ταυτόσημη υπήρξε και η λειτουργία των μουσουλμανικών σχολείων mekteb και medrese, στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης αντίστοιχα, τα οποία επικέντρωναν τις εκπαιδευτικές τους δραστηριότητες στη μελέτη του Κορανίου και τη δημιουργία στελεχών για την επάνδρωση της μουσουλμανικής ιεραρχίας. Η αναπαραγωγή της Χριστιανικής και της Μουσουλμανικής ιδεολογίας από τα σχολεία των ελληνορθόδοξων και των οθωμανών απεικονίζει την εκπαιδευτική πραγματικότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία πριν τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, η οποία εναπόθετα την παροχή του εκπαιδευτικού αγαθού στις θρησκευτικές ηγεσίες του millet¹⁶⁸.

Το σχολείο του Δαμασκηνού στη Λέρο (1724) τελούσε υπό την προστασία του μητροπολίτη Ηρακλείας Γεράσιμου και σε αυτό φοιτούσαν «*περί τους εἴκοσι μαθητὰς*» οι οποίοι διδάσκοντο μαθήματα γραμματικής, φιλοσοφικά και θεολογικά¹⁶⁹. Όπως προκύπτει από τις πληροφορίες που μας παρέχει ο Μανουήλ Γεδεών το σχολείο του Δαμασκηνού δημιούργησε εκκλησιαστικά στελέχη τα οποία πλήρωσαν θέσεις Επισκόπων, Μητροπολιτών και του Πατριαρχικού θρόνου της Αλεξάνδρειας¹⁷⁰. Για το σχολείο που ίδρυσε ο αρχιεπίσκοπος Κώου Καλλίνικος το 1773 έχουμε πλείστες πληροφορίες οι οποίες διασώθηκαν καταγραμμένες στην Ποιμαντορική, Φιλεκπαιδευτική πράξη του της 20 Οκτωβρίου 1773¹⁷¹. Στην πρώτη παράγραφο της εγκυκλίου αυτής ο Καλλίνικος σύνδεσε την ίδρυση του Σχολείου με τις παρακαταθήκες της Ορθόδοξης Χριστιανικής διδασκαλίας, ως υποχρέωση του Χριστιανού να ερευνά τις Γραφές και να αποκτά χριστιανική παιδεία προκειμένου να αποφύγει την οργή του Θεού. Οι στόχοι δηλαδή του σχολείου αυτού ταυτίζοντο με τις επιδιώξεις του ιερατείου. Αφορμή για την ίδρυση του Σχολείου ήταν η έλευση στο νησί του μοναχού Δανιήλ. Στο έγγραφο δεν αναφέρεται ο λόγος της επισκέψεως του Δανιήλ στην Κω. Δύο δεκαετίες πριν, στο χωριό Λίνδος της Ρόδου κατέφθασαν οι φαναριώτες Φιλιππάκης και Δημήτριος, ζητώντας καταφύγιο, διωκόμενοι από τους Τούρκους¹⁷². Στη Λίνδο ο Δημήτριος πρόσφερε εκπαιδευτικές και εκκλησιαστικές υπηρεσίες. Όπως προκύπτει από την ίδρυση σχολείου στην Κω το 1773 και τη λειτουργία σχολείου στη Λίνδο της Ρόδου το 1757 οι κοινότητες των νησιών δεν είχαν

τη δυνατότητα να τροφοδοτήσουν με αυτόχθονες δασκάλους τα σχολεία τους, η λειτουργία των οποίων στηρίχτηκε σε εγγράμματα μέλη άλλων Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, τα οποία παρεπιπτόντως παραβρέθηκαν σ' αυτές. Ο Δανιήλ κατείχε «βραχείς» γνώσεις ικανές όμως να «παιδαγωγήσουν και μαθητεύσουν» τους τροφίμους του Σχολείου «τά τῶν Ἑλλήνων μαθήματα» δηλαδή, κατά πάσα πιθανότητα τη γνώση της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας καθόσον, όπως προκαθόρισε ο Καλλίνικος, τα μαθήματα στο σχολείο αυτό απέβλεπαν στην κατανόηση του περιεχομένου των εκκλησιαστικών βιβλίων, τα οποία είναι γραμμένα στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Οι στόχοι του σχολείου ήταν, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των μαθημάτων του, η δημιουργία εκκλησιαστικών στελεχών για τις ανάγκες της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας. Η ίδρυση του Σχολείου αποφασίστηκε κατά τη διάρκεια συσκέψεως του Αρχιεπισκόπου Καλλίνικου με τους «ἄρχοντες, τούς κληρικούς και τούς χριστιανούς κατοίκους τοῦ νησιοῦ» στην οποία ορίστηκαν δύο μέλη της κοινότητας ως Σχολικοί Ἐφοροι με αρμοδιότητα την υποβοήθηση της λειτουργίας του Σχολείου υπό τις διαταγές του Αρχιεπισκόπου, ο οποίος ήταν επικεφαλής της διμελούς αυτής Σχολικής Επιτροπής, αναντίρρητος «ναζίρης και ἔξουσιαστής» του¹⁷³. Ο ρόλος του Αρχιερέα και η θέση του ως απόλυτου κυρίαρχου της Σχολικής Επιτροπής μας οδηγούν στο συμπέρασμα της διακοσμητικής θέσεως των Σχολικών Συμβούλων ως προϊστάμενων Συμβούλων του Σχολείου. Οι δύο Σχολικοί Σύμβουλοι δηλαδή είχαν αναλάβει τη διακονία επί των προβλημάτων της λειτουργίας του Σχολείου ως εκτελεστικά όργανα του Αρχιερέα. Οι υποχρεώσεις των δύο μερών προβλέποντο στην Ποιμαντορική Φιλεκπαιδευτική Πράξη του Καλλίνικου και ορίζοντο για μεν τον δάσκαλο μοναχό Δανιήλ να «ἐπιμελεῖται καλῶς» τους μαθητές του Σχολείου, να εκφωνεί λόγους στους ναούς υπό την «προσταγή τοῦ Ἀρχιερέως», να παραμένει στο σχολείο επί πενταετία χωρίς να έχει δικαίωμα να αναχωρήσει από τη θέση του πριν την συμπλήρωση πέντε ετών λειτουργίας του Σχολείου, για δε την Αρχιεπισκοπή της Κω να του καταβάλλει το ενοίκιο της κατοικίας του και να του χορηγεί ετησίως 150 γρόσια ως χρηματική αποζημίωση για τις εκπαιδευτικές του υπηρεσίες τα πρώτα τρία χρόνια και 170 γρόσια τα επόμενα δύο, κατανεμημένα σε τρεις ισόποσες δόσεις, μία στην αρχή, μία στο τέλος του Σχολικού έτους και ενδιάμεσως μία τη Λαμπρή. Τα χρήματα αυτά η Συνέλευση πρόβλεψε να καταβληθούν ισομερώς από την Εκκλησία, από τους μαθητές με την πληρωμή των εισιτηρίων τους και από την ελεημοσύνη των χριστιανών και τα υπόλοιπα από την Κοινότητα της Κω.

Η διδασκαλία των «θύραθεν» ελλήνων συγγραφέων στα σχολεία, όπου εντάχθηκε στον κύκλο των μαθημάτων τους, με δεδομένη την εμμονή στη διδασκαλία της γραμματικής και το ιερατικό σχήμα των δασκάλων που τα δίδασκαν, αντιμετώπισθηκε ως πεδίο άσκησης των γραμματικών κανόνων, υπό το πρίσμα και τη θεολογική θεώρηση της χριστιανικής θρησκείας, η οποία απέβλεπε στην κατανόηση

εκ μέρους των μαθητών του περιεχομένου των βιβλίων της¹⁷⁴. Περιθώρια παρεκτροπής από τη βασική αυτή κατεύθυνση δεν υπήρχαν έως το τέλος του 19ου αιώνα, δεδομένης της απόλυτης κυριαρχίας και του ασφυκτικού ελέγχου που ασκούσε ο κατά τόπους Ορθόδοξος κλήρος στα σχολεία αυτά, η λειτουργία των οποίων ήταν εκκλησιαστική δραστηριότητα¹⁷⁵. Για την Εκκλησία οι εκπαιδευτικοί ήταν «*ὕπ' αὐτὴν τεταγμένοι στρατιῶται*» τους οποίους είχε καθήκον «*συνεπέστατα νά ἐποπτεύη καί διέπη*» ώστε να διαπαιδαγωγηθούν οι μαθητές τους «*ἐπὶ τῷ θεμελίῳ λίθῳ τῆς δογματικῆς καί ἠθικῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καί τῶν Ἀποστόλων καί μαθητῶν αὐτοῦ διδασκαλίας*»¹⁷⁶. Η λειτουργία των σχολείων αυτών υπήρξε ακώλυτος εκ μέρους των Τούρκων, όπως αποδεικνύεται από την απόλυτα ελεύθερη έκφραση των απόψεων του ιερατείου, των δημογερόντων και των Σχολικῶν Εφόρων και την ανεμπόδιστη εφαρμογή των σχεδιασμών τους για την παροχή Παιδείας στους υποτελείς ελληνοπαίδες¹⁷⁷. Τα προβλήματα τα οποία αντιμετώπιζαν ήταν εγγενή στο πλαίσιο της λειτουργίας τους, δημιουργούνται εντός της κοινότητας των Ελλήνων ορθοδόξων χριστιανῶν και επιλύοντο χωρίς την οθωμανική παρέμβαση υπό την καθοδήγηση και τις συμβουλές του ιερατείου¹⁷⁸. Με εξαίρεση το σχολείο του Μακάριου Καλογερά στην Πάτμο, το οποίο παρά τα προβλήματα και τις ελλείψεις που αντιμετώπιζε ήταν ένα οργανωμένο σχολείο, με συγκεκριμένο κύκλο μαθημάτων, με καταρτισμένους δασκάλους, με σταθερούς οικονομικούς πόρους και με ιδιόκτητο κτίριο κατασκευασμένο για να το στεγάσει, τα σχολεία τα οποία ιδρύθηκαν στα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, είχαν περιστασιακή και τυχαία λειτουργία, χρονικά περιορισμένη και επισφαλή, με πρόγραμμα και διδασκόμενα μαθήματα κατά την κρίση και τις γνώσεις του κατά καιρούς δασκάλου, με ελάχιστα βιβλία και πρόχειρους χώρους διδασκαλίας¹⁷⁹.

3. Η εκπαίδευση το 19ο αιώνα.

Η εισαγωγή της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας.

Το 1774 η Οθωμανική αυτοκρατορία υπέγραψε με τη Ρωσία τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, η οποία έδωσε τη δυνατότητα στους υποτελείς Έλληνες Χριστιανούς Ορθόδοξους να αναπτυχθούν οικονομικά, να έρθουν σε επαφή με τα επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα και τις νέες ιδέες που κατέκλυζαν τους λαούς της Ευρώπης. Η νέα αυτή πραγματικότητα δημιούργησε προϋποθέσεις προόδου των Ελληνικών κοινοτήτων και παράλληλα ανάδειξε νέες κοινωνικές δυνάμεις στον υπόδουλο Ελληνισμό¹⁸⁰. Αποτέλεσμα τούτων ήταν η συν τω χρόνω προϊούσα ανάπτυξη της παιδείας, η οποία απέκτησε καθολικότερη διάδοση, μονιμότερη λειτουργία και ευρύτερο περιεχόμενο και απεικόνισε τόσο με τη συγκρότηση όσο και με το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού αγαθού που παρείχε τις διεργασίες που συντελέστηκαν στο εσωτερικό των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων¹⁸¹. Οι νέες συνθήκες επέβαλλαν τη δημιουργία Κεντρικής διοικητικής αρχής, μιας ανώτατης δηλαδή

αρχής, η οποία θα συντόνιζε τις κατά τόπους εκπαιδευτικές προσπάθειες, θα είχε καθοδηγητικό και ελεγκτικό ρόλο και θα διαμεσολαβούσε στις σχέσεις των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με την Οθωμανική διοίκηση. Το 1836 το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέστησε την Εκκλησιαστική και Πνευματική Κεντρική Επιτροπή η οποία είχε ως έργο αφενός μεν τη διάδοση και κραταίωση του Θείου Λόγου της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας στο πλήρωμα της Εκκλησίας, αφετέρου την απόκρουση των προσηλυτιστικών ενεργειών άλλων θρησκευτικών χριστιανικών δογμάτων¹⁸². Επιπρόσθετα η Εκκλησιαστική και Πνευματική Κεντρική Επιτροπή ήταν το συντονιστικό όργανο των Εκκλησιαστικών επιτροπών των Μητροπόλεων που υπάγοντο στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η διοικητική πυραμίδα του εκπαιδευτικού δικτύου διαρθρώθηκε με βάση τις Εκκλησιαστικές Επιτροπές των μητροπόλεων, οι οποίες υπό τη δικαιοδοσία του τοπικού μητροπολίτη επόπτευαν τη λειτουργία των σχολείων της περιφέρειάς του. Η Εκκλησιαστική Επιτροπή συνεργαζόταν με τον επικεφαλής μητροπολίτη για τα εκπαιδευτικά θέματα των σχολείων που επόπτευε, του ενεχίριζε στατιστικά στοιχεία και πληροφορίες, λάμβανε τις εντολές και τις οδηγίες της Κεντρικής Εκκλησιαστικής και Πνευματικής Επιτροπής και ήταν υπύθυνη για την πιστή εφαρμογή τους. Επόμενο, δηλαδή διοικητικό επίπεδο των Εκκλησιαστικών επιτροπών αποτελούσε ο επιχώριος μητροπολίτης ο οποίος διαμεσολαβούσε ανάμεσα στις Εκκλησιαστικές Επιτροπές και την Κεντρική Εκκλησιαστική και Πνευματική Επιτροπή. Ανώτατος όλων ήταν ο εκάστοτε Πατριάρχης, ο οποίος αυτοδικαίως ήταν Πρόεδρος της Κεντρικής Εκκλησιαστικής και Πνευματικής Επιτροπής με συνεργάτες του τρία μέλη με συγκεκριμένες αρμοδιότητες. Το 1873 ανέλαβε την ευθύνη των εκπαιδευτικών θεμάτων του Ελληνορθόδοξου millet η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, η οποία είχε μικτή σύνθεση κληρικών και λαϊκών¹⁸³. Η εκπαιδευτική πρόοδος και η έντονη εκδοτική δραστηριότητα ιδιαίτερα την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες ανάδυσης μορφωμένων μελών στις μειονότητες, τη δημιουργία διανοούμενων στελεχών, τα οποία αποτέλεσαν τους φορείς των νέων ιδεολογικών ρευμάτων, τους κήρυκες εθνικιστικών μηνυμάτων, τους εισηγητές των μεταρρυθμίσεων¹⁸⁴. Την περίοδο αυτή μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή διαδραματίζονται σημαντικά ιστορικά γεγονότα: Η Γαλλική Επανάσταση (1789), έφερε νέες ιδέες, συνοδεύτηκε από τη διάδοση και την επικράτηση φιλελεύθερων αρχών στους λαούς της Ευρώπης.

Επόμενο καθοριστικό των εξελίξεων γεγονός ήταν η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, ο δεκαετής αγώνας για την ανεξαρτησία των Ελλήνων και η ίδρυση του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους¹⁸⁵. Τα πολεμικά γεγονότα μολονότι οπισθοδρόμησαν, όπως ήταν φυσικό, την ανάπτυξη των Ελληνικών κοινοτήτων και περιέστειλαν την εκπαιδευτική δραστηριότητα, αποτέλεσαν τομή στη ζωή των υπόδουλων στους οθωμανούς τμημάτων του ελληνισμού, καθώς ανέδειξαν ένα νέο πόλο

αναφοράς των υποτελών στους οθωμανούς τμημάτων του ελληνισμού πέραν του Οικουμενικού Πατριαρχείου, την επαναστατική Ελληνική κυβέρνηση και μετά τη λήξη των εχθροπραξιών το ελεύθερο Ελληνικό κράτος¹⁸⁶. Το διπολικό σχήμα αναφοράς και εξουσίας ανέδειξε εναργέστερα τη σύγκρουση των ιδεολογιών και των πολιτικών απόψεων δύο διαφορετικών κόσμων: Δύσεως - Ανατολής, του Ευρωπαϊκού πολιτισμού του οποίου κοιτίδα υπήρξε η αρχαία Ελλάδα και επομένως εντέλλετο το νέο Ελληνικό κράτος να αναλάβει εκπολιτιστικό ρόλο, να διαδώσει την παιδεία στα άλλα έθνη και της Οθωμανικής πολιτειακής παράδοσης εντός της οποίας δραστηριοποιείτο το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως θεματοφύλακας των παρακαταθηκών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ηγεμονική έκφραση του Ελληνορθόδοξου στοιχείου έναντι των άλλων Ορθοδόξων Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁸⁷.

Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία με τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα της περιόδου του Τανζιμάτ (1839-1876) προσπάθησε να εκσυγχρονήσει το διοικητικό της μηχανισμό και να εντάξει τους μη μουσουλμάνους κατοίκους της επικράτειάς της στο οθωμανικό θεσμικό πλέγμα¹⁸⁸. Στο πλαίσιο αυτό το Οθωμανικό Σύνταγμα του 1876 απέδιδε την ιδιότητα του Οθωμανού «*στους υπηκόους του κράτους*», προέβλεπε «*υποχρεωτική διά πάντας τούς Οθωμανούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*», ενώ στο Άρθρο 16 καθόριζε ότι: «*Πάντα τά Σχολεία διατελοῦσιν υπό τήν ἐπιτήρησιν του Κράτους. Ληφθήσονται δέ τά κατάλληλα μέτρα ὅπως ἤ πρός τούς ὀθωμανούς υπηκόους διδασκαλία ἐνεργῆται κατά σύστημα ὁμοιόμορφον καί κανονικόν. Οὐδόλως ὁμως παραβλαφθήσεται ἡ θρησκευτική διδασκαλία τῶν διαφόρων κοινοτήτων*»¹⁸⁹. Οι διατάξεις αυτές πρόβλεπαν την ενεργό εποπτεία των Οθωμανών επί των σχολείων, δηλαδή ουσιαστικά τον έλεγχο τους, ο οποίος επιτυγχάνονταν αποτελεσματικότερα με την «*κατά σύστημα ὁμοιόμορφον καί κανονικὴν διδασκαλίαν*». Το Σύνταγμα του 1876 υπήρξε βραχύβιο καθώς καθαιρέθηκε το 1878 από τον επικυρωτή του Abdul Hameed.

Οι νέες συνθήκες που επικράτησαν το 19ο αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα αφενός μεν τη δημιουργία εθνικών ανταγωνισμών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφετέρου την ανάδειξη μιας τάξης ελλήνων εμπόρων ισχυρής οικονομικά, η οποία υποστήριξε υλικά και ηθικά την ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων του υπόδουλου Ελληνισμού¹⁹⁰. Όπως ανέφερε ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος στο Πατριαρχικό και Συνοδικό του γράμμα του 1845 «*ἐπί τῇ συστάσει Κανονισμοῦ τῶν Ἀλληλοδιδασκτικῶν καί Ἑλληνικῶν Σχολείων*» ιδρύθηκαν «*πανταχοῦ σχεδόν*» σχολεία από το ενδιαφέρον και «*τόν εὐσεβῆ ζῆλον τῶν φιλομούσων ἡμετέρων Ὀρθοδόξων*»¹⁹¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξαν οι Καλύμνιοι ναυτικοί και σπογγέμποροι, οι Λίνδιοι πλοίαρχοι και έμποροι, οι Κάσιοι ναυτικοί, οι Συμαίοι και γενικώς οι ναυτικοί όλων των νησιών¹⁹².

Το 19ο αιώνα εξάλλου συνεχίστηκε και έλαβε τεράστιες διαστάσεις η ήδη από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα εκδηλωμένη εσωτερική μετανάστευση πλήθους Ελλήνων, οι οποίοι μετακινούμενοι από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους προς την Κωνσταντινούπολη και προς τη Σμύρνη κυρίως, αλλά και προς άλλες πόλεις και περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εγκαταστάθηκαν στα μέρη αυτά και ίδρυσαν ακμαίες παροικίες¹⁹³. Σ' αυτές οργανώθηκαν σε συλλόγους και σε σωματεία διοικούμενα με εσωτερικό Κανονισμό και σαφή επιδιωκόμενο σκοπό την παροχή οικονομικής βοήθειας στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων, ώστε να αποκτήσει αφενός μεν μαζικό χαρακτήρα, αφετέρου να προσεγγίσει τις επιταγές των αλλαγών της εποχής. Επιπλέον στόχευαν και την ενίσχυση φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων, την επισκευή ναών και άλλες δραστηριότητες φιλαλληλίας και φιλοπατρίας προς τον τόπο καταγωγής τους¹⁹⁴. Το 19ο αιώνα δηλαδή και ιδιαίτερα μετά το 1870 δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο της εκπαίδευσης πέραν των εκκλησιαστικών και κοινοτικών αρχών, οι οποίες παραδοσιακά ως τότε ήταν οι φορείς εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων, η αστική τάξη των νησιών, το οθωμανικό κράτος, το Ελληνικό Βασίλειο, οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και αδελφότητες.

Η βοήθεια στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου, την οποία προσέφεραν τόσο η νέα τάξη των πλουσίων εμπόρων όσο και οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι που ιδρύθηκαν στις παροικίες των νησιωτών στη Μικρά Ασία, παρείχετο και το 19ο αιώνα διά μέσου της Εκκλησίας, η οποία διατήρησε τον πρωταγωνιστικό της ρόλο στη διοίκηση των υποτελών Δωδεκανησίων¹⁹⁵. Η τοπική Εκκλησία πρωτοστάτησε στην ίδρυση και στη λειτουργία σχολείων με πρωτοβουλία του ιερατείου όλων των βαθμίδων, προς τούτοις εξακολουθούσαν να διδάσκουν στα σχολεία ιερείς και μοναχοί υπό την άμεση εποπτεία της, ιδιαίτερα στα νησιά Κάσο και Κάρπαθο¹⁹⁶. Το 19ο αιώνα εισήχθηκε στα σχολεία της Δωδεκανήσου η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, η οποία είχε εφαρμοστεί στην Πατμιάδα ήδη από τον Μακάριο Καλογερά και τους διαδόχους του, στο σκέλος που αφορούσε τη χρησιμοποίηση κάποιου μαθητή ως βοηθού του δασκάλου, χωρίς βέβαια την αυστηρή κωδικοποίηση του ρόλου του πρωτόσχολου, την οποία πρόβλεπε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος¹⁹⁷. Το ίδιο συνέβη και στη Λέρο με το δάσκαλο Γαβριήλ, ο οποίος δίδαξε στο σχολείο του νησιού προ του 1770. Ο Γαβριήλ χρησιμοποιούσε τον ανηψιό του Νικόλαο ως βοηθό του στη διδακτική πράξη¹⁹⁸. Στη Σύμη οι άριστοι μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων βοηθούσαν τους συμμαθητές τους των μικρότερων τάξεων στην προετοιμασία των μαθημάτων τους¹⁹⁹. Η στάση της Εκκλησίας έναντι της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπήρξε θετική εφόσον η μέθοδος τίθετο στην υπηρεσία του θρησκευτικού στόχου της διδασκαλίας και διασφάλιζε το ορθόδοξο δόγμα.

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος αντικατέστησε «*τήν παλαιάν μέθοδον τῶν γραμμάτων, τήν λεγομένην τά κοινά γράμματα*»²⁰⁰. Όπως προκύπτει από έγγραφη Ανακοίνωση

του «Συμβουλίου τῆς νήσου Πάτμου» με ημερομηνία 22 Μαΐου 1840 η αλληλοδιδασκτική μέθοδος φαίνεται ότι αντιμετωπίστηκε με δυσπιστία από τους γονείς των μαθητών, δεδομένης της επιφυλακτικότητας με την οποία αντιμετώπιζε ο θεοκρατικός κόσμος της εποχής τις εξελίξεις και τα επιτεύγματα της επιστήμης, τα οποία ήταν διαδεδομένα στα κράτη της Δύσης²⁰¹. Για την άρση των επιφυλάξεων αυτών το Συμβούλιο της Πάτμου εξέδωσε την εν λόγω Ανακοίνωση με την οποία επεξηγούσε και προέβαλλε τα πλεονεκτήματα της μεθόδου και την ωφέλεια των μαθητών από την εφαρμογή της, με την υπόμνηση ότι «ὄλα τὰ πεφωτισμένα ἔθνη τὴν ἐναγκαλίσθησαν». Συγκεκριμένα η ανακοίνωση των ταγών της Πάτμου ανέφερε ότι με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο οι μαθητές «εὐκόλως διδάσκονται νά γράφωσι καί να λογαριάζωσιν καί ἐν τούτοις νά διδάσκονται τόσα καί τόσα ἄλλα μαθήματα», σε αντιπαράθεση με την «παλαιάν μέθοδον», η οποία «ἐπέφερεν μεγάλους κόπους καί χρόνους οὐκ ὀλίγους... πολυκαιρίαν καί ἔξοδα» καθιστάμενη «τυραννική παιδαγωγία»²⁰². Δηλαδή με την Ανακοίνωσή τους οι ταγοί της Πάτμου πρόβαλλαν, αφενός μεν τα πλεονεκτήματα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, τα οποία επικέντρωναν στην ευκολία της εκμάθησης της γραφής, των πράξεων της αριθμητικής και «τόσων ἄλλων μαθημάτων» εκ μέρους των μαθητών, αφετέρου αντιπαρέτασσαν τα μειονεκτήματα των «παλαιῶν μεθόδων» της ψυχαγωγικής και της μονολεκτικής μεθόδου, δηλαδή τον κόπο, την απώλεια χρόνου, τα έξοδα, τη μικρή απόδοση των κοπιωδών προσπαθειών τους. Όπως ανέφερε η ανακοίνωση του Συμβουλίου της Πάτμου «ἡ ἔντιμος Δημαρχία προθυμοποιουμένη διὰ τὴν ὠφέλειαν τῆς νεολαίας» εσύστησε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο προσλαμβάνοντας δάσκαλο «τόν ἴδιον ἐκεῖνον ὅστις πρῶτος πρό εἴκοσι χρόνους τὴν μετέφερεν»²⁰³. Από την αναφορά αυτή προκύπτει ότι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος εφαρμόστηκε στο νησί ήδη από το 1820 από εκπαιδευτικό, ο οποίος είχε γνώση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας, την οποία απόκτησε εκτός της νήσου Πάτμου, φαίνεται όμως ότι η εφαρμογή της δεν έπεισε τους γονείς των μαθητών για την αποτελεσματικότητά της, καθώς δεν πρέπει να εφαρμόστηκε επί μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω των προβλημάτων που ανέκυψαν στη λειτουργία του Σχολείου της Πάτμου από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και για το λόγο αυτό χρειάστηκε η προβολή των πλεονεκτημάτων της μεθόδου στην ανακοίνωση του Συμβουλίου της Πάτμου της 22 Μαΐου 1840.

Παρόμοια ανακοίνωση απέστειλε στις 19 Μαρτίου 1867 ο μητροπολίτης Ρόδου Συνέσιος προς τους κατοίκους της Νισύρου με την οποία τους γνωστοποιούσε την ίδρυση Αλληλοδιδασκτικού σχολείου στο νησί²⁰⁴. Ο Συνέσιος διέταξε τον ηγούμενο της Ιεράς Μονής της Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου Μακάριο ο οποίος ήταν αρχιερατικός του Επίτροπος να αναγνώσει την επιστολή του στο πλήρωμα της Εκκλησίας και να προτρέψει τους χριστιανούς κατοίκους του νησιού να αποστείλουν τα τέκνα τους στο σχολείο. Ο μητροπολίτης Ρόδου Συνέσιος επιδίωξε με την επιστολή

του να μεταπείσει όσους Νισύριους ήταν αντίθετοι με τη λειτουργία του σχολείου και τη φοίτηση των παιδιών σε αυτό και για το λόγο αυτό ζήτησε από τον Μακάριο να εξηγήσει τις ωφέλειες που θα είχαν οι μαθητές του σχολείου από την παρακολούθηση των μαθημάτων του. Όπως προκύπτει από την επιστολή αυτή η λειτουργία του Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου στη Νίσυρο το 1867 ήταν υπό τον άμεσο έλεγχο του ιερατείου, του οποίου όμως η ισχύς είχε περιοριστεί όπως προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίο ο Συνέσιος διέταξε τον Μακάριο να αντιμετωπίσει τους διαφωνούντες κατοίκους του νησιού. Συγκεκριμένα το ιερατείο προσπάθησε να μεταπείσει όσους διαφωνούσαν με την ίδρυση του Σχολείου διά της πειθούς και όχι με τις απειλές, τις κατάρρες και τα επιτίμια με τα οποία αντιμετώπιζε όσους αντιτίθεντο στα κελεύσματά της τον καιρό της παντοδυναμίας του²⁰⁵. Παρά τον περιορισμό της ισχύος του ιερατείου, η εποπτεία του επί των εκπαιδευτικών θεμάτων φαίνεται ότι παρέμενε καθοριστική με δεδομένη δε την αναφορά του Συνέσιου στις «*ωφέλειες*» τις οποίες θα αποκόμιζαν οι μαθητές από την παρακολούθηση των μαθημάτων του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το περιεχόμενο των μαθημάτων είχε άμεση σχέση με τη διδασκαλία της Χριστιανικής θρησκείας και πάντως με την υπηρεσία των σκοπών της, άλλωστε σε διαφορετική περίπτωση δεν θα απέστειλε ο Συνέσιος «*εύχρηστική έπιστολή*» για την ίδρυση του αλληλοδιδασκτικού Σχολείου και επιπλέον δεν θα διάβαζε το περιεχόμενό της ο Μακάριος εις επήκοο του εκκλησιάσματος του ναού²⁰⁶.

Στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου η εισαγωγή της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου συνάγεται από την αναφορά σε διάφορα έγγραφα των Αρχείων τους στην ίδρυση ή στη λειτουργία αλληλοδιδασκτικών σχολείων και πάντως πρέπει να είναι σύγχρονη της καθιέρωσής της στο νησί της Πάτμου. Στη Ρόδο ο μητροπολίτης Παΐσιος Καμπάνης ίδρυσε και λειτούργησε με δική του χρηματοδότηση Αλληλοδιδασκτικό σχολείο το 1832²⁰⁷.

Όπως προκύπτει από τις έγγραφες πηγές η αλληλοδιδασκτική μέθοδος παρέμεινε ως μέθοδος διδασκαλίας στα σχολεία των νησιών της Δωδεκανήσου καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής, παρά την αποκαθήλωση της, κυρίως για οικονομικούς λόγους, αλλά και εξαιτίας του καθεστώτος υποτέλειας των νησιών ένεκα του οποίου οι αλλαγές και οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και καθυστερούσαν να φτάσουν αλλά και ήταν εξαιρετικά δυσχερής η εφαρμογή τους. Ως δάσκαλοι της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου προσλαμβάνοντο εκπαιδευτικοί, οι οποίοι είχαν διδαχθεί τη μέθοδο διδασκαλίας σε σχολεία της ελεύθερης Ελλάδος, ενώ πρέπει να καταρτίζοντο ως δάσκαλοι της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου μαθητές σχολείων της Δωδεκανήσου από τους δασκάλους τους, οι οποίοι εν συνεχεία προσλαμβάνοντο στα σχολεία των νησιών. Αψευδής μάρτυρας τούτων είναι η έγγραφη βεβαίωση σπουδών του Γεωργίου Γερασίμου, ο οποίος ήταν μαθητής του Μιχαήλ Π. Κυριακού

στη σχολή της Πάτμου, όπου «ἐδιδάχθη τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον καθ' ὅλους τοὺς τρόπους τῆς» και «ἐξέτασθεις εἰς τε τὸ πρακτικόν καί θεωρητικόν τῆς μεθόδου ἀπεκρίθη κάλλιστα καί ἀπεδείχθη ἰκανός τοῦ νά συστήσει και διοικήσει τοιοῦτου εἴδους διδασκῆριον»²⁰⁸. Ο Γεώργιος Γερασίμου δηλαδή φοίτησε στην Πάτμο, όπου δίκην διδασκαλείου εκπαίδευσης στο επάγγελμα του δασκάλου, διδάχτηκε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και κατέστη ικανός να συστήσει και να διοικήσει αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Προφανώς ο Γεώργιος Γερασίμου, ως μαθητής της Σχολῆς του Μιχαήλ Π. Κυριακού, υπήρξε πρωτόσχολος, ως πρωτόσχολος είχε ασκηθεί και είχε διδαχθεί από το δάσκαλό του της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου όλα τα στάδια και τις παραλλαγές της εφαρμογῆς της και επομένως γνώρισε το «πρακτικόν» της μεθόδου. Μετά την αποφοίτησή του από το σχολείο ο δάσκαλός του φαίνεται ότι τον εξέτασε και στο θεωρητικό τμήμα της και τον έκρινε ικανό να διδάξει, ως αλληλοδιδάκτης δάσκαλος, στα ελληνορθόδοξα σχολεία και για να τον διευκολύνει του παρέσχε βεβαίωση, ότι διέθετε θεωρητική και πρακτική γνώση της μεθόδου και επομένως ήταν ικανός να την εφαρμόσει ως δάσκαλος. Τούτο τεκμαίρεται από το γεγονός ότι σε κανένα από τα έγγραφα και τις πηγές που έχω υπόψιν μου δεν αναφέρεται η λειτουργία στην Πάτμο σχολείου εκπαίδευσης και κατάρτισης δασκάλων στην εκμάθηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Η βεβαίωση αυτή, δίκην πτυχίου, θα διευκόλυνε τον Γεώργιο Γερασίμου να καταλάβει θέση δασκάλου σε κάποιο σχολείο των νησιών της Δωδεκανήσου. Ο Γ. Γερασίμου μολονότι χαρακτηρίζεται από το έγγραφο του Μ. Π. Κυριακού ως αλληλοδιδάκτης δάσκαλος, μάλλον ενσωματώνει στο πρόσωπό του τα χαρακτηριστικά του γραμματιστή, δηλαδή του αποφοίτου του Ελληνικού σχολείου, ο οποίος εκπαιδεύτηκε υπό δύο δασκάλων σε σύντομο χρονικό διάστημα οκτώ μηνών στο έργο του δασκάλου²⁰⁹.

Ο κύκλος των μαθημάτων τα οποία διδάχτηκε ήταν ευρύς και περιλάμβανε πέραν «τῆς Ἀναγνώσεως καί τῆς Γραφῆς, τὴν Καλλιγραφίαν, τὴν πρακτικὴν Ἀριθμητικὴν, τὰ Μαθηματικά, τὴν Ἱερὰν Ἱστορίαν καί Ἱερὰν Κατήχησιν, τὰς ἀρχὰς τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου μέ τοὺς ἀνήκοντας εἰς αὐτὴν κανόνας τῆς γραμματικῆς, τὴν Γεωγραφίαν πολιτικὴν καί μαθηματικὴν, καθόσον δέ οἱ περιστάσεις τὸ συγχωροῦν Γραμματικὴν, Ἰχνογραφίαν καί Γεωμετρίαν», δηλαδή ο Γεώργιος Γερασίμου διδάχτηκε στην Πάτμο και κατείχε ως δάσκαλος γνώσεις οι οποίες του επέτρεπαν να διαβάζει και να γράφει, να ενεργεί τις πράξεις της Αριθμητικής, να διδάσκει την ιστορία του Χριστιανισμού, τους ηθικούς κανόνες και τις επιταγές του, οι οποίες ήταν αναγκαίες για την κατήχηση των μαθητῶν στη Χριστιανική θρησκεία, τους κανόνες της γραμματικῆς της Ἑλληνικῆς γλώσσας, ενώ ανάλογα με την επάρκεια του χρόνου της μαθητείας του, είχε διδαχθεί τα μαθήματα της Ιχνογραφίας, της Γεωμετρίας και επιπλέον μαθήματα Γραμματικῆς²¹⁰. Από το γνωστικό πεδίο του δασκάλου προκύπτει ότι ο Γεώργιος Γερασίμου είχε τη δυνατότητα να εκτείνει τη διδασκαλία του στην

εκμάθηση από τους μαθητές του της ανάγνωσης και της γραφής, των κανόνων της γραμματικής, των πράξεων της Αριθμητικής, παράλληλα δε να τους διδάξει την ιστορία της Χριστιανικής θρησκείας, τη ζωή του Χριστού και να τους κατηχήσει στους κανόνες και στις υποχρεώσεις των μελών της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας. Τα περιεχόμενα και οι στόχοι της διδασκαλίας του ήταν συναφείς με τα συμβαίνοντα στα σχολεία και των άλλων νησιών της Δωδεκανήσου και ήταν κοινός τόπος όλης της εκπαιδευτικής διαδικασίας των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της. Είναι πολύ πιθανόν μετά το πέρας των σπουδών του ο Γεώργιος Γερασίμου να πήγε στην Κάλυμνο και να άσκησε το επάγγελμα του αλληλοδιδάκτη δασκάλου.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της περιόδου αυτής είναι η σχετική αυτονομία της εκπαίδευσης από την απόλυτη οικονομική εξάρτησή της από τις χορηγίες της Εκκλησίας και τα εισιτήρια των μαθητών όπως συνέβη με την ίδρυση του Αλληλοδιδασκτικού και του Ελληνικού Σχολείου της Κω, που αποφάσισαν οι δημογέροντες και οι πρόκριτοι του νησιού ενώπιον του μητροπολίτη τους Παγκρατίου την 6 Αυγούστου 1845, η οποία πρόβλεπε ότι τα δύο υπό ίδρυση σχολεία θα χρηματοδοτούντο επί πενταετία από τις κοινότητες της πόλεως και των χωρίων της Κω μετά δε την παρέλευση της πενταετίας, η χρηματοδότηση των σχολείων θα εξασφαλιζότο από άλλους πόρους για τους οποίους θα μεριμνούσαν και πάλι οι δημογέροντες και οι πρόκριτοι της Κω²¹¹. Οι δάσκαλοι της περιόδου αυτής ήταν μορφωμένοι ιερωμένοι και λαϊκοί, οι οποίοι επέκτειναν τη διδασκαλία τους πέραν των κολυβογραμμάτων σε νέα μαθήματα, όπως ήταν η Φυσική, η Χημεία και άλλα²¹². Πολλοί από τους δασκάλους αυτούς είχαν σπουδάσει στα σχολεία της ελεύθερης Ελλάδος και αποτέλεσαν βραχίονα μεταβίβασης των εκπαιδευτικών κατευθύνσεων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και λυτρωτικών απελευθερωτικών μηνυμάτων²¹³. Τα σχολεία συνέχισαν τη λειτουργία τους χωρίς ουσιαστικά εμπόδια εκ μέρους των Τουρκικών αρχών μέχρι το 1869, οπότε η συμμετοχή της Κάσου στην επανάσταση της Κρήτης, επέφερε ως αντίποινα εκ μέρους των Τουρκικών αρχών την άρση των τοπικών προνομίων, γεγονός που διαφοροποίησε την αντιμετώπιση και τη στάση τους έναντι των ελληνορθόδοξων Σχολείων²¹⁴. Οι Τουρκικές αρχές προσπάθησαν να παρεμβάλλουν εμπόδια στην ομαλή λειτουργία των σχολείων, να τα ελέγξουν άμεσα και να παρακωλύσουν την ίδρυση νέων σχολείων²¹⁵. Η παροχή εκπαίδευσης στους ελληνόπαιδες είχε διαχυθεί σ' όλα τα νησιά της Δωδεκανήσου κατά τρόπο, κατά το μάλλον ή ήττον, ισομερή.

Η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην Πατμιάδα και στα σχολεία των άλλων νησιών, η οποία επικρατούσε ιδιαίτερα τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, παύει υφιστάμενη καθώς η εκπαίδευση στην Πάτμο περιέστειλε τη δράση της στα στενά όρια του νησιού και περιόρισε την ευρύτητά της στην ανάμνηση του ένδοξου παρελθόντος²¹⁶.

4. Η συνδιοίκηση των σχολείων από τον κλήρο και τους εκπροσώπους των λαϊκών.

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η ανάπτυξη της Παιδείας συντέλεσε στην ίδρυση και λειτουργία σχολείων «εις ὅλας τας πόλεις τῆς Γραικίας» όπου «αἱ τῶν σχολείων συστάσεις ἀπό τινά καιρόν καί ἐδῶ ὀφθαλμοφανῶς πολλαπλασιάζονται»²¹⁷. Η εκπαιδευτική αναγέννηση του 19ου αιώνα υπήρξε συλλογική επιτυχία των ενεργών δυνάμεων του Γένους. Σχετικά ο Μ. Γεδεών σημείωνε: « Ἀρχόμενοι καί κύριοι, κλήρος καί λαός, ὑπήκοοι πιστοί καί πατρικαί κυβερνήσεις εἰργάζοντο μετά ζήλου πρὸς ἐπάνοδον τῶν φώτων εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν ἐστίαν. Νομίζει τίς ὅτι σύμπαντες ἀποτελοῦσιν ὁμοῦ μίαν μόνην μηχανὴν προλειαινύσαν τὴν ὁδόν, ἐφ' ἧς οὐ μετὰ πολὺ βαδίσει ὁ πολιτισμὸς καί ἡ εὐημερία τῶν ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῶν σουλτάνων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς»²¹⁸. Παρόμοια κατάσταση επικράτησε κατά το 19ο αιώνα και στη Δωδεκάνησο όπου η εκπαίδευση παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη και εξάπλωση. Σ' αυτήν συνέβαλαν οι πρωτοβουλίες ιεραρχών και πλουσίων ομογενών κυρίως αποδήμων, οι οποίοι με τις δωρεές, τη συμμετοχή και την ενεργό συμβολή τους εν συνεχεία στη λειτουργία των σχολείων επέτυχαν την άνθηση της παιδείας. Τα παραδείγματα είναι πλείστα σε όλα τα νησιά της Δωδεκανήσου. Στις 25 Φεβρουαρίου 1838 οι απόδημοι στην Κωνσταντινούπολη Λέριοι, ο Μητροπολίτης Αριστείας Μητροφάνης και οι Νικήτας Μιχ. Σταραβέρου, Κωνσταντίνος Μιχαήλ και Νεόφυτος Φ. Πιζάνης με επιστολή τους προς τους «τιμιώτατους προκρίτους τῆς νήσου Λέρου καί λοιπούς πατριώτας» ανακοίνωσαν την σύναξη «ἐξ οἰκείων καί παρ' ἄλλων ὁμογενῶν» και τον τοκισμό 64.000 γρ. «εις διάφορα μέρη ἀσφαλῆ, ὥστε ἐκ τῶν τόκων νά γίνωνται τά ἔξοδα τῆς σχολῆς»²¹⁹.

Η δωρεά αυτή είχε συλλογική προέλευση και απέβλεπε στην ίδρυση και στην εξασφάλιση της λειτουργίας σχολείου στη Λέρο επί μακρό χρονικό διάστημα και για το λόγο αυτό τα συναχθέντα χρήματα τοκίστηκαν σε διάφορα ασφαλή μέρη, ώστε και το κεφάλαιο να διατηρείται ακέραιο και να διασφαλίζονται τα εισοδήματα του Σχολείου από τους τόκους του, αφού αν τυχόν για κάποιο λόγο δημιουργείτο πρόβλημα στην εκταμίευση των τόκων, τούτο δεν θα αφορούσε ὄλο το επενδεδυμένο κεφάλαιο, αλλά ένα τμήμα του, η δε απώλεια των εισοδημάτων των σχολείων από τους παρακρατηθέντες τόκους θα καλύπτετο από τους τόκους του υπόλοιπου κεφαλαίου. Οι υπογράφωντες τη δωρεά των 64.000γρ. στοιχειοθέτησαν την ενέργειά τους ως σύμφωνη με τις επιταγές της χριστιανικής θρησκείας και ιδιαίτερα της εντολής «ἀγάπα τόν πλησίον σου ὡς σεαυτόν», προσδιόρισαν δέ το περιεχόμενο των μαθημάτων του σχολείου ως διδασκαλία με την οποία «ὑπαγορεύονται τα χρέη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τόν Θεόν καί πρὸς τόν πλησίον, ὅτι δι' αὐτῆς μόνον ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἐνεργεῖα λογικός», για το λόγο αυτό ο δάσκαλος Λεόντιος Κληρίδης ο οποίος διορίστηκε στο

σχολείο επιλέχτηκε με την άδεια του Οικουμενικού Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως και τη συναίνεση της Εκκλησιαστικής Επιτροπής της Παιδείας²²⁰.

Έξι δεκαετίες μετά την ίδρυση του Σχολείου της Κω το 1773 υπό του αρχιεπισκόπου Κω Κύριλλου, η ίδρυση του Σχολείου της Λέρου το 1838, από τους απόδημους στην Κωνσταντινούπολη Λερίους με επικεφαλής τον μητροπολίτη Αριστείας Μητροφάνη, υπάκουε σε ταυτόσημη αντίληψη ως προς τον προορισμό και τους στόχους του Σχολείου, που προσδιορίζονταν στην υπηρεσία των επιταγών και στη διδασκαλία των κελευσμάτων της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας. Σκοπός του Σχολείου της Λέρου, κατά τους ιδρυτές του, ήταν να παιδαγωγήσει τους μαθητές του στην εκτέλεση των εντολών του Θεού προς τον άνθρωπο, όπως τις καθόρισαν οι εντολές της Χριστιανικής θρησκείας, δηλαδή στη διαβίωση τους κατά το Χριστιανικό πρότυπο, το οποίο θα τους εξασφάλιζε πληρότητα και συγκρότηση λογικού ανθρώπου.

Κατά το συλλογισμό αυτό χρέος των λερίων ήταν η συνδρομή «λόγω και έργω» στην προσπάθεια στερέωσης του υπό ίδρυση σχολείου, τόσο με το λόγο και την ηθική συμπαράστασή τους, όσο και με την αποστολή των παιδιών τους σε αυτό, αλλά και με την ενεργό συμμετοχή τους στην επίλυση των προβλημάτων της λειτουργίας του, ώστε να αμοιφθούν και από τον έπαινο των ανθρώπων και από την εκ Θεού «κληρονομία τῆς αἰωνίου μακαριότητος»²²¹. Τούτο πιστοποιείται και από την εντοιχισμένη επιγραφή στο κτίριο που στέγαζε το Αλληλοδιδασκτικό και Ελληνικό Σχολείο του νησιού, το οποίο οικοδομήθηκε με δική τους δαπάνη. Η επιγραφή ανέφερε: «*Ἡ πηγή τῆς Σοφίας - Χορηγός τῆς Ζωῆς, Λέριοι Μούσας τιμῶσι, 1838 ἐν Λέρῳ*» Από την επιγραφή αυτή προκύπτει η πρόθεση των δωρητών να ταυτίσουν το περιεχόμενο των μαθημάτων των σχολείων που θα στέγαζε το κτίριο με την εκκλησιαστική παιδεία και τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστεως, δεδομένου ότι η αναφορά στην προσήλωση των Λερίων στις Μούσες, δηλαδή στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό συνδέεται με τις ιδιότητες του Χριστιανικού Θεού, από τον οποίο εκπορεύεται κάθε γνώση και χορηγείται η ζωή, επομένως η εκπαίδευση στα σχολεία αυτά κατά τους δωρητές τους είχε οριοθετηθεί στο πλαίσιο των διδασχών της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας²²².

Η ανταπόκριση των μόνιμων κατοίκων της Λέρου στην πρόσκληση των απόδημων συμπατριωτών τους υπήρξε ενθουσιώδης και ουσιαστική, τόσο με την ενεργό συμμετοχή τους στη διοίκηση του σχολείου, όσο και με την προσωπική οικονομική αρωγή και τη συνεισφορά των εισοδημάτων των εκκλησιών του νησιού και του 1/3 από τα λιμενικά εισοδήματα υπέρ του Σχολείου²²³.

Η επίκληση των δωρεών της μετά θάνατον ζωής την οποία ευαγγελίζετο η Εκκλησία στους πιστούς των κελευσμάτων της είχε ιδιαίτερη απήχηση στους Ελληνορθόδοξους υποτελείς Δωδεκανήσιους και ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική στην υλοποίηση των

στόχων της Εκκλησίας, όπως βέβαια και η απειλή της μεταθανάτιας τιμωρίας και η επιβολή επιτιμίων εν ζωή ως τιμωρία των παραπτωμάτων τους, δεδομένου του θεοκρατικού καθεστώτος, αλλά και του καθεστώτος υποτέλειας υπό το οποίο διαβιούσαν και της επισφαλούς ζωής τους. Πέραν της οικονομικής αρωγής, οι υπογράφωντες το ως άνω έγγραφο συνέταξαν και απέστειλαν με την ίδια ημερομηνία 25 Φεβρουαρίου 1838, «διοργανισμόν» λειτουργίας του σχολείου. Μεριμνήσαν για την εξεύρεση και την αποστολή δασκάλου στη Λέρο και τέλος συνυπέγραψαν με το δάσκαλο Λεόντιο Κληρίδη το συμβόλαιο - συμφωνητικό της πρόσληψής του στις 16 Φεβρουαρίου 1838, με την άδεια του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τη συναίνεση της Εκκλησιαστικής Επιτροπής της Παιδείας. Το συμβόλαιο πρόσληψης του Λεόντιου Κληρίδη επικυρώθηκε στη Λέρο από το δήμαρχο του νησιού Ιωάννη Εμμανουήλ και το γραμματέα Μανώλη Ι. Γεδεών στις 15 Μαρτίου 1838²²⁴.

Ο Διοργανισμός της λειτουργίας του σχολείου αυτού όρισε την τοπική Σχολική Εφορεία, η οποία, κατά τις διατάξεις του συνδιοικούσε το σχολείο με την αντίστοιχη επιτροπή της Κωνσταντινουπόλεως και πλήρωνε τους δασκάλους από τους τόκους του επενδυμένου κεφαλαίου του Σχολείου²²⁵. Πρόβλεπε επίσης την απόδοση εκκλησιαστικών τιμών σε όσους προσέρχοντο αρωγοί και συνδρομητές των αναγκών του Σχολείου.

Η ίδρυση, δηλαδή σχολείου στη Λέρο το 1838 ήταν ενέργεια η οποία προκλήθηκε και στη συνέχεια υλοποιήθηκε από απόδημους Λερίους προεξάρχοντος του μητροπολίτη Αριστείας Μητροφάνη, όπως μαρτυρεί το θεολογικό περιεχόμενο των επιστολών που αφορούσαν το σχολείο της Λέρου και η λειτουργία του είχε απόλυτα καθορισμένο από τους ιδρυτές του περιεχόμενο και στόχους. Οι δωρητές των Σχολείων, φαίνεται ότι είχαν αποφασιστικό ρόλο στη λειτουργία τους. Τούτο εξάγεται ως συμπέρασμα από τη σύνταξη Κανονισμών λειτουργίας για τα Σχολεία που ίδρυσαν τους οποίους συνέτασσαν από κοινού οι δωρητές με το μητροπολίτη, τους δημογέροντες και κάποιο εκπαιδευτικό του σχολείου²²⁶.

Όπως προκύπτει από τον Πειθαρχικό Κανονισμό της «έν Μεγίστη Σαντραπείας Αστικής Σχολής», τα Άρθρα του αναφέροντο στο Σκοπό της λειτουργίας του σχολείου, στις εγγραφές, Απουσίες, Εξετάσεις των μαθητών, στις Αμοιβές και στις Ποινές, στις εορτές και στις διακοπές²²⁷. Ο Κανονισμός της Σαντραπείας Αστικής Σχολής υπογράφηκε από την Εφορεία των Σχολείων του Καστελλόριζου, τον ιδρυτή του σχολείου Λουκά Σαντραπέ, το διευθυντή της Αχιλλέα Σ. Διαμαντάρα και επικυρώθηκε από το μητροπολίτη Πισσιδείας Γεράσιμο, στον οποίο υπαγόταν εκκλησιαστικά το Καστελλόριζο. Μολονότι στον Κανονισμό Λειτουργίας της Σαντραπείας Αστικής Σχολής δεν αναφέροντο τα μαθήματα ούτε το περιεχόμενό τους, τούτο καθοριζόταν από το Σκοπό της λειτουργίας της, όπως διατυπωνόταν στο Άρθρο 2, το οποίο όριζε ότι τα μαθήματα της Σαντραπείας Αστικής Σχολής είχαν σκοπό τη διαμόρφωση ενός

υγιούς και χρηστού πολίτη κατά το πρότυπο του ευσεβούς Χριστιανού, ο οποίος θα αποκτούσε γνώσεις ικανές να ανταπεξέλθουν τις ανάγκες του «πρακτικού βίου» και να τον προετοιμάσουν για τη συνέχιση των σπουδών του «*δι' ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν*»²²⁸. Με παρόμοιες πρωτοβουλίες ιδρύθηκαν σχολεία και στα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, τα οποία λειτούργησαν υπό την εποπτεία, τον έλεγχο και τις κατευθύνσεις του τοπικού ιερατείου και γενικά των εκπροσώπων της Ανατολικής Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας.

Ευρεία διάδοση και εξάπλωση παρουσίασε η εκπαίδευση κατά τον 19ο αιώνα στα νησιά Κω, Νίσυρο, Τήλο, Σύμη, Ρόδο εξαιτίας της παρουσίας σ' αυτά του ιεράρχη Γερμανού Καβακόπουλου, μέλους της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής (12.11.1874), μητροπολίτη Κω (1867 - 1876) στη συνέχεια Ρόδου (1876 - 1888), Ηρακλείας (1888 - 1897), Χαλκηδόνας και μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (28.1.1913 - 12.10.1918)²²⁹. Η θητεία του Γερμανού Καβακόπουλου στους αρχιερατικούς θώκους της Κω και της Ρόδου αποτέλεσε σταθμό στα Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά θέματα των νησιών που είχε υπό τη δικαιοδοσία του, καθώς αναδιοργάνωσε την εκκλησιαστική τους διοίκηση, μερίμνησε για την ίδρυση και λειτουργία Σχολείων υπό την κηδεμονία της τοπικής Δημογεροντίας και του ιερατείου του κάθε νησιού, ενθάρρυνε ενεργά τη δημιουργία φιλεκπαιδευτικών συλλόγων και την έκδοση βιβλίων²³⁰. Ο Γερμανός Καβακόπουλος έθεσε κανονισμούς λειτουργίας στην εκκλησιαστική διοίκηση των υπό τον έλεγχό του νησιών με συγκεκριμένες προβλέψεις που αναφέροντο σε κάθε πτυχή της εκκλησιαστικής - θρησκευτικής ζωής των ελληνικών κοινοτήτων και ένταξε σ' αυτούς και τη λειτουργία, τον έλεγχο των σχολείων, εισάγοντας στη διοίκηση τους τη μεικτή εκπροσώπηση ιερατείου και λαϊκού στοιχείου το οποίο εκπροσωπείτο από τους δημογέροντες²³¹. Επί των ημερών της ιερατείας του η μητρόπολη Κω και η μητρόπολη Ρόδου κυβερνόντο υπό ενός δωδεκαμελούς σώματος με την επωνυμία Μητροπολιτικό Συνέδριο ή Συμβούλιο, αντίστοιχα, πρόεδρος του οποίου ήταν ο ίδιος. Το κυβερνητικό αυτό σώμα διακλαδωνόταν σε επιμέρους τομείς διοίκησης ένας από τους οποίους ήταν για μεν την Κω η Τριμελής Εφορία των Σχολών, για δε τη Ρόδο η Εκπαιδευτική Επιτροπή²³². Η θέσπιση ιδιαίτερου διοικητικού οργάνου για θέματα παιδείας ενταγμένου στη διοίκηση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Κω και της Ρόδου έδωσε τη δυνατότητα ανάπτυξης της εκπαίδευσης, καθώς η συλλογική εποπτεία σε ανώτατο επίπεδο των εκπαιδευτικών αναγκών και των προβλημάτων που αναφύοντο δημιουργούσε τις προϋποθέσεις επίλυσής τους²³³. Παρόμοια εκπαιδευτική ανάπτυξη παρουσίασε και η Κάσος, μολονότι είχε δοκιμασθεί δεινώς λόγω της καταστροφής της από τους Τούρκους το 1824. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε, μολονότι είναι ελάχιστες οι έγγραφες μαρτυρίες που διασώθηκαν, από το γεγονός ότι στο νησί λειτουργούσε Ναυτική Σχολή, η οποία εκπαίδευε υποψήφιους καπετάνιους με ένα πλήθος

μαθημάτων, τα οποία υπερτερούσαν συγκριτικά από τα μαθήματα που παραδίδοντο στα ανάλογα σχολεία της Σύρου και του Ναυπλίου και τα οποία προφανώς απαιτούσαν υψηλό επίπεδο μορφώσεως των μαθητών της²³⁴. Επιπλέον το 1884 στο νησί εκδίδετο η εφημερίδα «Ὁ Σπουδαστής» με υπεύθυνο τον «ἐπιμελητὴ τοῦ ἐκπαιδευτηρίου Α. Μαστοράκη» και αντιγραφείς της μαθητές, οι οποίοι με την εργασία τους παρήγαγαν αντίτυπα της εφημερίδας αυτής²³⁵. Η έκδοση εφημερίδας και η κυκλοφορία της σε συνδρομητές προϋπόθετε αναγνώστες με γνώσεις και δυνατότητες ανάγνωσης και κατανόησης του περιεχομένου της εφημερίδας. Η ύπαρξη Ναυτικής Σχολής και η έκδοση εφημερίδας από τον επιμελητή του Εκπαιδευτηρίου μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην Κάσο πρέπει να παρεχόταν εκπαίδευση υψηλού επιπέδου. Στο συμπέρασμα αυτό συνεπικουρεί και η ύπαρξη της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «η Αγάπη», αλλά και οι πληροφορίες για ίδρυση Αρρεναγωγείου και Παρθεναγωγείου στο νησί την έκτη δεκαετία του 19ου αιώνα από τον μοναχό Χριστόφορο²³⁶.

Στην Κάλυμνο η εκπαίδευση παρείχετο από τη Δημαρχία του νησιού, η οποία συγκαλούσε Γενικές Συνελεύσεις των κατοίκων της όπου και λαμβάνοντο οι αποφάσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα του τόπου²³⁷. Ο ρόλος του τοπικού ιεράρχη πρέπει να ήταν επικουρικός και πάντως δευτερεύων συγκριτικά με το ρόλο που διαδραμάτιζαν οι δημογέροντες και τα μέλη της Ελληνορθόδοξης κοινότητας του νησιού ως ενιαίο διοικητικό και εκτελεστικό σώμα κατά τη σύγκλιση των Γενικών Συνελεύσεων της Δημαρχίας²³⁸. Το θεσμικό αυτό όργανο της Καλύμνου, ισχυροποιημένο από τη νομιμοποίηση των αποφάσεων του με την ομόθυμη θέση και τη συγκατάθεση των πολιτών του νησιού, είχε τη δύναμη να διαφοροποιηθεί από τις βουλές του τοπικού ιεράρχη και να απευθυνθεί προς επίλυση των διαφωνιών τους σε κέντρα εξουσίας εκτός του νησιού²³⁹. Από επιστολή των πληρεξουσίων της Καλύμνου Χ' Ήωάννη Θεοδώρου, Χ' Ήωάννη Μασούρα, Χ' Αναγνώστη, Χ' Νομικού, την οποία υπέβαλαν το καλοκαίρι του 1825 ιδιοχείρως «Πρός τὸ Σεβαστόν Ὑπουργεῖον τῆς Θρησκείας» των επαναστατημένων Ελλήνων στο Ναύπλιο, συμπεραίνουμε την ύπαρξη αντιπαράθεσης και πάντως διχογνωμίας μεταξύ Δημογεροντίας και Επισκόπου Λέρνης Ιερεμία για τη λειτουργία σχολείου υπό τον «αὐτόσε Διάκονον Ἱερολογιώτατον διδάσκαλον κ. Ἰεζεκιήλ»²⁴⁰. Οι πληρεξούσιοι στην επιστολή τους ανέφεραν ότι η ίδρυση του σχολείου αυτού απαιτήσε επίπονη και χρονοβόρα προσπάθεια και αιτούντο από το υπουργείο της Ελληνικής Επαναστατικής Κυβέρνησης να παρέμβει προς το μητροπολίτη Ιερεμία και τους ομόγνωμους του λαϊκούς ώστε να εδραιωθεί η λειτουργία του σχολείου. Σε ανταπόκριση του αιτήματος αυτού το «Ὑπουργεῖον τῆς Θρησκείας» απάντησε αυθημερόν με επιστολή «πρὸς τὸν Πανιερώτατον Ἀρχιεπίσκοπον ἅγιον Λέρου καὶ Καλύμνου» με την οποία το συνέχαιρε γιὰ τὸν «ὑπὲρ παιδείας ζῆλόν του» και τους κόπους, τη φροντίδα που επέδειξε για την εκπαίδευση της νεολαίας της Καλύμνου²⁴¹. Ταυτόχρονα τον ωθούσε «εἰς τὰ κρείττονα» δηλαδή την επαύξηση

των φιλεκπαιδευτικών πράξεών του, ως ενέργειες σύμφωνες με τις νουθεσίες του Αποστόλου Παύλου και των Θείων επιταγών. Η διαλακτικότητα και το διπλωματικό ύφος της επιστολής αποσκοπούσε στην καταλαγή των αντιθέσεων και των διαφορών καθώς κατά πάσα πιθανότητα η διαφορά μεταξύ των δύο μερών, δηλαδή των δημογερόντων και του Επισκόπου, εκκινούσε μεν από τα εκπαιδευτικά θέματα ήταν όμως απόρροια αλλότριων προβλημάτων, ενδεχομένως πολιτικής - προσωπικής φύσεως. Παράλληλα ήταν και μία έμμεση αποδοχή και βεβαίωση του ενδιαφέροντος του Ιερεμία για τα εκπαιδευτικά θέματα της Καλύμνου²⁴².

Η εξέλιξη της υποθέσεως αυτής είναι άγνωστη καθώς δεν διασώθηκαν περισσότερα στοιχεία, τα οποία θα τη διαφώτιζαν περισσότερο. Ανεξάρτητα όμως από την απουσία ιστορικών τεκμηρίων οδηγούμαστε στην υπόθεση, ότι η διαφωνία αυτή φαίνεται πως δεν εμπόδισε την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στο νησί ούτε μείωσε το ενδιαφέρον των Καλυμνίων για τα εκπαιδευτικά θέματα του τόπου τους, γεγονός που ισχυροποιεί τη διαπίστωση ότι οι δημογέροντες είχαν πρωτεύουσα θέση στα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού²⁴³.

Οι σχέσεις του ιερατείου με την εκπαίδευση στα σχολεία της Καλύμνου συνάγεται και από την ευχαριστήρια επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ανθιμου του Ζ', πρώην μητροπολίτη Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, προς το Νικόλαο Καλαβρό διευθυντή των Σχολείων του νησιού με ημερομηνία 23 Φεβρουαρίου 1895 στην οποία, αφού ευχαριστούσε το σύλλογο των εκπαιδευτικών για την αγάπη με την οποία τον περιέβαλε κατά τους χρόνους της αρχιερατικής θητείας του στην Κάλυμνο, επαινούσε τους εκπαιδευτικούς για το έργο τους, τους ευχόταν καλή επιτυχία σε αυτό και τους ενθάρρυνε να συνεχίσουν με ζήλο και με δύναμη την προσπάθειά τους, χωρίς να υπεισέρχεται σε υποδείξεις, νουθεσίες, εντολές ή έλεγχο των πράξεών τους²⁴⁴. Τούτο ήταν αρμοδιότητα των Δημογερόντων και των Προκρίτων της Καλύμνου, ενώ ο ρόλος του ιερατείου ήταν υποβοηθητικός, ενισχυτικός στις οικονομικές ανάγκες των σχολείων και πάντως δευτερεύων.

Από έγγραφο με ημερομηνία Α' Ιανουαρίου 1828 που υπογράφουν δεκαπέντε «*κατά καιρούς γέροντες και προεστοί*» πληροφορούμαστε το διορισμό «*δημοσία γνώμη*», δηλαδή κατ' εντολή τους, των Χ Θέμελη, Παπα - Ιωάννου, Γεώργιο Χ Θεοδώρου, Μιχαήλ Μαζάρη, Χ Ιω. Γαλανό, Χ. Ιωαν. Κασάρα και Ιωαν Χ. Θέμελη ως «*πληρεξουσίων Επιτρόπων τής σχολής*» με υπόρρημα «*τήν κοινήν συλλογήν χρημάτων*» από την πώληση κοινοτικής περιουσίας και συγκεκριμένα δέντρων «*κοινῶν τής πατρίδος*», αλλά και την επινόηση κάθε άλλου οικονομικού πόρου, ο οποίος θα συντελούσε στην ανάπτυξη της Σχολής της Καλύμνου²⁴⁵. Η φροντίδα των Καλυμνίων να συλλέξουν χρήματα για τις ανάγκες της Σχολής προϋποθέτει τη λειτουργία της. Όθεν οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι στο νησί παρείχετο παιδεία το 1828, αλλά και το 1829, όπως υποδηλώνει επιστολή του προσωρινού διοικητή Καλύμνου Δημητρίου

Αλεξάνδρου προς την Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1829, με αίτημα την παραχώρηση άδειας προκειμένου να οικοδομήσουν ελαιοτριβείο «*ἀποβλέπον εις βοήθειαν τῆς νεοσύστητου Σχολῆς*»²⁴⁶. Η εκπαιδευτική συνάφεια των νησιών Πάτμου και Καλύμνου πρέπει να ήταν στενή δεδομένης της γειτνίασης των δύο νησιών και του γεγονότος ότι Καλύμνιοι μαθήτευσαν στη Σχολή της Πάτμου και στη συνέχεια εθήτευσαν ως δάσκαλοι στην ιδιαίτερη πατρίδα τους²⁴⁷. Έτερο τεκμήριο της στενής παιδαγωγικής σχέσης των νήσων Πάτμου και Καλύμνου είναι επιστολή της οποίας δεν διασώζεται ο αποστολέας με αποδέκτες «*τά ἐπί τῆς τοῦ Ὁρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς πρόσωπα*» με ημερομηνία 5 Ιανουαρίου 1830 και αποτελεί απάντηση στην πρόσκληση «*τῆς προπαιδείας Ἐπιτροπῆς*» της νήσου Πάτμου²⁴⁸. Από την επιγραφή των χαρακτηριστικών του αποδέκτη της επιστολής συνάγουμε το συμπέρασμα ότι στην Πάτμο λειτουργούσε το 1830 Επιτροπή Προπαιδείας, δηλαδή Επιτροπή η οποία επόπτευε την παροχή παιδείας σε μαθητές πριν τη φοίτησή τους στην πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης, σε σχολείο που αποτελούσε ίσως μια μορφή νηπιαγωγείου, η οποία μάλιστα παρείγετο σε ορφανά παιδιά. Από το φιλανθρωπικό περιεχόμενο του έργου της εκπαίδευσης των ορφανών παιδιών οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η συγκρότηση και η λειτουργία της Επιτροπῆς αυτής ήταν έργο της τοπικής Εκκλησίας, δηλαδή του ηγουμένου της ιεράς μονῆς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Στην επιστολή αυτή ο γραφέας της εσωκλείει «*τόν διοργανισμόν τοῦ Σχολείου*» και καταγράφει το καταστάλαγμα της πείρας του όσον αφορά τον τρόπο διδασκαλίας και την υλικότεχνική υποδομή την απαραίτητη για την «*ἐπίδοσιν τῶν παίδων*». Η οικειότητα, η προθυμία και η γνώση των μέσων διδασκαλίας των σχολείων της Πάτμου εκ μέρους του αποστολέα του ως άνω εγγράφου μας οδηγούν στην υπόθεση, ότι πολύ πιθανόν να είχε θητεύσει ως δάσκαλος ή ως μαθητής στη Σχολή της Πάτμου, σε κάθε περίπτωση πάντως προϋποθέτει την επικοινωνία και την εκπαιδευτική συνάφεια των δύο νησιών.

Παρά την απουσία επαρκών ιστορικών τεκμηρίων η παροχή εκπαίδευσης στη νήσο Κάλυμνο πρέπει να άκμασε τη δεκαετία 1830 - 1840 και να έλαβε καθολική διάδοση, όπως υπονοείται από τη φοίτηση πολλών Καλυμνίων σε διάφορες σχολές του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Αθηνών το 1840²⁴⁹. Σ' αυτό συνετέλεσε τα μέγιστα η παρουσία στην Κάλυμνο των δασκάλων Ιεζεκιήλ Παπουτσίνα και Νομικού Καλαβρού²⁵⁰. Τα επόμενα χρόνια έως το 1860 η Καλυμνιακή κοινωνία δοκιμάστηκε δεινώς από οξείες πολιτικές διαμάχες και επιδημίες ευλογιάς και χολέρας²⁵¹. Όπως είναι επόμενο οι δοκιμασίες αυτές ανέστειλαν την ανάπτυξη της εκπαίδευσης.

Αναστροφή των δεδομένων αυτών πραγματοποιήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 οπότε αναπτύχθηκε η οικονομία του νησιού χάριν αφενός μεν της ματανάστευσης Καλυμνίων κυρίως προς τη Ρωσία, αφετέρου, της σπογγαλειίας και του σπογγεμπορίου εξαιτίας της εισαγωγής του σκάφανδρου στην αλίευση των σπόγγων²⁵².

Η κοινωνική ευημερία ευνόησε την αναγέννηση της παιδείας στο νησί. Στις 30 Σεπτεμβρίου 1864 το Δημοτικό Συμβούλιο και οι πρόκριτοι της Καλύμνου συνήλθαν σε Έκτακτη Συνεδρίαση με θέμα τη λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου²⁵³. Όπως είναι προφανές Ελληνικό Σχολείο πρέπει να λειτουργούσε προ του 1864, δεδομένου ότι η εν λόγω Συνέλευση αποφάσισε να παραμείνει στο σχολείο το διδακτικό προσωπικό που ήδη υπηρετούσε σε αυτό. Επίσης η ύπαρξη Ελληνικού σχολείου προϋπόθετε τη λειτουργία της προηγούμενης βαθμίδας εκπαίδευσης, δηλαδή την ύπαρξη αλληλοδιδασκτικού σχολείου. Στο συμπέρασμα αυτό και μάλιστα στην ύπαρξη γενικευμένης παροχής εκπαίδευσης οδηγούμαστε και από την απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της Δημαρχίας, των Δημοτικών Συμβούλων και «πολλῶν καλῶν προκρίτων» στην οποία πέραν της τακτοποίησης των θεμάτων που αφορούσαν το Ελληνικό σχολείο, αποφάσισαν να «*συστηθῆ σχολεῖον*» θηλέων «*πρός ἐκπαίδευσιν τοῦ γυναικείου φύλλου*»²⁵⁴. Η απόφαση αυτή οπωσδήποτε υποβοηθήθηκε από την επαφή των Καλυμνίων αλιέων και σπογγεμπόρων με πολίτες, αντιλήψεις και ιδέες άλλων πόλεων και κρατών, γεγονός που συνέβαλε στην υπέρβαση κατεστημένων αντιλήψεων και προκαταλήψεων σχετικών με την εκπαίδευση των θηλέων²⁵⁵.

Η σχολή της Πάτμου τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα υπολειπομένη. Ιδιαίτερα μετά την αναχώρηση του Παΐσιου Καραπατά από την Πάτμο προς την Ευρώπη οπότε και χήρευσε από δάσκαλο²⁵⁶. Προ αυτής της καταστάσεως οι τοπικοί άρχοντες της Πάτμου, τους οποίους εκπροσωπούσαν ο ηγούμενος, οι περί αυτόν ιερωμένοι και οι προεστώτες της νήσου προσέλαβαν ως δάσκαλο τον πάτμιο Παΐσιο Μαζαράκη ως αντικαταστάτη του Καραπατά²⁵⁷. Η επιλογή του δασκάλου από τις τοπικές αρχές αποτέλεσε σημείο αντιλεγόμενο μεταξύ των τοπικών αρχών της Πάτμου και της συντεχνίας των γουναράδων, η οποία με την οικονομική διαχείριση του σχολείου του νησιού είχε ως τότε τον ουσιαστικό έλεγχο της λειτουργίας του. Με την ενέργεια αυτή των τοπικών αρχών η εξουσία της συντεχνίας των Γουναράδων αμφισβητήθηκε ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης ανάμιξης των λαϊκών στη διοίκηση του Σχολείου και την παράλληλη μείωση του ρόλου της Εκκλησίας²⁵⁸.

Η διάσταση απόψεων των δύο μερών εξουδετερώθηκε με τη λύση της κατοχής εκ περιτροπής «*τῶν πρωτείων τῆς διδασκαλίας*» από τον Π. Μαζαράκη και το Νεόφυτο, δάσκαλο της επιλογής των Επιτρόπων της συντεχνίας των Γουναράδων, ο οποίος ανεμείνετο στην Πάτμο «*ἐκ Μεσσήνης τῆς ἐν Σικελία*»²⁵⁹. Η λύση αυτή δεν ευοδόθηκε καθώς παρά την πάροδο ενός έτους από τη συμφωνία των δύο μερών και μολονότι ο Νεόφυτος δεν κατέφθασε στην Πάτμο δεν αποκαταστάθηκε ο Παΐσιος στη θέση του δασκάλου²⁶⁰. Η εκκρεμότητα του διορισμού εκπαιδευτικού δημιούργησε κατάσταση ρευστότητας στην λειτουργία του σχολείου, καθώς ο δάσκαλος Παΐσιος Μαζαράκης υπό το κράτος των βιοποριστικών του αναγκών και των δελεαστικών προτάσεων άλλων σχολείων του υπόδουλου ελληνισμού τελούσε υπό καθεστώς προσωρινής διαμονής

στο νησί²⁶¹. Προ αυτής της εξελίξεως η ηγεσία της Πάτμου απευθύνθηκε προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως από τον οποίο ζήτησε *«τῇ δυνάμει τῶν σοφῶν του λόγων»* να πείσει τους επιτρόπους της Συντεχνίας των Γουναράδων να αποκαταστήσουν τον Παΐσιο στη θέση του δασκάλου, δηλαδή να τον αναγνωρίσουν και να αναλάβουν την πληρωμή του μισθού του²⁶².

Ανταποκρινόμενο στο αίτημα αυτό το Οικουμενικό Πατριαρχείο γνωστοποίησε στον ηγούμενο της ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και στους προεστούς της Πάτμου, με επιστολή του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' της 1ης Μαρτίου 1820, την αποστολή στο νησί από κοινού με τη συντεχνία των Γουναράδων του Κωνσταντίνου Φενερλή, *«ἡμετέρου κατὰ πνεῦμα υἱοῦ ἀγαπητοῦ και περιποθήτου μετὰ πάσης ἀδείας καὶ πληρεξουσιότητος»*, δηλαδή ο Κωνσταντίνος Φενερλής ήταν πνευματικό παιδί του Γρηγορίου του Ε', επομένως ήταν απόλυτα ελεγχόμενος από αυτόν και στάλθηκε στην Πάτμο με εντολή *«νά ἐνεργήσῃ τῶν δασκάλων τὴν σύστασιν»*, δηλαδή να διορίσει δασκάλους στα σχολεία προφανώς κατά τις οδηγίες του Οικουμενικού Πατριάρχη και των Εφόρων της Συντεχνίας των Γουναράδων, ταυτόχρονα δε να μεριμνήσει ώστε να εκτελεστούν οι απαραίτητες οικοδομικές εργασίες ανεγέρσεως ή επισκευών του σχολικού κτιρίου²⁶³.

Με την αποστολή του Κωνσταντίνου Φενερλή οι δύο πυλώνες της Παιδείας στην Πάτμο, δηλαδή το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Συντεχνία των Γουναράδων, προσπάθησαν *«νά ἐπανακαλέσωσι τὴν λαμπρὰν ἄλλοτε ἐκείνην κατάστασιν τῆς σχολῆς καὶ νά ἀνορθώσωσιν αὐτὴν καθ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους»*, δηλαδή να αποκαταστήσουν τὴν ομαλή και την ανεμπόδιστη παροχή εκπαίδευσης κατά το πρότυπο της Πατριάρχης Σχολῆς την οποία είχε ιδρύσει ο Μακάριος Καλογεράς το 1713²⁶⁴. Η αναφορά αυτή στην επιστολή του Γρηγορίου Ε' απεικονίζει την προβληματική κατάσταση της παρεχομένης εκπαίδευσης, ταυτόχρονα όμως και την προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριάρχη ομού με τη Συντεχνία των Γουναράδων να ελέγξουν πλήρως την εκπαίδευση στο νησί της Πάτμου αντιπαρερχόμενοι την εξουσία των τοπικῶν αρχῶν. Η εκπαίδευση στο νησί της Πάτμου τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα δολιχοδρομούσε ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, στην προσωρινή διοίκηση των επαναστατημένων Ελλήνων και στις ίδιες δυνάμεις στην προσπάθεια των προυχόντων του νησιού και του ιερατείου του, το οποίο αντιπροσώπευε ο ηγούμενος της ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, να διοικήσουν οι ίδιοι τα θέματα της εκπαίδευσης²⁶⁵. Το Πατριαρχείο και η Συντεχνία των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη αντίθετα, επιδίωκαν τον άμεσο έλεγχο και την απόλυτη κυριαρχία επί της εκπαίδευσης στο νησί. Τούτο εμφανίζεται από την αποστολή του Κωνσταντίνου Φενερλή, ο οποίος αποστάλθηκε στην Πάτμο ως *«πληρεξούσιος ἐπιστάτης καὶ ὄλων τῶν ἀναγκαίων καὶ χρειωδῶν ἐκτελεστής»*, δηλαδή ως πανεπόπτης των εκπαιδευτικῶν πραγμάτων του νησιού και αρμόδιος για την τροφοδοσία των σχολείων με κάθε

αναγκαίο και χρήσιμο μέσο για την άρτια λειτουργία τους, ενέργεια η οποία στην ουσία καταργούσε τις τοπικές σχολικές εφορίες²⁶⁶. Επιπλέον το Οικουμενικό Πατριαρχείο ζητούσε την αναγνώριση του ρόλου αυτού στον Κωνσταντίνο Φενερλή από την τοπική εξουσία και τη διευκόλυνσή του ώστε «νά άνορθωθή Θεία συνάρσει ή σχολή»²⁶⁷. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Συντεχνία των Γουναράδων ενήργησαν από κοινού προκειμένου να ανασυσταθεί η εκπαίδευση στο νησί, ως μια κίνηση προερχόμενη εκτός της Πάτμου υπό την κηδεμονία της πνευματικής - διοικητικής - κοσμικής εξουσίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και τη χρηματοδότηση των ισχυρών διαχειριστών των δωρεών υπέρ του σχολείου του Συστήματος των Γουναράδων.

Η λειτουργία της σχολής της Πάτμου τελούσε υπό την άμεση κηδεμονία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Συντεχνίας των Γουναράδων. Υπό το καθεστώς αυτό δεν είχε αυτονομία, οι δε τοπικοί σχολικοί έφοροι ήταν υπόλογοι έναντι των δύο αυτών αρχών του σχολείου, οι οποίες έκφραζαν την πνευματική - διοικητική και οικονομική εξουσία επ' αυτού²⁶⁸. Η εξάρτηση του σχολείου από αρχές εκτός της Πάτμου υπήρχε ευθύς με την ίδρυση και λειτουργία του²⁶⁹. Κατά τις περιστάσεις οι αρχές αυτές παρενέβαιναν στα Σχολικά θέματα ενεργά και καθοριστικά²⁷⁰. Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς στις εκπαιδευτικές υποθέσεις της Πάτμου διατηρήθηκε σ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και υπήρξε μοχλός ανάπτυξης της Παιδείας, αλλά και τροχοπέδη ανάσχεσης τοπικών πρωτοβουλιών σχετικών με την παροχή εκπαίδευσης στο νησί. Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του δάσκαλου Γ. Μελισσινού προς τη Δημαρχία της Πάτμου με ημερομηνία αποστολής την 4η Φεβρουαρίου 1843, η λειτουργία Σχολείου στο νησί καθυστερούσε καθώς αναμενόταν «ή απόφασις ήτις μέλλει να γίνη από Κωνσταντινούπολιν καί ή όποία είναι άγνωστος, όπερ έστι μήν ήξεύροντες άν τό σχολειον συστήνεται γενικόν ή κοινόν καί είναι άγνωστος ό μισθός του διδασκάλου», δηλαδή το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η συντεχνία των Γουναράδων καθόριζαν εν αγνοία των Σχολικών Εφόρων και των τοπικών αρχών του νησιού το είδος του υπό ίδρυση Σχολείου, αν θα ήταν «γενικόν ή κοινόν» και την αμοιβή του δασκάλου, καθώς δε το περιεχόμενο της διδασκαλίας ήταν ήδη προκαθορισμένο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Συντεχνία των Γουναράδων έλεγχαν απολύτως την παρεχόμενη Παιδεία από τα σχολεία της Πάτμου²⁷¹. Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων της Πάτμου υπήρξε καθοριστικός καθώς η κυριαρχία της ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου επί των εκπαιδευτικών θεμάτων ήταν καθολική. Η ιδιαίτερη εξάρτηση της μονής από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, λόγω του καθεστώτος της Εξαρχίας υπό το οποίο διατελούσε, μεταβίβαζε κατά τρόπο άμεσο τη διοίκηση και τον έλεγχο των σχολείων της νήσου στην δικαιοδοσία και τον έλεγχο του Οικουμενικού Πατριάρχη²⁷². Ο έλεγχος της εκπαιδευτικής ζωής στο νησί της Πάτμου από το Οικουμενικό

Πατριαρχείο κατέστη ασφυκτικός και εξαιτίας του μακροχρόνιου δανεισμού των περιουσιακών στοιχείων της Σχολής, τα οποία προέρχοντο από δωρεές και χορηγίες πλούσιων ομογενών, στο ίδιο, στο Πατριαρχείο των Ιεροσολύμων, σε διάφορες εκκλησίες και την εν συνεχεία παρακράτηση ή δυστοκία απόδοσης των τόκων των δανεισθέντων κεφαλαίων²⁷³. Υπό το καθεστώς αυτό το εκπαιδευτικό ταμείο της νήσου μολονότι εύρωστο αδυνατούσε επανειλημμένως να ανταποκριθεί με συνέπεια στις οικονομικές απαιτήσεις της λειτουργίας των σχολείων της νήσου²⁷⁴.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και η συντεχνία των Γουναράδων έλεγχε τόσο τον ηγούμενο της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, ως προϊστάμενη εκκλησιαστική αρχή, όσο και την καταβολή των οικονομικών παροχών για τη λειτουργία των εκπαιδευτικών καταστημάτων μέσω των εφόρων της Συντεχνίας των Γουναράδων²⁷⁵. Με τους ελέγχους αυτούς το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ποδηγετούσε τα εκπαιδευτικά θέματα της Πάτμου και περιόριζε το ρόλο των δημογερόντων στα εκπαιδευτικά ζητήματα του νησιού.

5. Η στροφή του ενδιαφέροντος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο προς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Η αποστολή του Κωνσταντίνου Φενερλή στην Πάτμο δεν τελεσφόρησε καθώς αμέσως μετά την ανάληψη της προσπάθειας του κηρύχτηκε η επανάσταση του 1821, η οποία, όπως είναι φυσικό, επιδείνωσε δραματικά τις σχέσεις των Τούρκων με τους υπόδουλους Έλληνες και ταυτόχρονα απέκοψε την επικοινωνία της Πάτμου με το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως²⁷⁶. Η βραχεία παρουσία του Φενερλή στην Πάτμο είχε ως αποτέλεσμα την πρόσληψη του Νεόφυτου Κυριακίδη ως δασκάλου στο σχολείο του νησιού κατά την επιθυμία της Συντεχνίας των Γουναράδων. Ο Νεόφυτος Κυριακίδης λίγους μήνες μετά την ανάληψη των διδασκαλικών του καθηκόντων εγκατέλειψε την Πάτμο φοβούμενος τα δεινά του Ελληνοτουρκικού πολέμου²⁷⁷. Η αποκοπή του ομφάλιου λώρου που συνέδεε την Πάτμο με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη συντεχνία των Γουναράδων εξαιτίας της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και των μακροχρόνιων εχθροπραξιών που ακολούθησαν δημιούργησε μια νέα κατάσταση στα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού²⁷⁸.

Τη δεκαετία 1821 - 1830 η Πάτμος προσανατολίστηκε στην αρωγή των φιλοπάτριδων Πάτμιων αδελφών Θεοδόσιου και Εμμανουήλ Ξένου και του υπό σύσταση Ελληνικού κράτους για τη λειτουργία σχολείου στο νησί²⁷⁹. Ο προσανατολισμός της Πάτμου, αλλά και της Καλύμνου, της Λέρου, της Σύμης, της Κάσου, της Νισύρου, της Κω και άλλων νησιών της Δωδεκανήσου προς το Εθνικό Κέντρο για την επίλυση των εκπαιδευτικών τους θεμάτων ήταν αποτέλεσμα της συμμετοχής τους στην Ελληνική Επανάσταση του 1821 και της υπαγωγής τους υπό την Ελληνική διοίκηση κατά τη διάρκεια του Επαναστατικού Αγώνα²⁸⁰.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας επιδίωκε την υπαγωγή στην επικράτεια του νέου Ελληνικού Κράτους όσο το δυνατόν περισσότερων εδαφών και για το λόγο αυτό εγκατέστησε τοπικές διοικήσεις στα νησιά της Δωδεκανήσου, κίνηση την οποία διευκόλυνε η απουσία τουρκικών στρατιωτικών αρχών στα νησιά αυτά, πλην της Ρόδου²⁸¹. Η ενέργεια του αυτή αποσκοπούσε στην αύξηση του ζωτικού χώρου του Ελληνικού Βασιλείου, τη δημιουργία δηλαδή εθνικών ερεισμάτων στα εδάφη της Οθωμανικής επικράτειας στα οποία κατοικούσαν Έλληνες και τη νομιμοποίηση στη συνέχεια της απαιτήσεως εκ μέρους του να ενσωματωθούν σ' αυτό²⁸². Η επικοινωνία των εκπαιδευτικών αρχών των νησιών με το υπουργείο της Θρησκείας των επαναστατημένων Ελλήνων γινόταν, είτε απευθείας με τους πληρεξουσίους τους στο Ναύπλιο, είτε μέσω των τοπικών αρχών, τις οποίες ο Καποδίστριας είχε εγκαταστήσει στα νησιά. Τούτο συνέβη στην Πάτμο με το σχολείο που χρηματοδοτούσαν οι αδελφοί Θεοδόσιος και Εμμανουήλ Ξένος. Όμοίως οι πληρεξούσιοι της Καλύμνου με αναφορά τους την 31 Ιουλίου του 1825 προς το υπουργείο της Θρησκείας, που αφορούσε τη στέρηση του σχολείου ζητούσαν την παρέμβασή του προς τον Αρχιεπίσκοπο Λέρνης Ιερεμία ώστε να προσέλθει αρωγός στην προσπάθεια αυτή, όπως και να ενθαρρύνει το δάσκαλο Ιεζεκιήλ στο εκπαιδευτικό του έργο. Οι πληρεξούσιοι της Λέρου με αίτημά τους προς το υπουργείο της Θρησκείας ζητούσαν να διατεθούν τα έσοδα του μοναστηριού της Υπεραγίας Θεοτόκου για τη σύσταση και τη λειτουργία Σχολής με τον παράλληλο διορισμό επιτρόπου ώστε να διαχειριστεί τα έσοδα υπέρ του εκπαιδευτικού έργου της Σχολής²⁸³. Η φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα των αδελφών Εμμανουήλ και Θεοδόσιου Ξένου συνέδεσε την Ελληνική Επανάσταση του 1821 με την εκπαίδευση των μαθητών του Αλληλοδιδακτικού σχολείου της Πάτμου, δεδομένου ότι οι δύο αδελφοί υπήρξαν ενεργοί υποστηρικτές της με τη συμμετοχή τους τόσο στις πολεμικές επιχειρήσεις όσο και στις διπλωματικές ενέργειες των επαναστατημένων Ελλήνων²⁸⁴. Το ενδιαφέρον τους για τα εκπαιδευτικά θέματα της Πάτμου πρέπει να εκδηλώθηκε τουλάχιστον από το 1826, έτος κατά το οποίο με επιστολή του προς τους προκρίτους του νησιού ο Θεοδόσιος Ξένος ανέφερε πως εξαιτίας της δικής τους αδυναμίας να βρουν δάσκαλο, δραστηριοποιήθηκε ο ίδιος και έπεισε τον Παΐσιο Μαζαράκη να επανακάμψει στο υπό επανίδρυση σχολείο του νησιού²⁸⁵. Οι ευπατρίδες αδελφοί Θεοδόσιος και Εμμανουήλ Ξένος επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού τους. Ο Εμμ. Ξένος επί τριετία, ήτοι από το 1826 έως το 1829, χρηματοδοτούσε τη λειτουργία αλληλοδιδακτικού σχολείου με δασκάλους τον Παΐσιο Μαζαράκη και τον Μιχ. Π. Κυριάκο²⁸⁶. Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν το 1829 εξήντα άρρενες μαθητές οι οποίοι διδάχθησαν τα μαθήματα της Ανάγνωσης, της Αριθμητικής και της Γραφής²⁸⁷. Η χορηγία αυτή έπαυσε το Δεκέμβριο του 1829, όταν «ή έν τό Άργος Συνέλευσις» αποφάσισε να αναθέσει τη φροντίδα της λειτουργίας των σχολείων στον κυβερνήτη της Ελλάδος, οπότε «κατά

διαταγήν» του Εμμ. Ξένου, οι πληρεξούσιοι της Πάτμου Ι. Καρπαθάκης και Π. Νικολαΐδης απευθύνθηκαν προς τον Ιωάννη Καποδίστρια, με επιστολή τους την 29η Αυγούστου 1829, με την οποία ζητούσαν τη χρηματοδότηση του σχολείου της Πάτμου στο «μέτρον τό όποϊον θέλετε λάβει περί Μοναστηρίων», δεδομένου ότι «τά ιερά καταστήματα», δηλαδή τα σχολεία ήταν παραμελημένα εξαιτίας της μη χρηματοδότησης τους εκ μέρους των Γουναράδων, λόγω «των περιστάσεων του έθνους», δηλαδή του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων²⁸⁸.

Η αναφορά των πληρεξουσίων της Πάτμου στο «μέτρον το όποϊον θέλετε λάβει περί μοναστηρίων» πρέπει να ερμηνευτεί με τη βοήθεια των πληροφοριών που μας παρέχει η επιστολή του υπουργείου Θρησκείας της 10 Αυγούστου 1825 προς το Εκτελεστικό Σώμα των επαναστατημένων Ελλήνων, η οποία αφορούσε την ένταξη των Σταυροπηγιακών μοναστηρίων στη δικαιοδοσία του υπό σύσταση Ελληνικού κράτους και στο διορισμό Επιτρόπου με εντολή να διαχειρίζεται τα εισοδήματά τους για την ενίσχυση της λειτουργίας των Σχολείων²⁸⁹. Σχετική πρόταση είχε υποβληθεί από τον «πατριώτην Ν. Βελισσάριον» στο Βουλευτικό Σώμα, ήδη από τις 19 Αυγούστου 1825, φαίνεται όμως ότι δεν είχε ληφθεί κάποια απόφαση για τη διάθεση «των πλουσίων εισοδημάτων» της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου υπέρ των Σχολείων του νησιού. Για το λόγο αυτό οι πληρεξούσιοι της Πάτμου ζήτησαν την ένταξη της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου υπό το καθεστώς αυτό²⁹⁰.

Τούτο υποδηλώνει ότι οι σχέσεις της νήσου με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Συντεχνία των Γουναράδων ήταν σε νεκρό σημείο, χωρίς δυνατότητα επικοινωνίας μεταξύ τους ενώ, παρά την αντίθετη εξέλιξη των πραγμάτων, επίκειτο η συμπερίληψη των νησιών στο υπό ίδρυση Ελληνικό κράτος. Το αίτημα αυτό, όπως φαίνεται δεν ικανοποιήθηκε γεγονός που ανάγκασε τους Πάτμιους να επανέλθουν με επιστολή του προσωρινού διοικητή των νησιών Πάτμου, Καλύμνου, Λέρου και Ικαρίας Π. Μοναστηριώτη προς την «Γραμματείαν τής Κυβερνήσεως», η οποία είχε αρμοδιότητα επί των εκκλησιαστικών θεμάτων και επί της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως των ελληνοπαίδων με την οποία ζητούσαν την μεσολάβηση της προκειμένου να εκταμιευτούν οι οικονομικοί πόροι του σχολείου «οίτινες άπ' άρχής του ιεροῦ άγώνος έπαυσαν»²⁹¹. Η ενέργεια αυτή φανερώνει την πλήρη αποξένωση της Πάτμου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Συντεχνία των Γουναράδων, καθώς παράκαμπε την επικοινωνία απευθείας των δύο μερών, αγνοούσε την εποπτική και την ελεγκτική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα εκπαιδευτικά θέματα της Πάτμου και υποβάθμιζε τη σχέση αυτή στην απλή καταβολή χρημάτων για τη λειτουργία του σχολείου. Αντιθέτως αναβάθμιζε την παρουσία της Ελληνικής Κυβερνήσεως στα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού με την επίκληση της βοήθειας εκ μέρους της για την εκταμίευση των περιουσιακών της στοιχείων.

Ο Π. Μοναστηριώτης απευθύνθηκε και προς τους «πατέρας τής μονής μας», δηλαδή

τον κλήρο της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στους οποίους υπογράμμισε τον κίνδυνο να κλείσει το σχολείο και «τάς κακάς τοῦ δυσαρέστου τούτου μέτρου συνεπείας». Ο Π. Μοναστηριώτης επέβαλε στο ιερατείο την ανάληψη εκ μέρους του των εξόδων λειτουργίας του σχολείου, σύμφωνα με τις εντολές της Ελληνικής Κυβερνήσεως που αφορούσαν την καταβολή των εισοδημάτων των Σταυροπηγιακών μονών υπέρ των Σχολείων. Με την αποχώρηση της Ελληνικής Διοίκησης από την Πάτμο το Σχολείο περάτωσε τη λειτουργία του²⁹².

Παρόμοια επιστολή είχαν απευθύνει στις 6 Μαΐου του 1829 οι Κάσιοι προς τον Έκτακτο Επίτροπο του Έκτου τμήματος των νοτίων Σποράδων, όπου υπαγόταν η Κάσος, με την οποία του ζητούσαν να τους παραχωρήσει τα έσοδα του Δασμοτελωνείου προκειμένου να χρηματοδοτήσουν την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείου στο νησί τους, το οποίο στερείτο εκπαιδευτικού καταστήματος ως συνέπεια της καταστροφής της Κάσου και του εκπατρισμού των κατοίκων της το 1824²⁹³. Το αίτημά τους απορρίφθηκε και επαναδιατυπώθηκε στις 17 Αυγούστου του ίδιου έτους 1829 στον Έκτακτο Γενικό Έφορο των λιμένων Α. Τζούνη, κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στο νησί με την παράκληση να το διαβιβάσει στον Ιωάννη Καποδίστρια²⁹⁴. Οι Κάσιοι αιτούντο την ανασύσταση του Ελληνικού Σχολείου του νησιού, το οποίο είχε παύσει τις εργασίες του εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων και την ίδρυση Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου. Μετά την απόρριψή του συνήλθαν σε Γενική Συνέλευση στις 4 Νοεμβρίου του 1829 και αποφάσισαν το διορισμό τριμελούς Επιτροπής, η οποία θα εισέπραττε από τη Δημογεροντία κάθε μήνα τα εισοδήματα του Δασμοτελωνείου και θα τα διέθετε «εις οικόδομή Σχολής» και για την πληρωμή των μισθών των δασκάλων. Η επιτροπή αυτή υποχρεούτο να λογοδοτεί κάθε τριμηνία στο Κοινό της Κάσου²⁹⁵.

Υπό την επήρεια του ενθουσιασμού τον οποίο προξενούσε στους υποτελείς νησιώτες η προοπτική της απελευθέρωσής τους από την Οθωμανική κυριαρχία, οι πληρεξούσιοι των νησιών της Πάτμου, της Καλύμνου και της Λέρου ένταξαν την παροχή Παιδείας στους μαθητές των σχολείων τους στην υπηρεσία των σκοπών της Επανάστασης του 1821. Τούτο προκύπτει από την αλληλογραφία τους με το υπουργείο της Θρησκείας, όπου υποστήριζαν ότι «ή παιδευσις τῶν νέων, εἶναι καί ὁ ἄριστος σκοπός τῆς Σ. Διοικήσεως και το γενικώτερον συμφέρον τοῦ ἔθνους μας»²⁹⁶. Οι πληρεξούσιοι της Λέρου Δημήτριος Κωνσταντινίδης και Σταυριανός Ζαμπετόπουλος με επιστολή τους προς το υπουργείο της Θρησκείας, με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1825, ανέφεραν ότι «μερικά ἄτομα» ιδιοποιούντο τα εισοδήματα του μοναστηρίου της Υπεραγίας Θεοτόκου εις βάρος των συμφερόντων της κοινότητας του νησιού και επομένως αιτούντο τον ορισμό Επιτρόπου, ο οποίος θα διαχειριζέτο τα εισοδήματα της μονής και θα τα διέθετε για την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείου στη Λέρο²⁹⁷. Το αίτημα των πληρεξουσίων του νησιού ουσιαστικά αφαιρούσε από το ιερατείο την εξουσία

επί των εκπαιδευτικών θεμάτων και επιπλέον του στερούσε τη διαχείριση των εισοδημάτων της μονής της Θεοτόκου, δηλαδή ανέντροπε την καθεστηκυία τάξη του νησιού. Τούτο όπως ήταν φυσικό συνάντησε τις αντιρρήσεις και τις διαφωνίες εκ μέρους της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Λέρου έγινε όμως δεκτό κατά πλειοψηφία²⁹⁸. Οι πληρεξούσιοι του νησιού ζητούσαν την αξιοκρατική επιλογή του Επιτρόπου, την επιβολή του στους προκρίτους της Λέρου εκ μέρους των Ελληνικών αρχών και την ετήσια αντικατάσταση του προκειμένου να εξασφαλίσουν την ανεπηρέαστη άσκηση των καθηκόντων του από επιρροές που πιθανόν να δημιουργούσε η συνάφεια με τοπικούς παράγοντες εξαιτίας της πολυετούς ασκήσεως της εξουσίας²⁹⁹. Τα αιτήματα αυτά έγιναν αποδεκτά από την Ελληνική Επαναστατική Κυβέρνηση με διαδοχικές αποφάσεις του υπουργείου της Θρησκείας τη 10 Αυγούστου 1825, και του Βουλευτικού Σώματος τη 14 Αυγούστου 1825, τα οποία όρισαν το Δημήτριο Κωνσταντινίδη, ένα από τους δύο πληρεξούσιους ως Επίτροπο της μονής της Θεοτόκου³⁰⁰.

Το υπουργείο της Θρησκείας απόδωσε στο Δημήτριο Κωνσταντινίδη στις 20 Αυγούστου του 1825 το διοριστήριο έγγραφο, το οποίο περιλάμβανε επιπλέον τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντά του³⁰¹. Σύμφωνα με αυτά ο Κωνσταντινίδης είχε τον έλεγχο των εισοδημάτων της μονής της Θεοτόκου, τα οποία ετίθεντο υπόψιν του υπουργείου της Θρησκείας και δι' αυτού υπόψιν της Διοικήσεως, η οποία και ενέκρινε τη διαχείρισή τους. Ο Κωνσταντινίδης εντέλλετο να πληρώνει από τα «*περισσεύοντα τῶν εἰσοδημάτων*» τη μισθοδοσία των δασκάλων, ενός Αλληλοδιδασκτικού και ενός Ελληνικού σχολείου, τα οποία έπρεπε να συστηθούν στο νησί, ενώ του απαγορεύετο η καταβολή οποιαδήποτε φορολογίας και η πώληση περιουσιακών στοιχείων της μονής χωρίς την έγκριση του υπουργείου της Θρησκείας. Η επιβολή του Κωνσταντινίδη ως γενικού υπευθύνου τόσο των εισπράξεων της μονής της Θεοτόκου όσο και της λειτουργίας δύο σχολείων, προφανώς συνάντησε τις αντιρρήσεις των τοπικών αρχών της Λέρου, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο επιστολής του υπουργείου της Θρησκείας της Ελληνικής Επαναστατικής κυβέρνησης προς το «*ἐπαρχεῖον καὶ τοὺς ἐπιστατοδημογέροντας*» του νησιού, της 20 Αυγούστου 1825, με την οποία τους διέταζε να μην αναμειγνύονται στη διαχείριση των εισοδημάτων της μονής της Θεοτόκου και να διευκολύνουν τον Κωνσταντινίδη στην εκτέλεση των καθηκόντων του³⁰². Τρεις μέρες αργότερα και συγκεκριμένα στις 28 Αυγούστου 1825 ο Δημήτριος Κωνσταντινίδης υπέγραψε με το Χαραλάμπη Γραμματικίδη συμβόλαιο πρόσληψής του σε «*σχολεῖον φιλολογικόν*», το οποίο θα ιδρύετο στο νησί³⁰³. Το συμβόλαιο πρόβλεπε ότι ο Γραμματικίδης είχε την υποχρέωση να διδάξει χωρίς εξαίρεση «*βαθμοῦ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα κατὰ τὸ τῶν νεωτέρων σύστημα*». Προφανώς το σχολείο στο οποίο θα δίδασκε ο Γραμματικίδης φαίνεται ότι ήταν το Ελληνικό Σχολείο και η μέθοδος διδασκαλίας η Αλληλοδιδασκτική. Το περιεχόμενο της διδασκαλίας

αποσκοπούσε να διδάξει στους μαθητές τα καθήκοντά τους προς την πατρίδα, δηλαδή το υπό σύσταση Ελληνικό κράτος και προς τη Χριστιανική θρησκεία. Ως αμοιβή για το διδασκαλικό του έργο ο Γραμματικίδης θα εισέπραττε από τον Κωνσταντινίδη 600 γρόσια, 36 οκάδες λάδι και την απόδοση δύο ημερών σε τυρί του ποιμνίου της Εκκλησίας της Θεοτόκου. Οι αποδοχές του Γραμματικίδη θα καταβάλλοντο σε δύο ισόποσες δόσεις, η μία αμέσως μόλις θα έφθανε στη Λέρο και η επόμενη έξι μήνες αργότερα³⁰⁴. Φαίνεται ότι παρά τις προβλέψεις του συμβολαίου πρόσληψής του, ο Χαράλαμπος Γραμματικίδης δεν εισέπραξε το μισθό του. Τούτο προκύπτει από την άρνησή του να αποδεχθεί την πρόταση διορισμού που του απηύθυνε η Ελληνική κυβέρνηση το 1830 με τη δικαιολογία της οφειλής μισθών πέντε ετών³⁰⁵.

Προφανώς την πενταετία από το 1825, όταν οι πληρεξούσιοι του νησιού ζήτησαν την οικονομική ενίσχυση των σχολείων τους από την επαναστατική Ελληνική Κυβέρνηση, έως το 1830 που ο Γραμματικίδης αρνήθηκε το διορισμό του εκ μέρους του ελεύθερου Ελληνικού Κράτους με τη δικαιολογία της μη καταβολής των μισθών του, το νησί ευρίσκετο υπό την επήρεια του, τουλάχιστον στα εκπαιδευτικά θέματα.

Η υπαγωγή των νησιών της Δωδεκανήσου υπό την προσωρινή διοίκηση του υπό σύσταση Ελληνικού Κράτους συνοδεύτηκε από προσπάθεια χειραγώγησης των Σχολείων και ένταξής τους υπό την αρμοδιότητα του Κυβερνήτη της Ελλάδος, η οποία δεν ευοδόθηκε έμπρακτα καθώς το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος αδυνατούσε να προστρέξει αρωγός οικονομικής ή άλλης μορφής εκπαιδευτικής βοήθειας και ανακόπηκε όταν τα Δωδεκάνησα εξαιρέθηκαν από τα εδάφη που απάρτισαν το ελεύθερο Ελληνικό Κράτος και παρέμειναν υπό την Οθωμανική διοίκηση³⁰⁶. Η εξάρτηση των σχολείων της Δωδεκανήσου από την Επαναστατική Κυβέρνηση και στη συνέχεια από την Κυβέρνηση του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους γίνεται καταφανής στην περίπτωση της ιδρύσεως και της λειτουργίας Αλληλοδιδασκτικού σχολείου, καθώς και του ήδη σε λειτουργία Ελληνικού Σχολείου της Αστυπάλαιας. Οι κάτοικοι του νησιού συνήλθαν σε Γενική Συνέλευση την 1η Ιουνίου 1830 και αποφάσισαν να διαθέσουν προς ενοικίαση τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία των ναών και της κοινότητας, ώστε από τα εισοδήματά τους να καταβάλλονται οι μισθοί των δασκάλων των δύο σχολείων³⁰⁷. Επιπρόσθετα αποφάσισαν τη σύσταση Σχολικής Επιτροπής, της οποίας όρισαν τα μέλη, με αρμοδιότητες τη φροντίδα της καλής λειτουργίας των Σχολείων και την πληρωμή των μισθών των δασκάλων. Οι αποφάσεις τους στάλθηκαν στον Έκτακτο Επίτροπο των Νοτίων Κυκλάδων Πάνο Ράγκο, ο οποίος μέσω του γραμματέα του Ιωάννη Χρυσοβελόνη, ζήτησε την προκήρυξη της ενοικιάσεως των περιουσιακών στοιχείων από τον Ιερόνυμο Παρισσάκη, επιστάτη της Αστυπάλαιας και της Ανάφης³⁰⁸. Στη συνέχεια ο Ιωάννης Χρυσοβελόνης, εξ ονόματος του έκτακτου Επιτρόπου Πάνου Ράγκου, ενημέρωσε με επιστολή του της 5 Αυγούστου 1830 την «*ἐπί τῆς Παιδείσεως Γραμματείαν τῆς Κυβερνήσεως*» της Ελληνικής

πολιτείας, τόσο για την απόφαση της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων της Αστυπάλαιας της 1ης Ιουνίου 1830, όσο και για την πρόσοδο των 4.534,20 γροσίων, που επέφερε η ενοικίαση όλων των περιουσιακών στοιχείων των ναών και της κοινότητας της Αστυπάλαιας και ζητούσε από την Ελληνική Κυβέρνηση την αποστολή δασκάλων για τα δύο σχολεία ή την παροχή από την Κυβέρνηση της άδειας να τους «εὔρωμεν ἡμεῖς»³⁰⁹. Από τα 4.534,20 γρόσια θα διατίθεντο 600 γρόσια για τη φωταγωγή των ναών της Αστυπάλαιας και τα υπόλοιπα θα καταβάλλοντο για την πληρωμή των μισθών των δασκάλων. Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω η ευθύνη της λειτουργίας του Αλληλοδιδακτικού και του Ελληνικού σχολείου της Αστυπάλαιας είχε ανατεθεί στην Ελληνική κυβέρνηση, μολονότι οι πηγές χρηματοδότησης τους προέρχοντο από τοπικούς εκκλησιαστικούς και κοινοτικούς πόρους.

Οι σχέσεις των νησιών της Δωδεκανήσου με το ελεύθερο Ελληνικό κράτος έλαβαν μορφή αμφίδρομης ενισχύσεως στην περίπτωση της Πάτμου, της οποίας η Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου είχε εισοδήματα από την ενοικίαση της κτηματικής της περιουσίας στη Θήρα και εξ αυτών ενίσχυε από το 1842 μέχρι της διαλύσεώς του το Ελληνικό Σχολείο του νησιού με το ποσό των 200 γροσίων κατ' έτος³¹⁰. Η παράδοση αυτή συντέλεσε ώστε, όταν το 1872 ο δήμος Καλλίστης της Θήρας συνέστησε Ελληνικό Σχολείο, να απευθύνει διά μέσου του υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος προς το Ελληνικό υποπροξενείο της Ρόδου αίτημα οικονομικής του ενίσχυσης από την Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου με το επιχείρημα ότι «σκοπός τῶν ἱερῶν μονῶν εἶναι ἡ διάδοσις τῆς Παιδείας καί ἡ παρά τήν ἀληθῆ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν ἀνατροφή τῆς Νεολαίας»³¹¹. Η ανάπτυξη της Παιδείας, η οποία εκκίνησε από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα με κύρια χαρακτηριστικά την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, τα νέα μαθήματα, τη διάδοση των διδακτικών βιβλίων, την ανάμειξη του λαϊκού στοιχείου στη διοίκηση των σχολείων, τις γενναίες δωρεές φιλοπάτριδων αποδήμων, ανακόπηκε εξαιτίας του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων παρά τις προσπάθειες των επαναστατημένων κατοίκων των νησιών και τη φιλότιμη συμπαράσταση και τις ενέργειες της διοίκησης της επαναστατημένης Ελλάδας³¹².

Οι μεταρρυθμίσεις που τα νέα εκπαιδευτικά δεδομένα επέβαλλαν δεν εφαρμόστηκαν άμεσα ούτε και μετά τη λήξη της επανάστασης του 1821 καθώς η Δωδεκάνησος, παρά την θέληση των κατοίκων της, παρέμεινε υπό τον τουρκικό ζυγό και παράλληλα υφίστατο δεινά τόσο για τη στάση της στην Επανάσταση όσο και ως αντίποινα των εξεγέρσεων άλλων τμημάτων του Ελληνισμού³¹³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κάσος, οι κάτοικοι της οποίας μόλις επαναπατρίστηκαν στο νησί τους μετά την καταστροφή του 1824, αποφάσισαν σε κοινή συνεδρίασή τους στις 4 Νοεμβρίου του 1829 τη λειτουργία σχολείου κινούμενοι από «διακαή ἔρωτα» να δουν τη νεολαία τους «πεφωτισμένη»³¹⁴. Όπως όμως προκύπτει από τη μαρτυρία του Liudwing

Ross, ο οποίος επισκέφθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου του 1843 την Κάσο, στο νησί δεν υπήρχε Σχολείο, γεγονός που σημαίνει ότι παρά την επιθυμία των κατοίκων του το σχολείο που ίδρυσαν στις 4 Νοεμβρίου του 1829, εάν ποτέ λειτούργησε, θα είχε βραχυχρόνιο βίο και τούτο ως συνέπεια των δοκιμασιών στις οποίες υποβάλλοντο οι κάτοικοί του³¹⁵.

6. Η Εκπαίδευση μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830).

Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 συνοδεύτηκε με διώξεις εναντίον του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Οθωμανική Κυβέρνηση και το Σουλτάνο. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα την αποψίλωση του Πατριαρχείου από τα στελέχη και το συμπαγές εκκλησιαστικό πλήρωμα λόγω των σφαγών του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' και πλήθους Χριστιανών και την παρεπόμενη διακοπή των σχέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Υψηλή Πύλη³¹⁶. Επιπρόσθετα οι σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το νεοπαγές Ελληνικό κράτος δοκιμάστηκαν εξαιτίας της ιδρύσεως της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος. Η ανασυγκρότηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η αποκατάσταση των σχέσεών του με το Βασίλειο της Ελλάδος επιτεύχθηκαν χάριν στις προσπάθειες των Οικουμενικών Πατριαρχών και της έκδοσης Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου αναγνώρισεως της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος το 1850³¹⁷. Επιπλέον το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντιμετώπισε τις αντανάκλαστικές αντιδράσεις του Οθωμανικού κράτους να προασπίσει την ακεραιότητά του από τις αποσχιστικές τάσεις και τα απελευθερωτικά κινήματα που εκδηλωνόντουσαν στην Επικράτειά του. Αποτέλεσμα αυτών υπήρξαν τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα της περιόδου του Τανζιμάτ, η έγερση του Προνομιακού ζητήματος και οι προσπάθειες της Οθωμανικής κυβέρνησης να παρέμβει στην εκπαίδευση των Ελληνορθόδοξων με στόχο τον πλήρη έλεγχο και την ένταξη των σχολείων τους στο διοικητικό του μηχανισμό³¹⁸. Το ίδιο το Οικουμενικό Πατριαρχείο με τη σύγκλιση του Εθνικού Προσωρινού Συμβουλίου κατάρτισε το νομοθετικό πλαίσιο της διοίκησης του Ορθόδοξου millet με την εκπόνηση των Γενικών Κανονισμών (1860)³¹⁹. Ο τρίτος Κανονισμός στο Α' άρθρο του καθόριζε τις αρμοδιότητες της Συνόδου των Μητροπολιτών μεταξύ των οποίων ήταν και: «*ή δέουσα πρόνοια περί τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐθνικῶν κοινωφελῶν καταστημάτων: ἡγουν τῶν νοσοκομείων, τῆς ἐν Φαναρίῳ Ἐθνικῆς σχολῆς, τῶν ἐπαρχιακῶν καί ἐνοριακῶν σχολείων, καί λοιπῶν, ἐν οἷς ἡ διδασκαλία πρέπει νά γίνηται ὁμοιόμορφος*»³²⁰. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό η εκπαίδευση των Χριστιανών ήταν αρμοδιότητα της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ενός αμιγῆς ιερατικού σώματος, η δε διδασκαλία στα «*ἐπαρχιακά, ἐνοριακά και λοιπά*» σχολεία έπρεπε να αποκτήσει ομοιομορφία, δηλαδή κοινό πρόγραμμα, καθορισμένα σχολικά εγχειρίδια και εκπαιδευτικούς με πιστοποιητικό καταλληλότητας χορηγημένο από την Εκκλησία. Η επιδίωξη αυτή αποσκοπούσε κυρίως στην προστασία των Ορθόδοξων Χριστιανών από τα προσηλυτιστικά μηνύματα άλλων

χριστιανικών δογμάτων τα οποία διοχετεύοντο στο εκκλησιαστικό πλήρωμα μέσω της Εκπαίδευσης³²¹. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενδιαφερόταν να διατηρήσει τον οικουμενικό του ρόλο στην πνευματική και εκπαιδευτική ζωή των Ορθόδοξων, όπως ακριβώς τον προσδιόρισαν τα Προνόμια τα οποία του είχε χορηγήσει η Οθωμανική εξουσία³²². Ουδέποτε παραιτήθηκε από αυτή την επιδίωξη. Ακόμη κι όταν αποδέχτηκε τη συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στη διοίκηση των σχολείων όπως π.χ. στην Εκκλησιαστική και Πνευματική Επιτροπή του 1836 και αργότερα το 1863 στο Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο οι κανονισμοί λειτουργίας τους εξασφάλιζαν τον πλήρη έλεγχο τους από την Εκκλησία³²³. Παρόμοιας φιλοσοφίας ήταν και οι σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το Ελληνικό Βασίλειο στον εκπαιδευτικό τομέα.

Η επίδραση του εκπαιδευτικού συστήματος του Ελληνικού κράτους στο αντίστοιχο των Ελληνορθόδοξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιτεύχθηκε καταρχήν χάρις στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών και τους φοιτητές του. Οι τελευταίοι μετά την αποφοίτησή τους επέστρεφαν στους τόπους καταγωγής τους, μεταλαμπάδευαν τις γνώσεις τους και με τη διδασκαλία τους εγκαθίδρυναν το εκπαιδευτικό σύστημα του νεοπαγούς Ελληνικού κράτους³²⁴. Πέραν της ουσιώδους αυτής διείσδυσης το Ελληνικό Βασίλειο επέδρασε στο εκπαιδευτικό σύστημα των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Επικράτειας με την μετάγγιση της εμπειρίας του στα εκπαιδευτικά θέματα και τις νομοθετικές ρυθμίσεις³²⁵. Επιπλέον η δράση των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων και Οργανώσεων και κυρίως του «*Εν Αθήναις Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*» και της «*Επιτροπής προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας*» διοχέτευσαν τα σχέδια και τις επιδιώξεις του Ελληνικού Βασιλείου στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής επικράτειας³²⁶. Οι προθέσεις αυτές του Ελληνικού κράτους καθώς και οι προσπάθειες των Οθωμανών να εκσυγχρονίσουν το κράτος τους, να εντάξουν την Εκπαίδευση των Ελληνορθόδοξων στο διοικητικό τους σύστημα, οδήγησαν στην έγερση του Προνομιακού ζητήματος, δηλαδή της αμφισβήτησης των Προνομίων του Πατριάρχη επί των εκπαιδευτικών θεμάτων του Ορθόδοξου millet³²⁷.

Η επαμφοτερίζουσα ισχύς των τοπικών προνομίων εξαιτίας των συνεχών προσπαθειών καταργήσεώς τους εκ μέρους των Οθωμανών συμπεριλάμβανε και τον έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ο οποίος απέβλεπε στην τελική ένταξη της στις αρμοδιότητες των υπηρεσιών του κράτους τους³²⁸. Στην επιδίωξή τους αυτή πρέπει να εντάξουμε και το γεγονός ότι το 1885 η Οθωμανική κυβέρνηση προγραμματίισε την ίδρυση στη Ρόδο Τουρκικού Γυμνασίου (=Ινταντιέ), το οποίο θα διοικείτο από Σχολική Εφορεία καταρτισμένη από Οθωμανούς, Εβραίους και Χριστιανούς. Στο σχολείο αυτό θα φοιτούσαν μαθητές Χριστιανοί, Εβραίοι και Οθωμανοί, για το λόγο αυτό οι Οθωμανοί ζήτησαν από τη Δημογεροντία της Ρόδου την υπόδειξη ατόμων για τη συγκρότηση της Σχολικής Εφορείας³²⁹.

Βασική επιδίωξή τους ήταν η ισότιμη παρουσία μαθητών διαφορετικού θρησκευόμενου στο ίδιο σχολείο υπό διαθρησκευτική διοίκηση ώστε η λειτουργία του να εκπέμψει προς την κοινωνία πνεύμα ισότητας και αρμονικής συνύπαρξης κατά τις επαγγελίες του Χάττι Χουμαγιούν, όπως ακριβώς το σχολείο Galatasaray Sultanisi που ίδρυσε το 1868 το οθωμανικό κράτος³³⁰. Η προσπάθεια ένταξης των ελληνορθόδοξων σχολείων στην οθωμανική διοίκηση επιτάχθηκε και ως μέτρο προστασίας του από την απειλή αποσχιστικών τάσεων των υποτελών κατοίκων των νησιών, καθώς το περιεχόμενο της παρεχόμενης παιδείας στα σχολεία είχε απομακρυνθεί πλέον από την πρωτόλεια μορφή των πρώτων αιώνων της Οθωμανοκρατίας³³¹. Το πρόγραμμα των σχολείων είχε εμπλουτισθεί με τα μαθήματα της Χημείας, της Φυσικής, της Γεωμετρίας, της Γεωγραφίας, της Ιστορίας, της Γυμναστικής³³². Επιπρόσθετα η φοίτηση των μαθητών των σχολείων αυτών στα Εκπαιδευτήρια του Ελληνικού Κράτους και η επανάκαμψή τους στα νησιά καταγωγής τους συνέτειναν στην εγκαθίδρυση των αρετών του θάρρους, της αντίστασης στην αυταρχική συμπεριφορά, της δυναμικής αντιμετώπισης των προβλημάτων, οι οποίες παραμέρισαν την ηττοπάθεια και την εναπόθεση κάθε ελπίδας σε μία άλλη ζωή και εν τέλει, στην υποχωρητικότητα³³³. Ιδιαίτερα το μάθημα της Γυμναστικής αντιμετωπίστηκε από τους Τούρκους αξιωματούχους ως ενέργεια δημιουργίας στρατιωτικών σωμάτων³³⁴. Οι φόβοι των Οθωμανών ότι στα κοινοτικά σχολεία καλλιεργούνται αποσχιστικές τάσεις στους τροφίμους τους εναντίον του κράτους τους δεν ήταν αδικαιολόγητοι. Όπως προκύπτει από επιστολή του αρχιμανδρίτη Διονυσίου Παπαδάτου της ιεράς κοινοβίας μονής Καλόπετρας με ημερομηνία 1 Οκτωβρίου 1908, η οποία απευθύνεται στα φιλόμουσα και πατριωτικά αισθήματα «*τῶν ὁμογενῶν ἡμῶν*» προκειμένου να την ενισχύσουν οικονομικά, η μονή της Καλόπετρας συντηρούσε «*τὴν Κεντρικὴν Σχολὴν*» και τα σχολεία των γύρω της χωριών, όπου οι μαθητές διδάσκοντο «*ἐν παιδείᾳ καὶ νοθεσίᾳ Κυρίου*», δηλαδή το περιεχόμενο και τις εντολές της Χριστιανικής θρησκείας με στόχο να καταστούν «*ἄξιοι στρατιῶτες τῆς θρησκείας τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὑπερασπισταὶ τοῦ Ἐθνους ἡμῶν*»³³⁵. Από την αναφορά του αρχιμανδρίτη Διονυσίου Παπαδάτου συνάγεται ότι οι μαθητές των σχολείων που συντηρούσε η μονή της Καλόπετρας εκπαιδεύοντο ώστε να αποκτήσουν ισχυρή θρησκευτική και εθνική ταυτότητα, η οποία θα τους καθιστούσε μαχητικούς υπερασπιστές τόσο της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας όσο και του γένους των Ελλήνων. Ήταν επομένως λογική συνέπεια η προσπάθεια χειραγώγησης των σχολείων και ένταξής τους στο διοικητικό μηχανισμό του τουρκικού κράτους³³⁶.

Η απόλυτη εξουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των σχολείων της Δωδεκανήσου υποχώρησε υπό την πίεση της δυνάμεως των πλουσίων εμπόρων, οι οποίοι διεκδικούσαν ενεργό ρόλο και συμμετοχή στην κοινοτική ζωή των συμπατριωτών τους με προνομιακό πεδίο αναφοράς τα εκπαιδευτικά θέματα³³⁷. Οι δημογέροντες και

οι σχολικές εφορίες των νησιών απευθύνοντο συχνά σε φιλογενείς και φιλόμους αποδήμους ομογενείς τους οποίους επιφόρτιζαν με διακονίες σχετικές με τη λειτουργία των σχολείων τους, ιδιαίτερα με την εύρεση εκπαιδευτικού και την αποστολή του στο νησί καταγωγής, παρακάμπτοντας τους εκπροσώπους του ιερατείου³³⁸. Η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης, η ίδρυση του Ελληνικού κράτους και η εξάπλωση των ιδεών του Διαφωτισμού ανέπτυξαν εθνικιστικές τάσεις στους υποτελείς νησιώτες³³⁹. Η ισχύς του Πατριαρχείου μειώθηκε και εξαιτίας των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, οι οποίες ανέδειξαν νέους πόλους εξουσίας εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας³⁴⁰. Το 1860 η οθωμανική διοίκηση επικύρωσε τις αποφάσεις της συνέλευσης Ιερωμένων - λαϊκών ορθόδοξων χριστιανών, η οποία είχε συγκληθεί το 1856 στο Φανάρι και είχε συντάξει τους Εθνικούς ή Γενικούς Κανονισμούς υπό τους οποίους θα διοικούντο οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Οι διατάξεις των Κανονισμών αυτών τέθηκαν σε ισχύ το 1862 και ουσιαστικά θεσμοθέτησαν τη συνεργασία λαϊκών - κληρικών στη διοίκηση των κοινοτήτων με τη δημιουργία των δύο σωμάτων, της Συνόδου και του Διαρκούς Μικτού Συμβουλίου³⁴¹. Το Διαρκές Μικτό Συμβούλιο απαρτιζότο από δώδεκα μέλη εκ των οποίων τέσσερα ήταν Αρχιερείς και τα υπόλοιπα οκτώ λαϊκοί, προεδρεύετο δε από ένα Αρχιερέα «πρώτου τῆ τάξει» μεταξύ των τεσσάρων που συμμετείχαν στο Συμβούλιο, ο οποίος είχε εφοδιαστεί με σχετική πατριαρχική βεβαίωση³⁴². Η σύνθεση του Διαρκούς Μικτού Συμβουλίου εισήγαγε τους λαϊκούς στη διοίκηση των Ελληνικών Κοινοτήτων και αφαίρεσε από το ιερατείο την αποκλειστική εξουσία του επί των ελληνορθόδοξων. Οι εξελίξεις αυτές αποκρυστάλλωσαν τρεις θεσμικούς παράγοντες, οι οποίοι διεκδικούσαν τον έλεγχο της εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα: Την οθωμανική διοίκηση, το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το Ελληνικό Κράτος³⁴³. Αποτέλεσμα των διαφορετικών κέντρων αναφοράς προς τα οποία απευθύνοντο οι νησιώτες ήταν η δημιουργία φαινομένων διάλυσης και αντιμαχόμενων ομάδων. Τα φαινόμενα αυτά ήταν ιδιαίτερα αισθητά στα εκπαιδευτικά θέματα των νήσων της Πάτμου, της Λέρου και της Καλύμνου³⁴⁴.

7. Οι σχέσεις του Ιερατείου με τις κοινοτικές αρχές και τους ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες των νησιών.

Στην Πάτμο η κηδεμονία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Συστήματος των Γουναράδων επί των σχολείων της νήσου υποχώρησε³⁴⁵. Ουσιαστικά ο έλεγχος αυτός έπαυσε με την αποστολή του Κωνσταντίνου Φενερλή το 1820, οπότε και μετά την Ελληνική Επανάσταση και την ίδρυση του Ελληνικού κράτους τα σχολεία της Πάτμου τέθηκαν υπό την προστασία και τη φροντίδα των τοπικών αρχών της νήσου³⁴⁶. Ιδιαίτερα μάλιστα μετά την άρνηση της Συντεχνίας των Γουναράδων να αποδώσουν έλεγχο της οικονομικής διαχείρισης των περιουσιακών στοιχείων των σχολείων της Πάτμου και την απαθή στάση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως οι σχέσεις

των Πατμίων με τη Συντεχνία των Γουναράδων και το Οικουμενικό Πατριαρχείο δοκιμάστηκαν³⁴⁷.

Η έκρηξη της Επανάστασης των Ελλήνων το 1821 ανέκοψε την αποστολή χρημάτων προς τα σχολεία της Πάτμου από τη Συντεχνία των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως. Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών και την αποκατάσταση της επικοινωνίας των δύο μερών, οι προύχοντες της Πάτμου ζήτησαν την αποστολή χρημάτων και τον οικονομικό απολογισμό, δηλαδή τον έλεγχο της διαχείρισης των περιουσιακών τους στοιχείων από τη Συντεχνία των Γουναράδων³⁴⁸. Το εσνάφι των Γουναράδων, απαντώντας την 25 Μαΐου 1844 σε δυο επιστολές «*τῶν ἐντιμοτάτων κυρίων συμβούλων τῆς νήσου Πάτμου*» με ημερομηνίες 12 Δεκεμβρίου 1843 και 21 Φεβρουαρίου 1844, απόκρουσε τον έλεγχο των οικονομικών τους πεπραγμένων με την αιτίαση ότι ο ηγούμενος της Μονής του ιερού ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και οι αντιπροσωπείες του νησιού ενεργούσαν «*ἄνευ τῆς δυνάμεως τοῦ αὐτοῦ δικαϊώματος*», δηλαδή χωρίς να έχουν το δικαίωμα αυτό εναντίον της αξιοπρέπειας τους, καθώς ο ηγούμενος και οι «*ἐντιμότατοι κύριοι σύμβουλοι τῆς Πάτμου*» είχαν διορίσει επιτρόπους «*διὰ νά θεωρήσουν τοῦ ἡμᾶς λογαριασμοῦ*»³⁴⁹. Όπως σημείωναν οι εκπρόσωποι των Γουναράδων στην επιστολή τους απευθυνόμενοι προς τους συμβούλους της νήσου Πάτμου «*εἶσθε εἰς ὅλα αὐτά λανθασμένοι*»³⁵⁰.

Η επιτροπή των Γουναράδων δεν ήθελε τον οικονομικό έλεγχο και προκειμένου να τον αποφύγει καταλόγιζε στους Συμβούλους της Πάτμου μονομερές ενδιαφέρον, το οποίο επικέντρωναν στην αποστολή χρημάτων στο Σχολείο του νησιού και στον οικονομικό έλεγχο των πεπραγμένων τους. Επιπρόσθετα τους κατηγορούσε ότι δεν τους κοινοποιούσε «*καμμίαν πράξιν τους περί διδασκάλου*»³⁵¹. Παρά την κατηγορία αυτή στην ίδια επιστολή οι Γουναράδες ενημέρωναν τους Επιτρόπους του σχολείου της Πάτμου στο νησί για την αποστολή του μισθού του δασκάλου και των βιβλίων που είχαν ζητήσει. Με τον τρόπο αυτό προσπάθησαν να διασκεδάσουν τις εντυπώσεις που προκάλεσε η άρνησή τους να ελεγχθούν για τα οικονομικά τους πεπραγμένα.

Φαίνεται ότι η συντεχνία των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως είχε διαχειριστεί καταχρηστικά τα χρήματα της Σχολής και δια του πρωτομαΐστορα της Κ. Χάσκιογλου προσπάθησε να επιρρίψει ευθύνες στην Εκκλησία³⁵². Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή της 11 Οκτωβρίου 1850 του συνοδικού Πάτμιου μητροπολίτη Σερρών προς τον καθηγούμενο της ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και τους Δημογέροντες της Πάτμου, η Εκκλησία δεν είχε καμμία ανάμειξη στη διαχείριση των χρημάτων της Σχολής. Κατά την εξέταση του Κώδικα της Εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου της Ξυλόπορτας, την οποία επιτρόπευε η συντεχνία των Γουναράδων, αποκαλύφθηκε ότι οι Γουναράδες είχαν δανείσει τα χρήματα της Σχολής στην εκκλησία αυτή³⁵³. Ο μητροπολίτης Σερρών, στην επιστολή του σημείωσε ότι είχε αναφερθεί επανειλημμένως «*περί τῶν δικαϊωμάτων τῆς Σχολῆς*» κατά τη

διάρκεια των εργασιών της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου χωρίς όμως αποτέλεσμα, λόγω *«διαφόρων περιστάσεων οι οποίες άναχαίτισαν τό πρᾶγμα»*, πρότεινε δε τον ορισμό αντιπροσώπου της Πάτμου στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος θα επιλαμβάνετο της υποθέσεως με την *«ἀδιστάκτως αὐτοδίκαια ἐνίσχυση»* εκ μέρους του.

Οι αντιρρήσεις και οι υπεκφυγές της Συντεχνίας των Γουναράδων, προκειμένου να αποφύγουν τον οικονομικό έλεγχο οδήγησαν τη δημαρχία της Πάτμου και το ιερατείο της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, *«κοινή ἐκατέρωθεν γνώμη καί ὁμοψήφω ἀπόφασει»*, να ορίσουν *«εἰδικόν ἐπίτροπον καί πληρεξούσιον»* τους στην Κωνσταντινούπολη τον Ιωάννη Σακκελίωνα³⁵⁴. Ο Σακκελίων είχε εντολή να παρουσιάσει ενώπιον *«τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας»*, η οποία αναγνωριζόταν ως *«ἡ ὑπέρτατη ἔφορος τῶν κοινῶν τοῦ γένους ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων»* και να ζητήσει τον έλεγχο των λογαριασμών των χρημάτων της Σχολής, την επιστροφή των χρημάτων της που είχαν δανείσει οι Γουναράδες στο ναό του Αγίου Δημητρίου της Ξυλόπορτας. Τέλος σε συνενόηση *«μετά τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»* να αφαιρέσει από τους Γουναράδες τα χρήματα της Σχολής και να τα καταθέσει *«εἰς ἀκίνδυνον καί ἀσφαλέστερον μέρος»*³⁵⁵. Ο Σακκελίων είχε την εντολή εκ μέρους της δημαρχίας και του ιερατείου της Πάτμου *«χρείας καλούσης»*, δηλαδή αν παρίστατο ανάγκη, με τη συναίνεση *«πάντοτε τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»*, να απευθυνθεί για τη λύση των υποθέσεων που ανέλαβε *«καί ἐνώπιον τῆς ἁρμοδίας ἐξωτερικῆς ἀρχῆς»*, δηλαδή ενώπιον των οθωμανικών αρχών³⁵⁶.

Ο διαχειριστικός έλεγχος των οικονομικών πεπραγμένων των Εφόρων της Σχολής της Πάτμου της Συντεχνίας των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως και η απόδοση ευθυνών για καταχρηστική συμπεριφορά και αδιάφορη στάση έναντι της λειτουργίας του Σχολείου είχε ως εποπτεύουσα αρχή το Οικουμενικό Πατριαρχείο, παρά το γεγονός ότι πρωτογενής εντολοδόχος αρχή ήταν το ιερατείο και η Δημογεροντία της Πάτμου. Ακόμη και η καταφυγή του Ι. Σακκελίωνα στις οθωμανικές αρχές, ως τελευταία ενέργεια επιτεύξεως των εντολών που του είχαν δοθεί, προϋπόθετε τη σύμφωνη γνώμη της Εκκλησίας, η οποία αναγνωριζόταν ως *«ἡ ὑπέρτατη ἔφορος»* των σχολείων του υπόδουλου Ελληνισμού. Οι πάτμιοι δημογέροντες επομένως δεν αμφισβήτησαν την κυριαρχία του Οικουμενικού Πατριάρχη επί των εκπαιδευτικών θεμάτων, δεδομένου μάλιστα ότι επικαλούντο τη βοήθεια της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, η διαφοροποίηση όμως των σχέσεων μεταξύ τους είναι κατάδηλη τόσο από το ύφος της επιστολής όσο και από το περιεχόμενό της. Από την επιστολή απουσιάζει το ικετευτικό πνεύμα και η υποταγή στις αποφάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου των προηγούμενων αιώνων και αντ' αυτών οι Πάτμιοι απόστειλαν πληρεξούσιο για να ελέγξουν μέσω αυτού τη διαχείριση των κληροδοτημάτων του Σχολείου τους.

Ο Ιωάννης Σακκελίων ήταν εξουσιοδοτημένος να «*ζητήση τήν ἀναθεώρησιν καί ἐξέλεγγξιν τῶν λογαριασμῶν τῶν κεφαλαίων τῆς ἐνταῦθα ἑλληνικῆς σχολῆς*», μετά δε τον έλεγχο της διαχείρισης των χρημάτων, ο Σακκελίων εντέλλετο να «*ζητήση τήν πληρωμήν καί ὀλοσχερή ἐξώφλησιν τῶν πρό πολλοῦ χρεωστούμενων εἰς τήν Σχολήν χρημάτων ἀπό τοῦ κατὰ τήν ξυλόπορταν ἱεροῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου*»³⁵⁷. Ουσιαστικά δηλαδή οι δημογέροντες της Πάτμου αμφισβήτησαν την αρμοδιότητα και τη χρηστή διαχείριση της συντεχνίας των Γουναράδων επί των χρημάτων της Σχολής του νησιού τους και εν τέλει ανακάλεσαν την εξουσιοδότηση που της είχαν παραχωρήσει, αφού την παρέκαμψαν εντελώς και ανέθεσαν στον Ιωάννη Σακκελίωνα να ελέγξει τα έσοδα και τα έξοδα και να ζητήσει την εξόφληση των χρημάτων της Σχολής τα οποία είχαν δανείσει στο ναό του Αγίου Δημητρίου της Ξυλόπορτας. Οι ενέργειες του Σακκελίωνα έπρεπε να εκτελεστούν σε συνεργασία με τη «*Μεγάλη Ἐκκλησία*» με την οποία σε «*συνεννόηση καί σύσκεψη*» θα αποφάσιζαν «*περί τῆς ἄρσεως τῶν κεφαλαίων τῆς σχολῆς ἀπό τῆς συντεχνίας τῶν Γουναράδων καί παρακαταθέσεως αὐτῶν εἰς ἀκίνδυνον καί ἀσφαλέστερον μέρος διά τήν μόνιμον συντήρησιν καί ἐξοικονόμησιν τῆς Σχολῆς*»³⁵⁸.

Η απόφαση των δημογερόντων πρόβλεπε την πλήρη αποκοπή της συνεργασίας με τη συντεχνία των Γουναράδων και την ανάθεση στον Ιωάννη Σακκελίωνα να επενδύσει τα χρήματα της Σχολής «*εἰς ἀκίνδυνον καί ἀσφαλέστερον μέρος*», εμμέσως δηλαδή της καταλόγιζε αφερεγγυότητα στη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων της Σχολής. Ο Ιωάννης Σακκελίων ήταν εξουσιοδοτημένος εάν το επέβαλε η κατάσταση, δηλαδή, προφανώς εάν συναντούσε δυσκολία να υλοποιήσει τις εντολές που είχε λάβει, να «*παρουσιαστή καί ἐνώπιον τῆς ἀρμοδίας ἐξωτερικῆς ἀρχῆς*», δηλαδή ενώπιον των αρμοδίων αρχών της τουρκικής διοίκησης³⁵⁹. Όπως προκύπτει από την εντολή των αρχών της Πάτμου, δηλαδή της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και της δημαρχίας της νήσου τόσο να αποσύρει ο Σακκελίων τα χρήματα της Σχολής της Πάτμου από τη Συντεχνία των Γουναράδων και να τα επενδύσει «*εἰς ἀκίνδυνον καί ἀσφαλέστερον μέρος*» όσο και να απευθυνθεί στις Τουρκικές αρχές για την υλοποίηση των αποφάσεων τους, μολονότι η εντολή αυτή έπρεπε να συζητηθεί και τελικά συναποφασισθεί με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι σχέσεις μεταξύ των αρχών της Πάτμου και της Συντεχνίας των Γουναράδων είχαν υποστεί ρήγμα.

Η διαμεσολαβητική παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ανάμεσα στις αρχές της Πάτμου και στη Συντεχνία των Γουναράδων δεν υπήρξε ουσιαστική και όπως μαρτυρεί επιστολή του Αγίου Σερρών Ιάκωβου Παγκώστα προς τον Καθηγούμενο της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, τα δύο μέρη αλληλοκατηγορούντο ότι υπέβλεπαν τα χρήματα της σχολής³⁶⁰. Όπως προκύπτει από τα έγγραφα αυτά οι εποπτεύουσες αρχές των σχολείων της Πάτμου στην Κωνσταντινούπολη παρουσίαζαν εικόνα διαλύσεως, είχαν επικεντρώσει το

ενδιαφέρον τους στην οικειοποίηση των χρημάτων της Σχολής και αδιαφορούσαν για την παροχή εκπαίδευσης στην Πάτμο³⁶¹. Το κενό αυτό κάλυψαν οι τοπικές αρχές της νήσου, οι οποίες μολονότι είχαν σημείο αναφοράς το Οικουμενικό Πατριαρχείο προς το οποίο συχνά απευθύνοντο, εντούτοις ενεργούσαν στηριζόμενες στις αποφάσεις των Γενικών τους Συνελεύσεων σε συνεργασία με την τοπική Εκκλησία³⁶². Η αποστασιοποίηση των τοπικών αρχών της Πάτμου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, μολονότι μερική, στην ουσία υπέκρυπτε τη σύγκρουση των δυνάμεων ενός θεοκρατικού κόσμου, που εκπροσωπούσε το ιερατείο και οι προσηλωμένοι σ' αυτό χριστιανοί, με την αντίληψη του εθνικού κράτους που επιδίωκαν να εκφράσουν οι λαϊκοί, κυρίως οι αστοί της Πάτμου, κατά τα πρότυπα της Δύσης³⁶³. Παρόμοια τάση εκδηλώθηκε και στα νησιά της Λέρου και της Καλύμνου.

Στο νησί της Πάτμου η οργάνωση της κοινοτικής ζωής και το ενδιαφέρον των κατοίκων της για την εκπαίδευση είχε αποκτήσει στέρεη υπόσταση, η οποία θεμελιώθηκε στην κοινή δράση των κοινοτικών αρχών με το τοπικό ιερατείο³⁶⁴. Η εκπαίδευση παρεχόταν από τη δημαρχία και τους δημογέροντες, οι οποίοι συγκαλούσαν γενικές συνελεύσεις των κατοίκων του νησιού όπου λαμβάνοντο οι αποφάσεις που αφορούσαν την παρεχόμενη παιδεία³⁶⁵. Η συνεργασία των δημογερόντων και των Σχολικών Εφόρων που εξέλεγαν οι γενικές συνελεύσεις με την παρουσία του ηγούμενου και του ιερατείου της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου ήταν στενή. Η μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, αλλά και ιερωμένοι εκτός της Πάτμου χρηματοδοτούσαν τη λειτουργία των σχολείων της νήσου, τα οποία διατελούσαν υπό καθεστώς «*ἀχρηματίας*»³⁶⁶. Ενδεικτικό της στενής αυτής συνεργασίας είναι το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των εγγράφων που αφορούν εκπαιδευτικά θέματα της Πάτμου αναφέρουν τον ηγούμενο της μονής ως συνεργάτη και συναρωγό της δημαρχίας³⁶⁷. Εξ άλλου παρά τις αλλαγές τόσο στη μέθοδο διδασκαλίας με την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, όσο και στον εμπλουτισμό του προγράμματος με νέα μαθήματα, το περιεχόμενο της παρεχόμενης Παιδείας παρέμεινε συνδεδεμένο με τη διδασκαλία των δογμάτων της Χριστιανικής θρησκείας³⁶⁸. Τούτο μαρτυρείται και από το είδος των μαθημάτων, τα οποία προστέθηκαν στην Ανάγνωση - Γραφή και Αριθμητική που διδάσκοντο ήδη από την εποχή των κολυβογραμμάτων. Τα νέα μαθήματα ήταν «*Γραμματική, Ιερά Ιστορία ή Χρονολογία, Κατήχηση, ἄπλαϊ Γεωγραφικαί ιδέαι*»³⁶⁹. Το περιεχόμενο και τους στόχους της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην Πάτμο περιγράφει ο Κασσάνδρας Ιάκωβος σε επιστολή του της 16ης Ιουλίου 1843 προς τους Εφόρους της Σχολής και τους Δημογέροντες της νήσου και τους επικεντρώνει στην «*ἠθικὴ μόρφωσιν τῆς νεολαίας καὶ τὴν διάδοσιν τῶν Φώτων*» με τη βοήθεια της Θείας Πρόνοιας, δηλαδή οι στόχοι της εκπαιδευτικής διαδικασίας ήταν η κατά Χριστό διαπαιδαγώγηση και η διάδοση των χριστιανικών διδαχών (τῶν Φώτων). Τούτο γίνεται περισσότερο διαφανές από την αναφορά στα

προσόντα του δασκάλου, σύμφωνα με την οποία ο δάσκαλος πρέπει να είναι «*ίκανός εις τό νά ἐμφυτεύση εις τάς καρδίας τῆς νεολαίας τόν ἔρωτα τῆς μαθήσεως*», δηλαδή να τους κάνει φιλομαθείς και «*νά ἐγχαράξη εις τάς ψυχάς των τόν ἀληθῆ τοῦ Θεοῦ φόβον, ὅτι ἀρχή σοφίας φόβος Θεοῦ*». Τούτο μεθερμηνευόμενο ορίζει τα όρια της γνώσεως εντός των διδαχών του χριστιανισμού και την περιχαρακώνει στα όρια της χριστιανικής θρησκείας με την υπόμνηση του φόβου (σεβασμού) προς το Θεό, οπότε όταν η γνώση εκφεύγει από τα όρια αυτά, προφανώς επικρέμεται η θείκη τιμωρία επί των ασεβών³⁷⁰.

Οι αποφάσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού, παρά την ισχυρή παράδοση και το καθεστώς της Εξαρχίας της Πάτμου, λαμβάνοντο από τους κατοίκους του νησιού, εντός της Πάτμου. Οι προσπάθειες παρέμβασης των Εφόρων της Συντεχνίας των Γουναράδων και των ιεραρχών του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα εκπαιδευτικά θέματα της Πάτμου δεν είχαν αποκοπεί. Αντιμετωπίζοντο όμως σθεναρά και με παρρησία εκ μέρους των θιγομένων. Ο δάσκαλος Ι. Σακκελίων με επιστολή του προς τον «*ἅγιον καθηγούμενον καί τούς λοιπούς ἐντιμοτάτους συνεπιτρόπους τῆς ἐνταῦθα Ἑλληνικῆς Σχολῆς*» διαμαρτυρόταν διότι η εκπαίδευση των νέων του νησιού επηρεαζόταν από αναρμόδια, «*ἀλλότρια πρόσωπα*», όπως τα χαρακτήριζε, τα οποία κατοικούσαν εκτός της Πάτμου. Τα άτομα αυτά ο Σακκελίων δεν δίστασε να τα κατονομάσει στο πρόσωπο «*τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπιτρόπου κ. Κωστάκη Χασκιοϊλή*» και «*τοῦ ἁγίου Σερρών*»³⁷¹. Η ανεξαρτησία και το πνεύμα αυτοδιοίκησης που ήταν διάχυτα στα εκπαιδευτικά θέματα της Πάτμου ενδυνάμωσαν τον Σακκελίωνα να μην έχει ενδοιασμό ή συστολή να κατονομάσει τον Χασκιοϊλή και τον ἅγιο Σερρών ως μεροληπτικούς κριτές και να απορρίψει την παρέμβασή τους, χαρακτηρίζοντας τους αναρμόδιους να κρίνουν «*τήν ἰκανότητα ἢ μή τῶν ἐν Πάτμῳ διδασκάλων*». Η αντίδραση του Σακκελίωνα εναντίον της παρέμβασης των Χασκιοϊλή και του ἁγίου Σερρών στο έργο του τον οδήγησε σε παραίτηση από το διδασκαλικό του έργο για λόγους ευθιξίας, όπως έγραφε συγκεκριμένα «*διά ταῦτα καί καθ' ὃ ἄνθρωπος ἀνεξαρτήτου χαρακτήρος ἀποσύρομαι ἀπό σήμερον τῆς διδασκαλίας*».

Στη Λέρο οι δημογέροντες του νησιού συγκρούστηκαν με τη θεοκρατική αντίληψη του ιερατείου όταν προσπάθησαν να μεταφέρουν το χώρο όπου συγκαλείτο η Γενική Συνέλευση των κατοίκων της Λέρου από την Εκκλησία του Σταυρού στο Παρθεναγωγείο, κτίριο το οποίο είχε ανεγερθεί με τις δωρεές της αστικής τάξης του νησιού³⁷². Η συμβολική αυτή ενέργεια, η οποία ουσιαστικά σηματοδότησε σημειολογικά την ισχυροποίηση του λαϊκού - αστικού στοιχείου έναντι του ιερατείου και την ανάληψη της ευθύνης της λειτουργίας των σχολείων από τους αστούς του νησιού, απέτυχε καθώς δεν βρήκε ανταπόκριση από τους κατοίκους της Λέρου, οι οποίοι αντέδρασαν στην ενέργεια αυτή και την ματαίωσαν γεγονός που φανερώνει ότι το ιερατείο διατηρούσε ισχυρά ερείσματα στα μέλη της ελληνορθόδοξης

κοινότητας του νησιού.

Στην Κάλυμνο η αντιπαράθεση λαϊκών - ιερατείου έλαβε διαστάσεις σύγκρουσης καθώς οι σφουγγαράδες, οι σπογγέμποροι, οι ναυτικοί του νησιού συγκέντρωσαν 100.000 γρ. ως δωρεά για την ανέγερση ενός σύγχρονου σχολείου³⁷³. Το θέμα απασχόλησε τη Γενική Συνέλευση των κατοίκων του νησιού, η οποία συνήλθε στην αυλή της Εκκλησίας της Παναγιάς το καλοκαίρι του 1840³⁷⁴. Αντίθετοι στην ενέργεια αυτή ήσαν οι δημογέροντες της Καλύμνου συνεπικουρούμενοι από τον επίσκοπο Λέρνης Ιερεμία, οι οποίοι πρέσβευαν την άποψη της ενασχόλησης με την σπογγαλιεία και το σπογγεμπόριο αντί της παροχής ευρύτερης εκπαίδευσης στους νέους του νησιού πέραν της χριστιανικής παιδείας και της διδασκαλίας των επιταγών της χριστιανικής θρησκείας, την οποία παρείχαν τα σχολεία που ήδη λειτουργούσαν στο νησί³⁷⁵.

Στην Κω και στην Αστυπάλαια, το ιερατείο συνεργαζόταν αρμονικά με τους προκρίτους και τους δημογέροντες για τα θέματα της Παιδείας. Η απρόσκοπτη συνεργασία τους φαίνεται από τις κοινές αποφάσεις που αφορούσαν εκπαιδευτικά θέματα. Η λειτουργία σχολείων στο νησί της Κω μολονότι δεν μαρτυρείται αμέσως από τις έγγραφες πηγές συνάγεται ως συμπέρασμα από παραπλήσιες πληροφορίες που είναι καταχωρημένες σε διάφορα έγγραφα³⁷⁶. Το Σεπτέμβριο του 1842 ο «πανιερώτατος Ἀρχιερέας κύριος Κύριλλος, οἱ δημογέροντες καί οἱ λοιποὶ πρόκριτοι τῆς νήσου» Κω συνήλθαν σε Γενική Συνέλευση και αποφάσισαν την εκχώρηση των εσόδων «τῶν περιβολιῶν τῆς Ἁγίας Ἄννης καί Ἁγίας Μαρίνης, τοῦ ἀμπελίου τοῦ ἁγίου Γεωργίου καί τοῦ χωραφίου τοῦ Ἁγίου Γαβριήλ εἰς τό σχολεῖον... προς ἐξοικονόμησιν τῶν ἐξόδων του εἰς διδασκάλους καί λοιπά»³⁷⁷. Ὅπως προκύπτει από το έγγραφο αυτό ο κλήρος σε κοινή συνεδρίαση με τους δημογέροντες και τους προκρίτους του νησιού αποφάσισε την εκχώρηση περιουσιακών του στοιχείων στο σχολεῖο ως «ἴδια κτήματα αὐτοῦ», δηλαδή υπό την ιδιοκτησία του, προκειμένου να εισπράττει τις προσόδους τους και από αυτές να πληρώνει το μισθό των δασκάλων και τα υπόλοιπα έξοδα της λειτουργίας του Σχολείου. Η ενέργεια αυτή του ιερατείου προφανώς υπαγορευόταν και ήταν απότοκος των αγαστών σχέσεών του με το λαϊκό στοιχείο, δηλαδή τους δημογέροντες και τους προεστούς του νησιού και βέβαια δεν θα πραγματοποιεῖτο εάν οι σχέσεις αυτές δεν ήταν εκ παραδόσεως αρμονικές.

Ένα χρόνο και τρεις μήνες αργότερα στις 18 Ιανουαρίου του 1843 «ἡ αὐτοῦ Πανιερότης κ. Κύριλλος μετὰ τῶν ἐντιμοτάτων κληρικῶν καί τιμιωτάτων προκρίτων» αποφάσισαν «νά τελεῖται κατ' ἔτος, τήν ἑορτήν τῶν Ἁγίων Ἀθανασίου καί Κυρίλλου ὑπό τοῦ κατά καιρόν Ἀρχιερέως Θεία Λειτουργία ὑπέρ τῶν συνδρομητῶν ζώντων τε καί τεθνεώτων τῆς Σχολῆς τῆς νήσου ταύτης, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα θέλουν καταγράφεσθαι εἰς τόν Κώδικα τοῦτον»³⁷⁸. Η θεοκρατική κοινωνία του νησιού στην οποία επικρατούσε το θρησκευτικό ιδεώδες, με την καθιέρωση ουσιαστικά της γιορτής

των Γραμμάτων την εόρτιο ημέρα των αγίων Αθανασίου και Κυρίλλου, κατά την οποία μνημονεύοντο τα ονόματα των συνδρομητών, «ζώντων τε και τεθνεώτων», παρωθούσε τους κατοίκους της νήσου Κω να προστρέξουν ως συνδρομητές του σχολείου, με το επιπλέον κίνητρο της προβολής και καταξίωσής τους από τους ιθύνοντες του τόπου μέσω της καταγραφής των ονομάτων τους «*εἰς τόν Κώδικα τοῦτον*». Η καταγραφή των ονομάτων των δωρητών σε τιμητικό πίνακα και η μνημόνευσή τους κατά τη Θεία Λειτουργία ήταν συνήθης συμπεριφορά του ιερατείου και αποτελούσε μία μορφή προβολής των ατόμων αυτών και κοινοποίησης της ενέργειάς τους στο κοινωνικό σύνολο, καθώς δε η εκκλησία αποτελούσε το κέντρο της κοινοτικής ζωής ήταν επιπλέον και τίτλος τιμής για τους δωρητές και υψηλή διάκριση ανάμεσα στους συμπατριώτες τους. Τούτο βέβαια προϋπόθετε ότι οι σχέσεις του ιερατείου με τους δημογέροντες και τους προκρίτους του νησιού ήταν αρμονικές, διότι σε αντίθετη περίπτωση ουδείς εξ αυτών θα προσερχόταν ως αρωγός και δωρητής του σχολείου.

Από τα δύο αυτά έγγραφα και παρά την απουσία άμεσης μαρτυρίας για την ύπαρξη και τη λειτουργία σχολείων στο νησί της Κω, η οποία επιπλέον θα μας προσκόμιζε κατά πάσα πιθανότητα και άλλες πληροφορίες για τον τρόπο της συνεργασίας του ιερατείου με τους λαϊκούς του νησιού στη διοίκηση του σχολείου και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της λειτουργίας του, συνάγουμε το συμπέρασμα ότι κατά τα έτη 1842 - 1843 λειτουργούσε σχολείο υπο την κηδεμονία της τοπικής Εκκλησίας και των προκρίτων της Κω, οι οποίοι και μεριμνούσαν συνεργαζόμενοι αρμονικά για την οικονομική ενίσχυσή του. Η απόφαση να παραχωρηθούν περιουσιακά στοιχεία της Εκκλησίας κατ' αποκλειστικότητα υπέρ του σχολείου, όπως και η τέλεση ειδικής Θείας Λειτουργίας υπέρ των συνδρομητών του πρέπει να εκτιμηθεί στις σωστές της διαστάσεις, ως απότοκος ενός θεοκρατικού καθεστώτος στο οποίο το λαϊκό στοιχείο δεν έχει αυτόνομο λόγο και ο ρόλος του στα εκπαιδευτικά θέματα συνεπικουρούσε τους σχεδιασμούς της τοπικής Εκκλησίας.

Στην Αστυπάλαια η άγαστη συνεργασία του τοπικού ιερατείου με το λαϊκό στοιχείο και τους προύχοντες του νησιού γίνεται εμφανής από την απόφαση της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων του νησιού της 1 Ιουνίου 1830, η οποία εκχώρησε για ενοικίαση από κοινού περιουσιακά στοιχεία των ναών του νησιού και της κοινότητας με σκοπό την επιχορήγηση της λειτουργίας του αλληλοδιδασκτικού και του Ελληνικού Σχολείου του νησιού³⁷⁹.

Η λειτουργία των Σχολείων σ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής διέπετο υπό το καθεστώς της αβεβαιότητας και συχνά αναστέλετο υπό το βάρος των οικονομικών προβλημάτων, της έλλειψης δασκάλων, των διχογνωμιών των τοπικών παραγόντων και άλλων δυσμενών συνθηκών τις οποίες δημιουργούσε το καθεστώς υποτέλειας υπό το οποίο διαβιούσαν οι ελληνορθόδοξοι³⁸⁰. Τους παράγοντες αυτούς συνόψισε ο επίσκοπος Αριστείας Μητροφάνης στην επιστολή του προς τους

Δημογέροντες της Λέρου την 25 Φεβρουαρίου 1938 με την αποστροφή του κειμένου του στην οποία κατέγραψε, ότι για την επίτευξη του στόχου της λειτουργίας του Σχολείου, που σχεδίαζε να ιδρύσει στη Λέρο, απαιτείτο «*ή ένωσις και ή συμφωνία*» των κατοίκων του νησιού και «*τά χρήματα*»³⁸¹.

Η επισφαλής θέση της λειτουργίας των σχολείων κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας γίνεται καταφανής από την ίδρυση και το κλείσιμο του Αλληλοδιδασκτικού σχολείου το 1867 στη Νίσυρο . Από το συμβόλαιο πρόσληψης του δασκάλου Αντωνίου Ρούσσου πληροφορούμαστε ότι το σχολείο θα άρχιζε τη λειτουργία του στις 26 Μαΐου, γεγονός που υποδηλώνει τις αντιξοότητες υπό τις οποίες λειτουργούσαν τα σχολεία εξαιτίας των οποίων δεν είχαν ακριβή ημερομηνία ενάρξεως των εργασιών τους³⁸². Επιπρόσθετα στις 13 Ιουλίου του ίδιου έτους ο Αντώνιος Ρούσος εισέπραξε τη χρηματική αμοιβή της έως τότε εργασίας του στο σχολείο και λύθηκε το συμβόλαιο πρόσληψής του με αποτέλεσμα, όπως είναι φυσικό, να τερματίσει τις εργασίες του το σχολείο³⁸³.

Η συνεργασία του ιερατείου με το λαϊκό στοιχείο της Κω συνεχίστηκε και τα επόμενα έτη καθώς στις 6 Αυγούστου 1845 συγκλήθηκε γενική συνέλευση των Δημογερόντων της Κω υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Κώου Παγκρατίου στην οποία αποφασίστηκε η «*σύστασις Ἑλληνικοῦ καί ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου, πρὸς ἐκπαίδευσιν καί ἠθικὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας*»³⁸⁴. Όπως μαρτυρεί το έγγραφο αυτό στο νησί δεν υπήρχε σχολείο το 1845 εξαιτίας «*τοῦ δυσοικονόμητου τῶν ἀναγκαιούντων πόρων πρὸς μισθοδοσίαν τῶν διδασκάλων καί τῶν παρεπομένων ἄλλων ἐξόδων*», όπως ακριβώς συνέβη και με το Ελληνικό Σχολείο της Κάσου, το οποίο ανέστειλε τη λειτουργία του το 1829 «*ἐνεκα ἐνδείας*»³⁸⁵.

Δηλαδή με τη βάσιμη υπόθεση της λειτουργίας σχολείου το 1843 στην Κω, που ήδη αναφέραμε η οποία ενισχύεται από την απόφαση της 6 Αυγούστου 1845 να ιδρυθεί πέραν του Αλληλοδιδασκτικού και Ελληνικό σχολείο, πρέπει το σχολείο αυτό να περάτωσε τη λειτουργία του ελλείψει χρημάτων και τούτο παρά το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος είχε παραχωρήσει στη Σχολική Εφορεία περιουσιακά στοιχεία για την κάλυψη των εξόδων του. Οι παρόντες στη Γενική Συνέλευση της 6 Αυγούστου 1845, υπό το κράτος υψηλής εκτίμησης στην προσφορά του σχολείου «*εἰς τὸ ὄφελος τῆς νεολαίας καί τῆς νήσου*», συναποφάσισαν την ίδρυση δύο σχολείων ήτοι ενός Ελληνικού και ενός Αλληλοδιδασκτικού. Προκειμένου δε να υπερβούν τα οικονομικά προβλήματα από τα οποία θα κινδύνευε η απρόσκοπτη λειτουργία των δύο αυτών σχολείων, αποφάσισαν την πάγια καταβολή 3.250 γροσίων επί πενταετία υπέρ των σχολείων από εξωεκκλησιαστικούς πόρους, δηλαδή την κοινότητα της Χώρας (1.000 γρ.), τα χωριά Ασφενδιού και Πυλί (1.000 γρ.), το χωριό Αντιμάχεια (1.000 γρ.) και το χωριό Κέφαλος (250 γρ.). Η επιθυμία των τοπικών αρχών ήταν να συνεχιστεί και μετά την παρέλευση της πενταετίας η λειτουργία των σχολείων αυτών, επιδίωξη για την οποία συναποφάσισαν να επανεξετάσουν τη χρηματοδότηση της λειτουργίας

τους μετά τη λήξη της πενταετούς υποχρεωτικής οικονομικής αρωγής των κοινοτήτων της Κω, με την αντικατάστασή τους από άλλες πηγές. Όπως προκύπτει από τη συνεξέταση και την αντιπαραβολή των αποφάσεων του Σεπτεμβρίου του 1842, της 18 Ιανουαρίου 1843 και της 6 Αυγούστου 1845 τα σχολεία της Κω επιχορηγήθηκαν αλληλοδιαδόχως από τον κλήρο, το λαϊκό στοιχείο και τις κοινότητες του νησιού, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα της αρμονικής συνεργασίας των δυνάμεων του ιερατείου και του λαϊκού στοιχείου, καθώς η εκχώρηση οικονομικών πόρων υπέρ των Σχολείων υπήρξε γενναία και από τους δύο, κατόπιν συναποφάσεών τους.

Η συνεισφορά χρημάτων για τη λειτουργία των δύο αυτών σχολείων από όλες τις ορθόδοξες κοινότητες της Κω, δηλαδή της πόλεως και των χωριών της νήσου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν λειτουργούσαν σχολεία στα χωριά το 1845. Οι λιγοστοί κοινοτικοί οικονομικοί πόροι κατευθύνοντο προς τα σχολεία της πόλεως Κω, τα οποία είχαν πρωτεύουσα σημασία στις αποφάσεις του μητροπολίτη. Παρομοίως ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ το 1902 επέτρεψε μεν τη λειτουργία σχολείου στις ενορίες των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Ιωάννου και επομένως την πληρωμή δασκάλου από τους δύο ναούς για το σχολείο αυτό, αφού όμως προηγουμένως είχε εξασφαλίσει την αποστολή της συνδρομής τους υπέρ των σχολείων της πόλεως³⁸⁶. Όπως προκύπτει από την τακτική αυτή προηγείτο η λειτουργία των σχολείων της πόλεως των νησιών, αφού αυτά απορροφούσαν τους οικονομικούς πόρους των ελληνορθόδοξων και εν συνεχεία ακολουθούσε η λειτουργία σχολείων στα χωριά, αν επαρκούσαν οι οικονομικές τους δυνατότητες. Δεν έχουμε πληροφορίες αν τα δύο υπό ίδρυση σχολεία της Κω, δηλαδή το Ελληνικό και το Αλληλοδιδασκτικό, πραγματοποίησαν έναρξη της λειτουργίας τους ταυτόχρονα. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στο Ελληνικό σχολείο θα φοιτούσαν μαθητές, οι οποίοι είχαν παρακολουθήσει μαθήματα στο σχολείο που είχε ιδρύσει το 1843 ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος και το οποίο περάτωσε τη λειτουργία του λόγω του «*δυσοικονόμητου τῶν ἀναγκαιούντων πόρων*». Οι ιδρυτές των δύο αυτών σχολείων θέλησαν να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη χρηματοδότηση τους ορίζοντας χορηγούς τις κοινότητες του νησιού, προς τις οποίες οι εντολές ήταν «*νά συνευρίζουν αυτά ἀφ' ὅπου δεῖ*», προφανώς η εξοικονόμηση των χρημάτων θα προέκυπτε από κάποιας μορφής εισφορά ή φορολογία των κατοίκων της νήσου.

B. Η ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

1. Η ανάδειξη της αστικής τάξης

στη διοίκηση των σχολείων της Κω το 19ο αιώνα.

Η ανάδειξη του λαϊκού στοιχείου και η ανάμειξή του στη διοίκηση του Κοινού της Κω και ιδιαίτερα στη λειτουργία των σχολείων πραγματοποιήθηκε κατά τρόπο ομαλό χωρίς κλυδωνισμούς των σχέσεων του ιερατείου με τους δημογέροντες και τους προεστούς της νήσου, προκύπτει δε ανάγλυφα από τη συγκριτική αντιπαραβολή του εγγράφου της 20 Οκτωβρίου 1773, που αφορούσε την ίδρυση σχολείου με δάσκαλο το μοναχό Δανιήλ επί αρχιερατείας του αρχιεπισκόπου Κω Καλλίνικου και του εγγράφου της 6 Αυγούστου 1845, που αναφέρεται στη σύσκεψη των δημογερόντων και των προκρίτων της Κω ενώπιον του Αρχιεπισκόπου Κω Παγκρατίου, η οποία αποφάσισε την ίδρυση δύο σχολείων ενός Ελληνικού και ενός Αλληλοδιδασκτικού. Από τα δύο αυτά έγγραφα προκύπτει επιπλέον και η διαφοροποίηση, η οποία είχε επέλθει στο περιεχόμενο των μαθημάτων του σχολείου, η οποία ήταν και αυτή αντανάκλαση των αλλαγών που στο μεταξύ είχαν επισυμβεί στην κοινοτική διοίκηση. Οι δάσκαλοι δεν έφεραν πλέον κατ' ανάγκη το ιερατικό σχήμα. Τούτο είχε αποδεχθεί και η επίσημη Εκκλησία, όπως προκύπτει από επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως της 11 Σεπτεμβρίου 1881 προς τον «*ηγούμενον καί τούς πατέρας τῆς Μονῆς Πάτμου*», με την οποία τους γνωστοποιούσε ότι κατόπιν απαιτήσεως τους να τους στείλει «*κατάλληλον τινά διδάσκαλον κληρικόν ἢ λαϊκόν*» για το Σχολείο του νησιού τους, επειδή δεν «*εὔρέθη ἄχρι τοῦδε κληρικόν τοιοῦτο πρόσωπον*» και λόγω της επικείμενης ενάρξεως του σχολικού έτους, τους πρότεινε την αποστολή «*λαϊκοῦ διδασκάλου φέροντα τά ἀπαιτούμενα προσόντα*»³⁸⁷. Βεβαίως η κατοχή εκ μέρους του δασκάλου των απαιτούμενων προσόντων υπερφαλάγγιζε την απουσία του ιερατικού σχήματος εκ μέρους του δασκάλου δεδομένου ότι εξασφάλιζαν την υπηρεσία των επιδιώξεων και των εντολών του ιερατείου, του οποίου εξ άλλου αποτελούσαν επιλογή.

Τα δύο έγγραφα έχουν ως εξής:

α. Το έγγραφο της 20ης Οκτωβρίου του 1773.³⁸⁸

Ποιμαντορική φιλεκπαιδευτική Πρᾶξις Ἀρχιεπισκόπου Κώου Καλλινίκου.

+ Ὁ Κώου Καλλίνικος ἐπιβεβαιοῖ.

+ Ἐντολήν κυριακὴν παρελάβομεν, ἵνα τὰς Γραφάς ἐρευνῶμεν, καί πρό αὐτῆς ἐτέραν παρά τοῦ προφήτου καί βασιλέως Δαυὶδ ἀκροῶμεθα «Δράξασθε παιδείας, ἵνα μὴ ὀργισθῆ Κύριος». Διά τοι τοῦτο καί οἱ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς νήσῳ ἐντιμότατοι καί εὐγενέστατοι ἄρχοντες καί Κληρικοί καί ἅπας ὁ χριστῶννυμος λαός, κινούμενοι παρά τοῦ Παναγίου καί Τελεταρχικοῦ Πνεύματος, ὅπως τήν ἐντολήν τοῦ Κυρίου ποιήσωσιν

κἀμέ τόν ποιμένα καί Ἀρχιερέα αὐτῶν τόν οδηγόν τοῦ τοιούτου κινήματος εὐφραίνωσι, συνεισηλθόν ἅπαντες ὁμοθυμαδόν ἔμπροσθεν τῆς ἡμῶν ταπεινότητος καί ἐζήτησαν συμφωνίαν ποιῆσαι. τῷ ὀσιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς Δανιήλ τῷ εὐρεθέντι ἐνταῦθα εἰς αὐτάς τὰς ἡμέρας καί εἰδότες βραχύ τι τῆς τῶν Ἑλλήνων μαθήσεως πρός τό παιδαγωγεῖν καί μαθητεῦν τούς παῖδας τὰ τῶν Ἑλλήνων μαθήματα, χρήσιμα ὄντα καί ὠφέλιμα πρός τήν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν βιβλίων κατάληψιν καί τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως μονιμότητα καί βεβαίωσιν. Συμφωνησάντων τοιγαροῦν τῶν ἡμετέρων χριστιανῶν ἔμπροσθεν ἡμῶν μετὰ τοῦ ἐν μοναχοῖς Δανιήλ ἵνα μαθητεύσῃ τούς παῖδας αὐτῶν, ἐγένετο καί παρ' ἡμῶν ἀπόφασις. Ὅθεν ἐν πρώτοις ψῆφον καί ἐκλογήν ἐποίησαν κοινῶς ἵνα διορισθῶσι δύο Ἐπίτροποι, καί ἐδιωρίσθη ὁ Χατζῆ κύρ Ἀσλάνης καί Χατζῆ κύρ Σταματάκης νά εἶναι Καθολικοί Ἐπίτροποι εἰς τήν κατασταθεῖσαν παρ' ἡμῶν Σχολήν, οἵτινες ὀφείλουσι κυβερνᾶν καί ἐμπιπτούσας ὑποθέσεις τοῦ αὐτοῦ Σχολείου, καί ἐπάνω εἰς αὐτούς νά εὐρίσκεται ὁ κατά καιρόν Ἀρχιερεὺς ναζίρης καί ἐξουσιαστής, καί παρὰ γνώμης αὐτοῦ νά μή ἡμποροῦν νά ἐνεργοῦν καμμίαν ὑπόθεσιν.

Κατά δέν τήν γενομένην συμφωνίαν ὑπόσχεται ὁ αὐτός διδάσκαλος ὅτι ὀφείλει ἐπιμελεῖσθαι καλῶς τούς αὐτῷ δοθησομένους μαθητάς παρὰ τῶν Ἐπιτρόπων. Προσέτι καί ἐκφωνεῖν λόγον εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆ προσταγῆ τοῦ Ἀρχιερέως. Ἐτι καί νά ἐπιμένη χρόνους πέντε εἰς τήν πολιτείαν αὐτῶν καί μή δυνάμενος ἀναχωρῆσαι ἄνευ τῆς τῶν πέντε ἐτῶν ἀπαρτίσεως. Πρός τούτοις καί οἱ διορισθέντες Ἐπίτροποι ὑπόσχονται ἀπονέμειν κατ' ἔτος τῷ κατασταθέντι διδασκάλῳ διὰ μισθόν γρόσια ἑκατόν πενήκοντα, τὰ ὅποια νά λαμβάνη εἰς τρεῖς μοίρας τόν χρόνον, εἰς τὴν ἀρχὴν τὰ πενήκοντα, καί μετὰ τὴν Λαμπρὰν τὰ ἄλλα πενήκοντα, καί εἰς τό τέλος τὰ λοιπά.

Ἐτι νά πληρώνωσι καί τόν κίρεν τοῦ ὀσπητίου, ὅπου ἔχει νά γίνῃ Σχολεῖον, καί τοῦτον τόν μισθόν νά τόν λαμβάνη ἕως εἰς τούς τρεῖς χρόνους ἐξίσης, μετὰ δέ τούς τρεῖς χρόνους νά λαμβάνη εἰς τούς ἐπιλοίπους ἀπὸ ἑκατόν ἐβδομήκοντα κατὰ τὴν συμφωνίαν ὅπου ἔγινε παρὰ πάντων ἡμῶν, καί αὐτὰ τὰ ἄσπρα ἔχουν νά συνάζωνται τὰ μὲν πενήκοντα ἀπὸ ταῖς ἐκκλησίαις, τὰ δέ ἄλλα πενήκοντα ἀπὸ τούς παῖδας ὅπου ἔχουν νά μαθητεύονται καί ἀπὸ ἐλεημοσύνας τῶν χριστιανῶν, καί τὰ λοιπά ἀπὸ τὴν Κοινότητα τῆς χώρας. Φοβηθέντες δέ τόν ἀπ' ἀρχῆς φθονερόν καί μισόκαλον διάβολον ἵνα μή ἐγκατασπεῖρη κανένα ζιζάνιον εἰς ψυχὴν τίνος καί κινήθῃ νά λέγῃ λόγους ἐμποδιστικούς κατὰ τοῦτου τοῦ θεοφιλοῦς ἔργου, καί παρακινήσῃ καί ἄλλους νά συμφωνήσουν εἰς τὴν γνώμην των εἰς ἐμπόδιον τοῦτου τοῦ καλοῦ ἔργου καί ἐνόχλησιν τοῦ Ἀρχιερέως ὡς καί τοῦ διδασκάλου καί τῶν Ἐπιτρόπων. ὁ τοιοῦτος νά εἶναι ὑπόδικος τῷ αἰωνίῳ πυρί, καί κληρονόμος τῆς ἀτελευτήτου Κολάσεως, ἔχων καί αὐτό τό Ἱερόν καί Ἅγιον Εὐαγγέλιον ἀντίδικον ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς Κρίσεως, διὰ τὴν ὑστέρησιν τῆς ὠφελείας καί προκοπῆς ὅπου ἤθελε προξενήσῃ εἰς τούς παῖδας τῆς χώρας, προσέτι καί διὰ τὴν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ λαοῦ καί τιμὴν τῆς πολιτείας. Ὁ δέ τοιοῦτος πρόξενος τῆς αὐτῆς κακίας καί ἐνοχλητῆς καί ἐμποδιστῆς τοῦ τοιούτου θεοφιλοῦς ἔργου, εἰ

μέν και ήθελε φανερωθή και αποδειχθῆ ἀπό μάρτυρας ἀξιοπίστους ὅτι εἶναι τοιοῦτος, νά παιδεύεται Ἐκκλησιαστικῶς μέ ἀφορισμόν και ἔξωσιν τῆς Ἐκκλησίας και κανόνα βαρύτερον παρά τοῦ Ἀρχιερέως με κοινήν γνώμην πρός σωφρονισμόν τῶν ἄλλων. Εἰς βεβαίωσιν δέ τῶν ἄνωθεν συμφωνιῶν τῶν γενομένων ἔμπροσθεν τῆς ἡμῶν ταπεινότητος, μεταξύ τῶν τιμιωτάτων Κληρικῶν και χριστιανῶν και τοῦ διδασκάλου γίνεται τό παρόν ἡμῶν Ἐκκλησιαστικόν και βεβαιούμενον τῇ ἡμετέρα ἐπιγραφῇ και ὁμολογούμενον ταῖς ὑπογραφαῖς και ὑποσχέσεσι τῶν ἐντιμοτάτων Κληρικῶν και αὐτοῦ τοῦ διδασκάλου, και καταστρώνεται τῷ Ἱερῷ Κώδικι τῆς καθ' ἡμῶν Ἀρχιεπισκοπῆς εἰς μονιμότητα και ἀσφάλειαν, αἴσιν Ὁκτωβρίου κ'.

Ἐπογράφουσιν: ὁ Πρωτέδικος Χατζηϊωάννης. ὁ Χατζῆ Κωνσταντῆς. ὁ Καστρήνσιος, Στεφανῆς. ὁ πρωτοαποστολάριος, Χατζῆ Σταμάτης, ὁ Ἐξάρχος Χατζῆ Ἀγγελῆς. ὁ Ἐπίτροπος (τοῦ Σχολείου) Χατζῆ Σταμάτης. ὁ Διακογεώργιος Χατζῆ Σταμάτη. Γεώργης Παπᾶ Φραγκούλη. Δημήτρις Χατζῆ Γιώργη....

β. Το έγγραφο της 6ης Αυγούστου του 1845.³⁸⁹

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι Δημογέροντες και πρόκριτοι τῆς Χώρας και τῶν Χωρίων τῆς νήσου ταύτης, ἀποβλέποντες εἰς τό ὄφελος τῆς Νεολαίας και τῆς νήσου διά συστάσεως καταλλήλων σχολείων, τῶν ὁποίων ἡ στέρησις ἐπήγαξε μέχρι τοῦδε ἀπό τό δυσοικονόμητον τῶν ἀναγκαιούτων πόρων πρός μισθοδοσίαν τῶν διδασκάλων και τῶν παρεπομένων ἄλλων ἐξόδων, συνελθόντες σήμερον εἰς πλήρη συνεδρίασιν ἐνώπιον τοῦ Πανιερωτάτου Ποιμενάρχου ἡμῶν ἀγίου Κῶου Κυρίου Παγκρατίου, και συσκεφθέντες ὄντως περί τοῦ σπουδαίου τούτου ἀντικειμένου, ἀπεφασίσαμεν παμψηφεί τήν σύστασιν Ἑλληνικοῦ και Ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου, πρός ἐκπαίδευσιν και ἠθικήν μόρφωσιν τῆς νεολαίας, ἐπομένως δέ συνυποσχόμεθα ἀπαξ ἀπαντες διά τοῦ παρόντος Ἐγγράφου ὅτι θέλομεν προμηθεύσει ὅλα τά πρός συντήρησιν τῶν σχολείων αὐτῶν ἀναγκαῖα ὑλικά μέσα συνερευτίζοντες αὐτά ἀφ' ὅπου δεῖ, και ἡ μέν Κοινότης τῆς Χώρας θέλει καταβάλλει κατ' ἔτος γρόσια χίλια, οἱ δέ τῶν χωρίων Ἀσφενδίου και Πυλῆ ὁμοίως γρόσια χίλια, οἱ δέ τῆς Αντιμάχειας γρόσια χίλια, και οἱ τῆς Κεφάλου γρόσια διακόσια πενήντα, ἐκ τῶν ὁποίων συνεισφορῶν ἀπαρτίζεται ὅλον γρόσια τρεῖς χιλιάδες διακόσια πενήντα, Ἀριθμ. 3250, κατ' ἔτος. Αἱ συνεισφοραὶ δέ αὐταὶ θέλουν διαρκέσει διά πέντε ὀλόκληρα ἔτη, μετά τήν λήξιν τῶν ὁποίων θέλομεν σκεφθῆ περί καταλληλοτέρας προμηθείας τῶν πρός (αὔξησιν) τῶν καταστημάτων τῆς νήσου μέσων. Διό συνετάχθη τό παρόν συνυποσχετικόν Ἐγγράφον, τό ὁποῖον ὑπογεγραμμένων ἀφ' ὅλους ἡμᾶς τούς Προκριτοδημογέροντας τῆς Χώρας και τῶν Χωρίων παραδίδεται εἰς χεῖρας τοῦ Ἀρχιερέως ἡμῶν διά νά μένη ὡς παρακαταθήκη εἰς τά Ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως.

Ἐν Κῶ τῇ 6ῃ Αὐγούστου 1845.

Ἀντώνιος Παντελόγλους, Χατζῆ Μανώλης Γεωργίου, Κωνσταντῖνος Γαμπρέλλη,

ἀγράμματος ὢν σταυροσημειούμενος, Κωνσταντῖνος Σταματίου, Χατζῆ Σταμάτιος Ἄντωνίου, Ἀντώνιος Σταματίου Παντελόγλου, Ἰωάννης Ἀνδρέου, Γεώργιος Περίδης, Κωνσταντῆς Διακο Σταματίου, Ἰωάννης Περίδης, Χατζῆ Ἰωάννης Παπᾶ Χατζῆ, Γιακουμῆς Παπᾶ Σεβαστοῦ, Δημήτριος Διακο Ἰωάννου, Χατζηπέτρος Χατζῆ Θεοδοσίου, Χατζῆ Ἀγγελῆς Παλαπάνη, ἀμφότεροι ἀγράμματοι ὄντες σταυροσημειοῦνται, Ἀντώνιος Χατζῆ Βαρζακῶνη, ἀγράμματος, σταυροσημειούμενος, Γεώργιος Παλαπάνη ὁμοίως, Χατζῆ Μιχάλης Ζαφύρας ὁμοίως, Χατζῆ Βασίλης, Παπᾶ Σεβαστοῦ ὁμοίως, Ἰωάννης Χατζῆ Γεωργίου, Ἰωάννης Σταματίου, Χατζῆ Γιακουμῆς Σταματίου, Μανώλης Γαμπρέλλη, Νικολῆς Κρητικός, Χατζῆ Ἀλέξης Παπᾶ Ἄντωνίου, Ἀντώνιος Κυζούλας καί Γιάννης Μαραγκοῦ.

+ Ὁ Κῶος Παγκράτιος ἐπιβεβαιοῖ».

Από την αντιπαραβολή των δύο αυτών εγγράφων προκύπτουν:

1. Η εκπαίδευση το 1845 είχε απομακρυνθεῖ από τον απόλυτο ἔλεγχο του αρχιερέα της Κω, ο οποίος το 1773 ασκούσε αποκλειστική ἐξουσία ἐπ’ αὐτῆς και συνδιοικεῖτο πλέον από τους δημογέροντες και τους προκρίτους του νησιού, σε συνεργασία με τον Αρχιερέα.

2. Η ίδρυση του σχολείου το 1773 εἶχε τεθεῖ στην υπηρεσία των ἀναγκῶν της τοπικῆς Εκκλησίας και της Ανατολικῆς Ορθόδοξης Χριστιανικῆς Εκκλησίας, ἀφού ἀπέβλεπε στη δημιουργία ἐκκλησιαστικῶν στελεχῶν, ἐνῶ το 1845 τα σχολεῖα ἰδρύοντο προς «ὄφελος τῆς νεολαίας καί τῆς νήσου» διὰ μέσου της «ἐκπαιδεύσεως καί τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῆς νεολαίας», βεβαίως ὑπό το πρίσμα των ἐπιταγῶν της Ορθόδοξης Χριστιανικῆς θρησκείας.

3. Το σχολεῖο το 1773 ἰδρύθηκε ευκαιριακά με ἀφορμή την παρουσία του μοναχοῦ Δανιήλ στην Κω χωρίς να ἔχει ὀρισθεῖ ἀκριβῶς ἡ βαθμίδα της εκπαίδευσης στην οποία ἀνήκε, ἐνῶ το 1845 τα σχολεῖα που ἰδρύθηκαν ἦταν συγκεκριμένα ἓνα Ἀλληλοδιδασκτικό και ἓνα Ἑλληνικό και ἰδρύθηκαν μόλις το ἐπέτρεψε ἡ οικονομική δυνατότητα χρηματοδότησης τους ἀπό τις κοινότητες του νησιού. Ἐπιπλέον ἡ ἰδρυση των δύο σχολείων το 1845 πρέπει να ἀποδοθεῖ και ως ἀνταπόκριση του Μητροπολίτη Κω Παγκρατίου στο Πατριαρχικό και Συνοδικό γράμμα του Οικουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀνθίμου «ἐπί τῆ συστάσει Κανονισμοῦ τῶν Ἀλληλοδιδασκτικῶν καί Ἑλληνικῶν Σχολείων» του 1845, με το οποίο ο Πατριάρχης ὀριζε ως πνευματικό χρέος της Εκκλησίας την διαπαιδαγώγηση των Ἑλληνορθόδοξων «ἐκ τῆς παιδικῆς ἡλικίας πρὸς τὰ ὀρθόδοξα ἦθη καί ἔθη, καί πρὸς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν διὰ τῆς ἱερᾶς κατηχήσεως εἰς σωτηρίαν αὐτῶν»³⁹⁰. Ἡ ἰδρυση Ἑλληνικοῦ σχολείου μας οδηγεί στην ὑπόθεση ὅτι ὑπῆρχαν μαθητές στην Κω, οἱ οποίοι εἶχαν ἤδη ολοκληρώσει τον πρωτοβάθμιο κύκλο σπουδῶν και ἐπομένως το πνευματικό ἐπίπεδο των κατοίκων της Κω το 1845 ἦταν ἀνώτερο συγκριτικά με το 1773. Δεν ἀποκλείεται βέβαια ἡ διατύπωση για τὴ σύσταση «Ἑλληνικοῦ καί Ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου» να ἀποτελεῖ

στερεοτυπική επανάληψη από μεταφορά της έκφρασης που περιέχεται στο Πατριαρχικό και Συνοδικό Γράμμα «*ἐπί τῇ συστάσει Κανονισμοῦ τῶν Ἀλληλοδιδασκτικῶν καί Ἑλληνικῶν Σχολείων*»(1845) του Πατριάρχου Ἀνθίμου.

4. Το σχολείο το 1773 διοικείτο από δύο επιτρόπους υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου, τους οποίους είχε ο ίδιος επιλέξει, ενώ το 1845 διοικείτο από τους δημογέροντες και τους προκρίτους του νησιού, οι οποίοι είχαν επιφορτισθεί με το καθήκον της παροχής κάθε βοήθειας για τη λειτουργία του σχολείου.

5. Το 1773 οι οικονομικοί πόροι του σχολείου προέρχονταν από τις εισφορές των εκκλησιών, τα εισιτήρια των μαθητών, τις ελεημοσύνες των πιστών χριστιανών και τη συνδρομή της κοινότητας της πόλεως Κω, ενώ το 1845 η δαπάνη για τη λειτουργία των σχολείων επιβάρυνε αποκλειστικά τις κοινότητες των χωρίων Ασφενδιού, Πυλίου, Αντιμάχειας, Κεφάλου και της πόλεως Κω.

6. Το 1773 ο αρχιεπίσκοπος Κω προμελετούσε την ύπαρξη αντιδράσεων από κάποια μέλη της κοινότητας, ενώ το 1845 η ίδρυση των δύο σχολείων ήταν απόφαση «*παμψηφεί*» των μελών της ελληνορθόδοξης κοινότητας χωρίς ενστάσεις και διαφωνίες.

Τα λαϊκά μέλη στη διοίκηση των κοινών της Κω είχαν ισότιμη θέση με τους εκπροσώπους του ιερατείου, ήταν οργανικά συνδεδεμένα στη σύνθεση του διοικητικού αυτού οργάνου και όχι όπως παλιότερα σε ρόλο βοηθητικό, με την ιδιότητα των δημογερόντων ή των προεστών³⁹¹. Οι κανόνες της συνεργασίας των δημογερόντων του νησιού με το ιερατείο καθορίστηκαν από τις διατάξεις του Κανονισμού της Δημογεροντίας της νήσου Κω, οι οποίες θεσπίστηκαν κατά τη διάρκεια Γενικής Συνέλευσης των «*οἰκοκυρῶν τῆς πόλεως ταύτης*», η οποία συνήλθε στις 19 Ιανουαρίου 1854³⁹². Κατ' αυτό τον τρόπο προδιαγράφηκαν οι αρμοδιότητες της Δημογεροντίας και προσδιορίστηκαν οι σχέσεις της με το ιερατείο του νησιού. Η κοινωνική πραγματικότητα της εποχής διαμόρφωσε την υπόσταση της Ελληνορθόδοξης κοινότητας, αποκρυσταλλώνοντας διακριτούς ρόλους στα ηγετικά της μέλη.

Στο άρθρο Ι του Κανονισμού της Δημογεροντίας αναφερόταν ότι η επταμελής επιτροπή των Δημογερόντων που διοικούσαν το Κοινό της Κω εντέλλετο «*μετά τοῦ Ἀρχιερέως νά φροντίζουν περί τῶν Δημοσίων Καταστημάτων, Ἐκπαιδευτικῶν τε καί Ἐκκλησιαστικῶν, ἐπινοοῦντες μέσα καί πόρους πρὸς καλήν ἀποκατάστασιν αὐτῶν καί διατήρησιν, διορίζοντες τοὺς κατάλληλους Ἐπιτρόπους καί Ἐφόρους, ζητοῦντες λογαριασμόν τῆς Ἐπιτροπείας αὐτῶν*». Οι δημογέροντες του τόπου μετά του Αρχιερέα της νήσου συνδιοικούσαν τα δημόσια - κοινοτικά καταστήματα, «*Ἐκπαιδευτικά τε καί Ἐκκλησιαστικά*», επιφορτισμένοι με το καθήκον να επινοούν «*μέσα καί πόρους πρὸς καλήν ἀποκατάστασιν καί διατήρησιν*», δηλαδή να μεριμνούν για την εξεύρεση οικονομικών πόρων, για την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείων και εκκλησιαστικών

ιδρυμάτων, νά «διορίζουν τούς κατάλληλους Έπιτρόπους καί Έφόρους» ως επόπτες και υπεύθυνους για τη λειτουργία των Σχολείων, τους οποίους έλεγχαν «ζητούντες λογαριασμόν τής Έπιτροπείας αυτών». Το άρθρο 1 του Κανονισμού εξίσωσε το ενδιαφέρον της Εκκλησίας για τα σχολεία με το ενδιαφέρον της για τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, συνταυτίζοντας τη μέριμνά της γι' αυτά καθώς η Εκκλησία επιδίωκε να θέσει τα σχολεία στην υπηρεσία των σκοπών της, που ήταν η διάδοση των διδασκόντων της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας και η σωτηρία των ψυχών του ποιμνίου της. Πράγματι από έγγραφο της 25ης Μαΐου 1856 πληροφορούμαστε ότι με έγκριση «του Ἀρχιερέως κυρίου Κυρίλλου καί τῶν ὑποφαινομένων προκρίτων τῆς πόλεως ταύτης» προσδιορίστηκαν τα εισοδήματα των σχολείων, προερχόμενα από εκκλησιαστικούς και κοινοτικούς πόρους, δηλαδή «γρόσια χίλια συναζόμενα μετά τοῦ φόρου ἤ σαλγενίου ἀπό τήν κοινότητα», 150 γρ. από ναούς της Κω, τα οποία συνελέγοντο από την περιφορά δίσκου στην Εκκλησία υπέρ των Σχολείων, 200 γρ. από την Εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, εισοδήματα από περιβόλια ναών κλπ.³⁹³. Η συνεργασία κληρικών και λαϊκών στην Κω απέφερε καρπούς στον εκπαιδευτικό τομέα, όπως προκύπτει από την ανέγερση σχολικών κτιρίων στην πόλη της Κω (Αρρεναγωγείο, Αστική Σχολή το 1862, Παρθεναγωγείο το 1872) στο χωριό Ασφενδιού (Δημοτική σχολή το 1868), στην Κέφαλο (Αρρεναγωγείο, Δημοτική σχολή το 1879) στην Καρδάμαινα (Αρρεναγωγείο, Δημοτική Σχολή το 1885) και στην Αντιμάχεια (Αρρεναγωγείο - Δημοτική σχολή το 1886)³⁹⁴. Σημαντική ώθηση στην άνθηση της παιδείας στην Κω έδωσε η χορηγία του Αντωνίου Γ. Παντελόγλου. Ο ευπατρίδης Α.Γ. Παντελόγλου με τη διαθήκη του, η οποία συντάχθηκε στις 30 Ιουνίου 1866 διέθεσε χρήματα για την ανέγερση και την απρόσκοπτη λειτουργία Παρθεναγωγείου, όπως και για την ενίσχυση του Ελληνικού Σχολείου της Κώ³⁹⁵. Ο διαθέτης ήταν στενά συνδεδεμένος με την Εκκλησία, πιστός χριστιανός και όπως προκύπτει από την αναφορά στην διαθήκη του στην «ὁμοούσιον καί ἀδιαίρετον Τριάδα» και «εἰς τήν ἄλλην ζωήν», βαθιά επηρεασμένος από την χριστιανική κοσμοθεωρία και ίσως παρακινούμενος από το ιερατείο στην ενέργεια του αυτή. Ομοίως και η Θάλεια Μ. Παρθενιάδου με τη διαθήκη της, η οποία συντάχθηκε στις 18 Ιουνίου 1898 διέθετε χρήματα για την ανέγερση κτιρίου που θα στέγαζε το νηπιαγωγείο της Κω στη μνήμη της κόρης της Αργυρώς, για την ενίσχυση των σχολών του νησιού, ώστε να φοιτούν αδαπάνως οι άποροι μαθητές και μαθήτριες παράλληλα με τις δωρεές για την ανέγερση του ναού του Αγίου Αντωνίου και της μητροπόλεως του νησιού³⁹⁶.

Η αγαστή σχέση των προκρίτων και των δημογερόντων με τον κλήρο του νησιού μαρτυρείται και από το γεγονός ότι η επιθυμία του Παντελόγλου έγινε πραγματικότητα χάρις στη δραστηριότητα του μητροπολίτη Κώου Γερμανού, ο οποίος δανείστηκε τα χρήματα του διαθέτη που προορίζοντο για την ανέγερση νοσοκομείου και αποπεράτωσε το κτίριο του Παρθεναγωγείου³⁹⁷. Ο Μητροπολίτης Γερμανός

ενδιαφέρθηκε για τη διάδοση και τη στερέωση της λειτουργίας των Σχολείων του νησιού. Το κυριώτερο εμπόδιο στη λειτουργία των Σχολείων σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου ήταν τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν, τα οποία υποχρέωναν πολύ συχνά τον επικεφαλής ιεράρχη ή τη δημογεροντία να αναστείλει τη λειτουργία τους. Για το λόγο αυτό ο μητροπολίτης Γερμανός προκειμένου να εξασφαλίσει την οικονομική τους αυτάρκεια εισήγαγε την πληρωμή διδάκτρων εκ μέρους των μαθητών των σχολείων με διαβαθμισμένη ανά τάξη και σχολείο καταβολή χρημάτων³⁹⁸. Το ίδιο καθεστώς πληρωμής των εισιτηρίων των μαθητών ίσχυσε και στη Ρόδο, προφανώς με την πρωτοβουλία του ίδιου του ιεράρχη, μητροπολίτη Κω Γερμανού, ο οποίος μετά την Κω διετέλεσε μητροπολίτης Ρόδου³⁹⁹.

Έτερο μέτρο ήταν η καθιέρωση συνδρομητών των Σχολείων, οι οποίοι κατέβαλλαν το αντίτιμο κάποιων διδάκτρων προκειμένου να εξασφαλισθεί η κάλυψη των εξόδων του σχολείου⁴⁰⁰.

Το μέτρο αυτό ήταν απόρροια του χριστιανικού πνεύματος της ελεημοσύνης και της βοήθειας προς τους πτωχούς και δεν αφορούσε μέτρο καθολικής συμπεριφοράς για τη μόρφωση των ελληνοπαίδων. Οι εισφορές των *«εὐπόρων πολιτῶν καὶ γονέων»* αποφασίστηκε να χορηγούνται *«ἕως οὗ εὐρεθῶσι πόροι ἀσφαλεῖς πρὸς συντήρησιν τῶν Σχολείων»*, δηλαδή το Συνέδριο της Κω υπό την προεδρία του μητροπολίτη Γερμανού θεωρούσε το μέτρο της καταβολής διδάκτρων εκ μέρους των μαθητών ως μέτρο προσωρινό, το οποίο θα αίρετο όταν θα εξασφαλιζοντο *«πόροι ἀσφαλεῖς πρὸς συντήρησιν τῶν σχολείων»*⁴⁰¹. Η εισφορά των ευπόρων ελλήνων υπέρ των σχολείων ανεξάρτητα από τη φοίτηση ή μη τέκνων τους εις αυτά ήταν σύνηθες φαινόμενο, όπως προκύπτει και από τη λειτουργία του ελληνικού Σχολείου της Καλύμνου το 1864 *«διὰ τῆς μικρᾶς τινός βοηθείας πρὸς τό Κοινόν ἐκ μέρους τῶν εὐπορωτέρων»*, δηλαδή με τη χορηγία προς το ταμείο του Κοινού εκ μέρους των ευπορωτέρων Καλυμνίων⁴⁰². Οι εισφορές των λαϊκών μελών της κοινότητας υπέρ των Σχολείων της Κω ήταν αποτέλεσμα της συναποφάσεως του Ιερατείου με τα λαϊκά μέλη του Συνεδρίου του νησιού ως έκφραση της αгаστικής τους συνεργασίας, ενώ στην Κάλυμνο ήταν απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της Δημογεροντίας στην οποία πρωτοστατούσε το λαϊκό στοιχείο. Τούτο γίνεται περισσότερο φανερό από το γεγονός της εισφοράς χρημάτων από τις εκκλησίες της Κω υπέρ των Σχολείων του νησιού, όταν τα ως άνω μέτρα δεν τελεσφόρησαν και αποτελεί απόδειξη των συμπληρωματικών ρόλων της Εκκλησίας και των λαϊκών μελών της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κω.

Το Συνέδριο της Κω στη συνεδρίαση του της 12ης Ιανουαρίου 1869 διαπίστωσε *«ἔλλειμμα σημαντικόν ἐκ τοῦ ὅλου ἀπαιτουμένου ποσοῦ πρὸς συντήρησιν τῶν Σχολείων»*, δηλαδή ο προϋπολογισμός των δαπανών για τη συντήρηση και τη λειτουργία των σχολείων το 1869 ήταν ελλειμματικός. Τούτο οδήγησε στη λήψη μέτρων, όπως ήταν το άνοιγμα καταλόγου *«συνδρομῶν τῶν Σχολείων ἀρρένων τε καὶ θηλέων»*,

η ετήσια καταβολή 1.000γροσίων εκ μέρους «*τοῦ ταμείου τοῦ Συμβουλίου τῆς μητροπόλεως εἰς τό ταμείον τῶν Σχολείων*», η περιφορά δίσκων «*ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Ἁγίου Νικολάου και τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς κατά τάς σημαντικὰς ἐορτάς ἐπ' ὠφελεία τῶν Σχολείων*» και τέλος η μείωση των μισθῶν των δύο δασκάλων ἀπό τους οποίους ζητήθηκε «*νά δεχθῶν ἐκπεσμόν τοῦ ἄχρι τοῦδε μισθοῦ των*» ἐξ αιτίας «*τῆς στενοχωρίας τοῦ ταμείου*»⁴⁰³. Η συνεργασία και η συνδιοίκηση των εκπαιδευτικῶν θεμάτων της νήσου Κω ἀπό τους προεστούς, τους δημογέροντες και το ιερατεῖο και η ἀπό κοινού αναζήτηση λύσεων στα αναφύομενα προβλήματα ἦταν ἀπόλυτη. Το Συνέδριο της νήσου Κω ἦταν ἓνα διοικητικό σῶμα μεικτῆς σύνθεσης αποτελούμενο ἀπό λαϊκούς και κληρικούς, ὑπό την προεδρία του μητροπολίτη Κω το οποίο ἐπιλαμβάνετο ὅλων των θεμάτων⁴⁰⁴. Εκεί συναποφασίζοντο οἱ χειρισμοί και οἱ λύσεις κάθε προβλήματος⁴⁰⁵.

Το Συνέδριο στη συνεδρίαση του της 15 Ιανουαρίου 1869 διόρισε ἐπιτροπή «*ἐκ τῶν κ. Ἁ. Θυμανάκη και Γ. Ἰωαννίδου προς σύνταξιν κανονισμοῦ ἀφορῶντος τόν διοργανισμόν τῶν σχολείων*», η οποία σε συνεργασία με τους δασκάλους θα υπέβαλλε τις προτάσεις της «*εἰς τήν ἔγκρισιν τοῦ Συνεδρίου*»⁴⁰⁶.

Η σύνταξη του Κανονισμοῦ μολοντί ἦταν ἀρμοδιότητα ἐπιτροπῆς αποτελούμενης μόνο ἀπό λαϊκά μέλη, ἐπειδή η τελική του ἔγκριση ἐτέθει ὑπό την κρίση του Συνεδρίου «*ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Μητροπόλεως*», με προεδρεύοντα τον μητροπολίτη του νησιού πρέπει να θεωρηθεῖ ως προϊόν της συνεργασίας λαϊκῶν - κληρικῶν δεδομένου μάλιστα του χώρου ὅπου θα γινόταν η συζήτηση και η ἔγκριση του και του προεδρεύοντα της συνεδριάσεως⁴⁰⁷. Εξ ἄλλου η λειτουργία των σχολείων σύμφωνα με τις διατάξεις Σχολικῶν Κανονισμοῦ, με ἀκριβή ὀρισμό ἀρμοδιοτήτων και καθορισμένες ὑπευθυνότητες και η πρόβλεψη ἐσόδων για τη συντήρησή τους ἦταν ἀποτέλεσμα του ενδιαφέροντος και της δραστηριότητας του μητροπολίτη Κω Γερμανοῦ Καβακόπουλου. Ο Καβακόπουλος εἶχε μεριμνήσει να συμμετέχουν στον καταρτισμό του εκπαιδευτικοί τους οποίους ο ἴδιος εἶχε νομιμοποιήσει και εἶχε διορίσει στα σχολεία του νησιού και συνεπῶς ἦταν μέλη της ἀπολύτου ἐπιτροπῆς του⁴⁰⁸. Ο κανονισμός αὐτός καθόρισε τη λειτουργία των σχολείων της Κω ἐπὶ μακρόν καθῶς στις 5 Μαρτίου του 1886 ἐπὶ ἀρχιερατείας του Κῶου Παύλου ἐπανατυπώθηκε ἀπαράλλακτος⁴⁰⁹. Ὅπως προκύπτει ἀπό τις διατάξεις του το Συνέδριο ἀσκούσε καθοριστικό ἔλεγχο ἐπὶ της λειτουργίας των Σχολείων. Εκείνο διόριζε τις Σχολικές Ἐφορίες, τις οποίες ἔλεγε τόσο κατά τη διάρκεια της θητείας τους, ὅσο και μετά το πέρασ της με τον ἔλεγχο των πεπραγμένων τους ἀπό εἰδικά διορισμένη ἀπό το Συνέδριο Ἐλεγκτική Ἐπιτροπή. Η Ἐπιτροπή αὐτή κατόπιν του σχετικῶν ἐλέγχου υπέβαλλε την ἐξελεγκτική της ἐκθεση προς το Συνέδριο⁴¹⁰.

Η ἀγαστή συνεργασία κληρικῶν και λαϊκῶν στην Κω ἐδράζεται στην προσωπικότητα του μητροπολίτη Γερμανοῦ και στην προσήλωση των τοπικῶν ἀρχῶν στις

παραδοσιακές αξίες της θεοκρατικής κοινωνίας του νησιού, η οποία φαίνεται πως άργησε να επηρεαστεί από τις ιδέες του Διαφωτισμού⁴¹¹. Στον Κανονισμό λειτουργίας των σχολείων της Κω στο Γ' Κεφάλαιο περί εξετάσεων στο Α' άρθρο αναφέρεται ως «*ἐπέτειος ἑορτῆ τῶν σχολείων*» η γιορτή των τριών Ιεραρχών, ενώ παλαιότερα και συγκεκριμένα την 18 Ιανουαρίου 1843 ο αρχιεπίσκοπος Κω Κύριλλος είχε ορίσει την προσωπική του εόρτιο ημέρα, δηλαδή την «*ἑορτὴν τῶν Ἁγίων Ἀθανασίου και Κυρίλλου*» ως ημέρα εορτασμού των Γραμμάτων, κατά την οποία τελίτο Θεία Λειτουργία και μνημονεύοντο τα ονόματα των συνδρομητῶν των Σχολείων της Κω. Η αλλαγή της εορτίου ημέρας και ο ορισμός της την ημέρα εορτασμού των Τριῶν Ιεραρχῶν, ὅπως και στα υπόλοιπα σχολεία του Ελληνισμού, μας οδηγεί στο συμπέρασμα της επαφῆς των επικεφαλείς των Σχολείων της Κω και του επηρεασμού των εκπαιδευτικῶν επιλογῶν τους ἀπὸ τις ἀντίστοιχες ἐπιλογές των σχολείων του ἐλεύθερου Ελληνικῶ Κράτους και της δούλης Ελλάδος και της ἀπομάκρυνσῆς τους ἀπὸ τις ἐπιλογές τοπικῆς ἐμβέλειας του παρελθόντος⁴¹². Στην Κάλυμνο η εορτή των Τριῶν Ιεραρχῶν καθιερώθηκε ως ημέρα εορτασμού των Σχολείων με την υπ' αριθμό 26 πράξη της Σχολικῆς Εφορείας της 19 Ιανουαρίου 1890⁴¹³. Ἐνῶ ο διοργανισμός που καθόριζε τη λειτουργία του σχολείου που ἴδρυσε το 1838 ο ἐπίσκοπος Ἀριστείας Μητροφάνης στο 5ο Ἄρθρο του πρόβλεπε την τέλεση Ἀρχιερατικῆς λειτουργίας την ημέρα εορτασμού των Τριῶν Ιεραρχῶν και την Κυριακή της Ὀρθοδοξίας, κατὰ τη διάρκεια των οποίων ἔπρεπε να μνημονεύονται «*οἱ κτίζοντες καί συνδρομητές τῆς σχολῆς*»⁴¹⁴.

2. Οἱ Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητες.

Το εκπαιδευτικὸ ἀγαθὸ παρεχόταν στους ἐλληνοπαίδες ἕως το 1836 κατὰ τρόπο ἀσυντόνιστο με το Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο και τις κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς να παραμένουν ἀσύνδετες, χωρὶς κεντρικὴ καθοδήγηση και ἀναφορά⁴¹⁵. Το 1836 ἐκδηλώθηκε η πρώτη προσπάθεια συλλογικῆς διοίκησης και δόμησης ἐνός διοικητικῶ δικτύου, το οποίο με επικεφαλῆς το Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο και διακλάδωση Ἐκκλησιαστικῆς Επιτροπῆς σε ὅλο το γεωγραφικὸ χώρο της ἐξάπλωσης του χριστεπώνυμου πληρώματος προσπάθησε να ἐπιβάλλει ἕνα ομοιόμορφο σύστημα ἐκπαίδευσης στα κοινοτικὰ σχολεία⁴¹⁶. Ἀκολούθησε ο Κανονισμός των Ἀλληλοδιδασκτικῶν και Ἐλληνικῶν Σχολείων του 1846 και ο Διοργανισμός συνεστημένων ἢ συστηθησομένων Ἐλληνικῶν Παρθεναγωγείων το 1851, οἱ Γενικοὶ Κανονισμοὶ περὶ διευθετήσεως των ἐκκλησιαστικῶν και ἐθνικῶν πραγμάτων των ὑπὸ τον Οικουμενικὸν θρόνον Ὀρθόδοξων υπηκόων του Σουλτάνου (1860-1862)⁴¹⁷. Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, μετὰ τη δημοσίευση του Χάττι - Χουμαγιούν το 1856 και την συμμετοχὴ των λαϊκῶν στα κοινὰ του millet συγκροτήθηκε το Διαρκῆς Ἐθνικὸ Μικτὸ Συμβούλιο το Μάρτιο του 1862 και τον Ιούνιο του ἴδιου

έτους συστήθηκε πενταμελής μικτή ελεγκτική επιτροπή για την οργάνωση, τη λειτουργία και την αναβάθμιση της Μεγάλης του Γένους Σχολής⁴¹⁸. Ακολουθεί το Φεβρουάριο του 1864 ο διορισμός από το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο μικτής επταμελούς Επιτροπής επί της Δημόσιας διοίκησης⁴¹⁹. Το 1873 η Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο συγκροτούν την Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή με έδρα το Πατριαρχείο, πρόεδρο τον Οικουμενικό Πατριάρχη και μέλη τρεις κληρικούς και τρεις λαϊκούς⁴²⁰. Η Επιτροπή αυτή απεικόνιζε την επίσημη έκφραση της συμμετοχής του λαϊκού στοιχείου στη διοίκηση των εκπαιδευτικών θεμάτων του ελληνορθόδοξου millet σε ανώτατο διοικητικό επίπεδο καθώς αποτελεί κατά το Άρθρο 16 του Κανονισμού την «*άνώτατη αρχή αντιπροσωπεύουσα τήν Α.Θ. Παναγιότητα τόν Οικουμενικόν Πατριάρχη, εις πάντα τά ἀφορῶντα τήν παιδείαν, πρόν ἦν ἔχουσι τήν ἀναφοράν πᾶσαι αἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ὀρθόδοξοι Σχολαί, Εφορίαι καί αἱ περί Σχολῶν Ἀδελφότητες*». Το μοντέλο της μικτής διοίκησης των εκπαιδευτικών θεμάτων διαχέεται χάριν του Χαττ-ι-Χουμαγιούν και της οικονομικής ανάπτυξης των ελληνικών κοινοτήτων σε όλη την έκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας με σημαντική συνιστώσα του τις φιλεκπαιδευτικές αδελφότητες. Η ίδρυση φιλανθρωπικών και φιλεκπαιδευτικών συλλόγων και αδελφοτήτων από τους ελληνορθόδοξους την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ αποτέλεσε νεωτεριστική έκφραση συλλογικής δράσης άγνωστη ως τότε στον οθωμανικό χώρο⁴²¹.

Οι δυσμενείς συνθήκες ζωής, οι κίνδυνοι από τις επιδρομές των πειρατών και διάφορων ληστρικών ομάδων, οι κατά καιρούς αυθαιρεσίες τούρκων αρχηγών και αρχηγίσκων αφενός και η δυνατότητα μετακίνησης εκτός του τόπου διαμονής, οι νέες ευκαιρίες εμπορικών συναλλαγών που δημιούργησε η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) αφετέρου, ευνόησαν τη μετακίνηση πληθυσμών εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα τούτου υπήρξε η δημιουργία πολυπληθών παροικιών των υποτελών Ελλήνων κυρίως στα παράλια της Μικράς Ασίας. Ιδιαίτερα οι κάτοικοι της Δωδεκανήσου συνέπτυξαν παροικίες στην Κωνσταντινούπολη, η οποία είχε καταστεί οικονομικό και πνευματικό κέντρο των υποτελών στους οθωμανούς Ελληνορθόδοξων, στη Σμύρνη, στο Πορτ Σάιδ, στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο. Οι παροικίες αυτές κατέστησαν πολυπληθέστερες μετά το 1869, όταν η οθωμανική κυβέρνηση κατάργησε τα προνόμια, εγκαθίδρυσε τουρκικές αρχές στα νησιά, αλλά κυρίως επέβαλε απεχθείς φόρους οι οποίοι «*ἀπορρόφησαν πᾶσαν ἰκμάδα αὐτῶν*». Τα μέτρα αυτά και η οικονομική δυσπραγία που ακολούθησε εξανάγκασαν ένα σημαντικό τμήμα από τους κατοίκους τους να απέλθουν στην ξένη για τον προσπορισμό των βιοτικών αναγκών⁴²².

Οι παροικίες αυτές διατήρησαν στενή επαφή με το γενέθλιο τόπο των μελών τους, αναπτύχθηκαν οικονομικά και τα μέλη τους αναδείχτηκαν κοινωνικά

αποκτώντας ισχύ και προβολή και εκτός των ορίων τους στο ευρύτερο κρατικό περιβάλλον της χώρας που εγκαταστάθησαν⁴²³. Η οικονομική ευμάρεια και η κοινωνική καταξίωση των Ελλήνων παροίκων απόκτησε έκφραση και διάυλο αρωγής προς τους ομογενείς των εστιών τους με τη δημιουργία φιλεκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών συλλόγων. Οι σύλλογοι αυτοί αναπτύχθηκαν και εξαπλώθηκαν σε όλο τον Ελληνισμό το 19ο αιώνα και ήταν δημιουργήματα εύπορων και εγγράμματων Ελλήνων, οι οποίοι παρακινούμενοι ως επί το πλείστον από εκπρόσωπους της Εκκλησίας ίδρυσαν και συντηρούσαν συλλόγους αρωγούς στις εκπαιδευτικές, στις εκκλησιαστικές και στις κοινοτικές ανάγκες των χωριών τους, αλλά και βοήθειας σε άπορους και αναξιοπαθούντες συμπατριώτες τους⁴²⁴. Χαρακτηριστικά το 2ο άρθρο του Κανονισμού της «*ἐν Καίρω Ἀδελφότητος*» των Λερίων ανέφερε ως κύριο σκοπό του συλλόγου αυτού την «*ἐνίσχυσιν τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων τῆς Λέρου*» επιπρόσθετα δε τη βοήθεια προς κάθε Λέριο ο οποίος ήταν άπορος, ανίκανος να εργαστεί, ενώ ως γενικότερο σκοπό του πρόβλεπε τη μέριμνα για κάθε κοινοφελές έργο στο νησί της Λέρου⁴²⁵. Σύμφωνα με το άρθρο 16 του Κανονισμού της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής «*αἱ περί Σχολῶν Ἀδελφότητες αἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου*» είχαν σημείο αναφοράς την Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, η οποία αντιπροσώπευε τον Οικουμενικό Πατριάρχη⁴²⁶. Η θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου είναι διατυπωμένη από τον Πατριάρχη Γρηγόριο στον Κανονισμό της εν Κωνσταντινουπόλει Κεντρικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος⁴²⁷. Ο Γρηγόριος αφού αποφαινεται ότι «*τά δυσχερέστατα διά τοῦ συνεταιρισμοῦ... πάνυ εὐμαρῶς κατορθωθέντα καί ἀκμάσαντα*» θεμελιώνει θεολογικά τη συγκρότηση των Αδελφοτήτων και την θεϊκή ευλογία των συμμετεχόντων σ' αυτές με την παράθεση σχετικών αποφθεγμάτων του Θείου Λόγου⁴²⁸. Επομένως η συγκρότηση Αδελφοτήτων και συλλόγων ήταν χριστιανικό καθήκον και θεάρεστο έργο. Αντιστοίχως οι πολέμιοι των προσπαθειών αυτών ήταν υπόλογοι «*ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν ἔργων ἐτάσεως*»⁴²⁹. Το ιερατείο όπως φαίνεται και από την επιστολή των αποδήμων Λερίων στην Κωνσταντινούπολη του μητροπολίτη Αριστείας Μητροφάνη και των Νικήτα Μιχ. Σταραβέρου, Κωνσταντίνου Μιχαήλ, Νεόφύτου Φ. Πιτζάνη προς τους εντοπίους συμπατριώτες τους της 15 Μαρτίου 1838, ευνοούσε τη συλλογική εργασία και έκφραση στα εκπαιδευτικά θέματα, καθώς όπως ανέφερε σε αυτήν σε ότι «*ἀφορᾶ τήν πρόοδον τῆς σχολῆς καί τοῦ Διδασκάλου τήν ἄνεσιν*» θα επιτυγχάνετο με ομόθυμη συνεργασία εάν «*εἴμεθα ὅλοι Ἐν σῶμα καί μία ψυχῇ*»⁴³⁰. Η νέα αυτή μορφή συλλογικής δραστηριότητας των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας ενισχύθηκε και από το μεταρρυθμιστικό πνεύμα της περιόδου του Τανζιμάτ (1839 - 1876) με τα δύο διατάγματα του Γκιούλ Χανέ Χαττ-ι Σερίφ (1839) και του Χαττ-ι Χιουμαγιούν (1856). Το 1890 η οθωμανική διοίκηση με νόμο απαιτούσε την έκδοση

ειδικής άδειας από το υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων προκειμένου να συσταθεί και λειτουργήσει κάποιος σύλλογος ή αδελφότητα⁴³¹. Προφανώς οι σύλλογοι που δραστηριοποιούνται ως τότε στην οθωμανική επικράτεια στερούντο επίσημης κυβερνητικής αναγνώρισης μολοντί λειτουργούσαν μέσα στο πλαίσιο των νόμων της οθωμανικής διοίκησης και κάποιοι εξ αυτών είχαν επίτιμα μέλη άτομα της οικογένειας του Σουλτάνου⁴³². Η λειτουργία των συλλόγων αυτών καθοριζόταν από τις διατάξεις των καταστατικών τους και αποσκοπούσε στην ίδρυση σχολείων όπου δεν υπήρχαν, στην ανάπτυξη όσων σχολείων ήδη λειτουργούσαν με την αύξηση του αριθμού του εκπαιδευτικού τους προσωπικού⁴³³. Η ίδρυσή τους υπαγορεύτηκε από τις αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες των Ελληνορθόδοξων. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' αιτιολόγησε την ίδρυση της Κεντρικής Αδλεφότητος ως αναγκαίας λόγω της αυξήσεως «*τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἔθνους*» και της ανεπάρκειας των εκπαιδευτικῶν δομῶν να ανταποκριθούν σ' αυτές με πληρότητα⁴³⁴.

Η αρωγή προς τα νησιά καταγωγής σε όσες περιπτώσεις στερούντο συλλόγων διοχετευόταν από επιτροπές πληρεξουσίων ομογενῶν, οι οποίες ενεργούσαν κατ' εντολή των συμπατριωτῶν τους. Τούτο συνέβη το 1843, όταν οι δημογέροντες και το ιερατείο της Πάτμου ὄρισαν τους ομογενεῖς τους στην Κωνσταντινούπολη μητροπολίτη Νεαπόλεως Παρθένιο Μαζαράκη και τους λαϊκούς Π. Κεφαλιάνο και Ιωάννη Γκίλη ως πληρεξουσίου τους προκειμένου να ελέγξουν τα περιουσιακά τους στοιχεία, τα οποία διαχειρίζετο η συντεχνία των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη. Σε άλλες περιπτώσεις ήταν από προσωπική τους πρωτοβουλία, κυρίως όταν κατέστη ορατή στους πλούσιους ομογενεῖς η ευεργετική επίδραση της παιδείας και επομένως η αναγκαιότητά της στη βελτίωση της ζωῆς των Ελλήνων και στην προοπτική εθνικής αποκατάστασης των υποτελῶν στους οθωμανοὺς τμημάτων του Ελληνισμού. Ενδεικτική τούτων είναι η επιστολή του ομογενῆ Γεώργιου Σάββα προς τους Δημογέροντες και τους Επιτρόπους της Σχολῆς της Πάτμου, όπου ανέφερε ότι «*ἡ Ἑλλάς σήμερον ἀνάγκην ἔχει φῶτων καὶ χωρὶς τούτων μηδὲν δύναται κατορθῶσαι*»⁴³⁵. Με τη δράση τους αυτή χάριν των οικονομικῶν τους ενισχύσεων και της φροντίδας τους για τη στελέχωση και τον εξοπλισμὸ με εποπτικὸ υλικὸ ιδρύθηκαν σχολεῖα στα νησιά της Δωδεκανήσου, τα οποία λειτούργησαν στους τόπους καταγωγῆς των δωρητῶν και συνήθως περάτωσαν τον κύκλο των εργασιῶν τους με την παύση της οικονομικῆς αρωγῆς των αποδήμων εξαιτίας της αδυναμίας χρηματοδότησης τους από τους γηγενεῖς και τις κοινότητες τους. Ὅπως χαρακτηριστικὰ αναφέρει ο Κ. Ν. Φραγκούλης για το Φιλεκπαιδευτικὸν σύλλογον των Κασίων «*ἡ Πρόοδος*», «*ἄνευ τοῦ συλλόγου τούτου, ἴσως οὐχὶ ἅπαξ αἱ θύραι τῶν Σχολῶν μας θὰ ἔκλειον*»⁴³⁶.

Σύλλογοι με ενδιαφέρον και δραστηριότητα εκπαιδευτικῆς φύσεως ιδρύθηκαν και εντός των κοινοτήτων, ὡπως ἐπίσης και στην επικράτεια του ελεύθερου Ελληνικῆς κράτους, προς το τέλος δε της οθωμανικῆς ἐξουσίας ἐπὶ των νησιῶν της Δωδεκανήσου

στις αρχές του 20ου αιώνα και στις παροικίες των νησιωτών στις Η.Π.Α., όταν πλέον το μεταναστευτικό ρεύμα κατευθύνθηκε προς τη χώρα αυτή⁴³⁷. Μια άλλη κατηγορία συλλόγων οι οποίοι προσέτρεξαν αρωγοί στις εκπαιδευτικές ανάγκες των υπόδουλων τμημάτων του Ελληνισμού και εν προκειμένω της Δωδεκανήσου υπήρξαν οι σύλλογοι οι οποίοι ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα του νέου Ελληνικού κράτους την Αθήνα, με την ενεργό υποστήριξη των υπουργείων Παιδείας και Εξωτερικών. Με την ενθάρρυνση, έγκριση και καθοδήγηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των κατά τόπους ιεραρχών ή την υποστήριξη του ελεύθερου Ελληνικού κράτους οι σύλλογοι αυτοί πρόσφεραν εθνικό έργο. Συνέβαλαν αφενός μεν στη σύσφιξη των σχέσεων των μελών τους και στην κραταίωση του κοινωνικού τους ιστού, αφετέρου στην ανάπτυξη και στην καλλιέργεια εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων και συντήρησαν την ελπίδα της εθνικής αποκατάστασης των υποτελών στους οθωμανούς περιοχών του Ελληνισμού, συνδέοντας την Παιδεία με τη συσπείρωση των δυνάμεων των Ελληνορθόδοξων και εντέλει την ύψωση του γένους σε εγγράμματη κοινότητα με συνείδηση εθνικής ταυτότητας⁴³⁸.

Ιδιαίτερες περιπτώσεις συλλογικής έκφρασης με πεδίο αναφοράς την εκπαίδευση και τον πολιτισμό αποτέλεσαν τα Αναγνωστήρια Σύμης «η Αίγλη» και Καλύμνου «Αι Μούσαι». Το Αναγνωστήριο της Σύμης «η Αίγλη» ιδρύθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου του 1872 με σκοπό τη «διάδοσιν παντός καλού» και ειδικότερα την ανάπτυξη της Εκπαίδευσης⁴³⁹. Για το σκοπό αυτό ένταξε στις δραστηριότητές του τη διδασκαλία μαθημάτων ανθρωπολογίας, λαογραφίας, ιστορίας, ερμηνείας του Ευαγγελίου, συνέστησε βιβλιοθήκη και προσήλθε αρωγός στη λειτουργία των σχολείων της Σύμης. Το Αναγνωστήριο «η Αίγλη» είχε αναπτύξει στενές σχέσεις συνεργασίας με άλλους συναφείς συλλόγους όπως το Φιλολογικό σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, το σύλλογο «Παρνασσός» στην Αθήνα, το σύλλογο προς διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων, το φιλεκπαιδευτικό σύλλογο της Σμύρνης «ο Όμηρος»⁴⁴⁰. Το αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι» ιδρύθηκε το 1904 από Καλυμνίους εκ των οποίων έξι ήταν εκπαιδευτικοί, με σκοπό την τόνωση της πνευματικής ζωής και την ανύψωση του μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου του λαού της Καλύμνου⁴⁴¹. Το Αναγνωστήριο «Αι Μούσαι» στεγάστηκε σε ιδιόκτητο εντευκτήριο με τη φροντίδα της Δημογεροντίας της Καλύμνου, απέκτησε πλούσια βιβλιοθήκη και ο κύκλος των δραστηριοτήτων του περιλάμβανε διαλέξεις, συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις και άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Το Αναγνωστήριο «η Αίγλη» στεγάστηκε χάριν της δωρεάς οικήματος από τον εμποροπλοίαρχο Γεώργιο Ιωαννίδη, ο οποίος διέθεσε με τη διαθήκη του 1.200 γρόσια για την αγορά βιβλίων για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του⁴⁴².

Από τις διασωθείσες έγγραφες πηγές προκύπτει ότι φιλεκπαιδευτικούς - φιλανθρωπικούς συλλόγους είχαν αποκτήσει τα νησιά Λέρος, Κως, Νίσυρος, Τήλος,

Ρόδος, Κάσος. Οι περισσότεροι από τους συλλόγους αυτούς ιδρύθηκαν με παρακίνηση του κλήρου και τελούσαν υπό τον έλεγχο και τη συνεχή καθοδήγηση του. Ο έλεγχος του ιερατείου επί των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων εξασφαλιζόταν με τη συμμετοχή ιερωμένων, συνήθως του μητροπολίτη στον οποίο υπαγόταν ο τύπος καταγωγής των μελών εκάστου συλλόγου ή κάποιου εξουσιοδοτημένου αντιπροσώπου του, ως επικεφαλής προέδρου του Δ.Σ. και «τῆς ὅλης Ἀδελφότητος» με ευρείες αρμοδιότητες, οι οποίες τον καθιστούσαν απόλυτο κυρίαρχο κάθε αποφάσεως ή ενεργείας του. Ενδεικτικά της εξουσίας του ιερατείου επί του Δ.Σ. των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων είναι τα άρθρα 20 και 21 της «Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητος ἡ Νίσυρος» των παρεπιδημούντων Νισυρίων στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴³. Τα άρθρα αυτά έχουν ως εξής:

«ΑΡΘΡΟΝ 20. Φυσικῶς Πρόεδρος ἔστιν ὁ κατὰ καιρόν Μητροπολίτης Ρόδου, ἀλλὰ διηνεκῶς ἀπόντος ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ, ἐκλέγεται νεύσει ἐκείνου εἰς ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἀδελφότητος Πρόεδρος ἐπί τριετίαν, ἐπιφυλάσσεται δέ ὁ Μητροπολίτης τό δικαίωμα τοῦ ἐπικυροῦν τόν διορισμόν ἢ μή τοῦ ἐκλεγέντος.

ΑΡΘΡΟΝ 21. Καθήκοντα τοῦ Προέδρου: α) συγκαλεῖ τήν ἀδελφότητα, ὡς καί τήν ἐπιτροπήν εἰς τακτικάς καί ἐκτάκτους συνεδριάσεις, β) διευθύνει τας συζητήσεις, γ) παραχωρεῖ τῷ αἰτοῦντι τόν λόγον, καί τίθησιν εἰς ψηφοφορίαν τά ζητήματα, δ) ἐπαναφέρει εἰς τάξιν τόν παρεκτρεπόμενον καί ἐν ἀνάγκῃ διαλύει τήν συνεδρίασιν, ε) ὑπογράφει μετὰ τοῦ Γραμματέως, ἐκτός τῶν πρακτικῶν τῆς τε Ἀδελφότητος, καί τῆς διοικουμένης ἐπιτροπῆς, τὰς ἐπιστολάς, τὰ ἐνδεικτικά τῆς χρηματικῆς λήψεως, τὰ διπλώματα, καί πᾶν ἄλλο ἔγγραφον τῆς ὑπηρεσίας, στ) εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον συγκοινωνίαν μετὰ τοῦ Μητροπολίτου περί τῶν καθ' ἕκαστα ἐν γένει τῆς Ἀδελφότητος». Ὅπως προκύπτει ἀπό τίς διατάξεις αὐτές του καταστατικού τῆς «Φιλεκπαιδευτικῆς Ἀδελφότητος ἡ Νίσυρος» ὁ ἐκάστοτε μητροπολίτης Ρόδου διοικούσε τήν Ἀδελφότητα, λόγω ἀδυναμίας τῆς φυσικῆς του παρουσίας στήν ἐδρα τῆς στήν Κωνσταντινούπολη, με ἀντιπρόσωπό του τόν ὁποῖο ὀρίζε στή θέση τοῦ προέδρου τοῦ Δ.Σ. Ὁ ἀντικαταστάτης του ἦταν σε ἀμεση ἐπαφή μαζί του, τόν ἐνημέρωνε γιά ὅλα τὰ θέματα που ἀφορούσαν τήν Ἀδελφότητα καί κατὰ λογική συνέπεια δεχόταν τίς ὁδηγίες καί ἐντολές του, με τίς ἐνδεδειγμένες λύσεις καί τίς προτεινόμενες ἐνεργειές του. Στό Ἀναγνωστήριον τῆς Σύμης «ἡ Αἴγλη», ὁ μητροπολίτης τῆς Ρόδου Συνέσιος κατεῖχε τή θέση τοῦ ἐπιτίμου προέδρου, ἡ ὁποία του παρείχε τή δυνατότητα νά ἔχει πλήρη γνώση καί τόν ἐλεγχό τῆς δραστηριότητάς του⁴⁴⁴.

Οι αρμοδιότητες του προέδρου του Δ.Σ. ήταν ευρύτατες και καθοριστικές για τις εργασίες του. Κατά το άρθρο 21 συνοψίζοντο στη σύγκλιση της Αδελφότητος και της Επιτροπῆς σε τακτικές και ἐκτάκτες συνεδριάσεις, στή διεύθυνση τῶν συζητήσεων, στήν παραχώρηση τοῦ λόγου σε κάποιον καί στήν τοποθέτηση τῶν θεμάτων σε ψηφοφορία, στή διάλυση τῆς συνεδρίασης καί στήν ἐπαναφορά κάθε παρεκτρεπόμενου στήν τάξη. Ἐπιπλέον ὁ πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. συνυπέγραφε με τὸ γραμματέα τοῦ Δ.Σ. τὰ

πρακτικά των συνεδριάσεων της Αδελφότητας και της Διοικούσας Επιτροπής, όπως και τις επιστολές, τις αποδείξεις των οικονομικών συναλλαγών, τα διπλώματα και κάθε άλλο έγγραφο. Πέραν του έμμεσου ελέγχου και της διοίκησης της Αδελφότητας υπό του μητροπολίτη διά του αντιπροσώπου του, το άρθρο 28 του Καταστατικού πρόβλεπε ότι κατά την τακτική συνεδρίαση της Αδελφότητας την ημέρα της Πεντηκοστής συντάσσετο «*περιληπτική Έκθεσις*» των πεπραγμένων, η οποία αποστέλλετο προς έγκριση στο μητροπολίτη της Ρόδου. Ο μητροπολίτης είχε το δικαίωμα να εγκρίνει το Πρακτικό ή να σημειώσει τις παρατηρήσεις και υποδείξεις του κατόπιν δε τούτου συγκαλείτο νέα έκτακτη γενική συνεδρίαση της Αδελφότητας προκειμένου να εξετάσει τις υποδείξεις του μητροπολίτη, ουσιαστικά να τροποποιήσει τους σχεδιασμούς της κατά τη θέλησή του. Τούτο δε συνέβαινε με την «*έν Καΐρω Αδελφότητα τῶν Λερίων*», της οποίας ο Κανονισμός λειτουργίας πρόβλεπε ότι οι εργασίες της δηλαδή οι συνεδριάσεις των Γενικών Συνελεύσεων και του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν εσωτερική υπόθεση των μελών της Αδελφότητας, χωρίς να προβλέπει σε κανένα στάδιο τους την ανάμειξη του ιερατείου ή άλλου εξωσυλλογικού παράγοντα⁴⁴⁵. Η διαφοροποίηση του συλλόγου των Λερίων του Καΐρου από το σύλλογο των Νισυρίων της Κωνσταντινούπολης πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι ο σύλλογος των Λερίων ήταν δημιούργημα των πλουσίων Λερίων εμπόρων του Καΐρου, δηλαδή μιας νέας τάξης αστών, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν υπέρ των εκπαιδευτικών θεμάτων και των γενικών αναγκών των συμπατριωτών και του νησιού καταγωγής τους εκτός του κλίματος του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Αντιθέτως η αδελφότητα των Νισυρίων ήταν δημιούργημα του δραστήριου και δυναμικού μητροπολίτη Ρόδου Γερμανού Καβακόπουλου και επομένως ήταν αναμενόμενη η ανάμειξη του ιερατείου στις εργασίες της Αδελφότητας και ο έλεγχος του επί των αποφάσεών της⁴⁴⁶.

Η ενθάρρυνση των αποδήμων νησιωτών να ιδρύσουν φιλεκπαιδευτικές αδελφότητες στους νέους τόπους της διαμονής τους, όπως και η ενεργός ανάμειξη του ιερατείου στη λειτουργία τους εν συνεχεία, εκπορευόταν από την πίστη της Εκκλησίας στο ρόλο που μπορούσαν να διαδραματίσουν τα Σχολεία με το περιεχόμενο της διδασκαλίας τους στην επιτυχία των σκοπών της. Χαρακτηριστική για την επιδίωξη αυτή της Εκκλησίας είναι επιστολή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίου προς τους προεστούς της Νισύρου με ημερομηνία 19 Ιουνίου 1831 στην οποία κατέγραφε, ότι το εκπαιδευτικό έργο του δασκάλου Κωνσταντίνου Σακελλαρίου αποσκοπούσε στον «*φωτισμό τῶν τέκνων σας*», δηλαδή στη γνώση της αποκαλυμμένης αλήθειας της χριστιανικής πίστης και στην κατά Χριστό ζωή, οι οποίες ωφελούν τον άνθρωπο και του προσφέρουν την «*ὄντως εὐδαιμονία*»⁴⁴⁷. Η κατάσταση της ευδαιμονίας την οποία επαγγέλετο ο Πατριάρχης, προφανώς δεν αφορούσε τον παρόντα επίγειο βίο των υποτελών στους οθωμανούς νισυρίων, πράγμα φυσικά αδύνατο και λόγω της

κατάστασης της υποτελείας υπό την οποία διαβιούσαν. Προφανώς αναφέρετο στις απολαβές της μετά θάνατο ζωής την οποία ευαγγελίζεται η Εκκλησία, οι οποίες προσδιορίζοντο ως η αληθής ευδαιμονία κατά το αληθές αιώνια ζωή σε αντιδιαστολή με τον παροδικό επίγειο βίο. Υπό το πρίσμα αυτό πρέπει να ερμηνευτεί και ο σκοπός της ιδρύσεως της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «η Νίσυρος», ο οποίος περιγράφεται στο πρώτο Άρθρο του καταστατικού της. Κατά το άρθρο αυτό «*Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης η Νίσυρος..., σκοπόν προτίθεται την ύποστήριξιν και προαγωγήν τῆς ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐν Νισύρῳ νεολαίας*». Η ηθική και διανοητική ανάπτυξη της νεολαίας περικλειόταν από τα διδάγματα, το ηθικό περιεχόμενο της Χριστιανικής διδασκαλίας. Το περιεχόμενο και ο στόχος αυτός της Εκκλησίας δικαιολογεί και τις φοβερές κατάρεις τις οποίες εκτόξευε εναντίον όποιου «*μωρού*», κατά το χαρακτηρισμό της, αντιστρατεύετο την ίδρυση και τη λειτουργία των υπό την κηδεμονία της Σχολείων, εξέλιξη την οποία η Εκκλησία θεωρούσε ως πιθανή μόνο αν «*τίς ἐξ ὑμῶν μωραθεῖ*»⁴⁴⁸. Την επίκληση της Θείας κρίσεως και της «*λόγον ἀποδώσεως*» αναφέρει ο Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Κεντρικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος ως ανάχωμα για την απόκρουση εχθρικής βούλησης εναντίον της Αδελφότητος⁴⁴⁹. Οικονομικοί πόροι των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων υπήρξαν οι συνδρομές των μελών τους και οι κατά καιρούς χορηγίες και δωρεές. Το άρθρο 6 του Κανονισμού της «*ἐν Καίρῳ Ἀδελφότητος τῶν Λερίων*» κατέτασσε τις πηγές των εσόδων της σε τακτικές και έκτακτες. Ως τακτικές όριζε τα εισοδήματα από την ετήσια συνδρομή προς την Αδελφότητα των τακτικών μελών και τις προσόδους από τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων της Αδελφότητας, ενώ ως έκτακτες τις δωρεές, τα κληροδοτήματα και «*πᾶσαν ἄλλην οἰασθήποτε φύσεως πρόσοδο*»⁴⁵⁰. Η ετήσια εισφορά του τακτικού συνδρομητή εκκινούσε από τα 50 γρ., ενώ η καταβολή ποσού μικρότερου των 50 γρ. ή οποιουδήποτε άλλου ποσού «*ἐφ' ἅπαξ*» θεωρείτο απλή δωρεά⁴⁵¹.

Οι συντάκτες των καταστατικών των Φιλεκπαιδευτικών Αδελφοτήτων πρόβλεπαν στα άρθρα τους τη χορήγηση τίτλων στους συνδρομητές τους, οι οποίοι ήταν ανάλογοι του ύψους της οικονομικής ενίσχυσης, την οποία χορηγούσαν προς τους συλλόγους και της εν γένει συμβολής τους στην προώθηση των σκοπών τους και αποσκοπούσαν στην προσέλκυση δωρητών και χορηγών. Σημαντικά ήταν και τα έσοδα από την καταβολή οικονομικών ενισχύσεων από τα μέλη των συλλόγων. Στο Αναγνωστήριο της Σύμης η Αίγλη σαράντα από τα σαράντα οκτώ εγγραφέντα ως τακτικά μέλη του ήσαν συνεπή στις οικονομικές τους υποχρεώσεις ήδη από το πρώτο εξάμηνο της λειτουργίας του Αναγνωστηρίου, ενώ σημαντικά ποσά ως οικονομική ενίσχυση κατέβαλαν και τα αντεπιστέλλοντα μέλη γεγονός που συνέβαλε στην οικονομική αυτάρκεια του Αναγνωστηρίου τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του⁴⁵².

Οι τιμητικές διακρίσεις των χορηγών τους προσέδιδαν τους τίτλους του Δωρητή, του

Ευεργέτη, του Μεγάλου Ευεργέτη της Αδελφότητας⁴⁵³. Σχετικά το καταστατικό της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «η Νίσυρος» προέβλεπε τα εξής στο 4ο, 5ο, 6ο, 7ο, και 8ο άρθρο του:

ΑΡΘΡΟΝ 4. Τά μέλη τῆς Ἀδελφότητος εἶσι τακτικά καί ἐπίτιμα. Τακτικά εἶσιν οἱ κατ' ἔτος προσφέροντες δύο ἀργυρούς μεδζιτιέδες, ἢ ἐφάπαξ λίρας τέσσαρας ἀποφερούσας τόκον τήν ἐτησίαν συνδρομήν.

ΑΡΘΡΟΝ 5. Οἱ προσενεγκόντες ἄνω τῶν τεσσάρων ὀθωμανικῶν λιρῶν καλοῦνται δωρηταί ὅτι ἄνω τῶν δέκα εὐεργέται. Μέγας δέ ὁ γενναίαν παρασχών δωρεάν.

ΑΡΘΡΟΝ 6. Επίτιμα μέλη εἶσιν οἱ ὅπωςδήποτε συντελοῦντες εἰς τήν προαγωγήν τοῦ σκοποῦ τῆς Ἀδελφότητος.

ΑΡΘΡΟΝ 7. Ἐν ἐκάστω τῶν τακτικῶν καί ἐπιτίμων μελῶν χορηγεῖται τό προσήκον δίπλωμα ὑπογεγραμμένον ὑπό τοῦ Προέδρου, τοῦ Γραμματέως, καί ἐσφραγισμένον τῇ σφραγίδι τῆς Ἀδελφότητος.

ΑΡΘΡΟΝ 8. Τά ὀνόματα τῶν εὐεργετῶν καί Μεγάλων εὐεργετῶν ἀναγράφονται χρυσοῖς γράμμασιν ἐπί πινάκων ἀνηρημένων ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν συνεδριάσεων⁴⁵⁴».

Ομοίως το άρθρο 7 του Κανονισμού της «ἐν Καΐρῳ Αδελφότητος» των Λερίων πρόβλεπε την απονομή των τίτλων του Δωρητή, του Ευεργέτη, και του Μεγάλου Ευεργέτη σε όποιον κατέβαλε ως δωρεά προς την Αδελφότητα αντιστοίχως τα ποσά 3.000, 8.000 και 20.000 γρόσια, χωρίς να αναφέρει την απόδοση άλλων τιμών ή διακρίσεων προς τα άτομα αυτά⁴⁵⁵. Αλλά και τα άρθρα 3-9 του Καταστατικού του Αναγνωστηρίου Σύμης «η Αίγλη» προέβλεπαν την απόδοση τιμής στους φιλογενείς ομογενείς για τις προσφορές τους στο Αναγνωστήριο με την απονομή των τίτλων του Δωρητού, για όσους προσέφεραν βιβλία ή κάποια άλλα δώρα αξίας έως 5 εικοσαφράγκων, του ευεργέτη για όσους το δώρο κοστολογείτο από 5 έως 20 εικοσάφραγκα και του μεγάλου ευεργέτη για όσους προσέφεραν δωρεές αξίας άνω των 20 εικοσάφραγκων⁴⁵⁶.

Τα χρήματα αυτά αποτελούσαν αποθεματικό κεφάλαιο, ένα κληροδότημα το οποίο επενδύετο κατατιθέμενο σε Τράπεζα ώστε οι αποδιδόμενοι τόκοι να αποστέλλονται ως οικονομική ενίσχυση των εκπαιδευτικών και των εκκλησιαστικών αναγκών του γενέθλιου τόπου⁴⁵⁷. Το άρθρο 27 του Καταστατικού του Αναγνωστηρίου η Αίγλη πρόβλεπε τη δέσμευσή του 15% των εισπράξεων του προκειμένου να δημιουργηθεί αποθεματικό Κεφάλαιο, του οποίου οι τόκοι κεφαλοποιούνται, χωρίς να έχει τη δυνατότητα το Διοικητικό Συμβούλιο να δαπανήσει χρήματα από το Κεφάλαιο παρά μόνο τους αποδιδόμενους τόκους του και τούτο μόνο κατόπιν αποφάσεως των μελών του κατά «απόλυτον πλειοψηφίαν»⁴⁵⁸.

Η συλλογή χρημάτων, η αποταμίευση και η επένδυση τους αποσκοπούσε, πέραν της θεραπείας των τρεχόντων προβλημάτων των Σχολείων, στην υπηρεσία μεγαλεπίβολων στόχων με την παρέλευση του χρόνου, οπότε οι τόκοι του επενδεδυμένου κεφαλαίου θα έδιναν τη δυνατότητα στους υπευθύνους της Αδελφότητας «γενναῖα κατορθεῖν τά

έπιχειρήματα»⁴⁵⁹. Οι αδελφότητες διοικούντο υπό Διοικητικού Συμβουλίου στο οποίο προέδρευε ιερωμένος ή εξουσιοδοτημένος αντιπρόσωπός του ή άτομο της απολύτου επιρροής του, σε κάθε δε περίπτωση το ιερατείο είχε πρωτεύοντα και αποφασιστικό ρόλο στις αποφάσεις του⁴⁶⁰. Οι φιλεκπαιδευτικές αδελφότητες παρά το γεγονός ότι αποτέλεσαν σημείο έκφρασης του λαϊκού, ανερχόμενου κοινωνικά και οικονομικά στοιχείου από το οποίο και συντηρούντο είχαν στενή σχέση με τους εκπροσώπους της Ορθόδοξης χριστιανικής Εκκλησίας, γεγονός που υπαγορεύετο τόσο από την ταύτιση των σκοπών τους ως προς την εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων όσο και από την ανάγκη νομιμοποίησης τους έναντι των τουρκικών αρχών αλλά και των συμπατριωτών τους⁴⁶¹. Στη σκοπιμότητα αυτή πρέπει να αποδοθεί η απόφαση της 1ης Μαρτίου 1877 του Αναγνωστηρίου της Σύμης «η Αίγλη», η οποία ανακήρυξε το Γενικό Διοικητή των νήσων του Αρχιελάγου Ιωάννη Σάββα Πασσά επίτιμο πρόεδρο του Αναγνωστηρίου⁴⁶².

Υπό τις συνθήκες αυτές η Εκκλησία αποτέλεσε την εποπτεύουσα αρχή, όπως τούτο προκύπτει τόσο από την απόλυτη ισχύ της στη διοίκηση και στις αποφάσεις των συλλόγων, όσο και από τις σημειολογικά εύγλωττες θρησκευτικές τελετές κατά την επέτειο θρησκευτικών εορτών, οι οποίες συνδέοντο με εκπαιδευτικές δραστηριότητες και τα μνημόσυνα που περιοδικά ήταν υποχρεωμένοι οι σύλλογοι να τελούν⁴⁶³.

Τούτο αποτελούσε πάγια τακτική των εκκλησιαστικών αρχών αλλά και πρόβλεψη του Οργανισμού των Ορθοδόξων Ελληνικών σχολείων⁴⁶⁴. Πράγματι κατά το Ε' Άρθρο, παράγραφος II του Οργανισμού περί Επιτρόπων και των καθηκόντων αυτών, κάθε πόλη, ενορία και χωριό όφειλε να έχει ορισμένη ημέρα γιορτής του σχολείου κατά τη διάρκεια της οποίας γινόταν «*μνεία τῶν συντρεχόντων, ζώντων καί κεκοιμημένων*». Στο πλαίσιο αυτό το καταστατικό της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας η Νίσυρος στο 24ο και 28ο άρθρο του πρόβλεπε δύο τακτικές συνεδριάσεις της Αδελφότητας. Η μία θα διεξάγεται την Κυριακή προ της Πεντηκοστής κατά την διάρκεια της οποίας πανηγύριζε η Αδελφότητα με την τέλεση αρχιερατικής Θείας Λειτουργίας και τη μνημόνευση των ονομάτων των μελών της Αδελφότητας και η δεύτερη ανήμερα την Πεντηκοστή μετά τη Θεία Λειτουργία. Η σύνδεση των δύο τακτικών συνεδριάσεων της Αδελφότητας με την ημέρα της Πεντηκοστής τόνιζε την ιδιαίτερη σχέση της με την Εκκλησία, ιδιαίτερα με τη σημειολογική ταύτιση των σκοπών της με την επιφοίτηση των μαθητών του Ιησού την ημέρα της Πεντηκοντής. Τούτο είχε προβλεφθεί και στο Ε' άρθρο του Διοργανισμού του Σχολείου της Λέρου το 1838, το οποίο όριζε την τέλεση δύο Αρχιερατικών Θείων Λειτουργιών, μία την ημέρα των Τριών Ιεραρχών και μία την Κυριακή της Ορθοδοξίας κατά τη διάρκεια των οποίων μνημονεύοντο τα ονόματα των «*κτιζόντων και τῶν συνδρομητῶν τῆς Σχολῆς*»⁴⁶⁵.

Η στενή σχέση της Εκκλησίας με την Αδελφότητα «η Νίσυρος» και κατ' επέκταση και με τις άλλες παρόμοιες Αδελφότητες υποδηλώνεται και από το περιεχόμενο της σφραγίδας της. Η σφραγίδα «*ἐν τῷ μέσῳ της*» απεικόνιζε «*τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου*»

του ναού της Παναγίας Σπηλιανής, με αυτό τον τρόπο προσδιόριζε τον ακριβή τόπο της καταγωγής των μελών της και επομένως τον τόπο προς τον οποίο κατεύθυνε το ενδιαφέρον της. Η σφραγίδα της «*έν Καϊρω Αδελφότητος*» των Λερίων συμπεριλάμβανε «*δύο χεῖρας έν χειραψία και ἄνωθεν τούτων ὀφθαλμόν*» προκειμένου να δηλώσει την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της και τη συμπαράσταση προς την πατρίδα υπό το βλέμμα, προφανώς της Θείας Δυνάμεως⁴⁶⁶. Σημειολογικά τούτο αντιπαραβαλλόμενο με την κυριαρχία της εικόνας της Παναγίας Σπηλιανής στη σφραγίδα της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «*η Νίσυρος*» υποδηλώνει τη μερική αποστασιοποίηση της «*έν Καϊρω Ἀδελφότητος*» των Λερίων από το ιερατείο, ταυτόχρονα όμως και την αποδοχή της δυνάμεως του καθώς ο σκοπός της ενεργείας των μελών της ήταν υπό το βλέμμα του Θεού. Αλλωστε η ονομασία της ως Αδελφότητας τη συνδέει άμεσα με τη χριστιανική θεώρηση της συνδέσεως των ανθρώπων ως αδελφών.

Η φιλοδοξία των εύπορων και των εγγράμματων λαϊκών να προσφέρουν εκπαιδευτικές υπηρεσίες στην πατρίδα τους και ο δυναμισμός τους ουσιαστικά αποτέλεσαν βραχίονα άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής στα σχολεία εκ μέρους του κλήρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η σύσταση το 1891 του συλλόγου Μικρασιατών η «Ανατολή», ο οποίος ίδρυσε το «*Ιεροδιδασκαλείο της Αποκαλύψεως*» στην Πάτμο με σκοπό τη δημιουργία εκπαιδευτικών και ιερέων. Οι απόφοιτοι του ιεροδιδασκαλείου θα δίδασκαν την ελληνική γλώσσα στους τουρκόφωνους Έλληνες και παράλληλα θα ενίσχυαν την ορθόδοξη χριστιανική πίστη τους, η οποία κινδύνευε από τον προσηλυτισμό τους εκ μέρους των αλλόδοξων χριστιανικών δογμάτων του Καθολικισμού και των Προτεσταντών⁴⁶⁷. Παρόμοιος ήταν και ο σκοπός της ιδρύσεως της Φιλανθρωπικής Αδελφότητας «*Ἀγαπᾶτε Ἀλλήλους*», την οποία σύμπτυξαν το 1880 «*έν τῇ βασιλευούσῃ μεγάλῃ μοι ὁμογενεῖς*»⁴⁶⁸. Όπως ορίζει το άρθρο 1 του Καταστατικού της σκοπός της Αδελφότητας «*Ἀγαπᾶτε Ἀλλήλους*» ήταν «*ἡ ἐνίσχυσις καί προαγωγή τῆς έν Τουρκία Ἑλληνικῆς παιδείας και ἡ παροχή βοηθημάτων εἰς πενομένας ἢ δυστυχεῖς κοινότητας*»⁴⁶⁹. Τόσο το «*Ιεροδιδασκαλείο τῆς Ἀποκαλύψεως*» όσο και η Φιλανθρωπική Αδελφότητα «*Ἀγαπᾶτε Ἀλλήλους*» ὄρισαν ως πεδίο ανάπτυξης της δράσης τους το χώρο δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Είχαν ευρύτερους στόχους και αποσκοπούσαν στην εθνική αφύπνιση τουρκόφωνων Ελλήνων με ὄπλο τη γλωσσική ταυτότητα. Ο καθοδηγητικός ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των κατά τόπους ιεραρχών του επί των φιλεκπαιδευτικών οργανώσεων των απόδημων νησιωτών γίνεται εμφανής κατ' αντίστροφο συλλογισμό και από την απουσία από το σύλλογο των Κασίων οι οποίοι παρεπιδημούσαν στο Σουέζ, εκπαιδευτικών στόχων και σκοπών ως λόγου ιδρύσεως του συλλόγου τους⁴⁷⁰. Οι Κάσιοι εργάτες οι οποίοι κατέκλυσαν την περιοχή του Σουέζ κατά τις εργασίες διάνοιξης της ομόθυμης διώρυγας (1859-1869) παρά το γεγονός ότι ίδρυσαν πολυπληθείς

κοινότητες στο Πόρτο Σάιδ, στην Ισμαηλία και στο Σουέζ και Σύνδεσμο με καταστατικό, ευρισκόμενοι εκτός του κλίματος και της επιρροής εκκλησιαστικών παραγόντων και υπό δυσμενείς συνθήκες ζωής, όρισαν ως σκοπό του συλλόγου την υλική ωφέλεια των μελών του. Το άρθρο 53 του καταστατικού του προέβλεπε ότι σε περίπτωση διαλύσεώς του *τα χρήματα που θα απέμεναν αδιάθετα «ἐκ τῆς μερίδος τῶν φιλανθρωπικῶν σκοπῶν»* θα αποστέλλοντο «πρός διανομήν» στα σχολεία της Κάσου⁴⁷¹. Η απομάκρυνση των ιδρυτών του «*Συνδέσμου των Κασίων εργατῶν της Σουεζίου Διάρυγος*» από το Οικουμενικό Πατριαρχείο υποδηλώνεται και από την επιδίωξη των ιδρυτών του να εγκριθεί ο Σύνδεσμος από το Βασιλιά της Ελλάδος, χωρίς μάλιστα να επιδιώξουν αντίστοιχη έγκριση από τον Οικουμενικό Πατριάρχη⁴⁷².

Ομοίως με το άρθρο 53 του Καταστατικού του Συνδέσμου των Κασίων εργατῶν και το Άρθρο 31 του Καταστατικού της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «*Η Νίσυρος*», όριζε ότι η περιουσία της Αδελφότητας «*χρηματική εἴτε κτηματική*» μετά τη διάλυσή της έπρεπε να παραδοθεί στις Εφορείες των Σχολείων της Νισύρου διά του μητροπολίτη της Ρόδου ως «*ἀναλλοίωτος προίκα τῶν Σχολῶν*»⁴⁷³. Ταυτόσημη ήταν η πρόβλεψη για τα «*ἀκίνητα κτήματα καί τά χρηματικά κεφάλαια*» της «*ἐν Κωνσταντινουπόλει Κεντρικῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Αδελφότητος*» σε περίπτωση διαλύσεώς της. Σύμφωνα με το άρθρο 27 του Κανονισμού της τα περιουσιακά αυτά στοιχεία παρέμεναν «*ἀναφαίρετος περιουσία*» υπό τη διαχείριση της Εφορίας της Μεγάλης του Γένους Σχολῆς⁴⁷⁴. Στο Σουέζ ηγέτης και καθοδηγητής του Συνδέσμου των Κασίων εργατῶν ήταν η προϊστάμενη Διεύθυνση της κατασκευαστικής εταιρείας, η οποία δεν είχε εκπαιδευτικά ενδιαφέροντα σε αντίθεση με τον Οικουμενικό Πατριάρχη και το υπ' αυτόν ιερατείο και την εκπαιδευτική κατεύθυνση που έδιδε στους συλλόγους των νησιῶν που έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη. Τούτο γίνεται πρόδηλο και από το διαθέτη της περιουσίας των δύο συλλόγων στην περίπτωση της διαλύσεώς τους. Στο σύλλογο των Κασίων του Σουέζ το Καταστατικό του δεν όριζε το πρόσωπο αυτό, το οποίο προφανώς θα επιλεγόταν κατά την περίσταση, ενώ στην περίπτωση της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «*η Νίσυρος*» το άρθρο 31 του Καταστατικού της όριζε ως υπεύθυνο της παραλαβῆς της περιουσίας αυτής και διανομέα της στις Σχολικές Εφορείες του νησιού, το μητροπολίτη της Ρόδου. Η πρόβλεψη αυτή του Καταστατικού της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας «*η Νίσυρος*» αποσκοπούσε να εξασφαλίσει εισοδήματα υπέρ των Σχολείων του νησιού και μετά τη διάλυση της. Σύμφωνα με την πρόβλεψη του Άρθρου 31 η περιουσία της Αδελφότητας έπρεπε να παραμείνει «*ἀναλλοίωτος*», δηλαδή δεν επιτρεπόταν η ρευστοποίηση των κεφαλαίων και των άλλων περιουσιακῶν της στοιχείων, παρά μόνο η διάθεση των τόκων ή άλλων προσόδων που επέφερε η αξιοποίησή τους. Η χρήση αυτή των περιουσιακῶν στοιχείων της Αδελφότητας εξασφάλιζε την ακεραιότητά τους και επιδίωκε τη συνεχή ενίσχυση των σχολείων από τις αποδόσεις τους στο μέλλον.

Παρόμοια πρόβλεψη περιείχε το Άρθρο 23 της «*έν Καΐρω Αδελφότητος*» των Λερίων⁴⁷⁵. Το Άρθρο 23 πρόβλεπε σε περίπτωση διαλύσεως της Αδελφότητας να παραμείνουν τα περιουσιακά της στοιχεία ανέπαφα επί πενταετία με προσδοκία την επαναλειτουργία της. Αν μετά την παρέλευση των πέντε ετών δεν επανασυστήνεται η Αδελφότητα, τότε τα περιουσιακά της στοιχεία μεταβιβάζονται στα εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά «*καταστήματα τῆς νήσου Λέρου*» με την εντολή να παραμένουν «*ἀναπαλλοτρίωτα*» και μόνο οι πρόσοδοί τους να διατίθενται ως ενίσχυση των σκοπών και της λειτουργίας τους. Αλλά και παλαιότερα ο διοργανισμός του Σχολείου που ίδρυσε το 1838 ο επίσκοπος Αριστείας Μητροφάνης στο 3ο άρθρο του όριζε πως αν δεν υπήρχε δάσκαλος στο σχολείο ο αδιάθετος μισθός του, ο οποίος προερχόταν από τους τόκους των κεφαλαίων του σχολείου θα προστίθετο στα ήδη υπάρχοντα χρηματικά περιουσιακά του στοιχεία «*πρός ὄφελος τῆς Σχολῆς*»⁴⁷⁶.

Το 1903, όταν η παροικία των απόδημων Κασίων στο Σουέζ αναπτύχθηκε οικονομικά και εδραιώθηκε κοινωνικά, οι Κάσιοι του Σουέζ ίδρυσαν το φιλεκπαιδευτικό σύλλογο η «*Πρόοδος*», με σκοπό «*ἀποκλειστικῶς και μόνον*» την αρωγή προς τα σχολεία της πατρίδας τους ώστε να λειτουργούν ανελλιπώς, χωρίς εμπόδια και δυσκολίες⁴⁷⁷. Η ανάπτυξη και η πρόοδος των Κασίων του Σουέζ τους οδήγησε να κατευθύνουν το ενδιαφέρον τους προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους και συγκεκριμένα στην υπηρεσία των εκπαιδευτικών της θεμάτων καθώς πίστευαν ότι «*πᾶσα πρόοδος καί προαγωγή*» της ήταν ἀρρηκτα συνδεδεμένη με την συνεχή λειτουργία των σχολείων της, τα οποία κατά διαστήματα ἀνέστελλαν τις εργασίες τους εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων⁴⁷⁸. Το ενδιαφέρον των απόδημων Κασίων για τα εκπαιδευτικά θέματα της πατρίδας τους ήταν τόσο έντονο που οδήγησε στην ανάπτυξη του συλλόγου και στην ίδρυση τμημάτων του στην Ισμαηλία, στο Πόρτ Σάιτ, στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια⁴⁷⁹.

Η μέριμνα και η οικονομική ενίσχυση των σχολείων της Κάσου από συλλογικούς φορείς εκδηλώθηκε πριν το 1876, όπως προκύπτει από Ανακοίνωση με ημερομηνία 23 Μαρτίου 1876, την οποία υπογράφει η «*έν Κάσω Φιλεκπαιδευτικῆ Ἀδελφότης τῶν Κυριῶν ἢ Ἀγάπη*»⁴⁸⁰. Από το περιεχόμενο της Ανακοίνωσης προκύπτει ότι η Αδελφότητα αυτή ιδρύθηκε στις 25 Μαρτίου, ημέρα κατά την οποία και εόρταζε. Από την έρευνα των Αρχείων δεν βρέθηκαν άλλα έγγραφα τεκμήρια ώστε να έχουμε περισσότερες πληροφορίες για την Αδελφότητα αυτή για την οποία αγνοούμε ακόμη και το έτος ιδρύσεώς της. Όπως προκύπτει όμως από το περιεχόμενο της Ανακοίνωσης της 23 Μαρτίου 1876 η Αδελφότητα σύνδεσε τη δράση της με την Εκκλησία και το Ελληνικό κράτος. Πράγματι το όνομα της Αδελφότητας, «*Αγάπη*», χαρακτηριστικό του προσανατολισμού της, συνδέεται άμεσα με τη Χριστιανική θρησκεία, το περιεχόμενο και το χαρακτηρισμό της ως θρησκείας της Αγάπης, επιπρόσθετα εόρταζε την ημέρα ιδρύσεώς της με την τέλεση Θείας Λειτουργίας και εν συνεχεία τη διοργάνωση ειδικής

εκδήλωσης στη Δημοτική Σχολή των αρρένων της Κάσου. Είναι γνωστό εξάλλου ότι τα θήλεα μέλη των Ελληνικών κοινοτήτων επί Τουρκοκρατίας δραστηριοποιούντο στο πλαίσιο της Εκκλησίας, η οποία είχε εντάξει το γυναικείο πληθυσμό στη διακονία των αναγκών της και του φιλανθρωπικού της έργου. Επομένως τα μέλη της Αδελφότητας, πρέπει να είχαν δραστηριοποιηθεί σε στενή σχέση με την Εκκλησία, ίσως μάλιστα η ίδρυση του συλλόγου αυτού να σχετίζεται με την άφιξη το 1874 στο νησί του δασκάλου Αριστείδη Μαστοράκη, μετέπειτα μητροπολίτη Ευξείνου και Κάσου - Καρπάθου, ο οποίος πριν έρθει στην Κάσο διηύθυνε την ιερατική σχολή της Σύρου και κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο νησί εξέδιδε με την αντιγραφική εργασία των μαθητών του την εφημερίδα «ο Σπουδαστής»⁴⁸¹. Η ίδρυση της «έν Κάσω Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητος ή Ἀγάπη» την 25 Μαρτίου, ημέρα εορτασμού της Ελληνικής Επανάστασης κατά του Οθωμανικού ζυγού, υποδηλώνει τον προσανατολισμό της Αδελφότητας προς το Ελληνικό Κράτος και την αποστασιοποίησή της από την Οθωμανική κυριαρχία. Μία από τις πηγές εσόδων της Αδελφότητας, όπως και στις άλλες Αδελφότητες των Ελλήνων, ήταν οι φιλόμουσοι Κάσιοι, τους οποίους καλούσε να παραστούν στη γιορτή της και να την ενισχύσουν οικονομικά.

Η συμβολή της Εκκλησίας στη δημιουργία Φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων είναι απτή στην περίπτωση των νήσων Κω, Νισύρου και Τήλου και του χωριού Λίνδος της Ρόδου. Στα νησιά αυτά επί αρχιερατείας του μητροπολίτη Κω (1867 - 1876), μετέπειτα Ρόδου (1876-1888) και τέλος Οικουμενικού Πατριάρχη (1913-1918) Γερμανού Καβακόπουλου χάριν της δράσεως και του ενδιαφέροντός του αναπτύχθηκε η εκπαίδευση και ιδρύθηκαν σωματεία, τα οποία είχαν σκοπό την αρωγή στις εκπαιδευτικές ανάγκες των νησιών αυτών⁴⁸². Στην Κω ιδρύθηκαν οι σύλλογοι της «Φιλοπάτριδος αδελφότητος» και του συλλόγου των Κώνων νέων «διά τήν πνευματικήν κίνησιν τοῦ τόπου... περί πνευματικῆς προόδου τῶν νέων»⁴⁸³. Η ταύτιση των σκοπών των δύο συλλόγων που συνοψίζονται στην καλλιέργεια και στην πρόοδο του πνεύματος των μελών τους, παρά την απουσία άλλων σχετικών πληροφοριών, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι δύο σύλλογοι είχαν τεθεί στην υπηρεσία των σκοπών της τοπικής Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, δεδομένου του ενδιαφέροντος της Χριστιανικής θρησκείας για την άυλη ανθρώπινη υπόσταση, δηλαδή το πνεύμα, τη ψυχή του ανθρώπινου όντος. Στο χωριό Λίνδος της Ρόδου με πρωτοβουλία του αρχιμανδρίτη Γρηγορίου ιδρύθηκε στις 25 Οκτωβρίου του 1909 η «Φιλεκπαιδευτική Ἀδελφότης, ἢ Ἀναμόρφωσις» με πρόεδρο του πρώτου Διοικητικού της Συμβουλίου τον ιδρυτή της Αρχιμανδρίτη Γρηγόριο⁴⁸⁴.

Στην Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκαν οι νισυριακοί σύλλογοι 1) η φιλεκπαιδευτική και φιλόπτωχος αδελφότης, τα Εισόδια της Θεοτόκου, την οποία ίδρυσαν το 1850 οι παρεπιδημούντες στην Κωνσταντινούπολη Νισύριοι οι καταγόμενοι από το χωριό

Νικειά⁴⁸⁵, 2) ο «*Άγιος Αθανάσιος*», τον οποίο συνέστησαν οι Νισύριοι από το χωριό Εμπορειός το 1865⁴⁸⁶ και 3) η «*Φιλεκπαιδευτική αδελφότητα η Νίσυρος*» απ' τους «*έν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημούντας νισυρίους*»⁴⁸⁷. Οι Τήλιοι ίδρυσαν την «*Αγαθοεργό αδελφότητα Ναζλίου*», με έδρα το Ναζλί της Μικράς Ασίας προ του 1908, δεδομένου ότι το 1908 το ταμείο της Αδελφότητας περιήλθε σε έτερο σύλλογο Τηλίων με την επωνυμία η «*Ομόνοια*», λόγω της ταύτισης των σκοπών των δύο σωματείων⁴⁸⁸. Για τους δύο αυτούς συλλόγους των Τηλίων δεν έχουν διασωθεί περισσότερα στοιχεία πέραν της πληροφορίας ότι ο σύλλογος «*η Ομόνοια*» ίδρυσε σχολική βιβλιοθήκη στο νησί⁴⁸⁹. Φιλεκπαιδευτικό σύλλογο απέκτησε και η Χάλκη με την επωνυμία «*Πρόοδος*» το 1909⁴⁹⁰.

Η Λέρος μέχρι το 1873 δεχόταν βοήθεια στις εκπαιδευτικές ανάγκες της από τους ομογενείς της στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι μολονότι δεν είχαν ιδρύσει κάποιο σωματείο δραστηριοποιούντο στο πλαίσιο μιας άτυπης επιτροπής⁴⁹¹.

Τον Ιανουάριο του 1873 ιδρύθηκε η «*έν Καΐρω μεγαλώνυμος τῶν Λερίων Αδελφότης*», η οποία έθεσε με επιτυχία σκοπό των εργασιών της την παροχή βοήθειας προς ενίσχυση κάθε εκπαιδευτικής δραστηριότητας⁴⁹². Η δημιουργία της Λεριακής αδελφότητος Καΐρου ατόνησε την ισχύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των εκπαιδευτικών - κοινοτικών θεμάτων της Λέρου, καθώς έπαυσε τη λειτουργία της η Λεριακή Επιτροπή της Κωνσταντινουπόλεως. Εξάλλου οι καταχωρήσεις στα βιβλία της Δημογεροντίας της Λέρου που αναφέρονται στους απόδημους Λερίους στην Κωνσταντινούπολη είναι ελάχιστες, ενώ αντιστρόφως είναι πολυπληθείς οι επιστολές των Λερίων που απευθύνοντο στην παροικία των ομογενών τους στο Κάιρο προκειμένου να λάβουν βοήθεια μέσω των δωρεών του συλλόγου στα προβλήματα που τους απασχολούσαν⁴⁹³.

Οι φιλεκπαιδευτικοί - φιλανθρωπικοί σύλλογοι εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην «*ύποστήριξιν καί προαγωγήν τῆς ἠθικῆς καί διανοητικῆς ἀναπτύξεως τῆς νεολαίας*» των νησιών τους⁴⁹⁴. Το ήθος των νέων συγκέντρωνε πάντα το ενδιαφέρον των τοπικών κοινοτικών και κυρίως των εκκλησιαστικών αρχών. Η ηθική προσωπικότητα οριζόταν με βάση τις επιταγές και τα προστάγματα της ορθόδοξης χριστιανικής κοσμοθεωρίας, η οποία κυριάρχησε στις κλειστές κοινωνίες των ελληνορθόδοξων νησιωτών⁴⁹⁵. Επομένως η δράση των φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων κατέτεινε στην κατά Χριστό ζωή των νέων, στην εκπαίδευσή τους κατά το πνεύμα των κατευθύνσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που αποσκοπούσε στην κραταίωση της Χριστιανικής Θρησκείας και κατά λογική συνέπεια στη δυνατότητα εξοικονομήσεως από αυτούς εκκλησιαστικών στελεχών. Στο πλαίσιο αυτού του στόχου στο Αναγνωστήριο της Σύμης «*η Αίγλη*» παραδίδοντο μαθήματα «*εκκλησιαστικά*», ενώ κάθε Κυριακή γινόταν η ερμηνεία της Ευαγγελικής περικοπής που διάβαζε ο ιερέας κατά τη διάρκεια της τελέσεως της Θείας Λειτουργίας στο ναό⁴⁹⁶.

Για τη διανοητική ανάπτυξη των νέων απαιτείτο η παροχή παιδείας από

οργανωμένα σχολεία, στελεχομένα με μορφωμένους δασκάλους, παροχή βιβλίων στους μαθητές, εποπτικά μέσα, κτίρια κατάλληλα για να στεγάσουν την εκπαιδευτική πράξη. Η έλλειψη εκπαιδευτικού προσωπικού στις μικρές κοινωνίες των νησιών εξανάγκαζε τους Σχολικούς εφόρους να απευθύνονται στους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους των χωριών τους για την εύρεση και την αποστολή δασκάλων για τα σχολεία τους, δραστηριότητα η οποία ήταν στην αρμοδιότητα του οικείου μητροπολίτη⁴⁹⁷. Βεβαίως ο έλεγχος των φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων από το ιερατείο κατέτεινε εν τέλει κάθε ενέργεια των συλλόγων αυτών να είναι υπό την έγκριση και τη συγκατάθεση της Εκκλησίας⁴⁹⁸. Εκκλησία και σύλλογοι συνεργάζοντο και κατά περίπτωση αναλάμβαναν την εξυπηρέτηση των εκπαιδευτικών αναγκών των νησιωτών⁴⁹⁹. Οι σύλλογοι μεριμνούσαν επίσης για την αποστολή βιβλίων, ιστορικών και γεωγραφικών χαρτών, όπως επίσης και για τις επισκευές των σχολικών κτιρίων ή και την εξ αρχής κατασκευή νέων οικημάτων⁵⁰⁰. Οι χορηγίες τους καταβάλλοντο περιοδικά κατά τρόπο σταθερό και καθορισμένο, αλλά και εκτάκτως κατά τις ανάγκες του τόπου καταγωγής των μελών τους και διοχετεύοντο προς αυτούς σε συνενόηση με τις Εφορείες των Σχολείων ή με Ειδική Επιτροπή, την οποία επέλεγε η Αδελφότητα ως αντιπρόσωπό της από τους «έκεϊσε» φιλοπάτριδες⁵⁰¹. Όπως είναι φυσικό το έμπρακτο ενδιαφέρον των συλλόγων για τους τόπους καταγωγής των μελών τους και ιδιαίτερα για τα εκπαιδευτικά θέματα που τους απασχολούσαν τους έδιδε το δικαίωμα να παρεμβαίνουν στα κοινοτικά και εκπαιδευτικά θέματα τους με υποδείξεις, εκφραση επιθυμιών, ακόμη και με έλεγχο των προϋπολογισμών (έσοδα - έξοδα) των Σχολείων με την αποδοχή και τη συγκατάθεση των τοπικών κοινοτικών και εκπαιδευτικών αρχών⁵⁰².

Η διασπορά των φιλεκπαιδευτικών Αδελφοτήτων στις παροικίες των Δωδεκανησιών ανά τη Μεσόγειο και εν συνεχεία τις Η.Π.Α. μετατόπισε το κέντρο αναφοράς των νησιών για τα θέματα που τους απασχολούσαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στις έδρες των συλλόγων, ιδιαίτερα μάλιστα όταν τα κληροδοτήματα ήταν κατατεθειμένα στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος τα τόκιζε με υψηλά επιτόκια και δε δημιουργούσε προβλήματα στην εκταμίευσή τους, όπως συνέβαινε με τις αποδόσεις των χρημάτων του Ν. Ζωσιμά στη Μόσχα ή των χρημάτων της Πατμιάδος, τα οποία η Συντεχνία των Γουναράδων είχε δανείσει σε ναούς και σε άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Η επένδυση των δωρεών και των κληροδοτημάτων και οι δολοηψίες με ελληνικό χρηματοπιστωτικό ίδρυμα ενίσχυσαν την αποδυνάμωση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και εγκαθίδρυσαν την ιδέα του εθνικού κέντρου και την προσμονή της εθνικής αποκαταστάσεως⁵⁰³. Ο προσανατολισμός των παροικιών των νησιωτών, οι οποίες έδρευαν εκτός της Κωνσταντινούπολης, προς το Ελληνικό κράτος οδήγησε τους Κασίους του Σουέζ να επιδιώξουν την αναγνώριση του φιλεκπαιδευτικού - φιλανθρωπικού συλλόγου «Η

Πρόοδος», τον οποίο ίδρυσαν στο Σουέζ το 1903, από την Ελληνική Κυβέρνηση, η οποία επιτεύχθηκε το Φεβρουάριο του 1907 με την έκδοση Βασιλικού Διατάγματος⁵⁰⁴. Εξάλλου η ίδρυση του συλλόγου «*Πρόοδος*» αποσκοπούσε, πέραν της διαπαιδαγώγησης της νεολαίας και της «*έγκυκλοπαιδικής αυτής μορφώσεως*», στην τόνωση της Ελληνικής τους συνείδησης⁵⁰⁵.

Τούτο σε πείσμα των προσπαθειών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ προσπάθησε να αφομοιώσει τα ελληνικά σχολεία ως ιδρύματα του Υπουργείου Παιδείας της, προκειμένου να καταστείλει την ανάπτυξη αποσχιστικών τάσεων. Βέβαια τόσο η μακραίωνη παράδοση όσο και το κύρος του Οικουμενικού Πατριαρχείου το καθιστούσαν πάντα σημείο αναφοράς και του προσέδιδαν ρόλο και εποπτεία στα προβλήματα που απασχολούσαν τα Σχολεία στις περιπτώσεις που οι νησιώτες μετατόπισαν το σημείο αναφοράς τους στις έδρες των συλλόγων τους, όπως στην περίπτωση της Λέρου και του Λεριακού συλλόγου του Καΐρου⁵⁰⁶. Στις άλλες περιπτώσεις το Οικουμενικό Πατριαρχείο ασκούσε απόλυτη εξουσία επί των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, παρακολουθούσε είτε απευθείας είτε μέσω των κατά τόπους ιεραρχών τις δραστηριότητές τους και παρέμβαινε σε κάθε θέμα που τους απασχολούσε. Εάν η λειτουργία των συλλόγων αυτών είχε αναφορά και δράση στο ελεύθερο Ελληνικό κράτος, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν σε άμεση επαφή και συνενόηση με το υπουργείο Θρησκευτικών ή Εξωτερικών⁵⁰⁷. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του συλλόγου «*Ανατολή*», ο οποίος έδρευε στην Αθήνα και το 1900 ίδρυσε στην Πάτμο το «*Ιεροδιδασκαλείο της Αποκαλύψεως*». Η «*Ανατολή*» απέστειλε τον Κανονισμό λειτουργίας της Σχολής στον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και στην Ιερά Σύνοδο προκειμένου να τον εγκρίνει και στη συνέχεια να συστήσει στους Αρχιερείς του Οικουμενικού Θρόνου τη συμπαραστάση και τη βοήθειά τους προς το ιεροδιδασκαλείο, δηλαδή την αποστολή μαθητών από τις επαρχίες τους «*ἐπ' ἀγαθῶ τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ Γένους ἡμῶν*»⁵⁰⁸. Η συγκατάθεση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ίδρυση του Ιεροδιδασκαλείου της Ανατολής είχε ως επακόλουθο την επισκευή και εν συνεχεία την παραχώρηση των αναγκαίων για τη λειτουργία του κτιρίων, όπως επίσης και την οικονομική του ενίσχυση εκ μέρους της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου με το ποσό των εκατό εικοσαφράγκων⁵⁰⁹.

Το Ιεροδιδασκαλείο της Αποκαλύψεως διέπετο από ιδιόμορφο καθεστώς λειτουργίας: Ήταν δημιούργημα του συλλόγου Ανατολή που έδρευε στην Αθήνα και επιχορηγείτο από το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών με 100 οθωμανικές λίρες ετησίως. Παρείχε τις υπηρεσίες του στην Πάτμο, δηλαδή σε έδαφος της οθωμανικής επικράτειας, υπόκειτο όθεν στους νόμους και στις διατάξεις του τουρκικού κράτους. Διοικείτο από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο είχε τον άμεσο έλεγχο του μέσω του ηγούμενου και του συμβουλίου της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου το οποίο

συγκροτούσε τη Σχολική Εφορία του⁵¹⁰. Το ιδιότυπο αυτό καθεστώς του ιεροδιδασκαλείου απαιτούσε εξισορροπημένους χειρισμούς εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου προκειμένου να λειτουργεί απρόσκοπτα, δεδομένου μάλιστα του σκοπού λειτουργίας του, που στόχευε στη δημιουργία εκπαιδευτικών και ιερατικών στελεχών για την επάνδρωση των ναών και των σχολείων των τουρκοκρατούμενων περιοχών του ελληνισμού, γεγονός που το καθιστούσε μέσο εθνικής ανανέωσης και αυτοσυνειδησίας⁵¹¹. Το Ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών ενδιαφερόταν για την εκπαίδευση των κληρικών προκειμένου να τους καταστήσει κοινωνούς των επιδιώξεών του και εν συνεχεία μεταλαμπαδευτές των στόχων του στις περιοχές της ιερατείας τους. Για το λόγο αυτό «Ο εν Αθήναις σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων», δηλαδή ο βασικός βραχίονας προώθησης των στόχων του στις υποτελείς ελληνορθόδοξες κοινότητες επιδίωξε να παρέμβει στην εκπαίδευση του κλήρου⁵¹². Το Οικουμενικό Πατριαρχείο έλεγχε απολύτως το «*Ιεροδιδασκαλείο τῆς Ἀποκαλύψεως*» και ως επιδιαιτητής απέστειλε άτομο δικής του επιλογής προκειμένου να διευθετήσει διαφορές και διχογνωμίες στη διοίκησή του, απαιτούσε την καταβολή των δεδουλευμένων μισθών των εκπαιδευτικών, ενέκρινε τον διευθυντή του και γενικώς επιλαμβάνετο κάθε υποθέσεώς του⁵¹³. Το ενδιαφέρον του ελληνικού κράτους για το έργο της Ανατολής με την ίδρυση του Ιεροδιδασκαλείου της Αποκαλύψεως και την εν γένει δραστηριότητά του υποδήλωνε την επιδίωξή του να ελέγξει την εκπαίδευση στις τουρκοκρατούμενες περιοχές καθιστώντας την δίοδο διοχετεύσεως του εθνικού στόχου της ενσωμάτωσης των περιοχών αυτών στον εθνικό κορμό⁵¹⁴.

Η μεθόδευση αυτή εκ μέρους του Ελληνικού κράτους, η οποία βρήκε πρόθυμους συνεργάτες τον Ελληνικό Διδασκαλικό Σύλλογο και το Σύλλογο προς Διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων, έτεινε να περιορίσει τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα εκπαιδευτικά θέματα των νησιών της Δωδεκανήσου⁵¹⁵. Τελικά το Ελληνικό κράτος και το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνεργάστηκαν στις περιπτώσεις επικάλυψης των εκπαιδευτικών τους ενδιαφερόντων στα Δωδεκάνησα και μάλλον το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με τις κατά τόπους εκκλησιαστικές αρχές του, ήρθε αρωγός στις επιδιώξεις της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους⁵¹⁶.

Η μετανάστευση των Ελλήνων προς τις Η.Π.Α. στις αρχές του 20ου αιώνα δημιούργησε πολυπληθείς παροικίες Δωδεκανησίων στη Νέα Υόρκη όπου συνέρευσαν κατά το πλείστον οι μετανάστες. Η παράδοση συλλογικής ζωής με την οποία είχαν οργανώσει το βίο τους, τόσο στα νησιά όσο και στις παροικίες ανά τη Μεσόγειο, οδήγησε τους μετανάστες αυτούς στη σύμπτυξη φιλανθρωπικών - φιλεκπαιδευτικών συλλόγων με σκοπό την παροχή οικονομικής βοήθειας για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στους τόπους καταγωγής τους.

Οι μετανάστες οι καταγόμενοι από το χωριό Καρδάμαινα της Κω ίδρυσαν την 1

Οκτωβρίου 1908 το σύλλογο «*Τα γενέθλια της Θεοτόκου*» με σκοπό «*τήν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν ὑποστήριξιν τῶν μελῶν πρὸς ἀνέγερσιν καὶ οἰκοδόμησιν ἀκόμη καὶ συντήρησιν Ἑλληνικῆς Σχολῆς ἐν Καρδαμαίνῃ*» επιδίωξη την οποία και επέτυχαν⁵¹⁷. Ομοίως οι Νισύριοι οι καταγόμενοι από το Μανδράκι της Νισύρου ίδρυσαν τους συλλόγους «*Ὀμηρο*» και «*Πορφυρίδα*», οι οποίοι παρά τις μεταξύ τους διχογνωμίες έθεσαν ως στόχο «*τήν ἀνέγερσιν ἐν τῷ δήμῳ αὐτῶν Μανδρακίου ἀστικῆς σχολῆς ἧς στερεῖται ἢ πατρίς ἀπὸ πολλῶν χρόνων*», στόχο τον οποίο υλοποίησαν, ενώ οι Νισύριοι οι οποίοι κατάγοντο από το χωριό Εμπορειός ίδρυσαν το σύλλογο «*Παναγία η Θερμιανή*», ο οποίος συντηρούσε με έξοδά του τη λειτουργία Παρθεναγωγείου στο χωριό τους⁵¹⁸.

Οι στόχοι των δύο αυτών συλλόγων, οι οποίοι επικεντρώθηκαν στην ίδρυση και στη λειτουργία σχολείων Μέσης Βαθμίδας μαρτυρούν την ανάπτυξη της Παιδείας, η οποία είχε επέλθει στα νησιά της καταγωγής τους και επέβαλλε την παροχή αναβαθμισμένης παιδείας στους μαθητές της. Οι Τήλιοι μετανάστες στη Νέα Υόρκη επανασύστασαν στη χώρα της νέας τους διαμονής στις 29 Μαρτίου 1911 «*τήν τέως ἐδρεύουσαν ἐν Ναζλίῳ ἀδελφότητα*»⁵¹⁹. Η δραστηριότητα των συλλόγων αυτών παρά την απομάκρυνση της έδρας τους από την Κωνσταντινούπολη είχε σημείο αναφοράς το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τους εκπροσώπους του στους τόπους καταγωγής των μελών τους.

3. Η αντιμετώπιση από την Εκκλησία της εκπαιδευτικής δραστηριότητας αλλόδοξων χριστιανικών δογμάτων.

Ο ρόλος του κλήρου ήταν επιδιαιτητικός και καθοδηγητικός στις ενέργειες των κοινοτικών αρχών, των συλλόγων και των ατόμων, τα οποία δραστηριοποιούντο στη ξένη υπέρ των εκπαιδευτικών σκοπών των τόπων καταγωγής τους. Αποσκοπούσε στη διαφύλαξη των δογμάτων και των μηνυμάτων της ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως μεταξύ των συμπατριωτών τους με την εκλογή δασκάλων οι οποίοι ήταν γνωστοί, είχαν υποστεί τη βάσανο της δοκιμασίας των ικανοτήτων τους επιτυχώς και δεν επισκίαζε καμία υποψία διαφορετικής δοξασίας την ορθόδοξη πίστη τους⁵²⁰. Η μέριμνα αυτή κατέληγε στη σύσταση και στη λειτουργία σχολείων στα οποία «*φοιτῶσα ἢ νεολαία ἀπολαμβάνει γνησίας μορφώσεως καὶ παιδεύσεως*», δηλαδή σχολείων όπου η παρεχόμενη παιδεία ήταν σύμφωνη με τα διδάγματα και τις προσταγές του Ορθόδοξου Χριστιανικού λόγου, ώστε να διαφεύγει η σπουδάζουσα νεολαία «*τάς δολοφονικάς κατὰ πνεῦμα πλεκτάνας*», δηλαδή τη διδασκαλία άλλων δογμάτων και δοξασιών ξένων προς τις διδαχές της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας⁵²¹. Η πραγματικότητα αυτή αποτυπώνεται περισσότερο χαρακτηριστικά στην «*Εἰδοποίησιν περί συστάσεως Ἐπιτροπῆς Ἐκκλησιαστικῆς τε καὶ Πνευματικῆς*» στην οποία ο Πατριάρχης Γρηγόριος Στ' πρόβαλλε ως λόγους σύστασης της Εκκλησιαστικής και Πνευματικής Κεντρικής

Επιτροπής την αντιμετώπιση «*τῆς μεγίστης ψυχρότητος καί ἀδιαφορίας εἰς τὰ θρησκευτικά, ἀμάθεια τῶν Χριστιανικῶν καθηκόντων, χωρὶς κανέν πόθον πρὸς ἐκτέλεσιν τούτων... περιφρόνησιν τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ*» και τον κίνδυνο που διέτρεχε η Εκκλησία από «*διδασκάλους διεφθαρμένους καί κατὰ τὴν θρησκείαν, καί κατὰ τὰ ἦθη, βιβλιάρια ἑτερόθρησκα, καί πλήρη αἰρέσεων πανταχοῦ εὕρισκόμενα, καί κυκλοφοροῦντα πρὸς ὄλεθρον καί ἀπώλειαν τῶν πιστῶν*»⁵²². Προς αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής ο Γρηγόριος Στ' ζητούσε από τους μητροπολίτες τη σύσταση Εκκλησιαστικῶν Επιτροπῶν αφενός μεν για την ανύψωση του ηθικῶν και πνευματικῶν επιπέδου των πιστῶν αφετέρου για την αντιμετώπιση του προσηλυτιστικῶν κινδύνου. Τα μηνύματά τους τα ἄλλα δόγματα της Χριστιανικῆς θρησκείας προσπάθησαν να τα διοχετεύσουν μέσω σχολείων, τα οποία εἶχαν ιδρύσει στον υπόδουλο ελληνισμό. Σχετικῆ ἀπόφαση εἶχε λάβει και εφάρμοσε κατὰ τα ἔτη 1881 - 1884 ο πάπας Λέων XIII⁵²³. Τα σχολεία αυτά ο ελληνορθόδοξος κλήρος τα αντιμετώπιζε ως εχθρούς κατὰ της Ορθόδοξης Χριστιανικῆς Εκκλησίας και κατὰ του Γένους των Ελλήνων. Ο Οικουμενικῶν Πατριάρχης Σωφρόνιος στην εγκύκλιό του (1864) με θέμα τη φοίτηση «*εἰς τὰς ξένας Σχολὰς*» των Ελληνορθόδοξων κατηγοροῦσε τους γονεῖς των μαθητῶν ως ἑνοχούς «*τῆς ψυχικῆς αὐτῶν πλάνης καί ἀπωλείας*» και τους απειλοῦσε ως υπόλογους «*ἀπολογίας ἐν τῇ φοβερᾷ ἐκείνῃ ἡμέρᾳ*»⁵²⁴. Το ἄρθρο 6 του «*Θεμελιώδους Κανονισμοῦ τῆς ἐκλογῆς τῶν καθηκόντων τῶν ἐν τῷ κλίματι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου Ἐνοριακῶν, Κοινοτικῶν καί Ἐπαρχιακῶν Ἀρχῶν*» που καθόριζε το νομικῶν πλαίσιο οργάνωσης και διοίκησης των σχολείων τα οποία ἐπόπτευε το Οικουμενικῶν Πατριαρχεῖο προέβλεπε ἀφαίρεση του πολιτικῶν δικαιώματος του ἐκλέγειν και ἐκλέγεσθαι στα κοινοτικά ἀξιώματα ὅσων τα παιδιὰ φοιτοῦσαν «*εἰς προσηλυτιστικὰς σχολὰς*»⁵²⁵. Χαρακτηριστικῆ του τρόπου αντιμετώπισης των σχολείων αυτῶν ἦταν η ἀποψη που υποστήριξε ο Γεώργιος Σακελλαρίδης στον Πανηγυρικῶν λόγο κατὰ τη διάρκεια των ἐξετάσεων των μαθητῶν των Σχολείων της Λέρου το 1901⁵²⁶. Σύμφωνα με τον Σακελλαρίδη η «*κακοδαμονία, ἡ κακοῆθεια, ὁ ἐπάρατος ἀσεβασμὸς και ὕλισμὸς και το χεῖριστον πάντων ἢ ἀνευλάβεια*» ἦταν ἀπόρροια της εκπαίδευσης των μαθητῶν ἀπὸ δασκάλους, οι οποίοι εἶχαν φοιτήσει «*ἐν ἀθεϊστικαῖς σχολαῖς*». Η αυστηρότητα του κλήρου ως προς την Ορθόδοξη Χριστιανικῆν πίστη των δασκάλων ἐπεκτάθηκε και στις «*Ἀρσακειάδες, Ζαπιάδες, Παλλάδες*». Τις δασκάλες που ἀποφοίτησαν ἀπὸ τα σχολεία αυτά κατηγοροῦσε ως δασκάλες «*στρεβλῶν ἰδεῶν καί ἀπατηλῶν γνώσεων θρησκευτικῶν*», τις οποίες ἀπόκτησαν κατὰ το Γ. Σακελλαρίδη μιμούμενες τις ηρωίδες των μυθιστορημάτων των Δυτικῶν.

Το ενδιαφέρον του ορθόδοξου κλήρου για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων εἶχε ἐπικεντρωθεῖ στη διατήρηση και στη διάδοση της χριστιανικῆς πίστεως μέσω της εκπαίδευσης, την οποία παρείχαν τα σχολεία των υπόδουλων. Για το λόγο αυτό και

ήταν περίφροντις τόσο για το περιεχόμενο των διδασκομένων μαθημάτων στα σχολεία, το οποίο καθόριζε με την έγκρισή των σχολικών βιβλίων όσο και για την καταλληλότητα των προσλαμβανομένων δασκάλων, την οποία έλεγχε με την εξέταση των προσόντων τους, της οικογενειακής τους καταστάσεως, των συστάσεων που είχαν και με την παροχή εν συνεχεία πιστοποιητικού δίκην αδείας ασκήσεως επαγγέλματος⁵²⁷. Ο Κανονισμός των Αλληλοδιδασκτικών και Ελληνικών Σχολείων πρόβλεπε την παρεμπόδιση εισόδου στα σχολεία «παντός έτεροδόξου, ή όρθοδόξου μέν, διεφθαρμένου δέ περί τά όρθόδοξα φρονήματα καί χριστιανικά ήθη διδασκάλου» καθόσον η διδασκαλική του δραστηριότητα προξενούσε «ψυχική και διανοητική βλάβη» στους μαθητές⁵²⁸. Τα προσόντα και η προσωπικότητα του δασκάλου ελέγχονταν και στην περίπτωση που ο υποψήφιος για την κατάληψη της θέσεως του δασκάλου σε κάποιο σχολείο ήταν εγνωσμένης αξίας. Τούτο συνέβη στην περίπτωση του δασκάλου της Λέρου Ιεζεκιήλ Παπουτσίνα τον οποίο, κατόπιν σχετικών υποδείξεων των Εφόρων της Σχολής της Πάτμου στην Κωνσταντινούπολη, ο τοπικός κλήρος και η Σχολική Εφορεία εξέτασαν «πρωτον διά Γραμμάτου», δηλαδή με την ανταλλαγή επιστολών, τις οποίες κοινοποίησαν στην επιτροπή της Σχολής στην Κωνσταντινούπολη και δεύτερον με ειδική αποστολή στη Λέρο «μέ επίτηδες καΐκων τών πατριωτών μας κυρίων Ποθητού Νικολαΐδη και Νικολάου» προκειμένου να έχουν άμεση αντίληψη των προσόντων του και εν συνεχεία να συζητήσουν μαζί του και να τον πείσουν να αναλάβει τη Σχολή της πατρίδας τους⁵²⁹. Εξ άλλου ένα από τα καθήκοντά του δασκάλου, το οποίο ακριβώς φανερώνει το περιεχόμενο του έργου του, όπως το καθόριζε η Εκκλησία ήταν και το κήρυγμα στους ναούς ως επιστέγασμα της εκπαιδευτικής του δραστηριότητας⁵³⁰.

Πέραν του ενδιαφέροντος του κλήρου η σύνδεση του διδακτικού έργου στα σχολεία με τη διαπαιδαγώγηση των υποτελών Ελλήνων στο περιεχόμενο της Χριστιανικής θρησκείας στους ναούς πρόβαλλε και ως αίτημα των λαϊκών μελών των κοινοτήτων. Στην Πάτμο με επιστολή τους προς τον «Άγιον καθηγούμενον καί Πρόεδρον τών εκπαιδευτικών καταστημάτων καί το σεβαστόν μοναστηριακόν συμβούλιον» σαράντα έξι Πάτμιοι ζητούσαν δάσκαλο για το Ελληνικό σχολείο του νησιού, ο οποίος θα δίδασκε «τήν νεολαίαν μας έμπνέουσα αύτήν τά εύγενή καί χρηστά ήθη καί τάς άλλας χριστιανικάς άρετάς δι' ών ό άνθρωπος βίος τελεσφορεΐ καί εύδοϋται», ενώ παράλληλα «θά κήρυττε τόν Θεΐον Λόγον κατά τάς άπαιτουμένας ήμέρας του χρόνου»⁵³¹.

Αλλά και στη Νίσυρο οι κάτοικοί της αντιμετώπιζαν με αποστροφή την εισαγωγή νεωτεριστικών ιδεών στις οποίες απέδιδαν τα δεινά του τύπου τους, ονόμαζαν δε περιφρονητικά «Φράγκους» τους εισηγητές κάθε καινοτομίας⁵³². Χαρακτηριστική της κατεύθυνσης αυτής του εκπαιδευτικού έργου που επιτελούσαν τα σχολεία της Δωδεκανήσου ήταν η ομιλία του Ρόδιου αντιπροσώπου της Κεντρικής Εκπαιδευτικής

Επιτροπής του νησιού Ευστ. Πινιατώρου κατά τη διάρκεια των εργασιών του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, το οποίο συνήλθε στην Αθήνα από τις 31 Μαρτίου έως τις 4 Απριλίου 1904. Στην ομιλία του, η οποία καταχωρήθηκε στα Πρακτικά των Εργασιών του Συνεδρίου με το χαρακτηρισμό της ως «πατριωτικής», ο Πινιατώρος εξήρε τη συμβολή των Σχολείων της Ρόδου στη θρησκευτική μόρφωση και στη διαμόρφωση του ήθους των μαθητών⁵³³.

Διαφορετική ήταν η εκτίμηση της καταστάσεως από τον Αριστοτέλη Κουρτίδη ο οποίος, παρά τις διαβεβαιώσεις του Πινιατώρου, περιέγραψε στην εισηγητική του έκθεση κατά τη διάρκεια των εργασιών του ιδίου συνεδρίου το φαινόμενο της προσηλυτιστικής δραστηριότητας των εκπροσώπων των άλλων Χριστιανικών δογμάτων ως «ἀπελλιστικόν... ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ταῖς ἀπέναντι νήσοις» σε βαθμό ώστε «κάθ' ἑκάστην κρημνίζεται τό πατρῶον εἰκονοστάσιον»⁵³⁴. Η κατά παράδοση στενή σχέση της Εκκλησίας με την Εκπαίδευση ενεργοποίησε τα αντανακλαστικά των εκπαιδευτικών στο ελεύθερο Ελληνικό Κράτος ώστε να αναζητήσουν «σώτηρες χεῖρες» προς αντιμετώπιση της «ὑπούλου καί συστηματικῆς» θρησκευτικής προπαγάνδας των Δυτικών, η οποία προσπάθησε να διοχετεύσει τα μηνύματά της και μέσω της ιδρύσεως και λειτουργίας ιδιόκτητων σχολείων⁵³⁵.

Η διασφάλιση των δογμάτων της Ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας έναντι των προπαγανδιστικών και προσηλυτιστικών ενεργειών των άλλων Χριστιανικών δογμάτων, οι οποίες είχαν λάβει ιδιαίτερη έκταση προς το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα ήταν υπό την άμεση εποπτεία των κατά τύπους μητροπολιτών. Συνεπικουρο στην προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου να ματαιώσει το προσηλυτιστικό έργο των Δυτικών προσήλθε το Οθωμανικό κράτος⁵³⁶. Επιπλέον τον ίδιο σκοπό, δηλαδή τη διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης του εκκλησιαστικού πληρώματος υπηρετούσε και η ίδρυση της Βιβλικής Εταιρείας στη Σμύρνη το 1836 σε αντίκρουση αντίστοιχης εκδοτικής δραστηριότητας της αγγλοαμερικάνικης Βιβλικής Εταιρείας⁵³⁷. Φαίνεται όμως ότι ο έλεγχος της δραστηριότητας αυτής εκ μέρους των μητροπολιτών δεν ήταν αποτελεσματικός και η προσηλυτιστική δραστηριότητα των εκπροσώπων των άλλων Χριστιανικών Δογμάτων και γενικά οι νεωτεριστικές ιδέες οι οποίες κυριαρχούσαν στο δυτικό κόσμο διοχετεύονταν μέσω των Σχολείων. Τούτο προκύπτει από την αναφορά στην ομιλία του Γεώργιου Σακελλαρίδη το καλοκαίρι του 1901 κατά τη διάρκεια των εξετάσεων των μαθητών των Σχολείων της Λέρου στον «έθνικόν και κοινωνικόν μαρασμόν» εξαιτίας της θρησκευτικής και κοινωνικής αδιαφορίας, η οποία είχε επέλθει, κατά το Σακελλαρίδη, στην εκπαίδευση των νέων από τη διδασκαλία των ιδεών των Δυτικών⁵³⁸.

Οι μητροπολίτες ενημέρωναν τους χριστιανούς της επαρχίας τους μέσω των υπό τη δικαιοδοσία τους ιερωμένων. Ο μητροπολίτης Ρόδου ανησύχησε με την ίδρυση και τη λειτουργία στο νησί το 1875 του δημοτικού σχολείου θηλεών Ecole des Soeurs de Sacré

Coeur από Γαλλίδες Φραγκισκανίδες καλόγριες και το 1889 του κολλεγίου Saint Jean - Baptiste στο Νεοχώρι της Ρόδου από Γάλλους εκπαιδευτικούς των αδελφών των χριστιανικών σχολείων De la Salle. Με εγκυκλίους του ζητούσε από τους ελληνορθόδοξους κατοίκους των νησιών της δικαιοδοσίας του μέσω των κατά τόπους ιερωμένων να μην εγγράψουν τα παιδιά τους σε σχολεία «*ἀλληθρήσκων καὶ ἄλλογενῶν*» τους οποίους κατηγορούσε ότι η αποστολή και το διδασκαλικό τους έργο δεν αποσκοπούσε στην ηθική μορφωση, στην επιστημονική εκπαίδευση και στην άνοδο του πολιτιστικού τους επιπέδου, αλλά στο θρησκευτικό προσηλυτισμό και στην αλλαγή του Χριστιανικού δόγματος των ορθοδόξων χριστιανών με τη διδασκαλία των δοξασιών των εκκλησιών που εκπροσωπούσαν. Επίσης να αποφεύγουν εκπαιδευτικούς, οι οποίοι είχαν αλλάξει χριστιανικό δόγμα⁵³⁹.

Συνεπίκουρος των συστάσεων και των νουθεσιών του κλήρου προσήλθε και η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Ρόδου, η οποία στη Συνεδρίασή της την 2 Σεπτεμβρίου 1891 αποφάσισε να απευθυνθεί στους πλούσιους Ροδίους της αλλοδαπής και στο ελληνικό κράτος και να ζητήσει την ενίσχυση του εκπαιδευτικού της έργου προκειμένου να μπορέσει να αντιμετωπίσει την εκπαιδευτική δραστηριότητα των Φρέρηδων, η οποία στρεφόταν κατά του «Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας»⁵⁴⁰. Φαίνεται ότι οι ενέργειες τόσο του ιερατείου όσο και της Κοινότητας δεν ήταν αποτελεσματικές, διότι το 1907 η προσέλευση ελληνορθόδοξων μαθητών στο σχολείο των Φρέρηδων έλαβε αθρόα μορφή επί ζημία των κοινοτικών σχολείων της Ρόδου, αλλά και του ελληνορθόδοξου φρονήματος των μαθητών. Τούτο ενεργοποίησε τον μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ, ο οποίος με αλληπάλληλες επιστολές του προσπάθησε να αποτρέψει τους γονείς των μαθητών να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο των Φρέρηδων με το επιχείρημα ότι λόγω της ηλικίας τους οι μαθητές ήταν ευεπίφοροι στον προσηλυτισμό⁵⁴¹.

Φαίνεται ότι το φαινόμενο του ενδιαφέροντος των άλλων χριστιανικών δογμάτων για την εκπαίδευση στη Ρόδο έλαβε ανησυχητική έκταση με αποτέλεσμα η Δημογεροντία και η Σχολική Εφορεία των Σχολών του νησιού, να αποφασίσουν στη συνεδρίασή τους της 19ης Αυγούστου 1903, κατόπιν προτάσεως του δημογέροντα Α. Γεωργιάδη, να αποσταλλεί ο Νικόλαος Κ. Παλαιολόγου γνώστης της Γαλλικής Γλώσσας στην Αθήνα ως υπότροφος του Καζούλειου κληροδοτήματος, ώστε μετά το πέρας των σπουδών και την επιστροφή του στο νησί να προσληφθεί στα σχολεία ως «*Γαλλοδιδάσκαλος*». Η απόφαση αυτή αποσκοπούσε να παράσχει στους μαθητές των σχολείων της Ρόδου τη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας ώστε να τα καταστήσει ανταγωνιστικά έναντι των ξένων «*προς καταπολέμησιν τῆς σχολῆς τῶν Frères*», όπου μέχρι τότε οι Ρόδιοι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να μάθουν τη δημοφιλή αυτή γλώσσα⁵⁴². Η σύγκριση των κτιριακών εγκαταστάσεων των σχολείων των Frères με τις αντίστοιχες των κοινοτικών σχολείων αλλά και η αντιπαραβολή των μαθημάτων της κλασικής παιδείας, της γαλλικής γλώσσας, της λογιστικής που διδάσκοντο οι μαθητές

των σχολείων των Frères με τον περιορισμένο κύκλο μαθημάτων θρησκευτικού κυρίως περιεχομένου των κοινοτικών σχολείων αναδείκνυε την υπεροχή των σχολείων των Δυτικών. Όπως είναι φυσικό τούτο ευνοούσε τη φοίτηση των ροδίων μαθητών σε αυτά καθώς οι γονείς τους αντιλαμβάνοντο ότι οι γνώσεις που παρείχαν τα σχολεία των Frères στους μαθητές τους δημιουργούσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις επαγγελματικής αποκατάστασης των παιδιών τους στις ακμάζουσες επιχειρήσεις των ομογενών τους στις παροικίες της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας, του Καΐρου⁵⁴³. Οι λόγοι αυτοί συντέλεσαν ώστε πολλοί μαθητές των κοινοτικών σχολείων να αποχωρήσουν από αυτά και να εγγραφούν στα σχολεία των Frères, αντιπαρερχόμενοι τον προσηλυτιστικό κίνδυνο που διέτρεχαν.

Εναντίον των σχολών αυτών τάχθηκε και ο Παύλος Καζούλλης, ο οποίος κάλεσε σε εγρήγορση προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι κίνδυνοι εναντίον «*τοῦ κινδυνεύοντος Ἑλληνισμοῦ καί τῆς Ὀρθοδοξίας*» από τον εποικισμό της νήσου από τους «*Φρέρηδες καὶ τῆς οἰκοδομῆς τοσούτων συνάμα καὶ εὐρυχωροτάτων σχολικῶν κτιρίων*»⁵⁴⁴. Ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο η Εκκλησία αντιμετώπισε τη δράση των άλλων χριστιανικών δογμάτων στη Δωδεκάνησο είναι η περίπτωση του «*διδασκάλου ὀνόματι Κ.Χ΄. Θεοδοσίου ἐκ Στραωνίτισης*», τον οποίο ο μητροπολίτης Ρόδου Κωνσταντίνος αφού κατήγγειλε ότι αλλαξοπίστησε με την αναφορά ότι «*παρεσύρθη εἰς τὰ δίκτυα τῆς ἀπωλείας*» στη συνέχεια «*ἐπάταξε καὶ ἐξεδίωξε*» από το σχολείο αλλά και από τη νήσο Χάλκη, όπου δίδασκε. Επιπρόσθετα με επιστολές του στο ιερατείο της δικαιοδοσίας του σε κάθε νησί διέταξε, στην περίπτωση κατά την οποία εμφανιστεί στην περιοχή τους να τον εκδιώξουν από το νησί ή την κοινότητά τους ως καταστροφέα και άνθρωπο επικίνδυνο. Το ύφος και οι εντολές του μητροπολίτη Κωνσταντίνου και ο χαρακτηρισμός του δασκάλου Κ.Χ.΄ Θεοδοσίου ως «*ὀλετήρος*» προδίδουν το πνεύμα μισαλλοδοξίας που επικρατούσε στη θεοκρατούμενη κοινωνία των νησιών έναντι οποιασδήποτε παρεκκλίσεως από την Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη. Όπως προκύπτει από την «*εἰδοποίησιν περί συστάσεως Ἐπιτροπῆς Ἐκκλησιαστικῆς τε καὶ Πνευματικῆς*» (1836) του Οικουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου οι δάσκαλοι αυτοί αντιμετωπίζοντο ως «*ἀργυρώνητοι, διεφθαρμένοι καὶ κατὰ τὴν θρησκείαν καὶ κατὰ τὰ ἦθη*»⁵⁴⁵.

Η ίδια αντιμετώπιση επιφυλάσσετο και για τους αιρετικούς δασκάλους, όπως για παράδειγμα τους μαθητές ή οπαδούς του Θεόφιλου Καΐρη για τους οποίους το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως είχε εκδώσει διαταγή να μην προσλαμβάνονται ως δάσκαλοι στα κοινοτικά σχολεία, αντιμετωπίζοντας τους ως άτομα επικίνδυνα και ως εχθρούς του Γένους⁵⁴⁶. Όπως και στην περίπτωση των δασκάλων άλλων χριστιανικών δογμάτων ομοίως και για τους δασκάλους - μαθητές του Θεόφιλου Καΐρη το Οικουμενικό Πατριαρχείο βρήκε υποστηρικτή την οθωμανική διοίκηση για την απομάκρυνσή τους από τα σχολεία. Η υποστήριξη των οθωμανών

υπέκρυπτε τη σκοπιμότητα της μαζικής απέλασης εκπαιδευτικών που προέρχοντο από το Ελληνικό Βασίλειο, τους οποίους θεωρούσε ανεπιθύμητους ως ύποπτους αποσχιστικών ενεργειών⁵⁴⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Κωνσταντίνου Σακελλαρίου δασκάλου στο σχολείο του χωριού Μανδράκι της Νισύρου, ο οποίος κατηγορήθηκε το 1839, όταν «*ἐξέσπασεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ θύελλα κατὰ τοῦ Καΐρη*», ότι δίδασκε μαθήματα αιρετικά κατά της Χριστιανικής θρησκείας και επεδίωκε την αντικατάσταση του Χριστιανισμού με «*ἀπλήν θεοσέβειαν*», κατηγορία εξαιτίας της οποίας εκδιώχθηκε από το σχολείο και από το νησί με την υποκίνηση από τον ηγούμενο «*σφοδροτάτου διωγμοῦ*» και εγκαταστάθηκε στη Σμύρνη⁵⁴⁸. Το 1941 ο Κωνσταντίνος Σακελλαρίου επανέκαμψε στη Νίσυρο και παρέδιδε μαθήματα σε 30 μαθητές, προκειμένου δε να αποσείσει οποιαδήποτε κατηγορία εναντίον του «*ἐδίδασκε τούς μαθητάς του εἰς τὴν ἀύλην μιᾶς ἐκκλησίας τῆς Παναγιᾶς*», ώστε να δηλώσει την πλήρη ταύτισή του με τους σκοπούς και τις επιδιώξεις της Εκκλησίας και να αποφύγει περαιτέρω διωγμούς από τον ηγούμενο ο οποίος ήταν «*ἐχθρός πρὸς κάθε κοσμικὴν μόρφωσιν*»⁵⁴⁹. Η ανησυχία και ο αγώνας της Εκκλησίας εναντίον της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων στα σχολεία των άλλων χριστιανικών δογμάτων και των αλλόδοξων δασκάλων είχε βεβαίως ως στόχο την προάσπιση του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Η Εκκλησία θεωρούσε το χώρο της Εκπαίδευσης ως πεδίο άσκησης δικής της προνομιακής εξουσίας και ταυτόχρονα καθήκον πνευματικό, ποιμαντορικό. Πρόβαλε τις ηθικές και πνευματικές αξίες του χριστιανισμού στο πλήρωμα της Εκκλησίας και με τον τρόπο αυτό δημιούργησε συσπειρωτικό σημείο αναφοράς του ελληνορθόδοξου στοιχείου το περιεχόμενο και τα κελεύσματα της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας. Πρόσφερε υπηρεσίες στο Γένος καθώς συγκράτησε τους Έλληνες εντός των κόλπων της, δεδομένου ότι ενδεχόμενη απώλεια της γλώσσας, του ορθόδοξου φρονήματος και της παράδοσης θα σήμανε ταυτόχρονα και την απώλεια της εθνικής συνείδησης των υποτελών Ελλήνων. Τα στοιχεία αυτά διατηρούμενα και μεταλαμπαδεύμενα από την πνευματική τους ηγεσία από γενιά σε γενιά ταυτοποίησαν τους υποτελείς ως μέλη του ιδίου Γένους και τους διαφοροποίησαν τόσο από τους οθωμανούς όσο και από τους δυτικούς μορφώνοντας την ιδέα της ενότητας και της μετοχής στο κοινό γένος των Ελλήνων.

Γ. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

1. Η επιλογή των εκπαιδευτικών και ο διορισμός τους στα κοινοτικά σχολεία.

Ο έλεγχος της καταλληλότητας των προσλαμβανόμενων δασκάλων των νησιών της Δωδεκανήσου ήταν αρμοδιότητα του μητροπολίτη στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν το σχολείο⁵⁵⁰. Οι Σχολικοί Έφοροι, οι δημογέροντες ή εκπρόσωπος του κλήρου επέλεγε κάποιον για τη θέση του δασκάλου, ο επιλεγείς εκπαιδευτικός τίθετο υπό την κρίση των μελών της κοινότητας κατά τη διάρκεια Γενικής Συνελεύσεως, η οποία αποφάσιζε την αποδοχή ή την απόρριψη του προτεινόμενου δασκάλου κατά πλειοψηφία⁵⁵¹. Το 1873 η Σχολική Εφορία της Ρόδου αποφάσισε να υποβάλλει τους υποψήφιους δασκάλους σε εξετάσεις προκειμένου να ελέγξει τις γνώσεις, το ήθος και τις ικανότητές τους⁵⁵². Από επιστολή του μητροπολίτη Ρόδου προς την Τουρκική διοίκηση, με ημερομηνία 6 Νοεμβρίου 1910 πληροφορούμαστε ότι οι εξετάσεις αυτές εδίδοντο ενώπιον ειδικής επιτροπής στην μητρόπολη της Ρόδου και σε αυτές υποβάλλοντο όσοι υποψήφιοι δάσκαλοι στερούντο σπουδών σε ανώτερες σχολές⁵⁵³. Οι ενέργειες αυτές της Σχολικής Εφορίας και του μητροπολίτη Ρόδου ήταν προσαρμοσμένες στην εντολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' σύμφωνα με την οποία όσοι εκπαιδευτικοί στερούντο «*ἀπολυτηρίου σχολαρχείου ἢ γυμνασίου*» εξετάζοντο από «*εἰδική ἐξεταστική ἐπιτροπή ἐν τῇ ἐπισκοπῇ*» η οποία γνωμοδοτούσε για την επάρκεια των γνώσεων και ικανοτήτων τους και τους χορηγούσε «*τό ἀπαιτούμενον ἐνδεικτικόν*» εάν τους έκρινε κατάλληλους για το διδασκαλικό επάγγελμα⁵⁵⁴. Στα υπόλοιπα νησιά ο οικείος μητροπολίτης έλεγγχε τα προσόντα του υποψήφιου να καταλάβει θέση εκπαιδευτικού και τον εφοδίαζε με το κατάλληλο πιστοποιητικό δίκην αδείας ασκήσεως επαγγέλματος⁵⁵⁵. Επιπλέον ο μητροπολίτης επικύρωνε τα συμβόλαια που σύντασσαν και από κοινού υπέγραφαν οι Σχολικοί Έφοροι και ο υπό διορισμό δάσκαλος ή τα ακύρωνε. Στην περίπτωση αυτή έδιδε εντολή είτε απευθείας είτε μέσω του Αρχιερατικού του Επιτρόπου στην Εφορεία των Σχολών να παύσει το δάσκαλο.

Χαρακτηριστική τούτων ήταν η περίπτωση του σχολείου της Τήλου και του δασκάλου Σταύρου Χαριτωνίδη. Το συμβόλαιο του Χαριτωνίδη ακύρωσε ο μητροπολίτης Ρόδου Γρηγόριος με επιστολή του της 22ης Ιουλίου 1889 προ τον ηγούμενο του Αγίου Παντελεήμονος κυρ Μακάριο, στην οποία επικαλείτο ως λόγο της ακυρώσεως του συμβολαίου πληροφορίες οι οποίες έγιναν γνωστές και διαδόθηκαν στην Ρόδο και αναφέροντο «*εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ*»⁵⁵⁶. Ο έλεγχος αυτός ασκείτο από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα κατόπιν σχετικής εντολής του οθωμανικού κράτους προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο τη διαβίβασε στις κατά τόπους Μητροπόλεις, ώστε οι διοριζόμενοι εκπαιδευτικοί να πληρούν προϋποθέσεις νομιμοφροσύνης προς την οθωμανική κυριαρχία και θρησκευτικό φρόνημα ικανό

να τεθεί στην υπηρεσία των σκοπών του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁵⁵⁷. Σύμφωνα με Υπόμνημα του υπουργού Εξωτερικών της Υψηλής Πύλης (1867) προς τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής τα κοινοτικά σχολεία απολάμβαναν πλήρους ελευθερίας⁵⁵⁸. Παρέμβαση της οθωμανικής διοίκησης προβλεπόταν στην περίπτωση που η διεύθυνση κάποιου σχολείου ανατίθετο σε άτομο του οποίου οι αρχές ήταν «*πανδήμως έχθρικάί προς τήν ἐξουσίαν τῆς Αὐτοκρατορικής κυβερνήσεως ἢ ἐνάντιαι εἰς τήν δημοσίαν τάξιν*». Το οθωμανικό Σύνταγμα του 1876 αναγνώριζε ως οθωμανούς όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας, επέβαλε ως υποχρεωτική την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και έθετε τα σχολεία υπό την «*ἐπιτήρησιν του κράτους*»⁵⁵⁹. Παρείχε ελευθερία στη «*θρησκευτική διδασκαλία τῶν διαφόρων κοινοτήτων*» και ανήγγελε τη λήψη μέτρων που θα εξασφάλιζαν «*ὁμοιόμορφον καί κανονικὴν*» διδασκαλία στα σχολεία της οθωμανικής επικράτειας. Η παραχώρηση της Οθωμανικής υπηκοότητας σε όλους τους κατοίκους της οθωμανικής επικράτειας ανεξαρτήτως του θρησκευματός τους υπηρετούσε το δόγμα του Οθωμανισμού, που απέβλεπε στη συνύπαρξή τους ως μελών ενός ομοιογενούς σώματος πολιτών που θα απολάμβαναν ίσα δικαιώματα, θα είχαν τις ίδιες υποχρεώσεις και επομένως θα επιδείκνυαν νομιμοφροσύνη στο κράτος τους στο όνομα του πατριωτισμού⁵⁶⁰. Επιπρόσθετα εξυπηρετούσε και την ανάγκη ανακοπής της συνήθους πρακτικής των προξενείων των ευρωπαϊκών δυνάμεων να χορηγούν ασυλία και να προστατεύουν τους Χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας γεγονός που ενίσχυε τις διαχωριστικές δυνάμεις ανάμεσα στους κατοίκους της. Το δόγμα του οθωμανισμού με την οθωμανική ταυτότητα, την ισονομία και ισοπολιτεία όλων των κατοίκων της Αυτοκρατορίας αποσκοπούσε στην ισχυροποίηση του κράτους και το φραγμό στις φυγόκεντρες τάσεις που καλλιεργούσαν τα εθνικά κινήματα.

Η τουρκική διοίκηση έντασε την εκπαιδευτική δραστηριότητα των υποτελών Ελλήνων στο πλαίσιο των θρησκευτικών προνομίων τα οποία είχε παραχωρήσει στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και απαιτούσε από τον Πατριάρχη και τους κατά τόπους μητροπολίτες να ελέγχουν και εν συνεχεία να επικυρώνουν τα διπλώματα και τα ενδεικτικά των εκπαιδευτικών εφοδιάζοντάς τους με το «*Μητροπολιτικόν ἐνδεικτικόν*», το οποίο με αυτό τον τρόπο αποκτούσε ισχύ πιστοποιητικού νομιμότητας έναντι των κυβερνητικών Εποπτών της Παιδείας. Η εντολή των οθωμανικών αρχών ενεργοποίησε την Εκκλησιαστική ιεραρχία, η οποία δια μέσου των κατά τόπους αρχιερατικών Επιτρόπων ενημέρωνε τους προϊστάμενους μητροπολίτες για τις σπουδές και τα διπλώματα των δασκάλων των Σχολείων της περιοχής τους, ώστε να τους ελέγξουν και να τους χορηγήσουν το ανάλογο ενδεικτικό της Μητροπόλεως, το οποίο ήταν αναγκαίο για την αναγνώρισή τους ως νόμιμων δασκάλων από την τοπική οθωμανική αρχή⁵⁶¹. Με αυτόν τον τρόπο το Οικουμενικό Πατριαρχείο με τις κατά τόπους μητροπόλεις καθίστατο η υπεύθυνη εποπτεύουσα αρχή των κοινοτικών

σχολείων, αφού είχε την αρμοδιότητα του ελέγχου της καταλληλότητας των δασκάλων των σχολείων και τη χορήγηση εν συνεχεία της άδειας ώστε να ασκήσουν νομίμως το διδασκαλικό επάγγελμα. Ταυτόχρονα είχε αναλάβει και την ευθύνη των επιλογών έναντι του οθωμανικού κράτους, το οποίο ουσιαστικά με την παραχώρηση της αρμοδιότητας αυτής προς την Εκκλησία έντασσε το διοικητικό δίκτυο της Εκκλησίας στους διοικητικούς - ελεγκτικούς μηχανισμούς του κράτους του και καθιστούσε τον Πατριάρχη υπεύθυνο έναντι της Υψηλής Πύλης για την υλοποίηση των μεταρρυθμιστικών επιλογών του Τανζιμάτ. Τούτο προκύπτει εύγλωττα από το περιεχόμενο του Πιστοποιητικού καταλληλότητας του δασκάλου Ιωάννη Ορφανού το οποίο του παραχώρησε ο μητροπολίτης Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας Χρύσανθος στις 16 Νοεμβρίου του 1892⁵⁶².

Ο Ιωάννης Ορφανός έλαβε από το Χρύσανθο την άδεια να διδάξει στην Ελληνική Σχολή της Χώρας της Καλύμνου κατά το Σχολικό έτος 1892 -3, δηλαδή από την 1 Σεπτεμβρίου 1892 έως την 31 Αυγούστου 1893. Η διδασκαλία του έπρεπε να ήταν σύμφωνη με το περιεχόμενο της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας και να απέχει «παντός ἀπάδοντος θρησκευτικῶς, ἠθικῶς και πολιτικῶς», δηλαδή να μην συγκρούεται με τη θρησκευτική και πολιτική καθεστηκυία τάξη. Όπως προκύπτει από την ημερομηνία υπογραφής του Πιστοποιητικού Καταλληλότητας του Ιωάννη Ορφανού από το μητροπολίτη Χρύσανθο που ήταν η 16 Νοεμβρίου 1892, ο Ορφανός πρέπει να δίδασκε στην Ελληνική Σχολή της Χώρας Καλύμνου πριν την έκδοση του Πιστοποιητικού αυτού, αν το σχολείο είχε κάνει έναρξη της λειτουργία του την 1η Σεπτεμβρίου του 1892. Τούτο μπορεί να δικαιολογηθεί από τη δυσκολία και τη χρονοβόρο διαδικασία της ενημέρωσης του μητροπολίτη και την εν συνεχεία έκδοσή του, αλλά και από την υποβάθμιση της διαδικασίας αυτής εκ μέρους των Ελληνορθόδοξων κοινοτικών αρχών της Καλύμνου, οι οποίες αντιδρούσαν στις προσπάθειες των Οθωμανών να περιστείλουν τις ελευθερίες και τα προνόμιά τους⁵⁶³.

Ομοίως το ίδιο ίσχυε για τα Σχολικά βιβλία για τα οποία συντάσσετο πίνακας εγκεκριμένων βιβλίων όπως και για την εξασφάλιση άδειας λειτουργίας εκάστου σχολείου⁵⁶⁴. Φαίνεται πως στην Καλύμνο η αρμοδιότητα της επιλογής των δασκάλων ανήκε στη «Γενική τῶν πολιτῶν Συνεδρίαση», δηλαδή σε ένα σώμα που το αποτελούσαν τα μέλη της κοινότητας, στη συνέχεια οι επιλεγέντες προσέρχοντο στη Δημογεροντία η οποία και τους έδιδε τον οριστικό διορισμό τους στα σχολεία του νησιού⁵⁶⁵. Με τον Κανονισμό της Δημογεροντίας Καλύμνου της 20 Δεκεμβρίου 1894 η αρμοδιότητα αυτή ανατέθηκε σε επιτροπή την οποία αποτελούσαν «δύο Δημογέροντες καί η Ἐφορεία τῶν Σχολῶν Καλύμνου»⁵⁶⁶. Εν συνεχεία, όπως και για την ανάληψη υπηρεσίας από τους Σχολικούς Εφόρους, οι δημογέροντες επικοινωνούσαν με το μητροπολίτη του νησιού και του ζητούσαν την τελική, μάλλον τυπική, έγκριση ώστε να αναλάβουν την υπηρεσία τους⁵⁶⁷. Εξ αυτών προκύπτει ότι το μέτρο του πιστοποιητικού

καταλληλότητας παροχής εκπαιδευτικού έργου είχε ατονήσει στην Κάλυμνο.

Τα συμβόλαια πρόσληψης δασκάλων στα σχολεία του νησιού αυτού συντάσσοντο από τη δημογεροντία χωρίς ανάμειξη του ιερατείου, όπως προκύπτει από την απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην παρουσία ιερωμένων κατά τη σύνταξη και την υπογραφή των συμβολαίων πρόσληψης των δασκάλων των σχολείων της Καλύμνου. Τούτο συνέβαινε παρά την πρόβλεψη του Κανονισμού της Κοινότητας, ο οποίος ανέφερε ότι οι διορισμοί των δασκάλων των κοινοτικών σχολείων του νησιού έπρεπε να διενεργούνται κατά τη διάρκεια κοινής συνεδρίασης της Δημογεροντίας, της Εφορείας των Σχολών και του μητροπολίτη του νησιού⁵⁶⁸. Ενδεχομένως τα συμβόλαια πρόσληψης των δασκάλων να συντάσσοντο και να υπογράφοντο από τη Δημογεροντία και την Εφορεία των Σχολών με την σιωπηλή συγκατάθεση του οικείου Μητροπολίτη ο οποίος πάντως είχε την εποπτεία των διορισμών. Εξ άλλου η Δημογεροντία επικαλέστηκε το ως άνω άρθρο του Κανονισμού της Κοινότητας, όταν η Οθωμανική διοίκηση την έλεγξε για το διορισμό στη θέση του δασκάλου της τουρκικής γλώσσας του Τριαντάφυλλου Ζαΐρη, προκειμένου να αναβάλει την απάντησή της, με τη δικαιολογία της αναμονής της επίσκεψης του μητροπολίτη στην Κάλυμνο, οπότε και θα συσκέπτοντο ώστε να δώσουν την επίσημη και οριστική απάντηση⁵⁶⁹. Στο ίδιο έγγραφο παρά την επίκληση του άρθρου αυτού του Κανονισμού, η Δημογεροντία απάντησε επί της ουσίας στην τουρκική διοίκηση, γεγονός που προδίδει την αυτονόμηση της από το ιερατείο στα εκπαιδευτικά θέματα της Καλύμνου. Τούτο ήταν απόρροια της ανάπτυξης του θεσμού της Δημογεροντίας στο νησί και του περιορισμού της ισχύος του ιερατείου στην κοινοτική δραστηριότητα.

1.α. Τα προσόντα των υποψήφιων δασκάλων.

Η κατοχή από κάποιον του πιστοποιητικού με το οποίο είχε τη δυνατότητα να προσληφθεί ως δάσκαλος σε κάποιο σχολείο δεν προϋπόθετε κατ' ανάγκη την ύπαρξη κάποιου σχετικού πτυχίου ή άλλων προσόντων, δεδομένης μάλιστα της δυσκολίας ευρέσεως δασκάλων για τη στελέχωση των σχολείων. Από την έγγραφη πιστοποίηση την οποία επέδωσαν η Δημογεροντία της Καλύμνου και η Εφορεία των Σχολών του νησιού στο δάσκαλο Αλέξανδρο Ν. Καρδούλη, πτυχιούχο «*τοῦ ἐν Ἀθήναις διδασκαλείου της νέας μεθόδου*», ο οποίος διεύθυνε επί οκταετία τη Β' Δημοτική Σχολή του νησιού, με την οποία τον ευχαρίστησαν για την «*πεφωτισμένην, χρηστήν, γονίμον και ἐπιμελή αὐτοῦ διεύθυνσιν τε καί διδασκαλίαν καί τήν χρηστήν αὐτοῦ διαγωγὴν*» συνάγουμε τα απαιτούμενα προσόντα προκειμένου να προσληφθεί κάποιος ως δάσκαλος στο νησί της Καλύμνου και κατ' αναλογία στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου⁵⁷⁰. Πράγματι η αξιολόγηση του δασκάλου Αλέξανδρου Ν. Καρδούλη απο τις Σχολικές Εφορείες και κατ' επέκταση από την Ελληνική κοινότητα, τόσο για το εκπαιδευτικό του έργο όσο και για τη διαγωγή και το ήθος του αναδεικνύει ως

απαιτούμενα προσόντα, από τους υποψήφιους για διορισμό εκπαιδευτικούς, τόσο την εκπαιδευτική τους επάρκεια και εργασία όσο και την κοσμιότητα και τον ηθικό βίο, που έπρεπε να διάγουν ώστε να εμπνεύσουν το σεβασμό, την εκτίμηση, αλλά και να καταστούν το πρότυπο της ζωής των μαθητών και των μελών της Κοινότητας. Τα προσόντα αυτά εξασφάλιζαν την εκπλήρωση των έγγραφων υποσχέσεων του «Διδασκάλου πρὸς τὸν κατὰ τόπον Κυριάρχην πρὶν ἀναλάβῃ τὰ χρέη του» ότι «θέλω φυλάξει ἀπαραβάτως τὴν πατρῶαν θρησκείαν μου, ὑποταγὴν εἰς τὴν ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καὶ ἐντελῆ ἐκπλήρωσιν τῶν ἱερῶν καθηκόντων μου»⁵⁷¹.

Η κατοχή τυπικών προσόντων ακόμη και Πανεπιστημιακού πτυχίου δεν ήταν προαπαιτούμενη ούτε αρκετή για τη χορήγηση της σχετικής άδειας χωρίς τον έλεγχο του ιεράρχη, ο οποίος κατέστη αναγκαίος κατόπιν της διαπίστωσης ότι σε πολλές περιπτώσεις οι υποψήφιοι για την κατάληψη θέσης δασκάλου επικαλούντο πλαστά πιστοποιητικά⁵⁷². Τούτο συνέβη στην περίπτωση του απόφοιτου «τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστήμιου» Γ. Περίδη, Σχολάρχη των Σχολῶν της Σύμης, γιὰ τον οποίο ο μητροπολίτης Ρόδου Κωνσταντῖνος διερεύνησε επισταμένως τη διδασκαλική του θητεία και αφού πληροφορήθηκε ότι διαπαίδευσεν «πρὸς τὰ καλά καὶ τὴν πρόοδον» με ευσυνειδησία και επιμέλεια τους μαθητές της Σχολῆς της Σύμης, τότε του χορήγησε, κατὰ τις προσταγές του Οικουμενικού Πατριαρχείου, «εἰδικὴν διδασκαλικὴν ἄδειαν διπλώματος δίκην». Χωρίς την άδεια αυτή ανεξαρτήτως των προσόντων του ο δάσκαλος, ο οποίος θα επιχειρούσε να διδάξει σε κάποιο σχολείο χαρακτηριζόταν «ἄνομος καὶ αὐθαίρετος» και αντικαθίστατο αμέσως από τις εκκλησιαστικές αρχές σε συνεργασία με την οθωμανική διοίκηση⁵⁷³. Σχετικά το Άρθρο Α Περί Διδασκάλων του Σχεδίου Οργανισμού των Ορθόδοξων Ελληνικών Σχολείων (1846) στην Παράγραφο 3 πρόβλεπε πως ο εκπαιδευτικός «ὁ συσταθεὶς ἄνευ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἀδείας... παύεται»⁵⁷⁴. Κριτήριο επομένως της παροχής του ήταν η ορθόδοξη πίστη του, η σύνεση, το ήθος και η ηλικία του υποψηφίου⁵⁷⁵.

Τα προσόντα αυτά του δασκάλου τον καθιστούσαν ικανό να πραγματοποιήσει τους στόχους του σχολείου οι οποίοι συνοψίζοντο στη «διδασχὴ τῶν μαθητῶν τῶν μέσων διὰ τῶν ὁποίων καθίσταται ὁ ἄνθρωπος εὐγνώμων πρὸς τὸν Δημιουργόν του, ἀγαθός πολίτης, χρήσιμος καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ὁμοίους του», ενώ παρείχαν τα εχέγγυα της συμμόρφωσης του με τα «ἱερά δόγματα τῆς ἀμωμῆτου θρησκείας μας»⁵⁷⁶. Δηλαδή ο δάσκαλος έπρεπε να έχει χριστιανικό ήθος και να εμφορείται από αισθήματα θεοσέβειας και φιλαλληλίας, τα οποία έπρεπε να μεταβιβάσει με τη διδασκαλία και τον τρόπο της ζωής του στους τροφίμους του σχολείου. Η επιρροή του δασκάλου εκτεινόταν πέραν του χώρου του Σχολείου στο κοινωνικό περιβάλλον της Κοινότητας όπου έδρευε, καθώς αποτελούσε πρότυπο συμπεριφοράς για τους μαθητές του αλλά και για τα μέλη της Κοινότητας, τα οποία μιμούντο «τὰ ἦθη καὶ ἰδιώματα» του⁵⁷⁷. Τα προσόντα του υποψηφίου δασκάλου ήταν κοινά προαπαιτούμενα τόσο του

ιερατείου όσο και των δημογερόντων ή των Σχολικών Εφόρων προκειμένου να επιλεγεί και διορισθεί κάποιος ως δάσκαλος. Από επιστολή των Δημογερόντων και των προκρίτων της Κω προς τον «φιλόμουσον και εύπατρίδην» Κωνσταντίνο Ιπποκρατίδη με την οποία του ζητούσαν «νά μᾶς προμηθεύσητε ἓνα Διδάσκαλον τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς» πληροφορούμαστε, ως αναζητούμενα προσόντα του υπό ανεύρεση δασκάλου εκ μέρους των δημογερόντων και των προκρίτων της Κω, «νά εἶναι ἄνθρωπος φρόνιμος καί ἀρετῆς, ἡλικιωμένος ὀπωσοῦν».

Με τα ίδια προσόντα κοσμούσε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιος τον Κωνσταντίνο Σακελλάριο τον οποίο πρότεινε στους προεστούς της Νισύρου ως δάσκαλο για το σχολεῖο του νησιού τους, συγκεκριμένα ο Σακελλάριος ήταν «ἔμφρων και νουνεχῆς... μέ φρόνησιν» κατάλληλος «πρός φωτισμόν τῶν τέκνων σας», ενώ στον Κανονισμό λειτουργίας του Σχολείου της Κω ο δάσκαλος έπρεπε να είναι «ὁ τύπος και ὑπογραμμός τῆς κοσμιότητος, ἀρετῆς καί σωφροσύνης»⁵⁷⁸. Τα προσόντα αυτά προέβαλε και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Διονύσιος με επιστολή του προς τον ηγούμενο της Ιεράς Μονῆς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και τους μητροπολίτες της Δωδεκανήσου την 31 Ιανουαρίου 1891 ως προαπαιτούμενα προσόντα για την επιλογή και το διορισμό δασκάλων για τα σχολεία της Πάτμου. Σύμφωνα με τον Διονύσιο η εκλογή του εκπαιδευτικού προσωπικού των σχολείων έπρεπε να διαξάγεται «έν συνεδριάσει τῆς ἐφορίας» με αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόταν ο δημόσιος έλεγχος των προσόντων τους και η κοινή αποδοχή της αποφάσεώς τους. Οι υποψήφιοι προς διορισμό εκπαιδευτικοί έπρεπε να είναι «οὐ μόνον εὐπαίδευτοι καί δόκιμοι περί τό διδασκαλικόν αὐτῶν ἐπάγγελμα, ἀλλά καί χρηστοί, φρόνιμοι, τύπου ἠθικότητος καί ὑπογραμμόν ὕγιους μορφώσεως», δηλαδή οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να διαθέτουν επαρκείς εγκύκλιες σπουδές, να έχουν εμπειρία στο διδασκαλικό επάγγελμα, κυρίως όμως να είναι ενάρετου χαρακτήρα και «ὕγιους μορφώσεως», δηλαδή η παιδεία τους να συμφωνεί με το δόγμα και τις επιταγές της Ανατολικῆς Ορθόδοξης Χριστιανικῆς Εκκλησίας⁵⁷⁹.

Οι ιδιότητες αυτές του δασκάλου ήταν απαραίτητες για «τήν ἠθικὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας» με το παράδειγμα της συμπεριφοράς, της ζωῆς αλλά και την προτροπή και τις νουθεσίες του. Μίμηση του πρότυπου του δασκάλου, αλλά και τη συμμόρφωση και την αποδοχή των συμβούλων του υπέδειξε ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιος με επιστολή του της 19ης Ιουνίου 1831 προς τους προεστούς της Νισύρου. Σ' αυτήν ο Κωνστάντιος τους πρότεινε ως δάσκαλο του νησιού τους τον Κωνσταντίνο Σακελλάριου, τον οποίο τους συμβούλευε να τιμούν, να αγαπούν και «νά ὑπακούουν εἰς τάς φρονίμους ὁδηγίας καί εἰλικρινεῖς ὑποθήκες του»⁵⁸⁰. Η απαίτηση ο δάσκαλος να είναι ηλικιωμένος και σώφρων συναρτάτο τόσο με την απόκτηση πείρας και τη δυνατότητα ελέγχου των πεπραγμένων του, τα οποία παρείχαν κάποια εγγύηση για τις μελλοντικές του ενέργειες και επιδόσεις, όσο και με την εξασφάλιση της διδασχῆς

στους μαθητές των δογμάτων της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστewς, αλλά και της αποφυγής ενεργειών που θα δημιουργούσαν προβλήματα στις σχέσεις της ελληνικής κοινότητας με τους οθωμανούς και τη διοίκηση της αυτοκρατορίας τους. Άλλωστε οι διδακτικές απαιτήσεις από τους δασκάλους ήταν ελάχιστες, γεγονός που γίνεται εμφανές από την απουσία σχετικής καταγραφής στα συμβόλαια πρόσληψής τους⁵⁸¹. Όπως είναι πρόδηλο οι απαιτήσεις των υπεύθυνων των σχολείων ως προς τα προσόντα των δασκάλων προδιέγραφαν εκπαιδευτικούς λειτουργούς ορισμένου τύπου, οι οποίοι δεν είχαν κατ' ανάγκη επαρκή ακαδημαϊκά προσόντα, δηλαδή σχετικές σπουδές και γνώσεις αντίστοιχες της θέσης τους.

Η ύπαρξη προσόντων πολλές φορές υποβαθμιζόταν από τις απαιτήσεις ενός θεοκρατικού και απαίδευτου κόσμου. Τούτο συνέβη στην περίπτωση του δασκάλου της Πάτμου Ιωάννη Σακκελίωνα του οποίου τα προσόντα αναγνώριζαν οι εναντίον του 46 Πατμιοί, οι οποίοι αποδέχοντο ότι «είναι μὲν κάτοχος παιδείας» τον κατηγορούσαν όμως με επιστολή τους στον ηγούμενο της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, ότι στερείται μεθόδου διδασκαλίας και δυνατότητα μεταδοτικότητας των γνώσεών του. Όπως συγκεκριμένα ανέφεραν ο Σακκελίων «στερείται τῶν ἰδιαζόντων ἀπαιτουμένων προσόντων τῆς εὐμεθόδου καὶ μεταδοτικοῦ τρόπου τῶν γραμμάτων»⁵⁸². Όπως είναι προφανές σε μία εποχή όπου η κατοχή γνώσεων και παιδείας ήταν εξαιρετικά σπάνια και οι απαιτήσεις παιδαγωγικών και διδακτικών μεθόδων στα σχολεία σχεδόν ανύπαρκτες οι κατηγορίες εναντίον του Ιωάννη Σακκελίωνα για ανεπάρκεια μεταδοτικότητας ήταν προφάσεις άλλων σκοπιμοτήτων που φωτίζονται από την απαίτηση των 46 Πατμίων να αντικατασταθεί ο Ι. Σακκελίων από «διδάκτορα ὑπότροφο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς», ο οποίος θα αναλάμβανε ἔργο θρησκευτικού - θεολογικού περιεχομένου τόσο στο σχολείο όσο και στις εκκλησίες της Πάτμου⁵⁸³.

Τα προσόντα παιδείας και γνώσεων του δασκάλου προσδιορίζοντο από το περιεχόμενο του διδασκαλικού και κοινωνικού του έργου το οποίο καθοριζόταν ως «ὁ φωτισμός καὶ ἡ ἠθικὴ ἀνάπλασις καὶ διαμόρφωσις τῆς νεολαίας» ἔργο δηλαδή συγγενές με την αποστολή της Εκκλησίας και όχι τα εγκύκλια πτυχία του⁵⁸⁴. Παρά το διαχωρισμό του δασκάλου από το ιερατικό σχήμα, ακόμα και στις περιπτώσεις που ο υποψήφιος ήταν φορέας ιεροσύνης και συνακόλουθα τον αυτοπροσδιορισμό και την αναγνώριση από την κοινωνία του διακριτού ρόλου του εκπαιδευτικού επαγγέλματος και επομένως την αναβάθμιση του διδασκαλικού έργου, αλλά και του προσώπου του δασκάλου, ο χώρος της εκπαίδευσης δεν πληρούτο από μορφωμένους δασκάλους. Ακόμη και οι απόφοιτοι του διδασκαλείου ήταν ουσιαστικά αμαθείς και δοκησίσοφοι⁵⁸⁵. Όπως πληροφορούμαστε από τον Κανονισμό της Επαρχίας Κω τα ακαδημαϊκά προσόντα των δασκάλων για τα σχολεία του νησιού καθορίζοντο για μεν τους γραμματοδιδάσκαλους το «ἀπολυτήριον τουλάχιστον πλήρους ἀστικῆς Σχολῆς ἢ Σχολαρχείου», για δε τους δημοδιδάσκαλους απολυτήριο του Γυμνασίου⁵⁸⁶.

Δάσκαλοι διορίζοντο οι πρωτόσχολοι των αλληλοδιδασκτικών σχολείων μετά την επιτυχή αποφοίτησή τους, όπως φανερώνει το πιστοποιητικό γνώσεως της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου που παρέσχε ο δάσκαλος «*τῆς ἐν Πάτμῳ Ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς*» Μιχαήλ Π. Κυριακού στο μαθητή του Γεώργιο Γερασίμου και εν συνεχεία η βεβαίωση ότι ο κάτοχος του «*ἀπεδείχθη*» ικανός να εφαρμόσει την αλληλοδιδασκτική μέθοδο και επομένως είχε τη δυνατότητα να «*συστήση και διοικήση τοιούτου εἴδους διδασκτήριον*»⁵⁸⁷.

2. Κατηγορίες Εκπαιδευτικών. Εδραίος και μετακινούμενος δάσκαλος.

Σε ολόκληρη τη διάρκεια της κατοχής των νησιών υπό των Οθωμανών η έλλειψη διδακτικού προσωπικού για την επάνδρωση των σχολείων ήταν συνεχής, γεγονός που δυσχέρανε την ίδρυση και την απρόσκοπτη λειτουργία των σχολείων και δημιουργούσε προβλήματα στη συνέχιση των σπουδών των μαθητών. Συχνά τους υποχρέωνε να παρακολουθούν μαθήματα ως ακροατές σε σχολεία επιπέδου διαφορετικού από τις σπουδές τους έως ότου να βρεθεί εκπαιδευτικός, ώστε να λειτουργήσει το σχολείο και να καλυφθεί η κενή θέση της σχολικής βαθμίδας τους⁵⁸⁸. Ενδεικτικό παράδειγμα της ελλείψεως εκπαιδευτικών είναι η περίπτωση του δασκάλου Κ.Σ. Σκάρου του σχολείου των Νικειών της Νισύρου, ο οποίος μόλις απολύθηκε από το σχολείο στο οποίο υπηρετούσε, ο μητροπολίτης της Ρόδου τον ζήτησε προκειμένου να το διορίσει σε κάποιο σχολείο της Ρόδου «*ἐπειδή στερούμεθα διδασκάλων διά τά χωρία*»⁵⁸⁹. Βεβαίως σε τούτο συνέβαλε τόσο η ραγδαία αύξηση του αριθμού των σχολείων και η αυτονόμησή του διδασκαλικού επαγγέλματος από το ιερατικό σχήμα, όσο και η αύξηση του αριθμού των δασκάλων που στελέχωναν τα σχολεία, με την πρόσθεση βοηθητικών δασκάλων, υποδιδασκάλων διδασκαλισσών και άλλων⁵⁹⁰.

Στην Κάλυμνο προς το τέλος του 19ου αιώνα οι δάσκαλοι διακρίνοντο στους Ελληνοδιδασκάλους, οι οποίοι δίδασκαν στην Ελληνική Σχολή, στους Αλληλοδιδάκτες της παλαιάς και της νέας μεθόδου και στους βοηθούς διδασκάλων. Από το Πρακτικό 284 της Δημογεροντίας Καλύμνου της 28 Σεπτεμβρίου 1887 πληροφορούμαστε το διορισμό του αλληλοδιδάκτη της παλαιάς μεθόδου Νικήτα Νομ. Κουρεμέτη ως «*συνεργάτη τοῦ ἐν Ποθαΐα Ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου*», του οποίου καθήκον ήταν «*νά συνεργάζεται μετὰ τοῦ Ἀλληλοδιδάκτου τῆς Νέας μεθόδου προθύμως καί δραστηρίως συμπρονοῶν καί συγκηδόμενος περί τῆς προόδου, τῆς καλῆς ἀγωγῆς καί εὐπρεποῦς συμπεριφορᾶς τῶν διδασκομένων παιδῶν καί νά καταστήσῃ γνωστήν τήν πρόοδον τῶν μαθητῶν διά δημοσίων ἐξετάσεων περί τά μέσα Ἰουλίου ὅτε καί λήγει τό Σχολικόν ἔτος*»⁵⁹¹. Από το επόμενο Πρακτικό υπ' αριθμ. 285 διαπιστώνουμε την πρόσληψη του, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα του διορισμού δασκάλων με διαφορετική προσέγγιση στην εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία και της συνεργασίας μεταξύ τους προς

επίτευξη κοινών στόχων που αφορούσαν την πρόοδο στα μαθήματα και την αγωγή στην ευπρεπή συμπεριφορά των μαθητών, στόχοι οι οποίοι έπρεπε, κατά καθήκον των δασκάλων, να επιδειχθούν κατά τη διάρκεια δημόσιων εξετάσεων με τη λήξη του σχολικού έτους, στο χρονικό διάστημα των μηνών Ιουνίου - Ιουλίου.

Από το Πρακτικό υπ' αριθμ. 285 της Δημογεροντίας Καλύμνου πληροφορούμαστε το διορισμό του Μιχαήλ Ν. Παλαμαρίζη ως βοηθού δασκάλου στο αλληλοδιδασκτικό Σχολείο του χωριού Ποθαία της Καλύμνου, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται περισσότερα στοιχεία για τα ακριβή καθήκοντα του, πέραν της συνεχούς όλο το έτος, προθύμης και δραστήριας εργασίας του στο σχολείο⁵⁹². Περισσότερα στοιχεία μας παρέχει επιστολή των Δημογερόντων και των Έφορων της Ελληνικής Σχολής Πάτμου της 11 Οκτωβρίου 1850 προς τον Επίτροπο της Σχολής στην Κωνσταντινούπολη⁵⁹³. Σε αυτήν ανέφεραν ότι *«ή σύστασις τοῦ υποδιδασκάλου θεωρείται ἡ οὐσιωδέστερα μηχανή τοῦ Σχολείου»*, καθώς ο υποδιδάσκαλος θα *«χρησιμεύσει ὡς παιδαγωγός καί θα προδιαθέτη τοὺς μαθητάς καί οὕτω θέλει γίνεται πολὺς ὁ καρπὸς τῶν μαθητῶν καί ἡ εὐταξία τῆς σχολῆς ὡς τό πλέον ἀναγκαιώτερον πάντων»*. Ο υποδιδάσκαλος ενασχολείτο, δηλαδή, με τους μαθητές ως *«παιδαγωγός»*, τους νουθετούσε στην πειθαρχία και στην τάξη και τους προετοίμαζε ώστε να έχουν μέγιστη απόδοση στην προσπάθειά τους. Το έργο του καθιστούσε την παρουσία του στο σχολείο απολύτως αναγκαία για την εύρυθμη λειτουργία του. Κατά το έγγραφο ο υποδιδάσκαλος ήταν η *«οὐσιωδέστερα μηχανή τοῦ Σχολείου»*⁵⁹⁴. Χρέη υποδιδασκάλου εκτελούσε και ο παιδονόμος στα σχολεία της Σύμης, τον οποίο μισθοδοτούσε και διόριζε σε κάθε σχολείο το Δημοτικό ταμείο του νησιού⁵⁹⁵.

Η έλλειψη διδακτικού προσωπικού και η αυξημένη ζήτηση του συνέτειναν στο φαινόμενο των συνεχών μετακινήσεων των δασκάλων από σχολείο μιας περιοχής σε σχολείο άλλης περιοχής, γεγονός, που είχε μεν επιπτώσεις στην απόδοση του εκπαιδευτικού έργου, βοήθησε όμως στη διάδοση των ιδεολογικών ρευμάτων της εποχής, στη δημιουργία εθνικής συνείδησης στα αδαή μέλη των κοινοτήτων, ενώ με την ενεργό συμμετοχή τους στα κοινοτικά αξιώματα αναβάθμισαν την κοινοτική διοίκηση και τις υπηρεσίες της⁵⁹⁶. Χαρακτηριστική περίπτωση μετακινούμενου δασκάλου υπήρξε ο Παΐσιος Μαζαράκης, ο οποίος το 1820 είχε κληθεί από τους Σχολικούς Επιτρόπους της Πάτμου να διδάξει στη Σχολή του νησιού *«παραδίδων τάς πρώτας τῶν μαθημάτων τάξεις»*, παραιτούμενος από την *«ἐν Σμύρνη Εὐαγγελικὴ Σχολή»*, όπου επί επτά χρόνια εδίδασκε⁵⁹⁷. Η διχογνωμία εν συνεχεία των επιτρόπων της Σχολής στην Κωνσταντινού-πολη με τους συναδέλφους τους στην Πάτμο για την *«παρά γνώμην αὐτῶν»* επιλογή του Μαζαράκη τον οδήγησε στην *«ἐν Μαρτινῶ σχολή»* της Σαντορίνης, η οποία του πρόσφερε 2.000 γρ. ετήσια αμοιβή *«ἐπ' ἐλπίδι προσθήκης πεντακοσίων γροσίων»*, ενώ παρόμοιες προτάσεις είχε δεχθεί και από τους επιτρόπους της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης αλλά και *«ἐκ πολλῶν ἄλλων μερῶν»*⁵⁹⁸.

Το φαινόμενο αυτό δημιούργησε ανταγωνισμό προσφοράς δελεαστικών προτάσεων προς τους δασκάλους προκειμένου τα ενδιαφερόμενα σχολεία να κερδίσουν την προτίμησή τους. Τούτο συνέβαινε συχνά κυρίως για εκπαιδευτικούς οι οποίοι σύνδεσαν το όνομά τους με αγαθή φήμη, δεδομένου ότι η επιτυχία της εκπαιδευτικής πράξης εξαρτιόταν άμεσα από την προσωπικότητα του εκπαιδευτικού και ενείχε μια μορφή διατίμησης του έργου και της προσωπικότητάς τους. Χαρακτηριστικές τούτων είναι οι περιπτώσεις του Ιεζεκιήλ Παπουτσίνα στον οποίο οι υπεύθυνοι του σχολείου της Πάτμου πρόσφεραν μισθό μεγαλύτερο από εκείνο που είχαν εγκρίνει οι Έφοροι της Σχολής στην Κωνσταντινούπολη, δεδομένου ότι εκπρόσωποι των σχολείων της Χίου του πρόσφεραν «12.000γρ. κατ' έτος καί άλλα τυχερά» και του Μιχαήλ Καλαβρού για τον οποίο οι Δημογέροντες και Έφοροι της Σχολής της Πάτμου με επιστολή τους της 11 Οκτωβρίου 1850 προς τον Επίτροπο της Ελληνικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη ανέφεραν «έγγράψαμεν εις Καλύμνο όπου εύρίσκεται κάποιος λόγιος μέ συστηματικήν παιδείαν όνόματι Μιχαήλ Καλαβρός, όμοιος καί ούτος του Ιεζεκιήλ καί έλπίζομεν ότι θά είσακουσθή ή αίτησίς μας»⁵⁹⁹. Ο Μιχαήλ Καλαβρός βεβαίως δίδασκε ήδη στα σχολεία της Καλύμνου και η αναζήτησή του από τους Πάτμιους για να προσφέρει τις εκπαιδευτικές υπηρεσίες του στην Ελληνική Σχολή του νησιού τους προϋπόθετε το δέλεαρ της υψηλότερης αμοιβής. Το δέλεαρ του υψηλότερου μισθού πρόσφεραν οι Καρπάθιοι στο δάσκαλο Φωκά προκειμένου να εγκατασταθεί στο Απέρι, μέσω ενός εξαετούς συμβολαίου πρόσληψης του με χρηματική αποζημίωση 24.000 γροσίων, αλλά και οι Κάσιοι στο δάσκαλο Ασλανίδη προκειμένου να στελεχώσει ως εκπαιδευτικός το Σχολείο της Αγίας Μαρίνας της Κάσου⁶⁰⁰. Αυξημένη αμοιβή, για τα δεδομένα της εποχής της, πρόσφερε η Επιτροπή των Σχολείων της Λέρου στην Κωνσταντινούπολη στο δάσκαλο Λεόντιο Κληρίδη στις 15 Μαρτίου του 1838, προκειμένου να τον πείσουν να εγκατασταθεί στη Λέρο και να διδάξει στο εκεί σχολείο⁶⁰¹. Η αμοιβή αυτή ανερχόταν στα 4.000 γρόσια ετησίως.

Ο δάσκαλος Γ. Μελισσινός προκειμένου να αποφασίσει αν θα δεχθεί την πρόταση πρόσληψής του σε σχολείο της Σάμου ή της Πάτμου ανέμενε την απόφαση «της έν Βαθύ συγκροτούμενης Γενικής Συνελεύσεως», όπως και την αντίστοιχη των Εφόρων της Συντεχνίας των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως για το Σχολείο της Πάτμου, οπότε και θα επέλεγε την πλέον συμφέρουσα πρόταση⁶⁰². Η αναχώρηση ενός δασκάλου από ένα σχολείο προς ένα άλλο, πέραν του υψηλότερου μισθού συναρτάτο και από τις προσωπικές σχέσεις, τη φιλία και τα αισθήματα που έτρεφε ο εκπαιδευτικός προς το σχολείο, τον τόπο όπου έδρευε αλλά και το περιεχόμενο της διδασκαλίας, δηλαδή τα ιδανικά τα οποία εκκαλείτο να διακονήσει. Τούτο συνέβη το 1826 όταν ο πάτμιος ευπατρίδης Θεοδώσιος Ξένος κάλεσε τον συμπατριώτη του Παΐσιο Μαζαράκη να μετοικήσει από την Τήνο, όπου «έναςχολείτο έπωφελῶς μέ τό Διδασκαλικόν του έπάγγελμα», στην Πάτμο για να προσφέρει «ύπέρ της καλής άνατροφής καί παιδείας»

των νέων της πατρίδας του υπηρετών *«όπου τόν καλεῖ τό μεγαλύτερον χρέος του»*⁶⁰³. Πρόσκληση την οποία αποδέχθηκε ο Παΐσιος Μαζαράκης παρά την ματαίωση της σχετικής προτάσεως το 1820 *«ὡς ἀληθῶς καλός πατριώτης»*, δηλαδή κινούμενος από πατριωτικά και φιλογενή αισθήματα υπηρεσίας και προσφοράς προς τη νεολαία της *«ιδίας αὐτοῦ μερικής πατρίδος»*⁶⁰⁴.

Πέραν της υψηλότερης αμοιβῆς και της αυξημένης ζήτησής τους από τους Εφόρους των Σχολείων οι εκπαιδευτικοί οι οποίοι απολάμβαναν αγαθῆς φήμης εδέχοντο και τη δημόσια έκφραση των ευχαριστιῶν των υπευθύνων των σχολείων στα οποία πρόσφεραν τις εκπαιδευτικῆς τους υπηρεσίες, καθώς φαίνεται πως ήταν συνήθεια της εποχῆς η έκφραση ευχαριστιῶν προς κάποιο εκπαιδευτικό που αποχωρούσε από ένα σχολεῖο κατόπιν ευδόκιμης υπηρεσίας. Ευχαριστήριο απηύθυνε η Δημογεροντία της Καλύμνου προς το δάσκαλο Αλέξανδρο Ν. Καρδούλη για την εκπαιδευτικῆ του εργασία και την εν γένει διαγωγή του, το ἴδιο συνέβη και στη Ρόδο με την απόφαση της Δημογεροντίας υπό την προεδρεία του πρωτοσύγκελλου Τιμόθεου να δοθεῖ στο διευθυντή Παπία *«ὕπὸ τῆς ἐφορείας εὐχαριστήριον»*⁶⁰⁵. Παρόμοια ἦταν και η αξιολόγηση του Αριστείδη Μαστοράκη, δασκάλου των Σχολείων της Κάσου, μετέπειτα μητροπολίτη Ευξείνου και Κάσου - Καρπάθου, ο οποίος διακρίθηκε ως εκπαιδευτικός, διότι *«ἐνέπνευσε τόν ἔρωτα πρὸς τὰ γράμματα»* και παράλληλα επέδειξε *«ἀξιοπρεπή, ἠθική και πάσης ἀρετῆς συμπεριφορά»*⁶⁰⁶.

3. Ο μισθός του δασκάλου. Οι εξετάσεις.

Η προσωπικότητα του δασκάλου, σ' ὅλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας ἦταν παράγοντας καθοριστικός για την ομαλή και επιτυχή λειτουργία των σχολείων. Το ὕψος του μισθοῦ του δασκάλου ἦταν δείκτης της εκτιμῆσεως του ἔργου του και γενικότερα της σημασίας που ἔδιδε κάθε κοινότητα στην ανάπτυξη της εκπαιδεύσεως και στην παροχή παιδείας στους μαθητές των σχολείων της. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωσή του διαδραμάτιζε το ὄνομα και η φήμη του δασκάλου, το εἶδος του σχολείου στο οποίο θα διοριζόταν, αν δηλαδή ἦταν κοινό Αλληλοδιδασκτικό, Ελληνική ἢ Αστική Σχολή, η θέση που θα εἶχε ο εκπαιδευτικός αν δηλαδή θα ἦταν διευθυντῆς του Σχολείου ἢ απλός δάσκαλος, το φύλλο του δασκάλου, τα ἔτη υπηρεσίας του στο ἴδιο σχολεῖο και βέβαια η οικονομική ευμάρεια της κοινότητας και οι αρωγές των δωρητῶν υπέρ του σχολείου. Κατά τη διατύπωση του άρθρου γ' του Κανονισμοῦ των Αλληλοδιδασκτικῶν και Ελληνικῶν Σχολείων: *«Οἱ μισθοί τῶν Ἀλληλοδιδασκάλων θέλουν προσδιορισθῆ καθ' ὅσον τὰ εἰσοδήματα τῶν συνοικιῶν ἐπιτρέπουσι τοῦτο, ἀξίως τῶν γνώσεων καί τῆς φιλοπονίας των»*⁶⁰⁷.

Παρόμοια αντιμετώπιση για την αμοιβή του δασκάλου εἶχε νομοθετήσει το ελεύθερο Ελληνικό κράτος, όπου ο μισθός του δασκάλου προσαρμοζόταν ανάλογα με τα εἰσοδήματα του δήμου στον οποίο υπαγόταν το Σχολεῖο, αλλά και της *«ἀξίας,*

των γνώσεων καί τῆς ἀμβριθείας τοῦ ἐπιτηδεύματος τῶν δημοδιδασκάλων»⁶⁰⁸. Το ελληνικό κράτος καθόρισε επακριβώς μόνο το κατώτερο όριο του παρεχόμενου μισθού των δασκάλων τους οποίους κατέτασσε σε δημοδιδάσκαλους α', β', γ', τάξεως με μισθούς αντίστοιχα 90, 80 και 50 δρχ. κατά μήνα⁶⁰⁹. Ο μισθός του δασκάλου δεν επαρκούσε να του εξασφαλίσει τα απαραίτητα αγαθά για την ικανοποίηση των βιωτικών του αναγκών, για το λόγο αυτό ενισχύετο με την παραχώρηση οικίας, άρτου και άλλων παροχών, αναλόγως των προϊόντων που παρήγαγε ο τόπος όπου έδρευε το Σχολείο, με τη γενική ονομασία «*τυχηρά*», τα οποία εξασφάλιζε ως συμπληρωματική ενίσχυση⁶¹⁰.

Επιπρόσθετα ο δάσκαλος εισέπραττε εισοδήματα προσφέροντας εξωσχολικές υπηρεσίες όπως η σύνταξη επιστολών, διαθηκών, προικοσυμφώνων κλπ. εργασίες οι οποίες στην Κω φορολογήθηκαν υπέρ των Σχολείων. Ο δάσκαλος εκτελούσε εργασίες τις οποίες του ανέθετε η Δημογεροντία ή ο προϊστάμενος του ιεράρχης, όπως η διενέργεια των εκλογών στην Κάλυμνο για την ανάδειξη των δικαστών του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου δίκην Εφορευτικής Επιτροπής, διακονία η οποία φανερώνει την εμπιστοσύνη της κοινωνίας της Καλύμνου στο πρόσωπο του δασκάλου. Τα πενιχρά εισοδήματα των δασκάλων οδήγησαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως να παρέμβει στο Υπουργείο της Δικαιοσύνης και των Θρησκευμάτων του Οθωμανικού κράτους και να επιτύχει την απαλλαγή των «*διδασκάλων τῶν μὴ ἔχόντων ἕτερον ἔργον πλὴν τοῦ διδασκαλικοῦ*» από το «*φόρο ἐπιτηδεύματος*» τον οποίο κατέβαλλαν άλλες κατηγορίες εργαζομένων⁶¹¹.

Στην Πάτμο η εξωσχολική εργασία του δασκάλου έλαβε έκταση εις βάρος της κυρίας εκπαιδευτικής υπηρεσίας του, γεγονός το οποίο κατήγγειλαν γονεῖς μαθητῶν του στον ηγούμενο της ιεράς μονῆς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου⁶¹². Σε παρόμοια περίπτωση στη Νίσυρο ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ απάλλαξε από τα διδασκαλικά του καθήκοντα το δάσκαλο Ιωάννη Φασουλαρίδη του σχολείου του χωριού Μανδρακίου της Νισύρου, όταν μετά την καταγγελία κατοίκων του χωριού προς τις τοπικές οθωμανικές αρχές, ότι οι δάσκαλοι του σχολείου αυτού διενεργούσαν λαθρεμπόριο καπνῶν, την οποία απέρριψε ο Ιωακείμ ως προϊόν κομματικών σκοπιμοτήτων, αποκαλύφθηκε ότι ο Ιωάννης Φασουλαρίδης εξασκούσε και έτερο επάγγελμα, πλην του διδασκαλικού. Ο Φασουλαρίδης ήταν υπάλληλος του Ρεζή και μάλιστα «*ἐν ἀγνοία τῆς Ἐφορίας*» και της μητροπόλεως, δραστηριότητα η οποία απαγορευόταν από τον Καταστατικό Χάρτη του χωριού Μανδρακίου της Νισύρου⁶¹³.

Ο μισθός του δασκάλου ήταν συγκεκριμένος, οι σχολικοί έφοροι δε μπορούσαν να τον υπερβούν, παρά μόνο με ατομική τους ευθύνη, καταβάλλετο στο τέλος κάθε τριμηνίας ή τετραμηνίας συχνά δε η καθυστέρηση ή η άρνηση καταβολῆς κάποιας δόσης καθιστούσε δυσχερή τη διαβίωσή του⁶¹⁴. Παρά τις προσπάθειες και τη φροντίδα των Σχολικών Εφόρων να εξασφαλίσουν τα χρήματα πληρωμῆς του μισθού των

δασκάλων, συχνά το πέρας του Σχολικού έτους συνοδευόταν από εκκρεμότητα στην εξόφλησή τους. Στην περίπτωση αυτή η Σχολική Εφορία έδιδε στο δάσκαλο «*χρεωστικόν όμολογον*» ύψους αντίστοιχου με το οφειλόμενο ποσό. Η εκκρεμότητα της καταβολής του μισθού του έπαυε υφιστάμενη με τη μεσολάβηση και τη σχετική εντολή του οικείου μητροπολίτη στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν το σχολείο. Η εντολή πρόβλεπε να καταβληθούν τα οφειλόμενα με ταυτόχρονη επιστροφή του σχετικού ομολόγου από το δάσκαλο στην Σχολική Εφορία που το εξέδωσε⁶¹⁵.

Παρά τη δυσκολία καταβολής του μισθού του δασκάλου και την καθυστέρηση επί πολλούς μήνες της πληρωμής του, ο δάσκαλος παρέμενε στη θέση του. Τούτο μαρτυρούν τα υψηλά χρεωστικά υπόλοιπα των Σχολικών Εφορειών έναντι των δασκάλων στο τέλος του Σχολικού έτους και οι σχετικές ομολογίες ή τα εντάλματα πληρωμής τα οποία του χορηγούσαν οι Σχολικές Εφορείες για την καταβολή εν καιρώ των οφειλομένων με την προσκόμιση των εντολών αυτών στους εκδότες τους. Η παραμονή του δασκάλου στη θέση του επιβαλλόταν από το περιεχόμενο και την αντίληψη της κοινωνίας των ελληνικών κοινοτήτων ότι ο δάσκαλος επιτελεί Θείο έργο και επομένως η παραίτηση από τη θέση του ήταν πράξη «*καταφρονητική*»⁶¹⁶. Οι επινοήσεις των Σχολικών Εφόρων για την οικονομική αυτάρκεια και οι λογής οικονομικές ενισχύσεις προς τα σχολεία συχνά δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των εξόδων τους, γεγονός που οδήγησε τα μέλη του Συνεδρίου της Κω να ζητήσουν από τους δασκάλους του νησιού «*νά δεχθούν έμπεσμόν τοῦ ἄχρι τοῦδε μισθοῦ των*», εξαιτίας των οικονομικών δυσχεριών του Σχολικού ταμείου ή και να προνοήσουν κατά την αναζήτηση του δασκάλου ο μισθός του να είναι ανάλογος «*τῆς πτωχίας καί ἀδυναμίας τοῦ ἡμετέρου δήμου*»⁶¹⁷. Η μέριμνα των Σχολικών Εφόρων αποσκοπούσε στην οικονομικότερη συμφωνία ως προς το μισθό του δασκάλου. Αψευδής μάρτυρας είναι το αίτημα των δημογερόντων και προκρίτων της Κω προς τον Κ. Ιπποκρατίδη να τους προτείνει δάσκαλο για το σχολείο της τον οποίο να συμφωνήσει «*ὅπως δυνηθῆτε οἰκονομικώτερα*», όπως επίσης και η επιστολή του γραμματέα της Εκτάκτου Επιτροπείας των νοτίων Κυκλάδων Ιωάννη Χρυσοβελόνη προς την «*ἐπί τῆς Παιδείσεως Γραμματείαν*» της Ελληνικής Κυβερνήσεως με ημερομηνία 5 Αυγούστου 1830, με την οποία ζητούσε την αποστολή δύο δασκάλων για να πληρώσουν τις θέσεις των εκπαιδευτικών των δύο σχολείων της Αστυπάλαιας, δηλαδή του Αλληλοδιδασκτικού και του Ελληνικού Σχολείου του νησιού με «*μετριώτερον μισθόν*»⁶¹⁸.

Με παρόμοια έκκληση απευθυνόμενη όμως προς τον ίδιο το δάσκαλο, τον συμπατριώτη τους ιεροδιάκονο Προκόπιο οι πρόκριτοι της Τήλου ζητούσαν να προσαρμόσει τις απαιτήσεις του μισθού του «*κατά τό χάλι τῆς πατρίδος σου*»⁶¹⁹. Ανάλογο ενδεχόμενο, το οποίο αφορούσε καταβολή δεδουλευμένων μισθών του δασκάλου του χωρίου Νικειά της Νισύρου εξέτασε η Γενική Συνέλευση του χωριού στις 21 Ιουλίου 1902 χωρίς όμως να περικόψει τους οφειλόμενους μισθούς του καθώς

αποφάσισε την «τελείαν ἐξόφλησιν ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἀποκοπῆς»⁶²⁰. Η μείωση του μισθού των δασκάλων επιδιώχθηκε και με την επιχορήγηση των σπουδών του. Συναφής ήταν η αντιμετώπιση του οικονομικού προβλήματος των Σχολείων από τη Δημογεροντία της Ρόδου, η οποία αξιοποίησε για το σκοπό αυτό τους οικονομικούς της πόρους από το ίδρυμα Π. Καζούλη.

Ο Ρόδιος φιλόμουσος Παύλος Καζούλης, προκειμένου να βοηθήσει τα σχολεία της πατρίδας του να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της καταβολής του μισθού του δασκάλου, αλλά και της πληρώσεως των κενών θέσεων εκπαιδευτικού προσωπικού στα σχολεία του νησιού, κληροδότησε την μητρόπολη της Ρόδου με το ποσόν των 50.000δρχ. ώστε από τους τόκους των χρημάτων αυτών να εκπαιδεύονται άποροι Ρόδιοι. Τους υπότροφους θα επέλεγε ο εκάστοτε μητροπολίτης μετά του Συμβουλίου της κοινότητας του νησιού, ώστε μετά τις σπουδές τους να καταστούν «εὐμέθοδοι διδασκαλισταί» και εν συνεχεία να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως εδραίοι δάσκαλοι στα σχολεία της Ρόδου «ἐπί μετριωτέρω μισθῷ»⁶²¹. Το ποσό της υποτροφίας καθόριζαν οι ανάγκες των υποτρόφων και ο τόπος των σπουδών τους με κατώτερο όριο τις 1.000δρχ. ετησίως⁶²². Οι υπότροφοι του ιδρύματος Π. Καζούλη είχαν υποχρέωση να είναι συνεπείς στις σπουδές τους, να επιδεικνύουν διαγωγή «χρηστήν καὶ ἄψογον», να ενημερώνουν τη Δημογεροντία της Ρόδου για την πρόοδο των σπουδών τους, τέλος μετά την αποφοίτησή τους έπρεπε να υπηρετήσουν στα σχολεία της νήσου Ρόδου «ἰσάριθμα τῶν σπουδῶν τους ἔτη» με αμοιβή τα 2/3 της μισθοδοσίας που εδικαιούνται⁶²³. Από τα σωζόμενα έγγραφα πληροφορούμαστε την επιλογή από τη δημογεροντία της Ρόδου στη συνεδρίαση της 19ης Μαΐου 1898 του «ἐκ Σορωνῆς Λαμπριανού Νικολάου» ως υποτρόφου του Καζούλειου κληροδοτήματος για να σπουδάσει «διδασκαλιστής» και της Ευφημίας Φραγκίσκου, η οποία προορίζετο για τη θέση της διευθύντριας του Καζούλειου Παρθεναγωγείου μετά την περάτωση των σπουδών της στο Αρσάκειο Παρθεναγωγείο⁶²⁴. Για την Ευφημία Φραγκίσκου η Χρυσάνθη Γεωργαντά, κόρη του Π. Καζούλη, ζήτησε με επιστολή της προς τη Δημογεροντία της Ρόδου να «ἐπιβάλλη εἰς τούς γονεῖς της» όρους, οι οποίοι να εξασφαλίσουν την ανάληψη εκ μέρους της της διευθύνσεως του Παρθεναγωγείου και προφανώς την καταβολή μειωμένου μισθού⁶²⁵. Παρόμοια ήταν και η περίπτωση της Αμαλίας Ευαγγέλου, η οποία διεύθυνε το νηπιαγωγείο αρρένων της Λέρου, και είχε μορφωθεί «τῇ χρηματικῇ ἀρωγῇ τῆς κοινότητος», προφανώς οι μισθολογικές απαιτήσεις της Ευαγγέλου θα υπολοίποντο των αντιστοίχων απαιτήσεων των συναδέλφων της⁶²⁶. Φαίνεται ότι και η Κοινότητα της Σύμης παρείχε υποτροφίες σε απόφοιτους της Ελληνικής Σχολής της προκειμένου να σπουδάσουν στο διδασκαλείο των Αθηνών την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Όπως προκύπτει από την Πράξη 65 της Δημογεροντίας της Σύμης με ημερομηνία 9 Σεπτεμβρίου 1890 η Κοινότητα του νησιού αποφάσισε την επιχορήγηση με 15 εικοσάφραγκα ετησίως του Νικόλαου Ι. Κοτσιφάκη «μέχρις οὗ λάβει τό δίπλωμά του»

από το διδασκαλείο των Αθηνών. Προφανώς ο μισθός του Ν. Ι. Κοτσιφάκη ως δασκάλου των σχολείων της Σύμης θα ήταν υποδεέστερος του αντοίστοιχου μισθού των άλλων δασκάλων⁶²⁷.

Δεν είναι βέβαια σπάνια η περίπτωση της καθυστέρησης επί μακρόν της καταβολής των μισθών του δασκάλου και των συνεχών πιέσεων του ιδίου ή του αρμόδιου ιεράρχη προς τις Σχολικές Εφορείες προκειμένου να του καταβληθούν οι δεδουλευμένοι μισθοί. Σε περιπτώσεις που οι πιέσεις δεν επέφεραν αποτέλεσμα, φαίνεται ότι οι δάσκαλοι κατέφευγαν με προσφυγές τους «πολιτικώς» στα πολιτικά δικαστήρια. Τούτο συνέβη το 1843 με το δάσκαλο του αλληλοδιδακτικού σχολείου της Πάτμου Π. Κεφαλιανό, όταν παρά την υπόδειξη των εφόρων του σχολείου του η συντεχνία των Γουναράδων αρνήθηκε την καταβολή του μισθού του με τη δικαιολογία ότι οι τόκοι των χρημάτων της Πατμιιάδος δεν επαρκούσαν για να πληρωθεί ο μισθός του⁶²⁸. Ο ιεράρχης παρενέβαινε και πάλι στις περιπτώσεις αυτές και εντέλλετο προς τους Αρχιερατικούς Επιτρόπους και τις Σχολικές Εφορίες την καταβολή των χρεωστούμενων και την εξόφλησή τους⁶²⁹. Η αμισθία του δασκάλου εξαιτίας οικονομικών δυσκολιών ή δυστροπίας του ταμιά της Σχολικής Εφορίας δημιουργούσε προβλήματα επιβίωσης στον εκπαιδευτικό, ιδιαίτερα, όταν και λόγω της απαγόρευσης οι δάσκαλοι «νά καταγίνωνται εις έργα εκτός του επαγγέλματός των», το διδασκαλικό επάγγελμα ήταν η μόνη του απασχόληση. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του δασκάλου Σταύρου Πολυχρονόπουλου των Σχολείων της Πάτμου ο οποίος με επιστολή του προς «τὴν Σεβαστὴν Δημαρχίαν Πάτμου και τοὺς λοιποὺς Προϋχοντάς» διεκτραγωδούσε την οικονομική του κατάσταση «ἐνῶ κοπιᾶζω» ἔγραφε στην επιστολή του «συλλογοῦμαι τίς ἔχει νά μέ δανείσει τὴν ἐπιούσαν, ἀφοῦ ἔπαυσα ἀπὸ τοῦ νά μισθοδοτοῦμαι κατὰ μῆνα ὡς καὶ πρότερον» και του δασκάλου του σχολείου της Τήλου και Ιεροδιάκονου Προκοπίου, ο οποίος με το διαμαρτυρικό του έγγραφο της 6ης Αυγούστου 1839 προς το μητροπολίτη Ρόδου Ιάκωβο ανέφερε «τό ἐμπόδιον τοῦτο» δηλαδή η αμισθία, «μ' ἔφεραν εἰς ἐσχάτην δυστυχίαν»⁶³⁰. Η μη καταβολή του μισθού του δασκάλου πέραν της απορίας των Σχολικών Εφορειών οφειλόταν ενίοτε και στη δυστροπία, στις προσωπικές αντιπάθειες προς το πρόσωπο του δασκάλου ή ακόμη και στο δανεισμό των χρημάτων που προορίζοντο για την πληρωμή του σε αλλότριους, αντί της καταβολής των οφειλομένων προς τον εκπαιδευτικό⁶³¹.

Το ύψος και ο τρόπος πληρωμής του μισθού των δασκάλων καταγραφόταν στα συμβόλαια πρόσληψής τους και συνήθως καταβάλλετο στην αρχή ή στο τέλος κάθε τριμηνίας ή τετραμηνίας⁶³². Επίσης οριζόταν ρητώς πολλές φορές στον Κανονισμό των Σχολικών Εφορειών τον οποίο συνέτασσαν κατά νησί οι Δημογεροντίες και ο εποπτεύων μητροπολίτης. Τούτο συνέβη στον Κανονισμό των Σχολικών Εφορειών της Κω, όπου οριζόταν η τακτική καταβολή του μισθού των δασκάλων από τη Σχολική Εφορεία «κατὰ τὴν ὀρισθησομένην τριμηνίαν ἢ τετραμηνίαν»⁶³³. Φαίνεται ότι πέραν

των οικονομικών δυσκολιών η καταβολή του μισθού των δασκάλων δοκιμαζόταν από την καταχρηστική συμπεριφορά εις βάρος τους των Σχολικών Εφόρων. Τούτο προφανώς ήθελε να αντιμετωπίσει το άρθρο 6 του Β' Κεφαλαίου του Κανονισμού της Επαρχίας Κω. Ο Κανονισμός αυτός συντάχθηκε επί ιερατείας του μητροπολίτη Κώου Ιωακείμ και στο 6ο άρθρο του Β' Κεφαλαίου που αναφέρεται στις Σχολικές Εφορείες ρητά απαγόρευε το συμψηφισμό του μισθού του δασκάλου «*μετά τῶν δοσοληψιῶν τοῦ ἰδίου καταστήματος*» και επέβαλλε να δίδεται στο δάσκαλο «*τοῖς μετρητοῖς*»⁶³⁴. Προφανώς κάποιοι σχολικοί έφοροι, οι οποίοι διέθεταν ιδιόκτητα καταστήματα συνυπολόγιζαν τις εμπορικές δοσοληψίες με τους δασκάλους με το μισθό τους, γεγονός το οποίο δημιουργούσε προβλήματα και σύγχυση στην πληρωμή των εκπαιδευτικών.

Σε εξαιρετικές περιπτώσεις οικονομικής ένδειας του δασκάλου και αδυναμίας του να αντιμετωπίσει τα πρώτα έξοδα της μεταφοράς της οικοσκευής και της εγκατάστασής του στο νησί όπου έδρευε το σχολείο προκαταβάλλετο ο πρώτος μισθός του. Συχνά προβλεπόταν από το συμβόλαιο η προκαταβολή της τελευταίας δόσης του, στις δε μικρές, φτωχές κοινότητες των χωριών των νησιών η ένδεια του ταμείου της Σχολικής Εφορείας φαίνεται ότι οδηγούσε στην κατ' ανάγκη καταβολή του μισθού του δασκάλου με μικρού ύψους αλληπάλληλες δόσεις⁶³⁵. Η καταβολή των χρημάτων του μισθού του δάσκαλου γινόταν από τον ταμία της Σχολικής Εφορείας σύμφωνα με την πρόβλεψη του συμβολαίου του, πάσα δε απόκλιση από τα συμφωνηθέντα επιβάρυνε τον παραβάτη Σχολικό Έφορο⁶³⁶. Τα συμβόλαια πρόσληψης εκπαιδευτικών, τα οποία συνυπέγραφαν οι δημογέροντες της Καλύμνου με τους δασκάλους τους οποίους προσλάμβαναν στα σχολεία τους πρόβλεπαν σύνδεση του μισθού με την απόδοση τους στο εκπαιδευτικό τους έργο στο σχολείο. Σύμφωνα με τα συμβόλαια αυτά ο «*διδάσκαλος ὀφείλει ἐντός τοῦ διδακτικοῦ ἔτους νά ἐνεργήσῃ δημοσίας ἐξετάσεις ποιούμενος τήν ἀπόδειξιν τῆς προόδου καί τῆς ὀφειλομένης οὕτως εἰπεῖν ἀμοιβῆς ἀπέναντι τῆς χορηγούμενης αὐτῷ χρονικῆς ἀντιμισθίας*»⁶³⁷. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό των συμβολαίων ο δάσκαλος έπρεπε να δικαιολογήσει την καταβολή του μισθού του με την επίδειξη δημοσίως της προόδου των μαθητών του με τη διενέργεια εξετάσεων εις επήκοον της κοινότητας.

Παρών στις εξετάσεις αυτές ήταν και ο οικείος μητροπολίτης όπως και οι τουρκικές αρχές, ιδιαίτερα μετά το 1869 οπότε και εγκαταστάθηκαν σ' όλα τα νησιά τούρκοι διοικητικοί υπάλληλοι, προκειμένου να έχουν γνώση και να ελέγχουν το έργο του δασκάλου⁶³⁸. Ο μητροπολίτης μπορούσε να αναβάλλει την ημέρα διεξαγωγής των εξετάσεων, συνήθως όταν το σχολείο έδρευε σε νησί εκτός της έδρας της μητροπόλεως και το πρόγραμμα ή οι ιερατικές του υποχρεώσεις δεν του επέτρεπαν να παρευρίσκεται την ημέρα των εξετάσεων στο εν λόγω νησί⁶³⁹. Η αναβολή της ημέρας διενέργειας των εξετάσεων πραγματοποιείτο προκειμένου να δοθεί η δυνατότητα στο μητροπολίτη να σχηματίσει «*γνώμην περί τῆς ἐργασίας τοῦ διδασκάλου*». Ο δάσκαλος

ενημερωνόταν από τον αρχιερατικό επίτροπο του νησιού είτε μέσω της σχολικής Εφορείας είτε απευθείας από τον ίδιο για τη νέα ημερομηνία της διενέργειας των εξετάσεων λίγες ημέρες πριν την πραγματοποίησή τους ώστε «νά ἔχει τούς ἀναγκαίους μαθητάς ἔτοιμους»⁶⁴⁰. Η ημερομηνία διεξαγωγής των εξετάσεων οριζόταν από τους Σχολικούς Εφόρους και το ιερατείο και κοινοποιείτο στους δασκάλους των Σχολείων, οι οποίοι πειθαρχούσαν στις εντολές τους.

Το Σχολικό έτος 1902-1903 οι Σχολικοί Έφοροι της Αστικής Σχολής του Καστελλόριζου όρισαν ως ημερομηνία διεξαγωγής των εξετάσεων της Σχολής την 30 Ιουνίου 1903 με την οποία διαφώνησαν οι πέντε δάσκαλοί της⁶⁴¹. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί με επιστολή τους προς τη Σχολική Εφορεία, της οποίας πρόεδρος ήταν ιερωμένος, της ζητούσαν να συντομεύσει κατά δύο εβδομάδες το χρόνο της διεξαγωγής των εξετάσεων ώστε να έχουν τη χρονική ευχέρεια να επισκεφθούν τους συγγενείς τους, την ιδιαίτερη πατρίδα τους και να αναζητήσουν εργασία για το Σχολικό Έτος 1903 - 1904. Επιπλέον αυτών προέβαλλαν και το επιχείρημα ότι η εκπαιδευτική εργασία των δασκάλων και των μαθητών κατά το θέρος, λόγω της υψηλής θερμοκρασίας της εποχής, τους καταπονούσε χωρίς να είναι αποτελεσματική⁶⁴². Σχετική με το επιχείρημα αυτό ήταν η διαταγή Τεσκερέ του Υπουργείου Παιδείας των Οθωμανών της 20 Ιουλίου 1888, η οποία προέβλεπε τη διακοπή των μαθημάτων λόγω υπερβολικής ζέστης⁶⁴³. Όπως προκύπτει από το κείμενο αυτό των πέντε εκπαιδευτικών οι εξετάσεις των Σχολείων του Καστελλόριζου διεξάγοντο περί το μέσο του Ιουνίου. Η επίσημη θέση της Εκκλησίας σύμφωνα με την Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή ήταν ότι «ή πρόοδος τῶν ἐθνῶν συμβαδίζει μετά τῆς προόδου τῶν γραμμάτων καί τῶν ἐπιστημῶν» και αποτελεί μέτρο «ἀκριβές τῆς κοινωνικῆς ἀξίας καί εὐημερίας»⁶⁴⁴. Η πρόοδος αυτή επιδεικνυόταν «ἐναργῶς, πρὸς τούς ἐγγύς ἐνταυτῶ καί τούς πόρρω, τοπικῶς τε καί χρονικῶς» με τις δημόσιες εξετάσεις των σχολείων. Οι δημόσιες εξετάσεις, δηλαδή, ένας θεσμός γενικευμένος σ' όλα τα σχολεία των Ελλήνων ήταν το μέσον διά του οποίου το εκπαιδευτικό αγαθό κοινολογείτο, επιδεικνυόταν πλέον δημοσίως ως στοιχείο προόδου της κοινωνίας που προσπαθούσε να προσεγγίσει τα δεδομένα των λαών της Ευρώπης. Η εκπαίδευση στον υποτελή ελληνικό κόσμο των Δωδεκανήσων είχε πλέον απομακρυνθεί από την αφάνεια των ταπεινών χρόνων των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας και της προχειρότητας της διδασκαλίας και αποτελούσε κοινωνική έκφραση της κοινοτικής ζωής με αναφορά σε μεγάλο τμήμα των μελών της⁶⁴⁵. Η πρόοδος των μαθητών, διαπιστωνόταν κατά τη διάρκεια των εξετάσεων και επέφερε αύξηση του μισθού του εκπαιδευτικού, «συμφάνως τῇ ὑπηρεσίᾳ του», κατόπιν αποφάσεως των κοινοτικών υπευθύνων και της Σχολικής Εφορείας. Η αύξηση του μισθού αποσκοπούσε να ενθαρρύνει το δάσκαλο «ἵνα δείξη ζῆλον καί προθυμίαν» και βέβαια, όπως και το ύψος του μισθού, ήταν ανάλογο της οικονομικής δυνατότητας τόσο της τοπικής εκκλησιαστικής αρχής όσο και της οικείας κοινότητας. Αντιστρόφως, αν η

απόδοση του διδακτικού του έργου δεν αξιολογείτο ως επαρκής μπορούσε να προκαλέσει αίτημα των γονέων των μαθητών για την αντικατάστασή του με το επιχείρημα ότι η διδασκαλία του δεν απέδωσε ανάλογους καρπούς⁶⁴⁶. Αύξηση επίσης στο μισθό των δασκάλων προβλεπόταν και στην περίπτωση συντάξεως και υπογραφής πολυετών συμβολαίων προσλήψεως τους, οπότε και καθορίζοντο οι ανά έτος αυξήσεις του μισθού του δασκάλου⁶⁴⁷.

Οι δημόσιες εξετάσεις έδιδαν τη δυνατότητα στους γονείς των μαθητών να συγκρίνουν το διδακτικό έργο των εκπαιδευτικών των σχολείων του τόπου τους και να αποφανθούν για την αποδοτικότητα της διδασκαλίας του ενός εν συγκρίσει με τον άλλο με μέτρο την απόδοση των μαθητών στα μαθήματα τους. Τούτο αποτυπώθηκε στην αναφορά των σαράντα έξι Πατριών προς τον «*Άγιον καθηγούμενον και πρόεδρον τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων καί τό σεβαστόν μοναστηριακόν συμβούλιον*» με την οποία του ζητούσαν την αντικατάσταση του δασκάλου Ιωάννη Σακελλίωνα, διότι η διδασκαλία του δεν απέδωσε τους αναμενόμενους καρπούς κατά τους ισχυρισμούς τους, σε αντίθεση με τη Δημοτική Σχολή που διεύθυνε ο αρχιμανδρίτης Σεραφείμ, του οποίου οι μαθητές, συγκρινόμενοι ως προς τις γνώσεις τους με τους μαθητές της Ελληνικής Σχολής του Ι. Σακελλίωνα υπερτερούσαν⁶⁴⁸.

Η απόδοση του εκπαιδευτικού έργου του δασκάλου ήταν βασικό κριτήριο για την παροχή αυξήσεως στο μισθό του. Τούτο διατύπωσαν στην επιστολή τους η Δημογεροντία και οι Έφοροι των Σχολών της Τήλου προς τη Δημογεροντία της Σύμης με την οποία της ζητούσαν την εύρεση και την αποστολή στην Τήλο εκπαιδευτικού για το σχολείο του νησιού «*μέ μισθόν 40-50 μετζίτια... καί όταν ἀναδείξει καρπούς ἀνταξίους τῆς ἀποστολῆς του θά ἰκανοποιηθῆ καί ὑφ' ἡμῶν ἀρκούντως*»⁶⁴⁹. Το άρθρο 11 του Κανονισμού της Επαρχίας Κω πρόβλεπε πως αν κάποιος εκπαιδευτικός δεν ήταν ικανοποιημένος από το ύψος του μισθού του και επιθυμούσε να λάβει αύξηση ήταν υποχρεωμένος να το δηλώσει εγγράφως στην Ιερά Μητρόπολη ένα μήνα προ των εξετάσεων των μαθητών, διαφορετικά παραιτείτο από οποιαδήποτε απαίτηση να αυξηθεί ο μισθός του⁶⁵⁰. Προφανώς ο χρονικός προσδιορισμός της υποβολής του αιτήματος της αυξήσεως του μισθού του δασκάλου ένα μήνα προ των εξετάσεων αποσκοπούσε στην προετοιμασία των ερωτήσεων εκ μέρους του μητροπολίτη προς τους μαθητές, ώστε από τις απαντήσεις και την απόδοσή τους να ικανοποιήσει ή όχι το αίτημα του δασκάλου για αύξηση του μισθού του. Η σύνδεση των απολαβών του δασκάλου με την απόδοση του εκπαιδευτικού του έργου συνάγεται και από την κοινή απόφαση της Δημογεροντίας και του Δημοτικού Συμβουλίου της Καλύμνου της 5 Δεκεμβρίου 1907⁶⁵¹. Τα δύο σώματα συνήλθαν σε κοινή σύσκεψη την 5 Δεκεμβρίου 1907 με αφορμή το θάνατο του Νικολάου Καλαβρού, διευθυντή των Σχολών της Καλύμνου και αφού έκφρασαν την ευγνωμοσύνη τους για την ευδόκιμη επί σαράντα συνεχή έτη εκπαιδευτική υπηρεσία του αποφάσισαν να συνεχίσουν την καταβολή

του μισθού του μέχρι τέλους του Σχολικού έτους 1907-1908. Στη συνέχεια το δημοτικό ταμείο του νησιού θα κατέβαλλε, δίκημ συντάξεως, επί πέντε έτη 50 χρυσά εικοσάφραγκα στην οικογένειά του ως ανταπόδοση του σημαντικού εκπαιδευτικού του έργου. Όπως συνεπάγεται από τα όσα εκτέθηκαν ανωτέρω το ύψος του μισθού του εκπαιδευτικού συναρτάτο από την απόδοση του εκπαιδευτικού του έργου, το οποίο ελέγχετο κυρίως κατά τη διάρκεια των Εξετάσεων των μαθητών και επομένως της εκτιμήσεως που έτρεφε η κοινότητα στην οποία ανήκε το σχολείο στο πρόσωπο του δασκάλου και στο εκπαιδευτικό έργο που επιτελούσε.

4. Τα οικονομικά προβλήματα - Οι οικονομικοί πόροι των Σχολείων.

Η πενία των νησιωτών και τα οικονομικά προβλήματα τα οποία αντιμετώπιζαν οι κοινότητες τους συντέλεσαν ώστε η απρόσκοπτη καταβολή του μισθού του δασκάλου να καθίσταται δυσχερής. Τα σχολεία ανάστελαν τη λειτουργία τους και οι κοινότητες, οι οποίες αδυνατούσαν να εξοικονομήσουν την αναγκαία οικονομική δαπάνη για τη μισθοδοσία των δασκάλων αλλά και τα άλλα έξοδα τα οποία απαιτούντο για τη λειτουργία ενός σχολείου στερούντο των υπηρεσιών τους⁶⁵². Συνεχί ήταν τα ελλείμματα στην οικονομική διαχείριση των σχολείων γεγονός που υπαγόρευε την ανάγκη να προβλεφτούν πόροι για τη συντήρησή τους πριν την ίδρυση και την έναρξη της λειτουργίας τους. Οι ασταθείς επί το πλείστον πηγές χρηματοδότησης του μισθού του δασκάλου, όπως και των λοιπών εξόδων λειτουργίας των σχολείων υποχρέωναν τους επικεφαλής δημογέροντες και ιεράρχες των κοινοτήτων, κατά διαστήματα και αναλόγως της πορείας των εσόδων, να προσέρχονται με επιστολές, συσκέψεις, προσκλήσεις και πιέσεις προς κάθε δυνάμενο προκειμένου να εξασφαλίσουν σύναξη των χρημάτων για την καταβολή του μισθού του δασκάλου με την συμπλήρωση του υπολειπόμενου ποσού από έσοδα «ἐξ ἐκτάκτων πόρων»⁶⁵³. Στο πνεύμα αυτό ο μητροπολίτης Κω Καλλίνικος με την ποιμαντορική του εγκύκλιο της 25 Αυγούστου 1893 προς τους ιερείς και τους Χριστιανούς της επαρχίας του, τους καλούσε να ενισχύσουν οικονομικά τη λειτουργία των σχολείων της περιοχής τους. Ως επιχείρημα επικαλέστηκε το θεάρεστο έργο που θα επιτελούσαν αλλά και την ανάγκη της συμμόρφωσης της παρεχόμενης εκπαίδευσης με την ανάπτυξη της Παιδείας «*παρ' ὅλων ἐν γένει τῶν ἐθνῶν καὶ κοινωνιῶν*», οι οποίες κατέβαλλαν «*κόπους καὶ ἀγῶνες καὶ ἀνυπολογίστους δαπάνας*» για τη μόρφωση των τέκνων τους⁶⁵⁴. Η επίκληση της ανάπτυξης της παιδείας στη Δύση ως παράδειγμα για τα ελληνορθόδοξα σχολεία δεν ήταν συνήθης δεδομένης της αρνητικής θέσεως του ιερατείου έναντι των σχολείων αυτών τα οποία κατηγορούσε ότι δίδασκαν μαθήματα αθεΐας.

Όπως προκύπτει από επιστολή του μητροπολίτη Ρόδου Συνέσιου προς το διοικητή της Χασάν Πασσά με ημερομηνία 30 Μαΐου 1867 με την οποία τον παρακαλούσε να συνδράμει την προσπάθειά του, ώστε να εισπράξει τις οφειλόμενες εισφορές υπέρ

των σχολείων της Ρόδου, οι ανεξόφλητες εισφορές ανέρχοντο στο ποσόν των 30.000 γρ. γεγονός που δυσχέρανε την εξόφληση των μισθών των δασκάλων που ανερχόταν στο ποσό των 23.000 γροσίων⁶⁵⁵. Από το ίδιο έγγραφο προκύπτει ότι σύμφωνα με τους υπολογισμούς του μητροπολίτη Ρόδου Συνεσίου οι πόροι για την οικονομική ενίσχυση των σχολείων ανέρχοντο στο ποσόν των 23.000γρ. «*δι' ὧν δυνάμεθα κατά τό μάλλον ἢ ἦττον νά διατηρήσωμεν αὐτά*»⁶⁵⁶.

Οι αποφάσεις των Σχολικών Εφόρων ή των Γενικών Συνελεύσεων των κατοίκων υπό την προεδρία του οικείου Μητροπολίτη, οι οποίες αφορούσαν την είσπραξη οικονομικών ενισχύσεων υπέρ των σχολείων, δεν εγίνοντο κατ' ανάγκη αποδεκτές από τους ελληνορθόδοξους κάτοικους των κοινοτήτων, οι οποίοι πολλές φορές αντιδρούσαν σ' αυτές κατά δυναμικό τρόπο και ματαίωναν την εφαρμογή τους. Στην Κάλυμνο οι γονείς των μαθητών αρνήθηκαν να πληρώσουν τα εισιτήρια τους και στην Κω η σφοδρή αντίδραση των φορολογουμένων στην απόπειρα επιβολής φόρων επί της σταφίδας και των κηρίων για την οικονομική ενίσχυση των σχολείων προκάλεσε τη ματαίωσή τους και ταυτόχρονα την παραίτηση των μελών του Συμβουλίου λόγω της «*μεμψιμοιρίας τῶν πατριωτῶν καί τοῦ διά λιβέλλου σατυρισμοῦ*»⁶⁵⁷. Πέραν των λαϊκών μελών της κοινότητας στη φορολογία υπέρ των σχολείων αντιδρούσαν και ιερωμένοι, όπως συνέβη με τον ηγούμενο της Παναγίας της Τσαμπίκας στη Ρόδο παπα Μιχαήλ, ο οποίος κατέβαλλε το ετήσιο επίδομα της μονής του υπέρ των Κεντρικών Σχολών της Ρόδου «*μετά μεγάλης δυσκολίας και πίεσεως*» συμπεριφορά εξαιτίας της οποίας του αποστάλθηκε επιτιμητική επιστολή εκ μέρους της μητροπόλεως και προτάθηκε η αντικατάστασή του⁶⁵⁸.

Η φορολογία των μοναστηρίων υπέρ των Σχολείων καθιστούσε δυσχερή την οικονομική διαχείριση των μονών και δημιουργούσε προβλήματα οικονομικής δυσπραγίας στην εκτέλεση του έργου τους, για το λόγο αυτό κατέβαλλαν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις συνήθως σταδιακά κατά τη διάρκεια του έτους σε δόσεις⁶⁵⁹. Ομοίως η πώληση των λαχνών του λαχείου, το οποίο είχε εκδόσει η κοινότητα της Ρόδου για την ενίσχυση των Σχολών του νησιού, συναντούσε δυσκολία στη διάθεσή του με αποτέλεσμα να αναγκαστεί η Σχολική Εφορία στην αναβολή της κληρώσεώς του⁶⁶⁰. Από έγγραφο του Κώδικα Γενικού της αγιωτάτης μητροπόλεως Ρόδου με ημερομηνία «*1844 κατά μήνα Ιούλιο*» φαίνεται ότι η επισκοπή Λέρνης και μετά το 1888 Μητρόπολη Λέρου - Καλύμνου και κατά διαστήματα Αστυπάλαιας επιχορήγησε τη Σχολή της Ρόδου επί αρχιερατείας του μητροπολίτη Αγαπίου⁶⁶¹. Στο έγγραφο αυτό διασώζεται η πληροφορία ότι ο επίσκοπος Λέρνης Διονύσιος μόλις ανέλαβε τα καθήκοντα της επισκοπίας του έλαβε γνώση χρεωστικού καταστίχου προς τη μητρόπολη Ρόδου ύψους 9.700γρ. οφειλόμενο «*ὡς δικαίωμα ἱερωτάτον τῆς Σχολῆς*», το οποίο απεφάσισε να καταβάλει σταδιακά κατά έτος. Είναι πολύ πιθανό επειδή δεν διασώζεται παρόμοια πληροφορία, η καταβολή αυτή να ήταν μεμονωμένη στο

πλαίσιο έκτακτης επιχορήγησης της επισκοπής Λέρνης, η οποία υπαγόταν στη μητρόπολη της Ρόδου για την αντιμετώπιση κάποιου οικονομικού ελλείμματος. Για την πρόληψη των οικονομικών ελλειμμάτων των σχολείων οι δημογέροντες σε κοινή συνεδρίαση με τους Σχολικούς Εφόρους υπό την προεδρία του μητροπολίτη «*έν τῇ περινοία τους*», δηλαδή με σύνεση ώστε να αποφύγουν οικονομική αστοχία, κατάρτιζαν προϋπολογισμό εσόδων - εξόδων για κάθε σχολικό έτος επί τη βάση του οποίου διεκπεραιώνονταν οι οικονομικές υποχρεώσεις της πληρωμής των δασκάλων και της καταβολής των γενικών εξόδων λειτουργίας του σχολείου (εποπτικό υλικό, βιβλία, επισκευές κτιρίων κ.α.)⁶⁶². Παρά την πρόνοια αυτή η Εξελεγκτική Επιτροπή, η οποία έλεγχε την οικονομική διαχείριση διαπίστωνε συχνά ελλείμματα και εκκρεμότητες στις οικονομικές υποχρεώσεις των σχολείων ιδιαίτερος όσων αφορούσαν την καταβολή των μισθών των εκπαιδευτικών. Οι αιτίες της δημιουργίας των ελλειμμάτων αυτών ήσαν αφενός μεν η μείωση των πάγιων εσόδων των Σχολείων λόγω της αδυναμίας εισπράξεώς τους, αφετέρου η παράληψη υπολογισμού τακτικών και εκτάκτων δαπανών στους προϋπολογισμούς εσόδων - εξόδων των Σχολείων. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε τους Δημογέροντες, το ιερατείο και τους Σχολικούς Εφόρους να αποφασίσουν την επίδειξη «*προσοχής καί ἐπιστασίας αὐστηροτέρας*»⁶⁶³.

Η μείωση των εισπράξεων των εισοδημάτων των Σχολείων έγινε αισθητή ιδιαίτερα μετά το 1869 και ήταν συναφής με την προσπάθεια της κατάργησης των προνομίων των νησιών, γεγονός το οποίο στη Σύμη δυσχέρανε την καταβολή των μισθών των δασκάλων με αποτέλεσμα να αναγκάσει πολλούς εξ αυτών να παραιτηθούν από τη θέση τους⁶⁶⁴. Οι οφειλές και γενικά οι οικονομικές εκκρεμότητες των σχολείων ήταν υπό την άμεση γνώση του ιεράρχη, ο οποίος επιλαμβάνετο της αποδόσεώς τους είτε κατά τη διάρκεια των Συνελεύσεων απολογισμού των πεπραγμένων εκάστου έτους στις οποίες συμμετείχαν οι Δημογέροντες, οι Σχολικοί Επίτροποι και μέλη της κοινότητας, είτε με την αποστολή σχετικών εντολών του προς τους κατά τόπους αρχιερατικούς του επιτρόπους, οι οποίοι εντέλλοντο να εφαρμόσουν τις αποφάσεις του⁶⁶⁵. Ο οικείος μητροπολίτης κάθε περιοχής ήταν αποκλειστικά υπεύθυνος για τη λειτουργία των σχολείων και ο τελικός κριτής κάθε αποφάσεως των Σχολικών Εφόρων ή της Δημογεροντίας⁶⁶⁶. Οι αποφάσεις των τοπικών υπευθύνων κάθε χωριού ή πόλεως διαβιβάζοντο στον μητροπολίτη ο οποίος μπορούσε να τις αναιρέσει, να τις τροποποιήσει, να τις εγκρίνει. Ο Μητροπολίτης κατεύθυνε τους κατά τόπους Αρχιερατικούς του Επιτρόπους στην αντιμετώπιση κατά περίπτωση των αναφυομένων προβλημάτων, «*τηρουμένης πάντοτε τῆς ἀξιοπρεπείας τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως καί τοῦ κύρους τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς*», προϋπόθεση που ουσιαστικά διασφάλιζε ως επικρατούσα τη θέση του μητροπολίτη⁶⁶⁷.

Οι οικονομικές απολαβές των σχολείων προέρχοντο από «*θετικούς πόρους*» και από έκτακτες εισφορές, «*τακτικά και τυχηρά*». Οι δύο αυτές πηγές

χρηματοδότησης εκπορεύοντο από την τοπική Εκκλησία, από τη Δημογεροντία και ιδιαίτερα κατά το 19ο αιώνα από τις ενισχύσεις των λαϊκών μελών της που προσήλθαν αρωγοί στην ανάπτυξη της Παιδείας των νησιών όταν έγινε συνείδηση στους ελληνορθόδοξους κατοίκους τους, κυρίως από το μέσο του 19ου αιώνα, ότι η ανάπτυξη της Παιδείας αποτελούσε αναγκαιότητα των ίδιων τους των κοινωνιών. Πολύ εύγλωττα οι Σχολικοί Έφοροι του Ελληνικού Σχολείου της Πάτμου με επιστολή τους προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως της 28η Ιουνίου 1843 παραπονούνται ότι η σχολή τους ήταν παραμελημένη και μάλιστα σε «έποχην καθ' ἣν ἡ παιδεία καταυγάζει τό ἡμέτερον γένος»⁶⁶⁸. Η Εκκλησία είχε καθιερώσει την επιβολή τελών στα διάφορα θρησκευτικά Μυστήρια και στις λοιπές εκκλησιαστικές τελετές υπέρ των Σχολείων το ύψος των οποίων διαβαθμιζόταν ανάλογα με την κατηγορία τους. Τέλος είχε επιβληθεί στους γάμους, στις βαπτίσεις, στην έκδοση των διαζυγίων, στην έκδοση διαφόρων πιστοποιητικών. Έσοδα επίσης υπέρ των Σχολείων προέρχονταν από τα δικαιώματα του νεκροταφείου, δηλαδή από την είσπραξη τελών επί των τάφων, από την περιφορά δίσκων κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών τελετών, την πώληση κηρίων, των οποίων η Εκκλησία επιδίωκε τη μονοπωλιακή εμπορία, όπως και από την καταβολή κατ' αποκοπή εισφοράς από τους ναούς⁶⁶⁹.

Ένα άλλο έσοδο των σχολείων προερχόταν από τα Σχολειακά ή το φιλανθρωπικό δικαίωμα. Τα Σχολειακά ή Φιλανθρωπικό Δικαίωμα αποτελέσαν φόρο επί των εισαγομένων και των εξαγομένων εμπορευμάτων, επί των ζώων που σφάζοντο, επί των σπόγγων, επί των οινοπνευματωδών ποτών και άλλων εμπορευμάτων και καθιερώθηκε για την οικονομική ενίσχυση των Σχολείων. Τα έσοδα από τα Σχολειακά «ἐπ' οὐδενί λόγω» επιτρεπόταν να δαπανηθούν στην υπηρεσία οιοδήποτε άλλου κοινοτικού έργου ή ανάγκης⁶⁷⁰. Ο φόρος αυτός εκπληστηριαζόταν και ο μισθωτής του κατέβαλλε στη Δημογεροντία το ανάλογο ποσό. Το 1909 η εκμίσθωση του φιλανθρωπικού δικαίου στον Γ. Φιλίππου απέφερε στη δημογεροντία του Μανδρακίου της Νισύρου για το Σχολικό Έτος 1909-1910 το ποσό των 7.100γρ., το οποίο ισοδυναμούσε με τον ετήσιο μισθό ενός ελληνοδιδασκάλου⁶⁷¹. Το 1829 οι Κάσιοι πρόσφεραν το φόρο αυτό στο υπό ίδρυση αλληλοδιδασκτικό σχολείο τους, προκειμένου να ενισχύσουν το ταμείο του ώστε να ανταπεξέλθει στα έξοδα της λειτουργίας του⁶⁷². Στη Λέρο το 1/3 από τα εισοδήματα που προέρχοντο από το φόρο επί των εισαγομένων εμπορευμάτων στο νησί καταβάλλετο για την ενίσχυση του σχολείου το οποίο ίδρυσε το 1838 ο επίσκοπος Αριστείας Μητροφάνης⁶⁷³. Συναφείς με την καταβολή του Σχολειακού ή Φιλανθρωπικού δικαίου ήταν οι εισφορές των πλοιάρχων του χωρίου Λίνδος της Ρόδου κάθε χρόνο τα Χριστούγεννα υπέρ των Σχολείων κατά αναλογία των κερδών που είχαν από την εργασία τους στη θάλασσα⁶⁷⁴.

Παρά την αποκλειστική χρήση του Τελωνιακού φόρου υπέρ των Σχολείων, το Σχολικό έτος 1901-1902, η δημαρχία του χωρίου της Αγίας Μαρίνας της νήσου Κάσου το

παραχώρησε στον Ηλία Ηλιάκη έναντι χρεών του προς αυτόν κατόπιν μάλιστα δικαστικής αποφάσεως⁶⁷⁵. Η περικοπή του εισοδήματος αυτού δημιούργησε έλλειμμα στο ταμείο της Σχολικής Εφορείας της Αστικής Σχολής της Αγίας Μαρίνας, το οποίο η Δημαρχία του χωριού προσπάθησε να αναπληρώσει με την εκχώρηση των φόρων εκατόν ενενήντα έξι μελών της Ελληνορθόδοξης κοινότητας των ετών 1901 και 1902 υπέρ των σχολείων και ειδικότερα για την εξόφληση των μισθών των δασκάλων⁶⁷⁶.

Το ποίμνιο της Εκκλησίας, δηλαδή τα λαϊκά μέλη της, ήταν έτερη πηγή οικονομικής ενισχύσεως των σχολείων η οποία κατευθύνετο προς αυτά με πολλούς τρόπους. Ένας δίαυλος παροχής της αρωγής των λαϊκών μελών, ιδιαίτερα όσων είχαν οικονομική δυνατότητα, προς τα σχολεία ήταν η πληρωμή των εισιτηρίων των μαθητών με την ιδιότητα του γονέα ή του χορηγού. Οι χορηγοί αγόραζαν μεγάλο αριθμό εισιτηρίων η τιμή των οποίων ποίκιλε ανάλογα με την τάξη στην οποία φοιτούσαν οι μαθητές, όπως παλαιότερα οι διάφοροι δωρητές χρηματοδοτούσαν με τους τόκους των δωρεών τους τις σπουδές απόρων μαθητών της Πατμιάδος⁶⁷⁷. Η καταβολή διδάκτρων από τους γονείς των μαθητών μέσω των εισιτηρίων για τη φοίτηση των παιδιών τους στο σχολείο εφαρμοζόταν και στα σχολεία του ελεύθερου Ελληνικού κράτους μέχρι τον Ιούλιο του 1885, όταν καταργήθηκε με το νόμο ΑΣΞΓ' οπότε ακολούθησε το 1911 το διάταγμα το οποίο όρισε τη δωρεάν παροχή της στοιχειώδους εκπαίδευσέως στους μαθητές εκ μέρους του ελληνικού κράτους⁶⁷⁸. Η πληρωμή των εισιτηρίων και η οικονομική ενίσχυση εν γένει «*τῶν ἐν ἐνδείᾳ ἀπόρων μαθητῶν*» από πλούσιους ομογενείς, κληροδοτήματα, δωρεές κλπ. συναρτάτο από τη σχολική τους απόδοση, την ευταξία και το ήθος τους, για τα οποία βεβαίωνε «*κατὰ κρίσιν καὶ ἐκλογήν*» ο δάσκαλος των μαθητών και εν συνεχεία η εποπτεύουσα τοπική εκκλησιαστική αρχή επικύρωνε την απόφασή του. Η χορηγία των εξόδων της φοίτησης απόρων φιλομαθών μαθητών, η οποία δεν περιοριζότο μόνο στην καταβολή του τιμήματος των εισιτηρίων τους αποσκοπούσε στην «*ἐμψύχωσιν καὶ προθυμοποίησιν*» των μαθητών αυτών προκειμένου να συνεχίσουν τη φοίτησή τους στο σχολείο και την προσπάθειά τους να μορφωθούν⁶⁷⁹. Οι χορηγοί των ενισχύσεων των άπορων μαθητών απέβλεπαν «*εἰς τὴν τοῦ γένους ὠφέλειαν, τῶν κοινοφελῶν ἔργων συντήρησιν καὶ αὔξησιν καὶ τας ὑπὲρ αὐτῶν πατρῶας ἐκείνας ἱερᾶς ἐντολάς*», διαπνέοντο δηλαδή από φιλογενή και φιλόμουσα αισθήματα τα οποία ενδυνάμωναν οι «*πατρῶες ἱερέες ἐντολές*», δηλαδή τα κελεύσματα της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας και ιδιαίτερα εκείνα που αναφέροντο στη φιλανθρωπία και στη δημιουργία εκκλησιαστικών στελεχών για τη διακονία των θρησκευτικών ιεροτελεστειών από τη θέση του ψάλτη, του ιερέως, του ιεροκήρυκα κλπ.⁶⁸⁰. Πέραν των φιλογενών και φιλόθρησκων αισθημάτων και σκοπών οι χορηγοί των σχολείων απέβλεπαν στη δημιουργία εγγράμματων στελεχών για την εξυπηρέτηση των πιεστικών αναγκών που δημιουργούσε η ανάπτυξη του εμπορίου και επέβαλλαν οι συναλλακτικές απαιτήσεις και οι κοινωνικές ανάγκες⁶⁸¹. Στο

πνεύμα αυτό το υπουργείο Εξωτερικών του Ελληνικού κράτους έδιδε κατεύθυνση επαγγελματικής εκπαίδευσης στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως προκύπτει από Εγκύκλιο του Α. Κουμουνδούρου υπουργού Εξωτερικών της Ελληνικής Κυβέρνησης προς τους «*Προξένους τῆς Ἀνατολῆς*» με ημερομηνία 22 Μαΐου 1871 στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων της Οθωμανικής επικράτειας «*πρέπει νά καταβληθεῖ φροντίς, ὅπως εἰσαχθῶσιν καί μαθήσεις χρησιμώτεραι εἰς τόν πρακτικόν βίον*» δηλαδή «*νά ἐφαρμόζηται ὅπως οὖν ἡ ἀριθμητικὴ εἰς λογιστικὰς πράξεις καί ἡ γεωγραφία νά περιλαμβάνει καί γνώσεις χρησίμους εἰς ἐμπόρους*»⁶⁸².

Τα έσοδα από την πληρωμή των εισιτηρίων των μαθητών κάλυπταν μικρό μέρος από τα έξοδα της λειτουργίας του σχολείου, όπως προκύπτει από τους προϋπολογισμούς εξόδων και εσόδων των σχολείων. Στον προϋπολογισμό των Σχολείων της Ρόδου του Σχολικού έτους 1898-9 προβλέποντο έσοδα 37.700γρ. εκ των οποίων η συνεισφορά των εισιτηρίων των μαθητών ανερχόταν μόλις σε 6.500γρ⁶⁸³. Η πληρωμή των εισιτηρίων ελέγχεται από τους επικεφαλής των Σχολείων δημογέροντες ή το ιερατείο ή τη Σχολική Εφορεία, οι οποίοι ενημερώνοντο για τις οφειλές των εισιτηρίων των μαθητών από το δάσκαλο του Σχολείου. Ενδεχόμενη μη εξόφλησή τους επέφερε την αποπομπή του μαθητή από το Σχολείο. Το μέτρο αυτό αποφασίστηκε στο χωριό Πυλί της Κω σε κοινή συνεδρίαση της Σχολικής Εφορείας, του Αρχιερατικού Επιτρόπου του χωριού, των Δημογερόντων και των Προκρίτων, υπό την προεδρία του μητροπολίτη Κω Αγαθάγγελου στις 12 Ιουνίου 1911. Στη σύσκεψη αποφάσισαν να μη γίνεται δεκτός κανείς μαθητής στο Σχολείο εάν δεν κατείχε το «*κεκανονισμένο παρά τοῦ ταμείου τῆς Σχολῆς*» εισιτήριο⁶⁸⁴.

Στη Νίσυρο τα εισιτήρια των μαθητών μπορούσαν να χορηγηθούν με πίστωση τριάντα μίας ημερών, μετά δε την παρέλευση της προθεσμίας πληρωμής τους, αν δεν καταβάλλετο το σχετικό τίμημα, ο μαθητής αποβαλλόταν από το σχολείο, με εντολή του εισπράκτορα των εισιτηρίων προς το δάσκαλο, ο οποίος επιβαρύνετο με την καταβολή του εισιτηρίου του αν ο μαθητής παρέμενε στο σχολείο παρά τη σχετική εντολή του εισπράκτορα. Το ίδιο ίσχυε και για τον εισπράκτορα αν δεν ενημέρωνε το δάσκαλο για τη μη καταβολή του τιμήματος του εισιτηρίου από κάποιον μαθητή⁶⁸⁵. Η πληρωμή των εισιτηρίων των μαθητών από χορηγούς, η οποία έπαυε όταν εξασφαλιζοντο ασφαλείς πόροι οι οποίοι την αντικαθιστούσαν, έδιδε το δικαίωμα στους χορηγούς να προτείνουν τη φοίτηση άπόρων μαθητών κατ' αναλογία των εισιτηρίων τα οποία αγόραζαν με την προϋπόθεση οι προτεινόμενοι να είναι «*ἀποδεδειγμένα πάμπτωχοι*». Στην Κω η αναλογία ήταν «*κάθε 100 γρόσια ένας μαθητής*»⁶⁸⁶. Στη Σύμη η Ελληνική Σχολή του νησιού συντηρείτο πέραν των εισφορών της Δημογεροντίας από τις οικονομικές ενισχύσεις μελών της κοινότητας, τα οποία προσέρχοντο αρωγοί στις οικονομικές ανάγκες λειτουργίας τους ως συνδρομητές⁶⁸⁷.

Φαίνεται ότι το ίδιο συνέβαινε και στη Ρόδο. Πράγματι στον Κώδικα της Αντιπροσωπείας της κοινότητας Ρόδου, δημοσιεύεται κατάλογος συνδρομητών με προεξάρχοντα τον μητροπολίτη Ρόδου Κωνσταντίνο για την *«κάλυψιν του έλλείμματος τής πενταετούς διαχειρίσεως τών σχολείων»* χωρίς να αναφέρεται ημερομηνία ή κάποιο άλλο στοιχείο σχετικό με την αιτία της δημιουργίας του ελλείμματος. Από τα έτη της ιερατείας του μητροπολίτη Κωνσταντίνου προσδιορίζεται χρονικά η κατάρτιση του καταλόγου μεταξύ των ετών 1893 - 1900⁶⁸⁸. Παρομοίως ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Σωφρόνιος παρότρυνε ομογενείς της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου να προσέλθουν αρωγοί και συνδρομητές μεγάλων μάλιστα ποσών για την ανάπτυξη της παιδείας στη Λέρο⁶⁸⁹. Άλλοτε τα εύπορα μέλη της κοινότητας πλήρωναν μέρος του μισθού των δασκάλων κατά το πνεύμα αλληλεγγύης το οποίο επικρατούσε μεταξύ των ελληνορθόδοξων μελών των κοινοτήτων της Δωδεκανήσου. Τούτο επέβαλε τη φορολογική επιβάρυνση ενός εκάστου για τα κοινά κατά αναλογία *«τής καταστάσεώς του»*⁶⁹⁰.

Οι λογής δωρεές και τα κληροδοτήματα αποτέλεσαν σημαντική πηγή οικονομικής ενίσχυσης των σχολείων κυρίως από την είσπραξη των τόκων των χρημάτων της δωρεάς, τα οποία ήταν κατατεθειμένα σε κάποια τράπεζα ή ήταν δανεισμένα σε άτομα, σε εκκλησιαστικές οργανώσεις ή σε κάποια ελληνική κοινότητα. Επίσης από το ενοίκιο κάποιου ακίνητου ή από το εισόδημα από την πώληση των καρπών γης που είχε κληροδοτηθεί ως δωρεά, ενώ δωρεές επενδύοντο στην αγορά κτημάτων όπου καλλιεργούνται οπωροφόρα δέντρα ώστε εκ της πωλήσεως των καρπών τους να χρηματοδοτείται το σχολείο στο οποίο ήταν αφιερωμένα τα χρήματα της δωρεάς⁶⁹¹. Πολλά από τα κτήματα αυτά στη Ρόδο ήταν στην εικονική κυριότητα διαφόρων ατόμων, τα οποία επιχείρησαν να τα οικειοποιηθούν, γεγονός που ανάγκασε το μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ να ζητήσει έγγραφη εκ μέρους τους παραδοχή της εικονικής κατοχής τους⁶⁹². Φαίνεται ότι παρόμοιο πρόβλημα αντιμετώπιζαν και άλλες μητροπόλεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως γεγονός που αποτυπώνεται σε εγκύκλιο της 21 Ιουνίου 1891 του Μ. Πρωτοσύγκελου του Πατριαρχείου Κωνσταντίου με την οποία ζητούσε από τους Εφόρους να διαφυλάξουν τα περιουσιακά στοιχεία των Σχολείων και των Εκκλησιών με την υπογραφή σχετικής δήλωσης όσων τα κατείχαν εικονικά ότι τα περιουσιακά αυτά στοιχεία ανήκαν σε συγκεκριμένους ναούς και σχολεία⁶⁹³. Παρόμοιο φαινόμενο οικειοποίησεως περιουσιακών στοιχείων ναού κατήγγειλαν οι πληρεξούσιοι της Λέρου Δημ. Κωνσταντινίδης και Σταυριανός Ζαμπετόπουλος με επιστολή τους προς το υπουργείο της Θρησκείας της Επαναστατικής Ελληνικής Κυβέρνησης την 10 Αυγούστου 1825, στην οποία ανέφεραν ότι τα εισοδήματα του ναού της Θεοτόκου της Λέρου τα είχαν ιδιοποιηθεί «μερικά άτομα» εις βάρος των συμφερόντων της κοινότητας. Η καταγγελία αυτή επέφερε τον ορισμό του Δημ. Κωνσταντινίδη ως Επίτροπου του ναού με

αρμοδιότητα να ελέγχει τα εισοδήματά του και να αποδίδει το περίσσειμά τους υπέρ της λειτουργίας των σχολείων του νησιού⁶⁹⁴. Αλλά και τα χρήματα του Σχολείου που ίδρυσε το 1838 ο επίσκοπος Αριστείας Μητροφάνης είχαν επενδυθεί σε ομολογίες επ' ονόματι διαφόρων ατόμων⁶⁹⁵. Στην Αστυπάλαια τα σχολεία επιχορηγούνται εκτός από τις συνήθεις οικονομικές πηγές των άλλων νησιών και από το ενοίκιο που κατέβαλλαν στην Κοινότητα του νησιού οι ενοικιαστές των βραχονησίδων, οι οποίες βρίσκονται γύρω από την Αστυπάλαια και ανήκαν στα περιουσιακά στοιχεία της Κοινότητας⁶⁹⁶.

Ιδιαίτερη ήταν η αναφορά και η φροντίδα των δωρητών και των διαχειριστών των κληροδοτημάτων ώστε οι χρηματικές δωρεές υπέρ των σχολείων να παραμένουν ακέραιες και ανέπαφες από οποιονδήποτε και για οποιονδήποτε σκοπό ή λόγο, κατατεθειμένες στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ώστε να αποφευχθεί η άσκοπη δαπάνη ή η κατάχρησή τους και να εξασφαλισθεί η χρηματοδότηση του σχολείου στο μέλλον από τους τόκους και την απόδοση του κατατεθειμένου κεφαλαίου⁶⁹⁷. Έτερη πηγή χρηματοδότησης των Σχολείων ήταν οι Φιλεκπαιδευτικές αδελφότητες οι οποίες ιδρύθηκαν από απόδημους ομογενείς στις παροικίες των νησιωτών στην Κωνσταντινούπολη, στο Κάιρο, στο Πορτ Σάιδ και αλλού την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ⁶⁹⁸.

Επικουρικά ενισχύοντο οικονομικά τα Σχολεία στη Ρόδο, στην Κάσο και στην Κω με την έκδοση λαχείων⁶⁹⁹. Τα λαχεία διατίθεντο από επιτροπή εκλεγμένη κατά τη διάρκεια κοινής συνεδρίασης των μελών της Δημογεροντίας και των Σχολικών Εφόρων, η οποία τα διέθετε εντός και εκτός της πόλεως και της νήσου. Τούτο συνέβη στη Ρόδο με τη δημοσίευση της εκδόσεως του στις εφημερίδες της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας όπου υπήρχε πολυπληθής ελληνική κοινότητα, αλλά και «*όπου άλλαχου δεήσει*»⁷⁰⁰. Η διάθεση των λαχνών του λαχείου συναντούσε δυσχέρειες εξαιτίας της πενίας των κατοίκων, για το λόγο αυτό αναβάλλετο επανειλημμένως η κλήρωση του προκειμένου να διατεθούν οι πλείστοι των λαχνών⁷⁰¹. Τα χρήματα που συλλέγοντο από την πώληση των λαχείων διατίθεντο εξ ολοκλήρου υπέρ των Σχολών ή μοιράζοντο υπέρ διαφόρων σκοπών - δραστηριοτήτων της Μητροπόλεως Ρόδου μεταξύ των οποίων και υπέρ των Σχολείων⁷⁰². Το λαχείο κληρωνόταν την ημέρα της εορτής των Τριών Ιεραρχών, δηλαδή των Αγίων της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας οι οποίοι έχουν ορισθεί ως προστάτες των Γραμμάτων⁷⁰³. Η επιλογή της ημέρας αυτής για την «*έκκύβευση του λαχείου*», κατά τη συνήθεια της εποχής να διοργανώνονται εκδηλώσεις εκπαιδευτικού περιεχομένου σε ημέρες σημαντικών χριστιανικών εορτών, προσέδιδε στην έκδοση και στη διάθεση του λαχείου περιεχόμενο εκκλησιαστικού - θρησκευτικού καθήκοντος και επομένως η αγορά του λαχνού ήταν θεάρεστη ενέργεια⁷⁰⁴.

Η Εκκλησία δηλαδή προσέγγιζε τα εκπαιδευτικά θέματα στο χώρο της αποστολής της συνδέοντας και εντάσσοντας την εκπαιδευτική της δραστηριότητα στο πλαίσιο

των ενεργειών του χριστιανικού βίου ενός ορθόδοξου Χριστιανού. Τούτο συντέλεσε ώστε να συμπέσουν η Εκκλησιαστική και η Εκπαιδευτική ιστορία των νησιών κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας, γεγονός που υποδηλώνει η κοινή διαχείριση των εκπαιδευτικών και των εκκλησιαστικών θεμάτων αδιακρίτως από τους ναούς και το ιερατείο. Εναργέστατα ο Πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ' σε επιστολή του προς τον Υπουργό της Δικαιοσύνης και των Θρησκευμάτων της Οθωμανικής κυβέρνησης ανέφερε χαρακτηριστικά ότι τα «*ἐκπαιδευτικά ἡμῶν καταστήματα εἰσιν ἐξαρτήματα, μᾶλλον δέ προσαρτήματα*» των κατά τύπους εκκλησιών. Οι δε πόροι τους προέρχοντο από τα «*ἐμβατοίκια τῶν ἱερέων*», τους δίσκους στις εκκλησίες, αλλά και από προαιρετικές «*φιλομούσων συνδρομές*»⁷⁰⁵. Αψευδής μάρτυρας τούτων είναι πλείστα στοιχεία, όπως οι καταχωρήσεις οφειλών των εισιτηρίων των μαθητών των σχολείων του χωριού Νικειά της Νισύρου το 1872 στο βιβλίο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου του χωριού ως έσοδα της Εκκλησίας με την αναφορά «*ὄσα ἔμειναν νά λαμβάνη ἡ ἐκκλησία ἀπό τούς μαθητάς τῆς σχολῆς Μ. Κόκκινου, Καλυμνίου*». Σε άλλες σελίδες του ίδιου εκκλησιαστικού βιβλίου καταχωρούντο διάφορα άλλα έξοδα εκπαιδευτικής φύσεως, όπως ο μισθός του δασκάλου, επιδιορθώσεις του σχολικού κτιρίου, έσοδα από τόκους χρημάτων από την Κωνσταντινούπολη και άλλα. Επίσης το «*Σχεδίο Κανονισμοῦ περί τῶν καθηκόντων τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου*» της Κω της 15 Ιανουαρίου 1869 καθόριζε ότι ο γραμματέας της Εκκλησιαστικής Επιτροπής του ναού είναι πάντοτε «*εἷς ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἐφορείας τῶν Σχολείων*». Κατά τον Πατριάρχη Γρηγόριο Στ' «*ὁ τῆς Ἐκκλησίας ποιμήν, ..., οὐδαμῶς ἀπήλλακται πάσης διοικητικῆς ἐποπτείας... ἐπί τὰ περί τοῦ ποιμνίου φιλανθρωπίαν καί ἐκπαίδευσιν ἀγόμενα*»⁷⁰⁶. Επομένως ο κλήρος είχε καθήκον να μεριμνά και να εποπτεύει με τον ίδιο ζήλο τα έργα φιλανθρωπίας και την εκπαίδευση των χριστιανών. Στο πνεύμα αυτό το Μητροπολιτικό Συμβούλιο της Κω κατά τη συνεδρίασή του της 5 Μαρτίου 1886, αποφάσισε τη διάθεση «*ἐκ τοῦ ταμείου του 1000γρ. ἑτησίως εἰς τὰ Σχολεῖα*» και την από κοινού περιφορά των δύο δίσκων, δηλαδή «*ὑπέρ τῶν Σχολείων καί τῶν πτωχῶν... τό προϊόν τοῦ ὁποίου θά διανέμεται ἐξ ἴσου εἰς τό ταμεῖον τῶν Σχολείων καί εἰς τό ταμεῖον τῶν πτωχῶν*», παρόμοια απόφαση έλαβαν οι δημογέροντες και το ιερατείο του χωριού Πυλί της Κω στις 14 Νοεμβρίου του 1906 με την οποία αποφάσισαν την εκποίηση εκκλησιαστικών κτημάτων και την εισφορά του 15% των εισπράξεων των Εκκλησιών του χωριού για την κάλυψη των εξόδων επισκευής του κοινοτικού σχολείου. Στη Λέρο μέρος των χρημάτων που προορίζοντο για τη Σχολή του νησιού διατέθηκαν για την ενίσχυση «*ἐν ὄσω ζῶσιν*» τριων αναξιοπαθόντων γυναικών του νησιού⁷⁰⁷. Ο Γ. Ιωαννίδης θεώρησε υποχρέωσή του να διαθέσει μέρος της περιουσίας του για τη λειτουργία Παρθεναγωγείου στη Σύμη ως ευχαριστήρια ενέργεια προς τη Θεία Πρόνοια χάριν της οποίας την απέκτησε⁷⁰⁸.

Στο ίδιο πνεύμα ήταν και η δωρεά του Αλέξανδρου Θυμανάκη για την ανέγερση

Αρρεναγωγείου στην Κω. Συγκεκριμένα όπως προκύπτει από τη Συνεδρίαση της 19ης Ιανουαρίου 1869 των αρχών της Κω, το Συνέδριο του νησιού εξέτασε την κατάσταση των σχολικών κτιρίων και διαπίστωσε «*τήν σαθράν κατάστασιν τῶν σχολείων τῶν ἄρρένων*», ένεκα τούτου αποφάσισε την ανέγερση σχολικού κτιρίου στην περιοχή μεταξύ των ναών του Αγίου Κωνσταντίνου και της Παναγίας Φόρου⁷⁰⁹. Τη δαπάνη του έργου ανέλαβε ο Αλεξ. Θυμανάκης ως δωρεά στη μνήμη του πατέρα του Χ' Σταματίου Θυμανάκη, προκειμένου να μνημονεύεται το όνομά του με την πρόσθετη επιθυμία να ενταφιαστούν τα οστά του «*παρά τῶ ναῶ τῆς Παναγίας Φόρου*», επιθυμία την οποία έκανε αποδεκτή το ιερατείο. Το αίτημα του Αλ. Θυμανάκη να ταφούν τα οστά του πατέρα του «*παρά τῶ ναῶ τῆς Παναγίας τοῦ Φόρου*» συνδέει την ενέργεια του με την Εκκλησία καθώς ο δωρητής συσχέτισε τη δαπάνη εκ μέρους του της ανεγέρσεως του σχολικού κτιρίου με την ευλογία της ψυχής του πατέρα του, η οποία θα επέρχετο με την ταφή των οστών του στον ιερό χώρο του ναού της Παναγίας του Φόρου και με τα μνημόσυνα της Εκκλησίας για την ανάπαυση της ψυχής του. Όπως προκύπτει από τη συνεδρίαση αυτή η ανέγερση σχολικού κτιρίου τοποθετείτο εντός του πλαισίου του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας, χωρίς να γίνεται καμμία άλλη αναφορά σε εκπαιδευτικούς στόχους ή σε ευρύτερους ηθικού ή εθνικού περιεχομένου, μολονότι η Εφορία των Σχολών είχε επαφή με το Ελληνικό κράτος, αφού σε συνεργασία με τον «*ἐν Ἀθήναις ἀξιότιμον κ. Δανιήλ Συρμελή*» αναζητούσαν δασκάλα για το Παρθεναγωγείο της Κω⁷¹⁰.

Από την ίδια αντίληψη κινούμενη η οικογένεια Καζούλη επ' ευκαιρία των γάμων «*τῆς κ. Ι. Ν. Καζούλη μετά του κ. Δ. Κάσδαγλη*» με επιστολή της προς τη Μητρόπολη Ρόδου δώρισε 100 λίρες Αγγλίας στην κοινότητα του νησιού, από τις οποίες 40 προορίζοντο για τους πτωχούς της πόλεως Ρόδου και οι υπόλοιπες 60 για την ενίσχυση των σχολείων⁷¹¹. Το ίδιο ίσχυε και για την διάθεση μετά θάνατο με διαθήκη περιουσιακών στοιχείων (σπίτια, οικόπεδα, χρηματικά ποσά κλπ.) από μέλη των κοινοτήτων των νησιών της Δωδεκανήσου προς τα σχολεία, δωρεές που αποσκοπούσαν στην «*ψυχικὴν σωτηρίαν*» του διαθέτη⁷¹².

Όπως προκύπτει από την ενέργεια της κοινής περιφοράς στις εκκλησίες των δίσκων υπέρ των Σχολείων και υπέρ των πτωχών του μητροπολίτη Κω Παύλου, ο εν λόγω μητροπολίτης ταύτισε τον όβολό της φιλανθρωπίας - φιλαλληλίας των πιστών με την εισφορά υπέρ των Σχολείων, δηλαδή εξομοίωσε απόλυτα το περιεχόμενο των δύο καταβολών, προφανώς από το κοινό τους στοιχείο ως πράξεων θεάρεστων υπαγορευόμενων από το χριστιανικό καθήκον των πιστών⁷¹³. Το καθήκον αυτό εκτέλεσε και ο «*διδάσκαλος τοῦ Ροδιακοῦ Σχολείου Βενετοκλής*», ο οποίος πρόσφερε τη 12η Ιουνίου 1842 τους τόκους της δωρεάς του των 2.000γρ. για τη φωταγωγή της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, για την ενίσχυση απόρων οικογενειών της ενορίας του ναού αυτού και «*εἰς τούς ἐφόρους πρὸς ὄφελος τοῦ ταμείου τοῦ Ροδιακοῦ*

σχολείου». Η αντίληψη αυτή ήταν κυρίαρχη στις κοινωνίες των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, όπως φαίνεται από την απόδοση της ενέργειας των δωρεών των μελών του υπέρ των σχολείων στη Θεία Βουλή και καθοδήγηση του δωρητή⁷¹⁴. Παρόμοιο καταμερισμό χρημάτων στη δαπάνη για τη φωταγώγηση των εκκλησιών και στην πληρωμή των μισθών των δασκάλων του Αλληλοδιδασκτικού και του Ελληνικού σχολείου αποφάσισε η Γενική Συνέλευση των κατοίκων της Αστυπάλαιας κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της την 1η Ιουνίου 1830⁷¹⁵. Τα χρήματα αυτά προέρχοντο από την ενοικίαση περιουσιακών στοιχείων της τοπικής Εκκλησίας και της Κοινότητας του νησιού.

Η αντίληψη αυτή της Εκκλησίας συντέλεσε ώστε αφενός μεν οι δωρεές προς τα Σχολεία να γίνονται μέσω της Εκκλησίας, αφετέρου δωρεές των χριστιανών προς τους ναούς να διατίθενται προς τα σχολεία. Τούτο αποφάσισε η Γενική Συνέλευση των μελών της κοινότητας Κω στη σύγκληση της το Σεπτέμβριο του 1842 κατά την οποία έγκρινε την παραχώρηση κτηματικών εκτάσεων των ναών της Αγίας Άννας, της Αγίας Μαρίνας, του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Γαβριήλ ως περιουσιακών στοιχείων του Σχολείου προκειμένου από τις προσόδους της γεωργικής τους εκμετάλλευσης να εξοικονομούνται τα έξοδα της λειτουργίας του⁷¹⁶. Οι πλοίαρχοι και γενικά οι ναυτικοί, οι οποίοι κατάγοντο από το χωριό Λίνδος της Ρόδου κατά την επίσκεψή τους κατ' έτος τα Χριστούγεννα στο χωριό τους κατέβαλλαν στην Εκκλησία τα τόματα και τις δωρεές τους για τη λειτουργία και τη συντήρηση των ναών και των Σχολείων του⁷¹⁷.

Εξ άλλου σε όλη την έκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας οι κατά τόπους εκκλησίες προσέρχοντο «*άρωγοί και επίκουροι εις τήν συντήρησιν τῶν ἐν ἐκάστη πόλει, κωμοπόλει ἢ χωρίων Σχολείων καί Παρθεναγωγείων καί πανταχοῦ σχεδόν τό περίσσευμα ἐκείνων χρησιμεύει εἰς κάλυψιν τοῦ ἐλλείματος τούτων*», δηλαδή οι εκκλησίες επιχορηγούσαν σε κάθε περίπτωση τη λειτουργία των σχολείων με πάγιες καταβολές, αλλά και με έκτακτες εισφορές για την κάλυψη τυχόντων οικονομικών ελλειμμάτων. Τούτο συνέβη στο χωριό Εμπορείος της Νισύρου όπου ο «*έφοροταμίας κ. Ι. Κοντορίνης ἐδήλωσεν ὅτι τό ταμείον δέν ἔχει χρήματα διά τήν ἐξόφλησιν τοῦ διδασκάλου κ. Στ. Δαλαμάγκα*» και ο αρχιερατικός Επίτροπος του νησιού αρχ. Κύριλλος διέταξε τους επιτρόπους των εκκλησιών του χωριού και τον «*έκμισθωτήν τοῦ σχολικοῦ δικαϊώματος*» να καταβάλουν το ποσόν το οποίο έπρεπε να λάβει ο δάσκαλος «*έκ τοῦ ἐτησίου πρὸς τήν σχολήν ἐπιδόματος τῶν διαφόρων ταμείων*»⁷¹⁸. Στη Ρόδο ο μητροπολίτης του νησιού Συνέσιος συγκάλεσε Συνέλευση των Δημογερόντων υπό την προεδρία του στις 30 Μαΐου 1867, η οποία καθόρισε τους οικονομικούς πόρους των δύο σχολείων του νησιού, δηλαδή του Αρρεναγωγείου και του Παρθεναγωγείου. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή τα δύο σχολεία θα χρηματοδοτούντο εκτός από τους τόκους «*τῶν κεφαλαίων τοῦ Σχολείου*» που ανέρχοντο σε 6.000γρ., από τα μοναστήρια της Ρόδου 10.000 γρ., από συνδρομές των εκκλησιών

2350γρ., από «*κυτία ἐκκλησιῶν*» 500γρ., ενώ προβλέποντο έσοδα 1.000γρ. από συντάξεις εγγράφων⁷¹⁹.

Ταυτόσημη αντίληψη της φύσεως των εκπαιδευτικών θεμάτων είχε και ο μητροπολίτης Κω Ιωακείμ ο οποίος έδωσε προτεραιότητα στην καταβολή από τα εισοδήματα των εκκλησιών οικονομικής ενισχύσεως προς τα σχολεία του νησιού. Με επιστολή του στις 9 Ιουλίου 1900 προς τις Εκκλησιαστικές Επιτροπές των ναών της Κω τις διέταξε να διαθέσουν «*τά τυχόν ἐκκλησιαστικά περισσεύματα*» αποκλειστικά υπέρ των Σχολείων, ώστε να αποκτήσει ουσιαστικό περιεχόμενο το εκπαιδευτικό έργο το οποίο παρείχαν στους μαθητές τους⁷²⁰. Εκτός από την καταβολή χρημάτων ή του «*έβδομαδιαίου ἄρτου*» τα μέλη των κοινοτήτων των νησιών προσέτρεχαν στις ανάγκες των Σχολείων με την προσφορά εθελοντικής εργασίας. Όπως προκύπτει από το Πρακτικό της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων του χωριού Νικειά της Νισύρου της 24 Ιουλίου 1877 οι κάτοικοι του χωριού είχαν υποχρέωση να μεταφέρουν δωρεάν ασβέστη από το λιμάνι του νησιού για τις αναγκαίες εργασίες επισκευής του σχολείου τους, ενώ στη Ρόδο φιλόμουσες κυρίες πρόσφεραν τα χειροτεχνήματά τους υπέρ των σχολείων του νησιού τους⁷²¹. Εισοδήματα επίσης είχαν τα σχολεία από την πώληση των δερμάτων των εριφίων τα οποία σφάζοντο κατά τη γιορτή του Πάσχα⁷²².

Επίσης συνεισέφεραν στα οικονομικά των Σχολείων με την προαιρετική καταβολή αγροτικών προϊόντων, τα οποία περισυνέλεγαν ο ιερέας με τη Σχολική Εφορεία κατά την εποχή του θερισμού επισκεπτόμενοι τους γεωργούς στα κτήματά τους⁷²³. Προφανώς τα προϊόντα αυτά στη συνέχεια επωλούντο και το αντίτιμό τους προστίθετο στο ταμείο των Σχολείων. Η παρουσία του ιερέα προσέδιδε στην καταβολή των προϊόντων των γεωργών υπέρ των Σχολείων θεάρεστο περιεχόμενο, το οποίο τονιζόταν ιδιαίτερα με την απαραίτητη κατά τις θρησκευτικές συνήθειες, τέλεση δεήσεως ή άλλης θρησκευτικής τελετής στο χώρο παραγωγής των προϊόντων, η οποία είχε και ανταποδοτικό περιεχόμενο και συνέδεε άμεσα την εκπαίδευση με τη χριστιανική θρησκεία και τις υποχρεώσεις του πιστού της έναντι αυτής.

Πέραν των οικονομικών αυτών πόρων της ενισχύσεως της λειτουργίας των Σχολείων οι Σχολικοί Έφοροι επινοούσαν κατά καιρούς και άλλους πόρους, όπως συνέβη το 1899 στη Ρόδο όταν κατά τη διάρκεια κοινής συνεδρίασης της Αντιπροσωπείας και της Σχολικής Εφορίας τα δύο σώματα συναποφάσισαν τη διενέργεια αποκριάτικου χορού και την παρουσίαση θεατρικής παραστάσεως το «*Μέγα Πάσχα*», προκειμένου να εξοικονομήσουν χρήματα για τις επισκευές του αρρεναγωγείου⁷²⁴.

5. Οι Σχολικές Εφορείες.

Ο θεσμός των Σχολικών Εφορειών ήταν διαδεδομένος σε όλο τον υπόδουλο ελληνισμό κατά τη μακραίωνη οθωμανική κυριαρχία. Μετά την Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του Ελληνικού κράτους ο Ι. Καποδίστριας ευθύς με την ανάθεση στο λόγιο Ανδρέα Μουστοξύδη της εποπτείας των εκπαιδευτικών θεμάτων στις 21 Οκτωβρίου 1829 επισημοποίησε το θεσμό των Σχολικών Εφόρων. Τα μέλη τους επιλέγοντο μεταξύ ατόμων τα οποία διακρίνοντο «*διά τά φῶτα, διά τήν ἀρετήν καί τόν πατριωτισμόν*», η δε υπηρεσία που τους ανατίθετο ήταν τιμητική και άμισθη⁷²⁵.

Στην υποτελή Δωδεκάνησο τα σχολεία διοικούνται από ολιγομελείς Σχολικές Εφορείες τριμελούς, τετραμελούς, ή πενταμελούς συνθέσεως προκειμένου να έχουν ευχέρεια συγκλήσεως και «*καταρτισμού ἀπαρτίας*»⁷²⁶. Τα μέλη τους ήταν άμισθα, εκλέγοντο από τη Συνέλευση των κατοίκων εκάστης κοινότητας ή από τη Δημογεροντία του τόπου, πολλές φορές ορίζοντο από τον τοπικό ιεράρχη, ο οποίος τους εφοδίαζε με επίσημο έγγραφο διορισμού τους. Πρόεδρος των Σχολικών Εφορειών ήταν αυτοδικαίως ο οικείος μητροπολίτης ή εξουσιοδοτημένος αντιπρόσωπός του, συνήθως ο κατά τόπους Αρχιερατικός Επίτροπος, ο οποίος τον αναπλήρωνε στα νησιά της δικαιοδοσίας του. Προβλέποντο επίσης θέσεις αντιπροέδρου, γραμματέα και ταμία καθώς και θέση εισπράκτορα για την είσπραξη εισφορών υπέρ των σχολείων, σε πολλές δε περιπτώσεις οι Εφορείες των Σχολείων τα οποία στεγάζοντο δίπλα ή εντός κάποιου ναού, αποτελούντο από τα ίδια άτομα που στελέχωναν την εκκλησιαστική επιτροπή του ναού⁷²⁷. Η εκλογή των Σχολικών Εφόρων γινόταν από τα άρρενα μέλη της κοινότητας τα οποία ανταποκρίνοντο στις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Η Συνέλευση που τους εξέλεγε ήταν ουσιαστικά μία ολιγομελής σύναξη των προυχόντων της κοινότητας, οι οποίοι υπό την προεδρία του μητροπολίτη ενδεχομένως και με τις υποδείξεις του, επέλεγαν δικήν διορισμού τα μέλη των Σχολικών Εφορειών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Παντελέοντα Τζόλα, τον οποίο όρισε ο επίσκοπος Αριστείας Μητροφάνης μέλος της Σχολικής Επιτροπής του Σχολείου της Λέρου στην Κωνσταντινούπολη με την αιτιολογία ότι τούτο ήταν προς όφελος της Επιτροπής⁷²⁸.

Οι Σχολικές Εφορείες απαρτίζοντο από εύπορα μέλη της κοινότητας, τα οποία είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν το δάσκαλο στο έργο του και να δημιουργήσουν οικονομικούς πόρους για τη λειτουργία των σχολείων. Οι πιεστικές βιοτικές ανάγκες και οι υποχρεώσεις της πλειοψηφίας των μελών της κοινότητας στους αγρούς και στη θάλασσα, τους απέτρεπε από τη φιλοδοξία της ανάδειξης στο αξίωμα του Σχολικού Εφόρου. Οι υποχρεώσεις του Σχολικού Εφόρου απαιτούσαν κάποιες έστω και στοιχειώδεις γνώσεις, ενώ εκείνοι ήταν κατά κανόνα αναλφάβητοι γεγονός απαγορευτικό ακόμη και για τη συμμετοχή τους στις σχετικές διαδικασίες εκλογής, με αποτέλεσμα το ολιγομελές των Συνελεύσεων εκλογής των Εφόρων⁷²⁹. Ιδιαίτερα στα

χωριά Αντιμάχεια, Καρδάμαινα, Σκορδαλό της Κω η οικονομική δυσπραγία και η έλλειψη στελεχών για τον καταρτισμό των Σχολικών Εφορειών οδήγησε το μητροπολίτη του νησιού Μελέτιο στις 25 Ιουνίου 1878 να ορίσει κοινή τριμελή Σχολική Εφορεία, συναποτελούμενη από εκπροσώπους και των τριών χωριών οι οποίοι κατέλαβαν τις θέσεις του ταμιά, του γραμματέα και του εσπράκτορα⁷³⁰.

Η έλλειψη στελεχών στα χωριά προκειμένου να καλυφθούν οι θέσεις των Σχολικών Εφόρων γίνεται καταφανής και από την πρόβλεψη στον Κανονισμό της Επαρχίας Κω στο δεύτερο άρθρο του, οι Σχολικές Εφορείες των χωριών να είναι διμελείς, ενώ της πόλεως Κω τετραμελείς⁷³¹. Εξάιρεση αποτέλεσε το Κοινό της Καλύμνου όπου οι εκλογές για την ανάδειξη των Σχολικών Εφόρων συγκέντρωναν ευάριθμο πλήθος εκλογέων. Επιπλέον είχαν άρτια οργάνωση καθώς προαναγγέλοντο, καταρτίζετο κατάλογος υποψηφίων, της εκλογικής δε διαδικασίας προϊστάτο Εφορευτική Επιτροπή η οποία και ανακήρυσσε τους εκλεγέντες και τους επιλαχόντες⁷³². Το αποτέλεσμα της εκλογής των μελών των Σχολικών Εφορειών ανακοίνωνε η Εφορευτική Επιτροπή και στη συνέχεια η Δημογεροντία της Καλύμνου το απόσπελλε στον οικείο μητροπολίτη, «κατά καθήκον», με την παράκληση «ὅπως ἐνεργηθῶσι τὰ δέοντα ἵνα ἡ εἰρημένη Ἐφορεία ἀναλάβῃ τὸ ταχύτερον τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς»⁷³³. Οι Σχολικοί Ἐφοροι στην Κάλυμνο δηλαδή εκλέγοντο από τα μέλη της ελληνορθόδοξης κοινότητας κατά τη διάρκεια Γενικής Συνελεύσεως των μελών της. Η Εφορευτική Επιτροπή των εκλογών ενημέρωνε εν συνεχεία τη Δημογεροντία του νησιού, η οποία διαβίβαζε τα αποτελέσματα στον τοπικό ιεράρχη προκειμένου να λάβει γνώση και να εγκρίνει το διορισμό των εκλεγέντων Σχολικών Εφόρων. Η συγκατάθεση του μητροπολίτη ήταν προεξοφλημένη από τη διαδικασία της επιλογής των Σχολικών Εφόρων και τους έδιδε ισχύ και κύρος. Τούτο είναι εμφανές από την απαίτηση της Δημογεροντίας να εγκρίνει ο μητροπολίτης «τὸ ταχύτερον» την εκλογή ώστε η εκλεγείσα Σχολική Εφορεία να αναλάβει «τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς». Η Σχολική Εφορεία στην Κάλυμνο σφράγιζε τα έγγραφα της αλληλογραφίας της με κυκλική σφραγίδα, η οποία στο κέντρο της είχε το σύμβολο του Σταυρού και την επωνυμία της, «Εφορεία Σχολείων Καλύμνου»⁷³⁴.

Στην περίπτωση κάποιου σχολείου το οποίο χρηματοδοτείτο υπό χορηγού ο τελευταίος πολλές φορές έκφραζε τη γνώμη του για τα μέλη της Σχολικής Εφορείας την οποία και επέβαλλε, άλλοτε πάλι προκειμένου περί κληροδοτήματος οριζέτο μια επιτροπή εκτός της κοινότητας σε κάποια παροικία αποδήμων νησιωτών, η οποία διαχειριζέτο το κληροδοτήμα και σε στενή επαφή και επικοινωνία με την επιτόπιο Σχολική Εφορεία διακανόνιζε τα σχολικά θέματα⁷³⁵. Η Θάλεια Μ. Παρθενιάδου στη διαθήκη της, η οποία συντάχθηκε στις 18 Ιουνίου 1898 όριζε το σύζυγό της και τον εξάδελφό της Ν. Α. Νικολαΐδη ως επόπτες του νηπιαγωγείου το οποίο θα χτιζόταν με δικές της δαπάνες. Οι ίδιοι, κατά τη διαθήκη, έπρεπε να φροντίζουν για την

ανεμπόδιστη λειτουργία του, μετά το θάνατό τους η εποπτεία του νηπιαγωγείου θα μεταβιβαζόταν στον «*πλησιέστερο ἐξ ἄρρενογονίας ἐκ πατρός*» συγγενή της⁷³⁶.

Δύο Σχολικές επιτροπές είχε η Πατμιάδα κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της. Η μία έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, είχε την εποπτεία της Σχολής και την απάρτιζαν μέλη από τη συντεχνία των Γουναράδων. Τα άτομα αυτά εκλέγοντο κατά τη διάρκεια συνελεύσεως των μελών της Συντεχνίας τους και η θητεία τους είχε διετή, πενταετή ή επταετή χρονική διάρκεια⁷³⁷. Η επιτροπή αυτή ασκούσε ουσιαστικό έλεγχο επί της λειτουργίας της σχολής της Πάτμου. Είχε την εποπτεία και την πλήρη γνώση του μαθητικού δυναμικού της Πατμιάδος, σύμφωνα με τον ειδικό κατάλογο τον οποίο απόσπελλε η επιτόπιος Επιτροπή, των υποτρόφων της, των βιβλίων τα οποία χρησιμοποιούνται στη σχολική πράξη, εξ άλλου εκείνη τα απέστειλε στην Πάτμο, της οικονομικής διαχείρισης των χρημάτων που της χορηγούσε⁷³⁸. Επίσης υποδείκνυε και έδιδε συγκεκριμένες οδηγίες και εντολές, επέπληττε για τις παραλήψεις και τα λάθη το δάσκαλο της Σχολής με έγγραφα που απόσπελλε, τα οποία παράκαμπταν πολλές φορές την επιτόπια Σχολική Επιτροπή. Με πατριαρχικό σιγίλλιο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιου Β' τον Ιούνιο του 1769 ορίστηκαν δύο ιερωμένοι «*ὁ κατὰ καιρόν ἡγούμενος καὶ ἐκκλησιάρχης*» και δύο λαϊκοί, οι οποίοι επιλέγοντο από τους προεστούς της Πάτμου «*ὡς ἐπίτροποι καὶ φροντιστές*» και αποτελούσαν την επιτόπια Σχολική Εφορεία της Πατμιάδος. Η αποστολή τους ήταν πέραν «*τῆς φροντίδος*» της λειτουργίας της, να παραλαμβάνουν τα χρήματα που απόσπελλε η Επιτροπή των Γουναράδων για την πληρωμή των εξόδων της Σχολής και εν συνεχεία να «*ἀποστέλλουν τὸν λογαριασμόν πρὸς τοὺς ἐνταύθα ἐπιτρόπους*», δηλαδή προς την Επιτροπή των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη⁷³⁹. Η συνεργασία των δύο αυτών επιτροπών δεν ήταν πάντα αρμονική και τα προβλήματα που δημιουργούνται στις μεταξύ τους σχέσεις είχαν επιπτώσεις στη λειτουργία των σχολείων της Πάτμου, επιπρόσθετα κάποιοι δάσκαλοι δυσπιστούσαν για την απρόσκοπτη και τακτική καταβολή του μισθού τους. Ο δάσκαλος Γεώργιος Μελισσινός ανέβαλλε την έλευσή του στην Πάτμο τόσο εξαιτίας της απροσδιοριστίας του μισθού του όσο και του είδους του σχολείου στο οποίο θα προσλαμβάνετο, αφού οι επίτροποι της Συντεχνίας των Γουναράδων στην Κωνσταντινούπολη καθυστερούσαν τις αποφάσεις τους για τα δύο αυτά θέματα⁷⁴⁰.

Παρόμοια διοίκηση είχε και η Ελληνική Σχολή της Λέρου. Με έγγραφό του που αφορούσε τον «*Διοργανισμόν τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς*» ο μητροπολίτης Αριστείας Μητροφάνης όρισε δύο Σχολικές Εφορείες για τη Σχολή⁷⁴¹. Σύμφωνα με το Διοργανισμό της Σχολής η μία Σχολική Εφορεία έδρευε στη Λέρο και αποτελείτο από τον επίσκοπο Λέρνης ως πρόεδρο και τους Γεώργιο Μαρκόπουλο, Νικήτα Μαράτο, Δημήτριο Δαυίδ, Νικόλα Χ' Μιχαήλ ως μέλη με αποστολή να «*ἐπαγρυπνεί διά τα συμφέροντα τῆς Σχολῆς*»⁷⁴². Η άλλη Επιτροπή έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, ατυχώς το έγγραφο δεν

αναφέρει ονομαστικά τα μέλη της Επιτροπής αυτής τα οποία διόρισε ο Αριστείας αφού «ἄκουσε τὴν θέλησιν τῶν συνδραμόντων» στην ίδρυση και λειτουργία της Σχολῆς⁷⁴³. Οι δύο επιτροπές ήταν ουσιαστικά ενεργούμενα του Αριστείας, αφού αυτός διόρισε τα μέλη τους με σαφή εντολή οι αποφάσεις τους να λαμβάνονται διά πλειοψηφίας «*ἰσχυούσης καθ' ὅλας τὰς περιστάσεις τῆς γνώμης τῶν περισσοτέρων*» εν αγνοία των κοινοτικών αρχών, «*χωρὶς τῆς παραμικρᾶς ἐπιρροῆς τῆς κοινότητος τῆς νήσου*»⁷⁴⁴. Η οικονομική διαχείριση των χρημάτων της Σχολῆς ήταν στα χέρια «*τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει μελῶν*» από τα οποία οι Σχολικοί Ἐφοροι της Λέρου ζητούσαν τους τόκους των χρημάτων της Σχολῆς για να πληρώνουν τους μισθούς των δασκάλων⁷⁴⁵. Οι Επίτροποι αυτοί ἦσαν ἀμισθοί, αντικαθίσταντο δε «*ὅταν συμβεῖ θάνατος*», στην περίπτωση αυτή ο αντικαταστάτης του θανόντος ἔπρεπε να «*ἀναγνωρισθεῖ*», δηλαδή να εγκριθεῖ από τους υπολοίπους επιτρόπους⁷⁴⁶. Οι Σχολικοί Ἐφοροι ἦσαν άτομα συνετοῦ χαρακτήρος και ωρίμου ηλικίας κατά δε τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιο «*πρόσωπα τίμια, ἀρμόδια*», τα οποία ἔπρεπε να απολαμβάνουν «*τὴν ἀγαθὴν ὑπόληψιν*» της κοινωνίας και του ιερατείου, υπό την προεδρία του οποίου ἔπρεπε να εργάζονται⁷⁴⁷. Οι Σχολικοί Ἐφοροι, ὅπως και οι εκπαιδευτικοί, δεν είχαν δικαίωμα να ενεργούν «*αὐτογνομόνως καὶ κατ' ἰδίαν βούλησιν*»⁷⁴⁸. Η δραστηριότητά τους ἔπρεπε να προσδιορίζεται ἀπο τις αποφάσεις και τις οδηγίες της Κεντρικῆς Πατριαρχικῆς Εκπαιδευτικῆς Επιτροπῆς μέσω του οικείου μητροπολίτη. Σε αντίθετη περίπτωση ἦταν υπόλογοι «*ἀπέναντι τοῦ νόμου*» και των εκκλησιαστικῶν «*ποινῶν καὶ τιμωριῶν*»⁷⁴⁹.

Οι ως ἄνω αρετές των Σχολικῶν Εφόρων διασφάλιζαν την εργασία και τη δραστηριότητά τους υπέρ των σχολείων, η οποία με την καθοδήγηση του προϊστάμενου ιερατείου κατευθύνετο στην υπηρεσία των επιταγῶν του. Το ἔργο των Σχολικῶν Εφόρων εἶχε ουσιαστικό περιεχόμενο και ἦταν αποφασιστικῆς σημασίας στη λειτουργία του Σχολείου καθὼς ἦταν μάντας μεταβιβάσεως της επιθυμίας και των εντολῶν του μητροπολίτη, παράλληλα οι Σχολικοί Ἐφοροι προσέρχοντο βοηθοί, τοποτηρητές και ελεγκτές του ἔργου των δασκάλων⁷⁵⁰.

Οι Σχολικοί Ἐφοροι εἶχαν την αρμοδιότητα και την εντολή να επισκέπτονται το Σχολεῖο, δικην επιθεωρητῶν, δύο - τρεῖς φορές την εβδομάδα, κατά τις εντολές του ιεράρχη ἢ την πρόβλεψη του Κανονισμοῦ λειτουργίας της Σχολικῆς Εφορείας. Κατά τις επισκέψεις τους αυτές εἶχαν την ἰσχύ να ελέγχουν τους διδάσκοντες, να ενημερώνονται για την εγγραφή, για τη διαγωγή και για την πρόοδο των μαθητῶν, να επιθεωροῦν τους σχολικούς χώρους, τα εποπτικά μέσα και την εν γένει λειτουργία του Σχολείου. Επίσης να διορίζουν βοηθητικό εκπαιδευτικό προσωπικό υπαγόμενο στις εντολές των δασκάλων, τον Ευταξία ἢ τον υποδιδάσκαλο, να ενημερώνουν τους γονεῖς για τη φοίτηση των τέκνων τους και τις επιβαλλόμενες ποινές στην περίπτωση απουσίας τους ἀπὸ το σχολεῖο, δηλαδή την οικονομική τους επιβάρυνση ἢ ἄλλα

πειθαρχικά μέτρα⁷⁵¹. Οι αρμοδιότητες των Σχολικών Εφόρων καθιστούσαν το έργο τους απαραίτητο για την εύρυθμη λειτουργία του Σχολείου γεγονός το οποίο γινόταν εμφανές από τα παράπονα των δασκάλων και από τα προβλήματα που δημιουργούσε η παραίτηση κάποιου μέλους τους είτε η απουσία Σχολικής Εφορίας. Τούτο προκαλούσε την άμεση παρέμβαση των δημογερόντων ή του ιερατείου οι οποίοι με εντολή και με έγγραφες νουθεσίες διέτασσαν την άμεση αποκατάσταση του κενού εξουσίας σύμφωνα με τις «*έγγράφους ήμῶν ἐντολαῖς*», όπως συνέβη με την παραίτηση του Εφόρου Μιχαήλ Δ. Ξανθού της «*ἐν Ἐμπορείῳ Νισύρου Σχολῆς*» και την άμεση αντικατάστασή του κατόπιν σχετικής εντολής του μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ της 11 Σεπτεμβρίου 1901 προς τον Αρχιερατικό Επίτροπο του νησιού αρχιμανδρίτη Κύριλλο⁷⁵². Ο Κύριλλος εντέλλετο από τον Ιωακείμ να μεταβεί «*αὐτοπροσώπως*» στο χωριό Εμπορείο της Νισύρου και να προεδρεύσει στη Γενική Συνέλευση των κατοίκων του με θέμα την εκλογή «*ἀντικαταστάτου Εφόρου*».

Ομολογία του σημαντικού έργου των Σχολικών Εφόρων αποτέλεσε η έκκληση του μητροπολίτη Κω Καλλίνικου, κατά τη διάρκεια των εργασιών του Συνεδρίου της Κω της 12 Φεβρουαρίου 1896, να επανδρωθεί η Εφορεία των Σχολών του νησιού, η οποία επί οκτάμηνο δε λειτουργούσε λόγω παραίτησεως των μελών της, ώστε να θεραπευθεί η αταξία που επικρατούσε στα «*Σχολειακά*». Όπως ομολόγησε ο Καλλίνικος ούτε η ικανότητα ούτε οι αγαθές προθέσεις του ιεράρχη μπορούσαν να ευοδώσουν χωρίς τη βοήθεια των Σχολικών Εφόρων⁷⁵³. Η απουσία Σχολικών Εφόρων δημιουργούσε «*ἀνώμαλον κατάστασιν εἰς τὰ τῆς Σχολῆς*», αφού ήταν η άμεση διοικητική αρχή η οποία αναπλήρωνε τις ελλείψεις του Σχολείου, προσερχόταν αρωγός στη θεραπεία των αναγκών του δασκάλου, δηλαδή πρόσφερε υπηρεσίες οι οποίες καθιστούσαν απαραίτητη την παρουσία της προκειμένου να λειτουργήσει το σχολείο⁷⁵⁴. Το σημαντικό έργο που επιτελούσε η Σχολική Εφορεία φαίνεται από την ανάγκη συμπαραστάσεως στο έργο της από τις θεσμοθετημένες αρχές των Κοινοτήτων, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Σχολικοί Έφοροι ήσαν ανεπαρκείς να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις που απαιτούσε η υπηρεσία την οποία αναλάμβαναν. Στις περιπτώσεις αυτές συνεργάζοντο με άλλα θεσμοθετημένα όργανα των κοινοτήτων τους όπως η Δημογεροντία, ο αρχιερατικός Επίτροπος, οι δάσκαλοι κλπ. για την υποβοήθηση του έργου τους⁷⁵⁵. Την ανεπάρκειά τους είχε υπόψιν του ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ, ο οποίος είχε ζητήσει τον οικονομικό απολογισμό των εκκλησιών και των Σχολείων της Τήλου με επιστολή του της 10 Ιουλίου 1902 στην οποία κατέληγε με την αναφορά «*ἐάν ἡ ἀνάγκη τό ἀπαιτεῖ*» να αποστείλλει το διάκονο του «*εἰς βοήθειαν τοῦ ἔργου*»⁷⁵⁶. Το έργο των Σχολικών Εφόρων απαιτούσε «*προθυμία, ἐπιμέλεια καὶ ζῆλο*» εκ μέρους τους στην άσκηση των καθηκόντων τους και εκτεινόταν πέραν του ελέγχου της λειτουργίας του σχολείου, στον προγραμματισμό και στην υλοποίηση κάθε μέτρου το οποίο μπορούσε «*νά συντελέσῃ εἰς τὴν προαγωγὴν καὶ βελτίωσιν τῶν*

έκπαιδευτικῶν πραγμάτων»⁷⁵⁷. Οι Σχολικοί Έφοροι δηλαδή ήταν πανεπόπτες και ρυθμιστές κάθε συνιστώσας, η οποία θα συνέβαλλε στη βελτίωση και στην προαγωγή του προσφερόμενου εκπαιδευτικού έργου στα Σχολεία.

Οι απόψεις και οι προτάσεις των Σχολικών Εφόρων τίθεντο υπόψιν των δημογερόντων και του προϊσταμένου τους Ιεράρχη οι οποίοι τους παρείχαν την προστασία τους «*τήν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν συνδρομὴν τους*» κατόπιν συζητήσεως των προτάσεων των Σχολικών Εφόρων «*μεθ' ὄριμον σκέψιν*» δηλαδή με ενδελεχή εξέτασή τους⁷⁵⁸. Η εξάρτηση αυτή καθιστούσε υπό αίρεση το ρόλο και το λόγο των Σχολικών Εφόρων, οι οποίοι ήταν εκτελεστικά όργανα των αποφάσεων της Δημογεροντίας και του οικείου Μητροπολίτη. Εις επίρρωση του ισχυρισμού αυτού υπάρχουν πολλά παραδείγματα: Η παραγγελία των Σχολικών βιβλίων ήταν έργο των Σχολικών Εφόρων, όμως τα βιβλία προέρχοντο από τον κατάλογο των εγκεκριμένων υπό του ιερατείου, η απόφαση της «*Εφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν καθ' ἡμᾶς Σχολῶν*» της νήσου Καλύμνου να αυξήσει το μισθό του δασκάλου Γεωργίου Κοτοπούλη λόγω της «*περιπλέον ἐργασίας του*» ως αναγνώριση του «*ζήλου καὶ τῆς ἀὐταπαρνήσεως*» του στην εκτέλεση του διδασκαλικού του έργου υπεβλήθει προς έγκριση πριν την εκτέλεσή της στη Δημογεροντία του νησιού, η οποία εξέτασε τη βασιμότητα της αποφάσεως της Σχολικής Εφορίας και συγκατατέθηκε στο αίτημα της⁷⁵⁹.

Οι πράξεις, οι δοσοληψίες και εν γένει η συμπεριφορά των Εφόρων ελέγχοντο καθημερινά ενώ στο τέλος της θητείας τους, η οποία ήταν μονοετής ή διετής, συνήθως την επομένη ημέρα των Εξετάσεων των μαθητών, η συνέλευση των μελών της κοινότητας ή Εξελεγκτική Επιτροπή υπό την προεδρία του οικείου μητροπολίτη ή εξουσιοδοτημένου αντιπροσώπου του έλεγχε την οικονομική τους διαχείριση. Ανάλογα με τα αποτελέσματα της οικονομικής διαχείρισής τους αποφάσιζαν τη δημιουργία νέων οικονομικών πόρων για τα σχολεία τις εισφορές των οποίων έπρεπε να εισπράξουν οι Σχολικοί Έφοροι, όπως ο ορισμός των εισιτηρίων των μαθητών των Σχολείων της Κω ανά τάξη που αποφάσισε το Συνέδριο της νήσου κατά τη διάρκεια του ελέγχου των πεπραγμένων της Εφορείας των Σχολείων για την πλήρωση του ελλείμματός τους⁷⁶⁰. Ο έλεγχος των Σχολικών Εφορειών πολλές φορές γινόταν «*κατ' αἴτησιν*» της Σχολικής Εφορείας, όπως συνέβη στην Κω από τη Σχολική Εφορεία του Παρθεναγωγείου οπότε το Συνέδριο του Κοινού διόρισε Εξελεγκτική Επιτροπή για τον έλεγχο των εσόδων και των εξόδων που πραγματοποίησε η Σχολική Εφορεία για την οικοδομή του κτιρίου του Παρθεναγωγείου και τη μισθοδοσία της δασκάλας του⁷⁶¹. Η διορισθείσα Εξελεγκτική Επιτροπή τέσσερις μέρες μετά την αναθεση του οικονομικού αυτού ελέγχου υπέβαλλε έκθεση των δοσοληψιών της Σχολικής Εφορίας στο Συνέδριο του Κοινού, η οποία «*ἐπιθεωρηθεῖσα ἐγένετο παραδεκτὴ*» και τέθηκε στο αρχείο⁷⁶².

Η Σχολική Εφορεία πέραν της καταβολής του μισθού του δασκάλου, είχε

αρμοδιότητα τόσο στην επιλογή του εκπαιδευτικού προσωπικού και του καθορισμού της «χρονικής αντιμισθίας» του όσο και στο περιεχόμενο των μαθημάτων, στον καταρτισμό του προγράμματος, σε συνεργασία δε με το δάσκαλο αποφάσιζαν «δ' ὅ,τι ἀναγκαιοῖ εἰς τήν σχολήν»⁷⁶³. Στη συνοικία Νεοχωρίου της Ρόδου η Σχολική Εφορεία είχε το δικαίωμα να διορίζει και να παύει τους δασκάλους του σχολείου της. Τούτο προκύπτει από ανακοίνωση του αντιπροσώπου της στη Δημογεροντία της Ρόδου, σύμφωνα με την οποία η Σχολική Εφορεία του Νεοχωρίου ασκούσε το δικαίωμα αυτό από το 1840 έτος κατά το οποίο ιδρύθηκε το σχολείο⁷⁶⁴.

Οι αρμοδιότητες των Σχολικών Εφόρων συντέλεσαν ώστε να απευθύνονται προς αυτούς οι δάσκαλοι για την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν κατά τη διδακτική πράξη, αλλά και για τα κτιριακά προβλήματα και για τις ανάγκες επισκευών και συντηρήσεως των σχολικών χώρων⁷⁶⁵. Όπως και στην περίπτωση των οικονομικών δοσοληψιών η εξουσία της Εφορείας ήταν εντός των πλαισίων που προσδιόριζε η δημογεροντία και ο ιεράρχης, υπό την άμεση εποπτεία και την απόλυτη έγκρισή τους. Οι δάσκαλοι επιλέγοντο μεν από τη Σχολική Εφορεία ο διορισμός τους όμως τελούσε υπό την έγκριση του οικείου μητροπολίτη ο οποίος επιπλέον ήταν και ο μόνος αρμόδιος να τους εφοδιάσει με το πιστοποιητικό - άδεια καταλληλότητας άσκησης του διδασκαλικού επαγγέλματος και τούτο ανεξαρτήτως των τυπικών προσόντων τους.

Ο έλεγχος από το Μητροπολίτη των πεπραγμένων των Σχολικών Εφορειών των Σχολείων που λειτουργούσαν σε νησί διαφορετικό από το νησί που είχε την έδρα της η Μητρόπολή του, διεξαγόταν κατά τη διάρκεια των περιοδίων του στα νησιά αυτά ή στα χωριά της εδραίας νήσου, με την έγκριση του ελέγχου που είχε ήδη διενεργήσει εξ ονόματος του ο αρχιερατικός του επίτροπος ή με την μετάκληση μέλους της κοινότητας των ελεγχόμενων σχολείων στην έδρα της Μητροπόλεως, όπου και διεξαγόταν η επιθεώρηση και ο διακανονισμός των πεπραγμένων⁷⁶⁶. Όπως πρόβλεπε το Άρθρο ΚΒ' του Δ' Κεφαλαίου του Κανονισμού των Αλληλοδιδασκτικών και Ελληνικών σχολείων, ο «κυριάρχης τῆς ἐπαρχίας», εν προκειμένω ο μητροπολίτης Ρόδου, ήταν υποχρεωμένος να επισκέπτεται τα σχολεία «κατ' ἔτος» είτε αυτοπροσώπως είτε δι' αντιπροσώπου του «ἄξιου κληρικοῦ» διορισμένου από τον ίδιο⁷⁶⁷. Τούτο συνέβαινε και με το σχολικό πρόγραμμα το οποίο ήταν, εν τέλει, υπό τον άμεσο έλεγχο του ιερατείου ώστε το περιεχόμενο των διδασκόμενων μαθημάτων να είναι σύμφωνο με το πολιτικό καθεστώς υπό το οποίο διαβιούσαν τα νησιά και με τις προσταγές της Ανατολικῆς Ορθόδοξης Χριστιανικῆς Εκκλησίας, δεδομένου ότι ο υπεύθυνος ιεράρχης καθίστατο με τη διαταγή αυτή του Οικουμενικού Πατριάρχου Διονυσίου υπόλογος «ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς σεβαστῆς Κυβερνήσεως» για την τήρηση των επιταγών τους⁷⁶⁸. Υπό το πλαίσιο των αρχών αυτών και τους ταυτόχρονους, αλληπάλληλους ελέγχους, δίκην ασφαλιστικών δικλείδων, των δασκάλων και των

διδασκομένων μαθημάτων από τη Σχολική Εφορεία, τον τοπικό εκπρόσωπο του ιερατείου, τον υπερκείμενο μητροπολίτη και από το 1869 τις τοπικές τουρκικές αρχές εκάστου νησιού λειτουργούσαν τα σχολεία. Οι ιθύνοντες των νησιών μπορούσαν με έκτακτες αποφάσεις τους να αναθέτουν στις Σχολικές Εφορείες κάποια ιδιαίτερη διακονία υπέρ των σχολείων, όπως ενέργησε η δημογεροντία Καλύμνου η οποία με απόφασή της ανάθεσε «*τῇ ἐντίμῳ ἐφορείᾳ τῶν Σχολῶν Καλύμνου*», πέραν των συνήθων αρμοδιοτήτων της, «*ὡς εἰδικὴ ἐπιτροπὴ*» υπό την προεδρία του μητροπολίτη να εισπράξει εισφορές από την κοινότητα της νήσου, αλλά και από ιδιώτες προκειμένου να αποπερατωθεί «*ἡ ἐν Ποθαίᾳ Β' δημοτικὴ Σχολή*»⁷⁶⁹. Η Δημογεροντία της Καλύμνου στη συνεδρίαση της 2 Μαρτίου 1887 αποφάσισε τη σύσταση εντεκαμελούς επιτροπής και διόρισε τα μέλη της, με αρμοδιότητα μεταξύ άλλων την εποπτεία επί των σχολείων της κοινότητας. Η επιτροπή αυτή σε συνεργασία με τη Δημογεροντία και το Δημοτικό Συμβούλιο της Καλύμνου διόριζε τους δασκάλους και καθόριζε τη μισθοδοσία τους.

Παρόμοιες επιτροπές λειτουργούσαν στην Κω, στην Πάτμο και στη Ρόδο και ουσιαστικά αποτελούσαν μία μορφή Σχολικής Εφορείας επί του συνόλου των σχολείων εκάστου νησιού, συμβουλευτική του οικείου ιεράρχη επί των εκπαιδευτικών θεμάτων της περιοχής του. Στη Ρόδο ο μητροπολίτης Ιωακείμ ανέθεσε στην «*Ἐκπαιδευτικὴν Ἐπιτροπὴν*» την απάντηση σε επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχου που αφορούσε εκπαιδευτικά θέματα. Ατυχώς δεν διεσώθηκε η αλληλογραφία αυτή, όμως όπως φαίνεται η Εκπαιδευτική Επιτροπή δεν ήταν αναγνωρισμένος κοινοτικός θεσμός, αλλά μάλλον τοπική πρωτοβουλία του ιεράρχη και για το λόγο αυτό η Αντιπροσωπεία παρέπεμψε την επιστολή του Πατριάρχου και την απάντηση της Εκπαιδευτικής Επιτροπής στη Δημογεροντία, η οποία έγκρινε το περιεχόμενό της⁷⁷⁰. Στην περίπτωση της Καλύμνου η αρμοδιότητα της επιτροπής αυτής εκτείνεται γενικώς επί των εκπαιδευτικών θεμάτων⁷⁷¹. Ομοίως τα σχολεία της Πάτμου την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα διοικούντο υπό Σχολικής Εφορείας με πρόεδρο τον ηγούμενο της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Ενδιαμέσως προϊστάτο ο Μ. Μαλανδράκης ως «*Διευθυντὴς τῶν ἐνταῦθα Σχολῶν*», ο οποίος συγκέντρωνε ανά εξάμηνο του Σχολικού έτους από τους διευθυντές των Σχολείων του νησιού αναλυτικές εκθέσεις της προόδου, των απουσιών των μαθητών, όπως επίσης και αναφορές σχετικές με το πρόγραμμα και το περιεχόμενο των διδασκθέντων μαθημάτων⁷⁷².

Ο Μ. Μαλανδράκης υπέβαλλε συγκεντρωτικά προς τον «*Πανοσιολογιώτατον πρόεδρον καὶ τὰ μέλη τῆς Ἐφορείας τῶν ἐνταῦθα Σχολῶν*» τις εκθέσεις αυτές προκειμένου να τις αναγνώσουν σε συνεδρίαση της Εφορείας από κοινού δε με τις προφορικές εκθέσεις και επεξηγήσεις των εκπαιδευτικών να αποτελέσουν πλήρη αναφορά της εκπαίδευσης και των γνώσεων των μαθητών επί των οποίων θα εξετάζοντο κατά τη διάρκεια των εξετάσεων. Οι Σχολικές Εφορείες δηλαδή πριν την εξέταση των μαθητών συνεργάζοντο και συμβουλευόντο τους δασκάλους για το περιεχόμενο των μαθημάτων που είχαν

διδασχθεί οι μαθητές. Η ευδόκιμη υπηρεσία των Σχολικών Εφόρων, όπως και στην περίπτωση των δασκάλων, επιβραβεύετο από την κοινοτική διοίκηση των νησιών με την έκφραση ευχαριστιών προς το πρόσωπό τους. Τούτο συνέβη στη Ρόδο όπου ο απολογισμός των πεπραγμένων των Εφόρων των Κεντρικών Σχολείων της Ρόδου της 24 Ιουνίου 1898 κατέληξε με την έκφραση των ευχαριστιών των αντιπροσώπων της Ορθόδοξης Κοινότητας του νησιού προς τους Εφόρους ως αντίδωρο «*τῶν ἀτρύτων αὐτῶν πόνων οὓς κατέβαλλον ὑπὲρ τῶν Σχολείων*», δηλαδή των κόπων και των προσπαθειών τους για την απρόσκοπτη λειτουργία των Σχολείων. Το ίδιο συνέβη και στο χωριό Πυλί της Κω του οποίου οι πρόκριτοι ευχαρίστησαν εγγράφως τα μέλη της απερχόμενης Σχολικής Εφορείας για τις υπηρεσίες τους υπέρ των εκπαιδευτικών πραγμάτων του χωριού τους⁷⁷³.

Οι Εφορίες των Σχολείων της Δωδεκανήσου επί Τουρκοκρατίας δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο της συμμετοχικής κοινοτικής ζωής των νησιωτών από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, οπότε και άρχισε η εκπαιδευτική ανάπτυξη, ως βραχίονας εκτελέσεως των εντολών των ιθυνόντων Δημογερόντων και του Ιερατείου. Υπήρξαν απολύτως αναγκαίες για τη λειτουργία των Σχολείων και συνέβαλαν με τη δράση τους στην προώθηση και στην επιβολή στο σχολείο των απόψεων και θέσεων της ελληνορθόδοξης διοίκησης, στο περιεχόμενο και στους στόχους της διδακτικής πράξης, αυτόνομες και αυτοδιοικούμενες έως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Τότε η οθωμανική διοίκηση με το Γενικό Κανονισμό περί Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1869 άσκησε πιέσεις στο Οικουμενικό Πατριαρχείο για ομοιομορφία στην εκπαίδευση του ελληνορθόδοξου millet. Τούτο εκφράστηκε με τη δημιουργία μηχανισμών οι οποίοι έλεγχαν τα οικονομικά, το σχολικό πρόγραμμα, τα διδακτικά βιβλία, τις προσλήψεις των εκπαιδευτικών και επομένως καθιστούσαν προβληματική την αυτόνομη λειτουργία τους. Παρόμοια επίπτωση είχαν στη λειτουργία των Σχολικών Εφορειών οι χορηγίες από άτομα ή συλλογικούς φορείς για εκπαιδευτικούς σκοπούς, οι οποίες καθιστούσαν το λόγο τους αυτοδίκαια αποφασιστικής σημασίας για τη λειτουργία των σχολείων. Επιπλέον ταυτόχρονα με τη δωρεά επέβαλλαν ως μέλη στις Σχολικές Εφορείες άτομα της δικής τους εκλογής και καθόριζαν τον τρόπο διοίκησης των επιχορηγούμενων σχολείων. Ουσιαστικά δηλαδή ποδηγετούσαν τη λειτουργία των Σχολικών Εφορειών και αμφισβητούσαν σημαντικές λειτουργίες και αρμοδιότητες των κοινοτήτων επί των εκπαιδευτικών θεμάτων.

5.α. Η αντιμετώπιση των παραβάσεων των Σχολικών Εφόρων.

Η κυριαρχία του Μητροπολίτη επί των Σχολικών Εφόρων τελούσε υπό την αίρεση ατόμων ή συντεχνιών, οι οποίες είχαν εξαιρετική οικονομική και κοινωνική ισχύ γεγονός που τους έδινε τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν τον απόλυτο έλεγχο του ιερατείου επί του έργου τους και να ενεργήσουν κατά ένα τρόπο σχετικής

αυτοδυναμίας⁷⁷⁴. Συχνές ήταν και οι περιπτώσεις ανοίκειας παρέμβασης στη λειτουργία του Σχολείου ή μεροληπτικής αντιμετώπισης των αναφευόμενων προβλημάτων υπέρ ατόμων φίλα προσκείμενων ή ιδίων προτιμήσεων στις κοινοτικές εκλογές ανάδειξης της δημογεροντίας με συνέπεια την απόλυση των αντιτιθέμενων μολονότι δεν διέθεταν σχετική αρμοδιότητα. Σύμφωνα με το Άρθρο 22 του Κανονισμού της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής δεν επιτρεπόταν στις «κατά μέρη Εφορίες» η παύση εκπαιδευτικού⁷⁷⁵. Τούτο έπρεπε να τεθεί υπόψιν του επιχώριου μητροπολίτη, στην περίπτωση δε διαφωνίας μεταξύ του μητροπολίτη και της Σχολικής Εφορίας επιλαμβάνετο του θέματος η «Κεντρική Έπιτροπή διά τῆς Α.Θ. Παναγιότητος». Οι παρεμβάσεις στο έργο του δασκάλου στην περίπτωση της Ελληνικής Σχολής της Πάτμου οδήγησαν το δάσκαλο Ι. Σακκελίω να παραιτηθεί από τη θέση του, καταγγέλοντας τον επίτροπο στην Κωνσταντινούπολη Κωστάκη Χασκιοϊλή και τον Άγιο Σερρών, ότι ενεργούσαν κρίνοντας τους δασκάλους του νησιού «*ὑπό τοῦ πνεύματος τῆς συμπαθείας καί τῆς ἀντιπαθείας*», γεγονός το οποίο επηρέαζε την παροχή της Παιδείας στους μαθητές⁷⁷⁶.

Την περίπτωση μεροληπτικής συμπεριφοράς υπέρ φίλα προσκείμενων ατόμων προσπάθησε να αντιμετωπίσει η δημογεροντία της Ρόδου, η οποία στη συνεδρίαση της 9 Ιουλίου 1901 υπό την προεδρία του μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ αποφάσισε, αν κατά τη διάρκεια των εργασιών της το θέμα που θα συζητείτο είχε κάποια συνάφεια με κάποιο μέλος της το άτομο αυτό να αποσύρεται από τη συνεδρίαση ώστε να μην επηρεάσει με την παρουσία του τις αποφάσεις της⁷⁷⁷. Η καταχρηστική άσκηση των καθηκόντων τους επέφερε την παύση από τη θέση τους με εντολή του οικείου ιεράρχη ή της δημογεροντίας, οι οποίοι και τους είχαν νομιμοποιήσει με τη χορήγηση επισήμου εγγράφου διορισμού τους «*ὑπογεγραμμένου παρ' ὄλων τῶν μελῶν*»⁷⁷⁸. Η παρέκκλιση των Σχολικών Εφόρων από τα συμφωνηθέντα και τις αρμοδιότητές τους, τους έθετε προ των ευθυνών τους, τις οποίες αναλάμβαναν ατομικά έναντι της κοινότητας και της προϊσταμένης αρχής των δημογερόντων ή του ιεράρχη. Τούτο αφορούσε την απόδοση μισθού πέραν του συμφωνηθέντος κατά την υποχρέωση του συμβολαίου πρόσληψης του δασκάλου ή την κατάρτιση του προϋπολογισμού των Σχολείων, ο οποίος συντάσσετο σε κοινή συνεδρίαση δημογερόντων και Σχολικών Εφόρων ή την παύση δασκάλου για λόγους ανεξάρτητους από εκείνους που πρόβλεπε το συμβόλαιο της πρόσληψής του. Στις περιπτώσεις αυτές οι Σχολικοί Έφοροι κατέβαλλαν εξ ιδίων τους μισθούς του δασκάλου για όλη τη διάρκεια που πρόβλεπε το συμβόλαιο πρόσληψής του⁷⁷⁹.

Τιμωρία επικρέματο και εναντίον όσων συνεργούσαν με τους παραβάτες των εντολών του μητροπολίτη. Τούτο συνέβη στο χωριό Εμπορειό της Νίσυρου, όπου ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν η Νίσυρος, επέπληξε μέσω του αρχιερατικού του Επιτρόπου Κύριλλου τον ιερέα π. Κωνσταντίνο

εφημέριο του εν λόγω χωρίου, διότι «ἐκτέλεσεν ἁγιασμόν εἰς οἰκίαν ἣτις προωρίζετο διὰ Σχολεῖον» το οποίο όμως δεν είχε την έγκρισή του⁷⁸⁰. Με αυτό τον τρόπο ο μητροπολίτης επιδίωκε την πλήρη εδραίωση της κυριαρχίας του και τον απόλυτο έλεγχο της εκπαίδευσης επί των νήσων της δικαιοδοσίας του. Σε περίπτωση υπέρβασης των αρμοδιοτήτων τους η Συνέλευση των μελών της κοινότητας ακύρωνε τις αποφάσεις της Σχολικής Εφορίας ή απευθυνόταν στον οικείο μητροπολίτη στον οποίο εξέθετε τις παράνομες ενέργειες της Σχολικής Εφορίας και ζητούσε την αποκατάσταση της νομιμότητας. Τούτο συνέβη στην Κάλυμνο το 1898 όταν «ὁ πρόεδρος τῆς Σχολικῆς ἐφορείας μετὰ τινων μελῶν τῆς» αποφάσισε «τόν διορισμόν καί τετάρτου διδασκάλου εἰς χῶραν» μολονότι η αρμοδιότητα αυτή ανήκε από κοινού στους Δημογέροντες και στη Σχολική Εφορία οι οποίες και διενεργούσαν τους διορισμούς των δασκάλων στην Κάλυμνο⁷⁸¹.

Παρόμοια περίπτωση αντιμετώπισε ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ όταν παρά την απόφαση της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων του χωρίου Νικειά της Νισύρου, υπό την προεδρία του, να προσληφθεί δάσκαλος ο Κ.Σ. Σκάρου στο σχολείο του χωριού τους, μια ομάδα εκ «τῶν ἐπιτρόπων τῆς κοινότητος Νικειῶν» επιχείρησε να ανατρέψει τις αποφάσεις της Συνελεύσεως των κατοίκων του χωρίου και να προσλάβει ως δάσκαλο άτομο διάφορο από εκείνο που επέλεξε η Συνέλευση⁷⁸². Το πρόσωπο του μητροπολίτη Ρόδου ήταν η αδιαμφισβήτητη αρχή προς την οποία απευθύνθηκαν και οι δύο αντιμαχόμενες ομάδες της κοινότητας επιζητώντας τον προσεταιρισμό του στις εκατέρωθεν απόψεις. Η μία πλευρά ισχυριζόταν ότι η ακύρωση της πρώτης αποφάσεως επήλθε κατόπιν νέας αποφάσεως, η οποία «τυγχάνει τῆς γενικῆς ἐγκρίσεως καί ἐπιδοκίμασίας» των κατοίκων του χωρίου. Ενώ η άλλη αναφερόταν στην αμετάθετη ισχύ του μητροπολίτη, ο οποίος ήταν ο μόνος εκφραστής της θελήσεως της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων του χωρίου Νικειά της Νισύρου από τον οποίο και μόνο «καί οὐχί ἄλλοθεν ὀφείλομεν νά ἀναμένωμεν τήν μόρφωσιν τῶν τέκνων ἡμῶν» και επομένως, κατά τους ισχυρισμούς της, οποιαδήποτε άλλη σύγκλιση της Συνελεύσεως των κατοίκων χωρίς την παρουσία του μητροπολίτη ήταν παράνομη και οι αποφάσεις της μη σεβαστές⁷⁸³. Ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ προς αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού εξουσιοδότησε τον αρχιερατικό επίτροπό του στη Νίσυρο, τον αρχιμανδρίτη Κύριλλο, να μεταβεί στο χωριό και να επιληφθεί προσωπικά της υποθέσεως με συμβιβαστικό πνεύμα καταλαγής των αντιμαχόμενων μερών, με σεβασμό όμως και αποδοχή του κυρίαρχου λόγου της μητροπόλεως Ρόδου, δηλαδή με επιβολή της θελήσεως του μητροπολίτη. Ο Ιωακείμ ζητούσε από τον αρχιερατικό του επίτροπο Κύριλλο «σαφῆ ἔκθεσιν τῶν διατρεχόντων» προκειμένου, όπως είναι προφανές, να έχει προσωπική γνώση των συμβάντων ώστε, αν παρίστατο ανάγκη, να παρενέβαινε και πάλιν⁷⁸⁴.

6. Η αντιμετώπιση από το ιερατείο της ιδρύσεως σχολείων εκτός του ελέγχου της κοινότητας. Ενδεικτικές διαμάχες για τα εκπαιδευτικά θέματα.

Το ιερατείο με τον έλεγχο της καταλληλότητας των δασκάλων και με την παροχή σ' αυτούς των αδειών εξασκήσεως του διδασκαλικού έργου, με τον έλεγχο των βιβλίων, με την κατάρτιση πίνακα βιβλίων κατάλληλων για τα σχολεία και με τις Σχολικές Εφορείες, οι οποίες υπάγοντο υπό την άμεση εποπτεία του αρχιερατικού επιτρόπου και δι' αυτού υπό τον έλεγχο του μητροπολίτη, εξουσίαζε απόλυτα τη λειτουργία των σχολείων. Η εξουσία των μητροπολιτών επί των σχολείων ήταν αδιατάρακτη με εξαίρεση μεμονωμένες πρωτοβουλίες ιδρύσεως σχολείων εκτός του ελέγχου και της δικαιοδοσίας τους. Τα ελάχιστα αυτά σχολεία ιδρύθηκαν εξαιτίας τοπικών κομματικών αντιπαλοτήτων οι οποίες οξύνθηκαν στο τέλος του 19ου αιώνα ή εξαιτίας πρόσκαιρης ολιγοφρίας των κοινοτικών αρχόντων στην έναρξη της λειτουργίας του κοινοτικού σχολείου⁷⁸⁵. Η ίδρυση και λειτουργία των σχολείων αυτών ήταν παράνομη. Ο Κανονισμός της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής του 1868, στο Γ' τμήμα «*Τά της Παιδείας*» στο Άρθρο 27 απαγόρευε ρητά τη «*σύστασιν ιδιωτικού σχολείου, είτε άρρένων, είτε θηλέων*» χωρίς την ενημέρωση της Εκκλησιαστικής Επιτροπής⁷⁸⁶. Ο επίδοξος ιδρυτής ιδιωτικού σχολείου έπρεπε να κοινοποιήσει στην Εκκλησιαστική Επιτροπή προς εξέταση τους «*πόρους καί τό σχέδιον αυτού*». Κατόπιν η Εκκλησιαστική Επιτροπή «*άνακρίνασα προσηκόντως*» τα σχέδια και τους πόρους «*ίδια τε καί κοινή*» τα επιδοκίμαζε ή τα διόρθωνε και στη συνέχεια ζητούσε την έγκριση της ιδρύσεως του ιδιωτικού σχολείου από τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Όπως προκύπτει από τη διαδικασία η ίδρυση ιδιωτικού σχολείου ήταν ουσιαστικά υπό τον άμεσο έλεγχο και την εποπτεία της Εκκλησιαστικής Επιτροπής και του Οικουμενικού Πατριάρχη. Η λειτουργία οποιουδήποτε σχολείου που δεν υπάκουε στις προβλέψεις του Άρθρου 27 του Κανονισμού της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής ήταν παράνομη. Η αμιγώς εκκλησιαστική διοίκηση των ελληνικών κοινοτήτων έδωσε τη θέση της, τον 19ο αιώνα, σε μία νέα μορφή κοινοτικής οργάνωσης στην οποία συμμετείχε και το λαϊκό στοιχείο. Όπως αναφέρει ο Εμμ. Καρπαθίου από το 1843 είχε εμφανιστεί στην ελληνική κοινότητα της Κω «*λαϊκή τάσις μέλλουσα ποτέ να καταλήξει εις χωρισμόν Κοινότητος και Μητροπόλεως και γενικότερον Κοινοτήτων και Εκκλησίας*»⁷⁸⁷. Η «*λαϊκή τάσις*» την οποία αναφέρει ο Καρπαθίου ήταν η ανερχόμενη οικονομικά και κοινωνικά τάξη των εμπόρων και των μορφωμένων Ελλήνων της εποχής, οι οποίοι έδειξαν ενδιαφέρον και ασχολήθηκαν με τα κοινοτικά θέματα. Η απουσία ενός κεντρικού οργάνου οικονομικής αρωγής προς τα σχολεία των κοινοτήτων ισχυροποίησε τη νεοπαγή αστική τάξη, η οποία με τις χορηγίες και τα κληροδοτήματά της προς τα εκπαιδευτικά ιδρύματα απόκτησε αποφασιστικό εξωθεσμικό ρόλο και λόγο στη λειτουργία των σχολείων.

Στις αρχές του 20ου αιώνα στο χωριό Εμπορείο της Νισύρου ο ισχυρός παράγων του νησιού ιατρός Παντελέων Παντελίδης συνεπικουρούμενος από 28 κατοίκους του χωριού ενθάρρυνε τον ανηψιό του διδάσκαλο Αριστοτέλη Πατούρη να ιδρύσει δικό του σχολείο μολοντί η Συνέλευση των κατοίκων του χωριού είχε εξουσιοδοτήσει «*τήν Έφορείαν καί Δημογεροντίαν*» να βρει δάσκαλο κατάλληλο κατά την κρίση της για το κοινοτικό σχολείο και ως κατάλληλος είχε επιλεγεί ο Σταμάτιος Δαλαμάγκας⁷⁸⁸. Η επιλογή του «*πολλάκις πάσχοντα*» Δαλαμάγκα ως δασκάλου του χωριού, ο οποίος πέραν του γεγονότος ότι αντιμετώπιζε διάφορα προβλήματα υγείας ήταν επί πλέον και κωφός, ερμηνεύτηκε από τμήμα της κοινότητας με επικεφαλής τον ιατρό Π. Παντελίδη ως παράνομη ενέργεια «*καί μυστήρια άδικαιολόγητα*» αφού απαγορευόταν «*κατά τόν νόμον καί κατά τό συμφέρον τών μαθητῶν*» ο διορισμός δασκάλου κωφού και ταλαιπωρούμενου από προβλήματα υγείας. Εξάλλου τα σχολεία αποκτούσαν θεσμική υπόσταση χάρη στην ένταξή τους στο διοικητικό σύστημα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τούτο τους οδήγησε να παροτρύνουν τον δάσκαλο Αριστοτέλη Ιακ. Πατούρη, ο οποίος είχε ήδη υπηρετήσει «*εὐδοκίμως*» στο κοινοτικό σχολείο επί τετραετία στο παρελθόν, να αναλάβει τη διδασκαλία των παιδιών τους⁷⁸⁹.

Η ίδρυση και η λειτουργία του σχολείου του Αριστοτέλη Πατούρη εκτός των συλλογικών οργάνων της κοινότητας Εμπορείου της Νισύρου δεν αμφισβήτησε την κηδεμονία του μητροπολίτη Ρόδου επί του σχολείου του χωριού τους. Τούτο τεκμαίρεται από την επιστολή των γονέων των μαθητών του σχολείου του Αριστοτέλη Πατούρη προς τον Αρχιερατικό Επίτροπο της Νισύρου και αντιπρόσωπο του μητροπολίτη Ρόδου, Κύριλλο, με την οποία του ζητούσαν να απαγορεύσει την χρηματοδότηση του κοινοτικού σχολείου μέχρι η Μητρόπολη να «*ἐπιληφθῆ τῆς ὑποθέσεως*» και να εκδόσει την απόφασή της. Επιπλέον ζητούσαν να επικαρπωθεί το σχολείο τους, το οποίο επέγραφαν «*ιδιωτικόν σχολεῖον πράγματι ὁμως κοινόν*», την επιχορήγηση των εκκλησιών και το επίδομα του φιλανθρωπικού δικαιώματος⁷⁹⁰. Ο μητροπολίτης παρέμενε στο απυρόβλητο των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων εκάστη των οποίων επιδίωκε τον προσεταιρισμό του.

Παρομοίως στην ενδοεκκλησιαστική διαμάχη του ιερατείου της Πάτμου, τόσο η παράταξη που υποστήριζε το δάσκαλο Ιωάννη Σακκελίωνα όσο και η αντίπαλη παράταξη, η οποία επιδίωκε την απομάκρυνση του Ιωάννη Σακκελίωνα από το Σχολείο προσπάθησαν να αποσπάσουν την υποστήριξη της «*Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*», ο Ιωάννης Σακκελίων μάλιστα επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη για το σκοπό αυτό⁷⁹¹. Η τοπική κοινοτική διένεξη δεν αμφισβήτησε την επικυριαρχία του μητροπολίτη Ρόδου, ο οποίος δια του αντιπροσώπου του πρωτοσύγγελου Χρυσόστομου υπεραμύνθηκε της κανονικότητας των διαδικασιών επιλογής του Δαλαμάγκα ως δασκάλου του κοινοτικού σχολείου. Ο Χρυσόστομος ζήτησε το κλείσιμο του σχολείου του Αριστοτέλη Πατούρη και απαγόρευσε τη χρηματοδότηση του από κοινοτικές

πηγές, σε περίπτωση δε παραβάσεως της εντολής του «τό δοθησόμενον ποσόν» θα επιβάρυνε ατομικά τους Σχολικούς Εφόρους⁷⁹². Η υποστήριξη της επιλογής του Δαλαμάγκα ως δασκάλου για το κοινοτικό Σχολείο του Εμπορείου εκ μέρους της μητροπόλεως της Ρόδου ήταν εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη ανεξάρτητα από τα προσόντα ή τις ικανότητες των δύο δασκάλων. Εκ των πραγμάτων η μητρόπολη δεν μπορούσε παρά να υπεραμυνθεί των καθιερωμένων διαδικασιών και να καταδικάσει οποιαδήποτε κίνηση ήταν εκτός των κοινοτικών θέσμιων, διότι σε αντίθετη περίπτωση, όπως είναι προφανές, θα υπέσκαπτε τη δική της εξουσία επί των σχολείων. Ο πρωτοσύγγελος Χρυσόστομος, ενεργών ως αντιπρόσωπος του μητροπολίτη Ιωακείμ διέταξε τον αρχιερατικό του επίτροπο Κύριλλο να επικαλεστεί τη βοήθεια του τούρκου Μουδέρη στην περίπτωση κατά την οποία δεν επιτύγχανε διά της πειθούς ή διά των δικών του πιέσεων να κλείσει το σχολείο του Αριστοτέλη Πατούρη⁷⁹³.

Το ιερατείο απολάμβανε το προνόμιο της διοικήσεως των σχολείων με την έγκριση και την προστασία των οθωμανικών αρχών και επομένως οι αλλόθρησκοι δυνάστες ήσαν και οι εγγυητές της ισχύος και της εφαρμογής της εξουσίας του Ιεράρχη. Ο επικεφαλής της μητροπόλεως Ρόδου πρωτοσύγγελος Χρυσόστομος επικαλέστηκε τη βοήθεια της τουρκικής διοίκησης, ως εγγυήτριας της εξουσίας του, για την επιβολή της ισχύος του επί των απείθαρχων ομογενών και ομοθρήσκων⁷⁹⁴. Παρά την αποδοχή του μητροπολίτη Ρόδου «*ὡς φύσει καί θέσει προστάτου τῆς Παιδείας*», δηλαδή ως προστάτη των γραμμάτων εκ Θεού μεν κατά τις προσταγές των Γραφών της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, εκ του Οθωμανικού κράτους δε από τις διατάξεις και τους νόμους του, οι οποίοι έντασσαν στα θρησκευτικά προνόμια της Εκκλησίας, την παροχή παιδείας στους υποτελείς Έλληνες, οι γονεῖς οι αντιτιθέμενοι στην πρόσληψη του Στ. Δαλαμάγκα ως δασκάλου του χωριού τους, δεν υποχώρησαν στις παραινέσεις, στις πιέσεις και στις απειλές του ιερατείου και εξακολούθησαν να αποστέλλουν τα παιδιά τους στο σχολείο του Αριστοτέλη Πατούρη. Είχαν παρέλθει πλέον οι εποχές της αναντίρρητης υποταγής των πιστών στα κελεύσματα της Εκκλησίας και της ανασκευής κάθε αντίθετης θέσεως υπό το κράτος των εκκλησιαστικών ποινών και του φόβου των φοβερών κατάρων και των απειλών της μεταθανάτιας τιμωρίας⁷⁹⁵. Κατόπιν τούτων ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ απέστειλε επιστολή προς το Γενικό Διοικητή των νήσων με την οποία του ζητούσε να «*διατάξη ἄρμοδίως τό κλείσιμον τοῦ καταγγελομένου ιδιωτικοῦ σχολείου*», το οποίο κατηγορούσε ότι λειτουργούσε «*παρὰ νόμῳ καί ἐπιβλαβῶς εἰς τὴν σχολὴν τῆς κοινότητος*». Ο Ιωακείμ επικαλέστηκε ως επιπρόσθετο επιχείρημα ότι κατά το νόμο ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών σχολείων επιτρέπεται μόνο στις μεγαλουπόλεις με άδεια του Υπουργείου Παιδείας, προϋποθέσεις τις οποίες δεν πληρούσε το σχολείο του Αριστοτέλη Πατούρη⁷⁹⁶. Φαίνεται ότι το ιερατείο επικαλείτο τη βοήθεια των τουρκικών αρχών προκειμένου να επιβάλλει τις απόψεις του στις ενδοκοινοτικές

υποθέσεις οσάκις η δική του ισχύς δεν επαρκούσε να πείσει τους αντιτιθέμενους να την αποδεχθούν.

Πράγματι, το 1867 ο μητροπολίτης Ρόδου Συνέσιος απηύθυνε επιστολή στο διοικητή της Ρόδου Χασάν Πασσά και τον παρακάλεσε να παρέμβει ώστε να μπορέσει να εισπράξει τις οφειλόμενες εισφορές υπέρ των Σχολείων της Ρόδου⁷⁹⁷. Ομοίως ο μητροπολίτης Ρόδου κατήγγειλε προς τις Τουρκικές αρχές τους κατοίκους των χωρίων Μεσαναγρού με επιστολή του της 14 Ιανουαρίου 1896, Απολακιάς και Αρχιπόλεως με επιστολή του τη 6 Φεβρουαρίου 1899, ότι προσέλαβαν δάσκαλο για το σχολείο του χωριού τους ο οποίος δεν είχε εγκριθεί από τη Μητρόπολη και επομένως στερείτο του Πιστοποιητικού καταλληλότητας⁷⁹⁸. Κατόπιν τούτων ο μητροπολίτης ζητούσε από τις τουρκικές αρχές να ενεργήσουν «τά δέοντα», δηλαδή την αποπομπή του δασκάλου και πιθανώς την επιβολή ποινών και τιμωρίας εναντίον των υπευθύνων της παρανομίας.

Διαμάχη μεταξύ του τοπικού ιεράρχη και τμήματος της Κοινότητας υπήρξε και στο χωριό Πυλί της Κω. Παρά την έλλειψη επαρκών στοιχείων από έγγραφο που δημοσιεύει ο Ν. Ζάρακας και αφορά επιστολή του μητροπολίτη Κω προς τον ιερέα του χωριού παπά Χρήστο της 10 Μαρτίου 1909 πληροφορούμαστε ότι στο Πυλί λειτουργούσαν δύο σχολεία⁷⁹⁹. Ένα κοινοτικό με δάσκαλο τον Τσαγκάρη και ένα ιδιωτικό με δάσκαλο τον Κουρούνη. Όπως προκύπτει από το έγγραφο αυτό παρά τις συστάσεις του μητροπολίτη Κω προς τον παπα Χρήστο δεν είχε ληφθεί κανένα μέτρο εναντίον του Κουρούνη ο οποίος συνέχιζε την εκπαιδευτική του δραστηριότητα. Ο μητροπολίτης στην επιστολή του προεξοφλούσε την πληρωμή του μισθού του Τσαγκάρη από τα εισοδήματα των εκκλησιών του Πυλίου προκειμένου να ισχυροποιήσει τη θέση του, ταυτόχρονα απειλούσε τον Κουρούνη ότι αν συνέχιζε να παραδίδει μαθήματα στους μαθητές του χωριού δεν θα έδιδε άφεση στο παράπτωμά του.

Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσε ο ορθόδοξος κλήρος προκειμένου να πείσει τις τουρκικές αρχές να διατάξουν το κλείσιμο των σχολείων τα οποία λειτουργούσαν εκτός του ελέγχου και της δικαιοδοσίας του αναφέροντο σε οικονομικούς και νομικούς λόγους⁸⁰⁰. Οικονομικοί λόγοι ήταν η «πτωχεία» των ελληνικών κοινοτήτων και η δυσκολία εξ αυτής των δημογερόντων και των Σχολικών Εφόρων να συντηρήσουν τα ήδη υπάρχοντα κοινοτικά σχολεία. Στην οικονομική δυσπραγία προστίθεντο οι επιπλέον οικονομικές δυσχέρειες που προξενούσαν έκτακτες περιστάσεις της εποχής εξαιτίας των οποίων δεν εισπράτοντο κάποιοι φόροι με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ελλείμματα στα έσοδα της κοινότητας. Επιπλέον το ιδιωτικό σχολείο αφαιρούσε μαθητές από το κοινοτικό με αποτέλεσμα την απώλεια των εσόδων από τα εισιτήρια των μαθητών που φοιτούσαν στο ιδιωτικό σχολείο. Η λειτουργία ιδιωτικού Σχολείου κατέρριπτε εν μέρει τον ισχυρισμό του Μητροπολίτη σχετικά με τα οικονομικά ελλείμματα των κοινοτήτων. Όπως είναι φυσικό η

λειτουργία ιδιωτικού σχολείου προϋπόθετε τη δυνατότητα κάποιων γονέων να συντηρούν με τις συνδρομές τους το σχολείο αυτό, επομένως υπήρχε εντός της κοινότητας η ευχέρεια χρηματοδότησης σχολείου από τις εισφορές των γονέων αυτών. Το πρόβλημα που αντιμετώπιζε το ιερατείο ήταν η απώλεια της ισχύος του επί των εκπαιδευτικών θεμάτων. Τα οικονομικά προβλήματα, κατά τα επιχειρήματα του κλήρου, έθεταν σε κίνδυνο την απρόσκοπτη λειτουργία των κοινοτικών σχολείων και δημιουργούσαν συνθήκες αναστολής των εργασιών τους. Τα νομικά επιχειρήματα επικεντρώνοντο: 1) στην «*αύθαίρετον ἄνοιξιν*» των σχολείων, τα οποία στερούντο της αδείας ιδρύσεως σχολείου από τη Μητρόπολη και από την τουρκική κυβέρνηση, 2) στην έλλειψη αδείας ασκήσεως του διδασκαλικού επαγγέλματος από τους δασκάλους, τους οποίους χαρακτήριζε «*αὐτοαποκαλουμένους, ἀνόμους καί ἀυθαίρετους διδασκάλους*», 3) στην επιταγή του άρθρου II του Συντάγματος, το οποίο «*σέβεται και προστατεύει τήν μέχρι τούδε τήρησιν τῶν εἰς διαφόρους κοινότητας χορηγηθέντων προνομίων*» με βάση τα οποία «*ὁ διορισμός καί ἡ παῦσις τῶν διδασκάλων εἶναι δικαίωμα ἀποκλειστικόν τῶν κατά τόπους Μητροπολιτῶν κατά τήν σχετικὴν βεζυρικὴν ἐγκύκλιον*»⁸⁰¹.

Οι δάσκαλοι κατά την οθωμανοκρατία αντλούσαν τη νομιμότητά τους από τις θεσμοθετημένες αρχές των Ελληνικών κοινοτήτων, δηλαδή το δημογεροντικό σώμα και τη μητρόπολη της περιοχής τους σε κάθε άλλη περίπτωση ο διορισμός κάποιου ατόμου χωρίς την έγκριση των αρχών αυτών θεωρείτο «*ἀντιπατριωτικός, παράνομος καί ἄκυρος*»⁸⁰². Κατά το νόμο ίδρυση ιδιωτικών σχολείων επιτρέπετο «*μόνον εἰς τὰς μεγαλουπόλεις ἄδεια βεβαίως τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας*»⁸⁰³. Η αναφορά του μητροπολίτη σε «*αὐτοαποκαλουμένους διδασκάλους*» καταρρίπτετο από το γεγονός ότι τους εμπιστεύοντο πλείστοι όσοι γονεῖς για την εκπαίδευση των παιδιών τους και μάλιστα έναντι αμοιβῆς. Ειδικά στην περίπτωση του Αριστοτέλη Πατούρη, ο τελευταῖος είχε ήδη διατελέσει κοινοτικός δάσκαλος στο χωριό Εμπορειός της Νισύρου επί τετραετία. Επομένως οι χαρακτηρισμοί «*αὐτοαποκαλούμενος, ἄνομος καί ἀυθαίρετος*» αναφέροντο στον έλεγχο, στην εποπτεία και στην κηδεμονία του δασκάλου από τον Μητροπολίτη, ο οποίος δεν είχε τη δυνατότητα αυτή στην περίπτωση των αυτόνομων ιδιωτικών σχολείων. Η επίκληση των νομικών προβλημάτων στην αναφορά προς τις τουρκικές αρχές, που δημιουργούσε η ίδρυση και η λειτουργία σχολείων εκτός των κοινοτήτων και της αρμοδιότητας του επικεφαλούς μητροπολίτη εξήγαγε την ενδοκοινοτική διαφορά εκτός των ορίων της ελληνορθόδοξης κοινότητας και την υπήγαγε στην τουρκική δικαιοδοσία. Οι εκκλησιαστικοί ταγοί μάλιστα εν είδει απειλῆς, προκειμένου να προκαλέσουν την άμεση και δραστική παρέμβασή της, υπόμνησκαν τις επιταγές του συντάγματος.

Η επίκληση της τουρκικής διοίκησης προκειμένου να ενεργήσει ώστε να κλείσει το σχολείο του Αριστοτέλη Πατούρη είναι ενδεικτική της υποχώρησης της δυνάμεως

του μητροπολίτη και της αποστασιοποιημένης θέσεως των μελών της κοινότητας έναντι των εντολών του. Η τουρκική διοίκηση πράγματι έδωσε εντολή στον Μουδύρη της Νισύρου να «κλείσει τό Σχολεῖον τό όποίον ἤνοιξεν ό Ἄριστοτέλης». Φαίνεται όμως ότι η ένταση της τοπικής διένεξης δεν θα εκτενωνόταν με την εξέλιξη αυτή δεδομένου μάλιστα ότι η ισχύς του Π. Παντελίδη υποχρέωσε τον αρχιερατικό επίτροπο της Νισύρου Κύριλλο σε ουδέτερη στάση και απειθαρχία στις εντολές του ιερατικού προϊστάμενού του. Η εξέλιξη αυτή ανάγκασε τον πρωτοσύγγελο Χρυσόστομο να δώσει σολωμόντεια λύση στο πρόβλημα. Με εντολή του προς τον αρχιερατικό Επίτροπο της Νισύρου τον διέταξε να μεταβεί στον Εμπορειό και σε συνεργασία με τους εφοροδημογέροντες του χωριού να απολύσει το δάσκαλο Στ. Δαλαμάγκα, αφού κατά παραδοχή και της εφοροδημογεροντίας δοκιμάζετο από προβλήματα υγείας. Ταυτόχρονα ζήτησε να υποχωρήσουν και οι υποστηρικτές του δάσκαλου Αρ. Πατούρη ώστε να προσληφθεί ως κοινοτικός δάσκαλος έτερος εκπαιδευτικός ο οποίος να χαίρει της εμπιστοσύνης της πλειοψηφίας των κατοίκων του χωριού «πρός εἰρήνευσιν τῶν πάντων»⁸⁰⁴.

Η ισχύς του ιατρού Π. Παντελίδη, ο οποίος εκπροσωπούσε στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Νισύρου την ανερχόμενη τάξη των πλουσίων Ελλήνων υποσκέλισε τις εντολές της μητροπόλεως και μολοντί επαύθει ο δάσκαλος Δαλαμάγκα, παρέμεινε σε λειτουργία το σχολείο με δάσκαλο τον Αριστοτέλη Πατούρη. Εναντίον του Αριστοτέλη Πατούρη τάχθηκε και ο «έν Κωνσταντινουπόλει αντιπρόσωπος τῆς έφοροδημογεροντίας κ. Κοντοβερός», ο οποίος ζητούσε από το μητροπολίτη Ρόδου με επιστολή του «τήν παῦσιν τοῦ Ἄριστοτέλους» και την αντικατάστασή του με δάσκαλο τον οποίο θα απέστελλε από την Κωνσταντινούπολη. Αλλά και ο ίδιος ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ με έγγραφό του προς τον αρχιερατικό του επίτροπο Κύριλλο ζητούσε να πληροφορηθεί «διατί παρητήθει ἡ Έφορεία», ενώ παράλληλα τον ενημέρωνε ότι βρισκόταν «έν διαπραγματεύσει μετά διδασκάλου έκ Καρπάθου», τον οποίο είχε προσκαλέσει προκειμένου να ελέγξει τα προσόντα του και εν συνεχεία να τον αποστείλει στη Νίσυρο ως δάσκαλο του κοινοτικού σχολείου του χωριού Εμπορειός⁸⁰⁵. Οι εξελίξεις αυτές διαγράφουν τη γενική αναστάτωση και την αποδιοργάνωση που επικράτησε στα εκπαιδευτικά θέματα του χωριού Εμπορειός της Νισύρου κυρίως όμως την αδυναμία του ιερατείου να κυριαρχήσει στη διαμάχη του επί του Π. Παντελίδη. Με τις ενέργειές του ο ορθόδοξος κλήρος προσπάθησε κατ' αρχήν να επιβάλλει στους διαφωνούντες κατοίκους του Εμπορειού ως δάσκαλο του χωριού τους τον Στ. Δαλαμάγκα, τον οποίο είχαν επιλέξει η Δημογεροντία και Σχολική Εφορεία κατά τη σχετική εντολή της Γενικής Συνελεύσεως των κατοίκων του χωριού. Στην προσπάθειά του το ιερατείο επικαλέστηκε και χρησιμοποίησε κάθε πρόσφορο μέσο που του παρείχε η εκκλησιαστική και η πολιτική εξουσία του επι των ελληνορθόδοξων, αλλά και η οθωμανική νομοθεσία και εξουσία, η οποία είχε εκχωρήσει την εκπαίδευση των υποτελών της Ελλήνων χριστιανών ορθόδοξων στο Οικουμενικό Πατριαρχείο

και στις μητροπόλεις του ως θρησκευτικό προνόμιο. Όταν οι προσπάθειες του απέτυχαν, υποχώρησε μεν στην αξίωση του να παραμείνει στο κοινοτικό σχολείο ως δάσκαλος ο Στ. Δαλαμάγκας, απαίτησε όμως την ταυτόχρονη απόλυση του Αρ. Πατούρη και το κλείσιμο του σχολείου του, ενώ παράλληλα προνόησε για τη λειτουργία του κοινοτικού σχολείου με την τοποθέτηση σ' αυτό δασκάλου τον οποίο θα απόσπελλε από την Κωνσταντινούπολη ή από την Κάρπαθο. Η τοπική Εκκλησία δηλαδή προσπάθησε με κάθε τρόπο να διατηρήσει τον απόλυτο έλεγχο της επί του σχολείου στον Εμπορείο της Νισύρου και να πατάξει κάθε προσπάθεια λειτουργίας Σχολείου εκτός του ελέγχου και της άμεσης εποπτείας της. Η κοινοτική διαμάχη αντίπαλων δημοτικών παρατάξεων στο χωριό Εμπορείο της Νισύρου για το πρόσωπο που θα επάνδρωνε το κοινοτικό σχολείο του χωριού αυτού αντικατοπτρίζει τη νέα πραγματικότητα, η οποία επικρατούσε στα εκπαιδευτικά θέματα του υπόδουλου Ελληνισμού από το μέσον του 19ου αιώνα και εντεύθεν.

Η ανάδειξη και η κοινωνική κραταίωση προσώπων τα οποία διέθεταν μόρφωση, οικονομική ισχύ και απολάμβαναν της εμπιστοσύνης των ορθόδοξων και της αποδοχής των οθωμανών τους κατέστησε ικανούς να αντιπαρατάξουν στην κυρίαρχη θέση του ιερατείου τις δικές τους απόψεις και να αντιπαρατεθούν χωρίς να αποφεύγουν ακόμη και τη σύγκρουση με αυτήν⁸⁰⁶. Έκφραση της αμφισβήτησης της ισχύος του ιερατείου αποτελεί η ανώνυμη καταχώρηση στον Κώδικα Γενικό της Αγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου του 1849. Σ' αυτήν ο άγνωστος γραφέας κατέγραψε «*πρός γνώσιν τῶν μεταγενεστέρων*» ότι τα χρήματα τα οποία δαπανήθηκαν για την ανέγερση του Αλληλοδιδασκτικού σχολείου της Ρόδου δεν τα κατέβαλλε ο μητροπολίτης του νησιού Παΐσιος, όπως επαίρετο, αλλά ήσαν εισφορές ύψους 8.000γρ. των ναών και των χωρίων της Ρόδου⁸⁰⁷. Το ίδιο εκφράζει και η ενέργεια του έφορου των Σχολείων της πόλεως Κω Γεώργιου Δ. Ιωαννίδη, ο οποίος κατηγόρησε το μητροπολίτη Κω Καλλίνικο, με την επιστολή της παραιτήσεώς του από τη θέση του εφοροταμία των Σχολείων, για ολιγωρία στα εκπαιδευτικά θέματα της κοινότητας. Ο Ιωαννίδης κατηγόρησε τον Καλλίνικο ότι δεν είχε υλοποιήσει αποφάσεις του Συνεδρίου της νήσου που αφορούσαν το οικονομικό έλλειμμα του ταμείου των σχολείων, ολιγωρία εξαιτίας της οποίας δεν είχαν καταβληθεί οι μισθοί των δασκάλων και των διδασκαλισσών⁸⁰⁸. Στις κατηγορίες αυτές του Γ. Ιωαννίδη απάντησε ο μητροπολίτης Καλλίνικος με επιστολή του προς αυτόν με την οποία του απέδιδε ευθύνη γιατί, ως «*ἐπί δεκαετηρίδας έφοροταμίας*», ήταν υπεύθυνος για τα οικονομικά των σχολείων επιπλέον δε ο Καλλίνικος του καταλόγιζε ότι άσκησε τα καθήκοντά του με απολυταρχική συμπεριφορά και μεροληπτική στάση έναντι των εκπαιδευτικών⁸⁰⁹. Όπως προκύπτει από την επιστολή του μητροπολίτη Καλλίνικου, ο Γ. Ιωαννίδης είχε αποκτήσει εξουσία η οποία τον κατέστησε στην ουσία ανεξέλεγκτο και κυρίαρχο των εκπαιδευτικών θεμάτων του Κοινού της Κω, απόρροια της οποίας αποτέλεσε η επιστολή παραίτησης η οποία

ουσιαστικά ήταν ένα κατηγορητήριο εναντίον του τοπικού ιεράρχη.

Στη Ρόδο η Χρυσάνθη Γεωργαντά κόρη του Παύλου Καζούλη, ο οποίος προικοδότησε την κοινότητα της Ρόδου με το ποσόν των 50.000δρχ. προκειμένου από τους τόκους των χρημάτων αυτών να χορηγούνται υποτροφίες σε άπορους Ρόδιους μαθητές για να σπουδάσουν το διδασκαλικό επάγγελμα, διαφώνησε με το μητροπολίτη της Ρόδου για τον τρόπο διαχείρισης της δωρεάς αυτής και ενεπλάκη σε δικαστική διαμάχη εναντίον του. Η διαμάχη λύθηκε με τη συμβιβαστική λύση να παραμείνουν τα χρήματα κατατεθειμένα στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος στο όνομα της Ορθόδοξης Κοινότητας της πόλεως της Ρόδου. Οι τόκοι των χρημάτων αυτών να διατίθενται για την εκπαίδευση νέων απόρων Ροδίων, ώστε να καταστούν «εὐμέθοδοι διδασκαλισταί» μέχρι της συμπληρώσεως επαρκούς αριθμού δασκάλων για τις ανάγκες των σχολείων του νησιού, στη συνέχεια δε οι υπότροφοι να σπουδάζουν την επιστήμη της προτιμήσεως και της κλίσεώς τους⁸¹⁰. Η Χρυσάνθη Γεωργαντά επιδίωξε και επέτυχε να της αναγνωριστεί η αρμοδιότητα του ελέγχου των υποτρόφων, τόσο αμέσως μετά την επιλογή τους από το Μητροπολίτη και το Συμβούλιο της Κοινότητας, όσο και κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Το ποσό της υποτροφίας καθοριζόταν από τις ανάγκες των υποτρόφων και του τόπου των σπουδών τους με κατώτερο όριο τις 1.000δρχ. ετησίως⁸¹¹. Η συμφωνία πρόβλεπε να αποδοθούν 4.000δρχ. δεδουλευμένοι τόκοι στη Χρυσάνθη Γεωργαντά, η οποία μπορούσε να τις διαθέσει κατά την προσωπική της βούληση σε υπότροφο της δικής της επιλογής. Η Εκκλησία βέβαια δεν παραιτήθηκε από την κεκτημένη ήδη από αιώνες ισχύ της επί των ορθόδοξων χριστιανών, αντιθέτως σκλήρυνε τη στάση της όποτε αισθανόταν την απειλή του περιορισμού της. Επιστράτευε σε κάθε περίπτωση σύμπασες τις δυνάμεις της μέσω του διοικητικού της μηχανισμού, ο οποίος με αφετηρία τη μητρόπολη διακλαδωνόταν, με ενδιάμεσους σταθμούς τους κατά τόπους αρχιερατικούς επιτρόπους και τους ιερείς, ως το πιο απομακρυσμένο χωριό των νησιών και εν τέλει κατέφευγε στην επίκληση της αρωγής των ετερόδοξων κατακτητών με την υπόμνηση της αναγνωρισμένης υπό των προνομίων εξουσίας της, προκειμένου να επιβάλλει τη θέλησή της και να επιβεβαιώσει την ισχύ της⁸¹².

Η αποτελεσματικότητα των ενεργειών του κλήρου δεν ήταν εξασφαλισμένη και συναρτάτο από το συσχετισμό της δυνάμεώς του εν συγκρίσει με την ισχύ της αντιπαρατιθέμενης πλευράς των λαϊκών, όπως κατέστη προφανές από την υπόθεση του κοινοτικού σχολείου του χωριού Εμπορειός της Νισύρου ή το διορισμό του δασκάλου Κ.Σ. Σκάρου στο χωριό Νικειά της ίδιας νήσου. Η μητρόπολη Ρόδου παρά την αμετακίνητη αρχικά θέση της υποχώρησε αναζητώντας συμβιβαστική λύση στα εκπαιδευτικά προβλήματα των χωριών αυτών με την υιοθέτηση τελικά της θέσεως την οποία υποστήριζε η πλειοψηφούσα πλευρά των κατοίκων τους. Τούτο βεβαίως αποτελεί σημάδι μείωσης της δύναμης του Ιερατείου.

Παρόμοια απείθεια κατά των αποφάσεων του ιερατείου επέδειξαν κάτοικοι χωριού της Ρόδου, όταν ο πρωτοσύγγελος της μητροπόλεως Τιμόθεος έπαυσε το δάσκαλο Ιωάννη Βιλανέβα από τη θέση του λόγω «*ἀξιομέπτου διαγωγής*»⁸¹³. Οι κάτοικοι που διαφώνησαν με την απόφαση του πρωτοσύγγελου Τιμόθεου δεν υπάκουσαν στην εντολή του και διατήρησαν το δάσκαλο στη θέση του⁸¹⁴. Όπως φαίνεται από τα διασωθέντα έγγραφα ο δάσκαλος Ιωάννης Βιλανέβας αποτέλεσε σημείο ενδοκοινοτικής διαμάχης, δεδομένου ότι η παραμονή του στη θέση του δασκάλου απασχόλησε το περιεχόμενο επιστολής κατοίκων του χωριού προς τη Δημογεροντία της Ρόδου, με την οποία παραπονούνται εναντίον του δασκάλου χαρακτηρίζοντας τον «*ἀνήθικο καί κακῆς διαγωγῆς*»⁸¹⁵. Η διαμάχη των δύο κοινοτικών παρατάξεων αποτέλεσε θέμα συζητήσεως της Αντιπροσωπείας της Κοινότητας, η οποία στη συνεδρίαση της 24 Απριλίου 1899 αποφάσισε την απομάκρυνση του δασκάλου από τη θέση του, την παραμονή του στην πόλη της Ρόδου και την ταυτόχρονη πρόσκληση αντιπροσωπείας από τις δύο αντίπαλες πλευρές του χωριού προκειμένου να εξετάσουν σε αντιπαράθεση τις καταγγελίες και τις απαντήσεις κάθε πλευράς και να εξάγουν την τελική απόφαση⁸¹⁶. Αν ο δάσκαλος Ιωάννης Βιλανέβας παράκουε την απόφαση αυτή ο πρωτοσύγγελος είχε την εξουσιοδότηση να ενεργήσει εναντίον του «*ὅ,τι ἤθελε κρίνει εὐλογον*», με αυτό τον τρόπο το ιερατείο εκβίαζε τη συγκατάθεσή του στις αποφάσεις του⁸¹⁷.

Η απώλεια του απόλυτου ελέγχου των σχολείων από την Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία ήταν η απαρχή του περιορισμού της ισχύος της και ήταν αναμενόμενη εξέλιξη εξαιτίας της σταδιακής μετακίνησης της κοινωνίας από το Θεοκρατικό κόσμο των χρόνων της δουλείας προς μία κοινωνία ευεπίφορη στην αποδοχή των νέων ρευμάτων του νεοελληνικού διαφωτισμού⁸¹⁸. Η απομάκρυνση από τη Θεοκρατική αντίληψη του κόσμου, η οποία έθετε κάθε κοινωνική, συλλογική ή ατομική ενέργεια και προ παντός την εκπαιδευτική δραστηριότητα στην υπηρεσία των στόχων και των σκοπών της Ανατολικής Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας ήταν γενική τάση της εποχής και παρέσυρε στη δυναμική της και άλλα θρησκευτικά δόγματα, που δραστηριοποιούντο στα Δωδεκάνησα. Οι πρώτες προσπάθειες του οθωμανικού κράτους να εντάξει την εκπαίδευση υπό κρατική μέριμνα χρονολογούνται από το 1824 όταν ο Mahmud II με φερμάνι του όρισε ότι η στοιχειώδης εκπαίδευση θα παρεχόταν στο εξής με ευθύνη του κράτους⁸¹⁹. Το μέτρο αποσκοπούσε στην υποκατάσταση της εκπαιδευτικής εξουσίας των εκκλησιαστικών οργανώσεων από ένα κρατικό εκπαιδευτικό δίκτυο με στόχο την ομοιογένεια και τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Η μουσουλμανική κοινωνία δεν αποδέχτηκε τις προβλέψεις του νόμου αυτού ο οποίος ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκε. Το 1869 ο Γενικός Κανονισμός περί Δημόσιας Εκπαίδευσης καθόρισε το πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων και παροχής Παιδείας το οποίο θεσμοθέτησε τη συμμετοχή λαϊκών στη Διοίκηση των μουσουλμανικών σχολείων⁸²⁰. Τα εβραϊκά σχολεία της Ρόδου τα οποία το 17ο και 18ο αιώνα ήταν μόνο

τα Yeshivot υπό την καθοδήγηση των Ραββίνων προς τα τέλη του 19ου αιώνα απέκτησαν δυτικό προσανατολισμό, παρά τις θρησκευτικές εμμονές των φανατικών εβραίων, οι οποίες παρακάμφθηκαν υπό την πίεση των νέων ιδεολογικών ρευμάτων και των εξελίξεων της επιστήμης⁸²¹. Για το λόγο αυτό και οι ιεράρχες οι επικεφαλές των μητροπόλεων επιδείκνυαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά θέματα, τον έλεγχο και την εποπτεία τους, επιδίωξη την οποία υποβοηθούσε η ασαφής διάκριση μεταξύ της εκκλησιαστικής και της κοινοτικής διοίκησης και περιουσίας, καθώς τα κοινά τους σημεία κάλυπταν το μεγαλύτερο τμήμα των στελεχών τους και επομένως και των ενεργειών τους. Η μακραίωνη ισχυρή εκκλησιαστική παράδοση στον εκπαιδευτικό χώρο της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας και του Μωαμεθανισμού καθώς και η ακατάλυτη σχέση πρόσδεσης των πιστών στις εντολές του ιερατείου της θρησκείας τους αποτέλεσαν αποτρεπτικό ανάχωμα σε κάθε προσπάθεια των κοσμικών ηγετών να αποσπάσουν την εκπαίδευση από το εκκλησιαστικό εκπαιδευτικό δίκτυο και να θέσουν τα θεμέλια ενός κοσμικού εκπαιδευτικού συστήματος.

Ο κλήρος στα Δωδεκάνησα επέδειξε ευελιξία στο χειρισμό υποθέσεων ιδρύσεως και λειτουργίας σχολείων χωρίς την κατ' αρχήν γνώση και έγκριση της οικείας Μητροπόλεως, τα οποία όμως απολάμβαναν της συγκαταθέσεως των κατοίκων των χωριών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρωτοβουλία των κατοίκων των ενοριών των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Ιωάννου της Ρόδου, οι οποίοι ενέργησαν αυτόβουλα και ίδρυσαν νηπιαγωγείο στη συνοικία τους χωρίς την άδεια της μητρόπολης κρίνοντας ότι η έλλειψη του «*καθίσταται όσημέραι έπαισθητοτέρα*»⁸²². Η αυτόβουλη ενέργεια των ενοριτών των δύο ναών φανερώνει τη δυναμική την οποία είχε αποκτήσει η ανάπτυξη της παιδείας στον ελληνορθόδοξο κόσμο της Ρόδου προς το τέλος του 19ου - αρχή του 20ου αιώνα, καθώς υπερέκλυσε το ενδιαφέρον της μητροπόλεως και προηγήθηκε στην ίδρυση του νηπιαγωγείου, το οποίο αντιμετώπισε ως απολύτως αναγκαίο για την εκπαίδευση των παιδιών της. Μετά την ίδρυση του νηπιαγωγείου με επιστολή τους προς τον μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ και τη Δημογεροντία του νησιού οι κάτοικοι των δύο ενοριών ζήτησαν την «*αναγνώρισιν καί έγκρισίν του*». Τούτο ήταν απολύτως αναγκαίο, αφενός μεν διότι χωρίς την έγκριση της μητροπόλεως δεν μπορούσαν να εκταμιεύσουν χρήματα από τους δύο ναούς ούτε να εξεύρουν εύκολα άλλους οικονομικούς πόρους για την επιχορήγηση του νηπιαγωγείου, αφετέρου διότι χωρίς την έγκριση και την αναγνώριση της μητροπόλεως το σχολείο δεν μπορούσε να νομιμοποιηθεί από τις οθωμανικές αρχές.

Το θέμα αυτό απασχόλησε τη συνεδρίαση των δημογερόντων υπό την προεδρία του μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ στις 30 Οκτωβρίου 1902 κατά την οποία κρίθηκε μεν «*παράτυπος και άνομος*» η ίδρυση και η λειτουργία του νηπιαγωγείου «*άνευ τής προηγουμένης έγκρίσεως τής Ιερᾶς μητροπόλεως καί τής περί αυτήν Δημογεροντίας*», όμως χάριν «*έξοικονομήσεως του πράγματος*» δόθηκε η άδεια να λειτουργήσει το

νηπιαγωγείο «σιωπηλῶς» και υπό όρους⁸²³. Οι δημογέροντες και ο μητροπολίτης με την απόφασή τους επέπλητταν τους ενορίτες των δύο ναών για την πρωτοβουλία τους και έθεταν τη λειτουργία του νηπιαγωγείου υπό τον έλεγχο του Μητροπολίτη. Ο Ιωακείμ ενδιαφέρθηκε κατ' αρχήν να εξασφαλίσει τις ετήσιες εισφορές των δύο ναών υπέρ «τῶν Κεντρικῶν Σχολῶν» και του Πατριαρχείου και εν συνεχεία απαίτησε να λειτουργήσει το νηπιαγωγείο «ἐπί τῇ βάσει τοῦ προγράμματος τοῦ Νηπιαγωγικοῦ τμήματος τοῦ κεντρικοῦ Παρθεναγωγείου» με μόνο δύο νηπιαγωγικά τμήματα στα οποία «οὐδεμία μαθήτρια ἀνωτέρας τάξεως θα γίνεται δεκτὴ»⁸²⁴. Η απαίτηση του μητροπολίτη Ιωακείμ να λειτουργήσουν τα δύο νηπιαγωγεία με ενιαίο πρόγραμμα συμβαδίζει με την αντίληψη της Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Εκπαιδευτικῆς Επιτροπῆς ὅτι η ανομοιομορφία δυσχέρανε την αναβάθμιση του σχολικού θεσμοῦ⁸²⁵. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζε τη συμμόρφωση των εκπαιδευτικῶν εργασιῶν του νηπιαγωγείου με την ομοιόμορφη λειτουργία των εκπαιδευτικῶν καταστημάτων του νησιού, την οποία εἶχε ἐπιβάλλει στα σχολεία του ἀπὸ το 1876, κατόπιν σχετικῆς αποφάσεως τῆς Ἐφορείας τῶν Σχολείων τῆς Ρόδου⁸²⁶. Η ομοιομορφία στην εκπαίδευση του Ἑλληνόρθοδοξου millet αποτέλεσε κατευθυντήρια γραμμὴ του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τις ὑπὸ τη δικαιοδοσία του μητροπόλεις κατόπιν σχετικῶν ἐντολῶν τῆς οθωμανικῆς διοικήσεως⁸²⁷. Ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς ομοιόμορφης λειτουργίας τῶν Σχολείων τῆς Ρόδου ἐξαιρέθηκε τὸ σχολεῖο τῆς κοινότητος Νεοχωρίου, κατόπιν σχετικοῦ αἰτήματος τοῦ κοινοτικοῦ τοῦ Συμβουλίου και τὴν ἀποδοχὴ του ἀπὸ τὴν Δημογεροντία του νησιού⁸²⁸.

Με τους ὅρους αὐτοῦς ὁ μητροπολίτης Ρόδου ουσιαστικὰ υπέσκαπτε τὴν λειτουργία του, δεδομένου ὅτι οἱ δύο ναοὶ με δυσκολία συνεισέφεραν τὸ ἐπίδομα τους πρὸς τις Κεντρικὲς Σχολές τῆς νήσου. Ἐπιπλέον με τὴν ταύτιση τοῦ προγράμματός του με τὸ ἀντίστοιχο του νηπιακοῦ τμήματος τοῦ Κεντρικοῦ Παρθεναγωγείου και τὴν ἀπαίτηση τῆς ἐγκαίρης υποβολῆς τῆς αἰτήσεως γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδείας λειτουργίας του γιὰ τὸ ἐπόμενο Σχολικὸ ἔτος, ὁ μητροπολίτης ἐπιδίωξε τὴν ἐνταξὴ τῆς προσπάθειας τῶν ενοριτῶν τῶν ναῶν τῶν Ἁγίων Αναργύρων και τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στους κόλπους τῶν εκπαιδευτηρίων τῆς Μητροπόλεως Ρόδου, δηλαδὴ τὴν ἀφομοίωσή τῆς. Ὁ μητροπολίτης καθιστοῦσε τους ἐπιτρόπους τῶν δύο ἐκκλησιῶν υπεύθυνους καταβολῆς ἐξ ἰδίων οποιασδήποτε δαπάνης θα ἐγίνετο ἐκ μέρους τους πρὸς τὸ νηπιαγωγεῖο πρὶν τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ετήσιου ἐπιδόματος πρὸς τις Κεντρικὲς Σχολές του νησιού και τὸ Πατριαρχεῖο⁸²⁹. Ἡ μητρόπολη ἐπιδίωκε λύσεις στα προβλήματα παρατυπιῶν στην ἴδρυση και στὴ λειτουργία σχολείων ἐκτὸς του ἐλέγχου τῆς, ὑποκείμενες σε πνεῦμα καταλαγῆς τῶν ἀντιπαλοτήτων «χάριν τῆς ἡσυχίας». Ουσιαστικὰ ἡ ἐπίκληση τῆς «κοινῆς ἡσυχίας» υπαγορευόταν ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς νὰ ἐπιβάλλει τὴ θέληση τῆς, ὅπως καταδήλως ἐγίνε ἀντιληπτὸ στὴν περίπτωση τοῦ σχολεῖο του Ἀριστοτέλη Πατούρη και ἐξάγεται κατ' ἀντίστροφο συλλογισμό ὡς συμπέρασμα ἀπὸ τὴν

αντιπαραβολή της τακτικής της καταλαγής με την τακτική των φοβερών κατάρων και των αναθεμάτων των χρόνων της παντοδυναμίας του⁸³⁰.

Πληθώρα ιδιωτικών Σχολείων λειτουργούσαν στην Κάσο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ένα από τα οποία στο χωριό Φρυ του νησιού με δάσκαλο ιερωμένο, τον παπα Γιάννη⁸³¹. Όπως προκύπτει από τη λειτουργία του ιδιωτικού σχολείου του παπα Γιάννη, οι ανώτερες τους εκκλησιαστικές αρχές δεν εμπόδισαν τη λειτουργία των ιδιωτικών Σχολείων στην Κάσο. Ίσως η καταστροφή του νησιού το 1824, ο εκπατρισμός των κατοίκων του και οι διώξεις τους από τους Οθωμανούς να ατόνησαν την εποπτεία και τον έλεγχο του κλήρου επί των εκπαιδευτικών θεμάτων του νησιού, αλλά και τις μεταξύ τους διενέξεις. Φαίνεται πως στη Σύμη το 1877 λειτουργούσαν ιδιωτικά νηπιαγωγεία. Κατά τον Μ. Γρηγορόπουλο στη Σύμη υπήρχαν «πολλά ιδιοσυντήρητα παιδαγωγεία» στα οποία τα νήπια διδάσκοντο προπαρασκευαστικά μαθήματα για τη φοίτησή τους στα Αλληλοδιδασκτικά κοινοτικά σχολεία⁸³². Πέραν των νηπιαγωγείων στη Σύμη λειτουργούσαν και ιδιωτικά γραμματοδιδασκαλεία με την ανοχή των τοπικών αρχών, όπως υποδηλώνει η παρουσία της κοινοτικής Εξεταστικής Επιτροπής στις εργασίες τους⁸³³.

Οι ανάγκες επάνδρωσης των πλοίων της Κάσου με έμπειρους ναυτικούς οδήγησε τον Μελέτιο Κουμπή να ιδρύσει και να λειτουργήσει τουλάχιστον από το 1856 Ναυτική Επαγγελματική Σχολή, επιπρόσθετα στο νησί ιδιώτες παρέδιδαν μαθήματα Αγγλικής γλώσσας σε υποψήφιους καπετάνιους⁸³⁴. Όπως και στη Νίσυρο η συμβολή των ευπόρων και κοινωνικά ισχυρών τοπικών παραγόντων ευνόησε την ίδρυση και τη λειτουργία ιδιωτικών Σχολείων. Συγκεκριμένα ο καπετάνιος Ηλίας Μανωλάκης υπόγραψε με τον Ιωάννη Ζολώτα στις 13 Απριλίου 1867 στη Σύρο συμφωνία πρόσληψής του ως δασκάλου μαθητών από είκοσι οικογένειες της Κάσου τις οποίες θα του υποδείκνυε ο Μανωλάκης⁸³⁵. Ο Μανωλάκης θα άμοιβε το Ζολώτα με 75 οθωμανικές λίρες ετησίως, ενώ θα του χορηγούσε και τον αναγκαίο «προς τροφήν ἄρτο» με την υποχρέωση εκ μέρους του να μάθουν οι μαθητές του ανάγνωση και γραφή. Η έλλειψη περισσότερων πληροφοριών για το σχολείο που ίδρυσε ο Μανωλάκης με δάσκαλο το Ζολώτα δυσχεραίνουν τη διεξαγωγή συμπερασμάτων για τα κίνητρα του Μανωλάκη. Ο Μανωλάκης πιθανόν να ενεργούσε υπό το πνεύμα ευγενούς χορηγίας, χωρίς να αποκλείεται η υπηρεσία κάποιας άλλης προσωπικής σκοπιμότητας με δεδομένο ότι οι μαθητές στους οποίους θα δίδασκε ο Ζολώτας περιορίζοντο στα παιδιά είκοσι οικογενειών της επιλογής του Μανωλάκη. Όσον αφορά τη Ναυτική Σχολή του Μελέτιου Κουμπή από το Απολυτήριο του μαθητή της Γεωργίου Σινίφη της 3/15 Σεπτεμβρίου 1856 προκύπτει ότι η Σχολή αυτή ήταν υπό την έγκριση των τοπικών Δημαρχιακών Αρχών, οι οποίες βεβαίωναν τη γνησιότητα του απολυτηρίου⁸³⁶. Το πλήθος των μαθημάτων που δίδασκαν οι δάσκαλοι της σχολής αυτής εκτεινόταν σε όλο το εύρος των ναυτικών γνώσεων και βέβαια απευθυνόταν σε μαθητές οι οποίοι

είχαν ήδη φοιτήσει σε Σχολείο κατώτερης βαθμίδας και κατείχαν γνώσεις γραφής, ανάγνωσης και μαθηματικών⁸³⁷. Πέραν των θεωρητικών γνώσεων τα μαθήματα συμπεριλάμβαναν και πρακτική εφαρμογή των διδασκομένων. Η αρτιότητα της εκπαίδευσης των μαθητών της Ναυτικής Σχολής προεξοφλούσε υψηλό επίπεδο των αποφοίτων της και βέβαια δικαιολογεί τη ναυτική ισχύ της Κάσου.

Ιδιάζουσα περίπτωση ενδοκοινοτικών προβλημάτων, τα οποία επέδρασαν στη λειτουργία των σχολείων αποτέλεσαν τα εκπαιδευτικά θέματα της Καλύμνου το 1887. Τοπικιστικές αντιθέσεις μεταξύ των χωριών της Καλύμνου, της Ποθαίας και της Χώρας, ανάγκασαν τη «*Δημογεροντία Καλύμνου μετά τοῦ περί αὐτήν Δημοτικοῦ Συμβουλίου καί τῆς ἐφορευτικῆς ἐπιτροπῆς*» να συνέλθουν σε τακτική συνεδρίαση κατά τη διάρκεια της οποίας συναποφάσισαν την ένωση των δύο Ελληνικών σχολείων της Χώρας και της Ποθαίας σε ένα, το οποίο θα έδρευε «*ἐπί πέντε μῆνας εἰς Χώρα, πέντε δέ ἐν Ποθαία*»⁸³⁸. Σύμφωνα με το άρθρο γ' του Κανονισμού των Αλληλοδιδασκτικών και Ελληνικών Σχολείων δύο ή περισσότερες συνοικίες που γειτνιάζαν μπορούσαν να ενωθούν «*πρός ἀνέγερσιν καί διατήρησιν ἑνός ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου*». Η έδρα του σχολείου θα επιλεγόταν «*κατ' ἐπίσημον διαταγήν τῆς Ἐκκλησίας*» με κριτήριο «*τό προσφορώτερον μέρος δι' εὐκολίαν τῶν μαθητῶν*»⁸³⁹. Στην ίδια συνεδρίαση τα τρία σώματα, δηλαδή η Δημογεροντία της Καλύμνου, το Δημοτικό Συμβούλιο και η Εφορευτική Επιτροπή επέλεξαν διά ψηφοφορίας και κατάρτισαν κατάλογο δασκάλων υπό διορισμό με τους αναπληρωματικούς τους για το ενιαίο Ελληνικό Σχολείο των χωριών της Χώρας και της Ποθαίας. Επίσης όρισαν επιτροπή η οποία θα φρόντιζε για την αποπεράτωση «*τοῦ ἐν Χώρα Ἑλληνικοῦ Σχολείου*» με τη χρηματοδότηση των εκκλησιών της Χώρας και του Δημοτικού ταμείου «*ἀπευθείας*». Τα πολυπληθῆ μέλη της Συνελεύσεως, η συμβιβαστική λύση που δόθηκε στη λειτουργία του σχολείου, η οποία επέβαλε τη λειτουργία του Ελληνικού Σχολείου από την 1η Σεπτεμβρίου του 1887 μέχρι την 1η Φεβρουαρίου του 1888 στην Ποθαία και στη συνέχεια από την 1 Φεβρουαρίου του 1888 μέχρι τέλος του Σχολικού έτους στη Χώρα, η επιλογή των εκπαιδευτικών του σχολείου με ψηφοφορία των μελών της Συνελεύσεως δηλούν την σοβαρότητα της τοπικιστικής διαφοράς μεταξύ των δύο χωριών της Καλύμνου. Επιπλέον φανερώνουν το έντονο ενδιαφέρον των κατοίκων τους για την εκπαίδευση και την κυριαρχία του λαϊκού στοιχείου στη διοίκηση των εκπαιδευτικών θεμάτων του νησιού, καθώς απουσιάζει ο διατακτικός λόγος του Ιερατείου στη λύση της διαφοράς⁸⁴⁰. Τέλος η κατάρτιση του καταλόγου των υπό διορισμό δασκάλων και των αναπληρωματικών τους φανερώνει την πληθώρα των γηγενών εκπαιδευτικών, οι οποίοι προσφέροντο για την κάλυψη των θέσεων του εκπαιδευτικού προσωπικού των σχολείων της Καλύμνου. Η υποχώρηση της εξουσίας του ορθόδοξου κλήρου επί των εκπαιδευτικών θεμάτων συντέλεσε ώστε το σχολικό έτος 1891-2 η Δημογεροντία να αμφισβητήσει την αρμοδιότητα του Μητροπολίτη να

διορίζει δασκάλους, γεγονός, το οποίο όπως προκύπτει από τα συμβαλλόμενα μέρη στα συμβόλαια προσλήψεως δασκάλων για τα σχολεία της Καλύμνου που σώζονται στο Αρχείο της Δημογεροντίας του νησιού, ήταν μία αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, ήδη από το μέσο του 19ου αιώνα. Ταυτόχρονα όμως η Δημογεροντία δεν αρνείτο την πνευματική της υποταγή στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ούτε την εποπτεία του δια του μητροπολίτη τόσο επί των μαθημάτων που θα διδάσκοντο όσο και επί του προγράμματος του Σχολείου⁸⁴¹. Η πληθώρα των δασκάλων φανερώνει την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στο νησί της Καλύμνου, η οποία συντελέστηκε το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης του νησιού και της φιλομουσίας των κατοίκων του και οδήγησε στην τροφοδοσία με εκπαιδευτικό προσωπικό των σχολείων των άλλων νησιών της Δωδεκανήσου⁸⁴². Η μέριμνα για την αποπεράτωση του «*έν Χώρα Ελληνικού Σχολείου*» με δαπάνη καταρχήν «*των έν Χώρα Εκκλησιών*» και εν συνεχεία την «*ἀπ' εὐθείας*» λήψη χρημάτων «*παρά τοῦ Δημοτικοῦ Ταμείου*» φανερώνει τη συνεργία της Εκκλησίας στις αποφάσεις της τοπικής λαϊκής αρχής που αφορούσαν εκπαιδευτικά θέματα, κατά τρόπο που προεξοφλούσε τη συγκατάθεσή της εξ αρχής στις αποφάσεις της Συνελεύσεως. Οι διαφοonίες και οι διαφορές στις σχέσεις του ιερατείου με το λαϊκό στοιχείο δεν απόκτησαν καθολική μορφή, επικεντρώθηκαν σ' ένα συγκεκριμένο πρόβλημα το οποίο προσέγγιζαν με διαφορετική αντιμετώπιση επίλυσής του, χωρίς επιπλέον σαφή διαχωρισμό ιερωμένων και λαϊκού στοιχείου καθώς εκπρόσωποι και των δύο υποστήριζαν πολλές φορές θέσεις αντίθετες με την επίσημη θέση της προϊσταμένης τους αρχής. Επιπλέον το λαϊκό στοιχείο δεν αμφισβήτησε την κυριαρχία της Εκκλησίας επί των εκπαιδευτικών θεμάτων των κοινοτήτων των νησιών. Εξ άλλου η αφαίρεση του ενοποιητικού στοιχείου της Εκκλησίας από τα εκπαιδευτικά θέματα των ελληνορθόδοξων στην περίπτωση μιας κοσμικής παιδείας και η παρεπόμενη αποσάθρωση της μακραίωνης κυριαρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τον κλονισμό της ισχύος των Προνομίων του θα οδηγούσε στην εκδήλωση διαλυτικών φαινομένων στο ελληνορθόδοξο millet.

Οι σχέσεις των εκπροσώπων του κλήρου και των μελών του λαϊκού στοιχείου των κοινοτήτων κυμαίνοντο από την άγαστη συνεργασία στην, τοπικά και χρονικά, σύγκρουση των θέσεών τους, χωρίς τούτο να έχει μία σταθερή και μόνιμη έκφραση.

Δ. ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

1. Τα χειρόγραφα και τα έντυπα βιβλία.

Η παροχή του εκπαιδευτικού αγαθού στους μαθητές των σχολείων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων των νησιών της Δωδεκανήσου προσφερόταν με τη συνεχή διδασκαλία του εκπαιδευτικού από στήθους και την καταγραφή των λόγων του από τους τροφίμους του⁸⁴³. Η διδακτική μεθοδολογία στηρίχτηκε στο δίπολο δάσκαλος - μαθητής στο οποίο ο δάσκαλος ήταν το κυρίαρχο πρόσωπο και ο μαθητής ο παθητικός δέκτης των μηνυμάτων του εκπαιδευτικού⁸⁴⁴. Η διδασκαλία του μαθήματος καθώς δεν λάμβανε υπόψιν της το μαθητή συνδέθηκε με την καταπόνηση εκ μέρους του, τόσο στην αποστήθιση όσο και στη γραφή και στην αντιγραφή των μαθημάτων που διδάσκετο με σκοπό την άσκηση, αλλά και τη θησαύριση του μαθήματος στον έντυπο λόγο με δεδομένη την έλλειψη Σχολικών βιβλίων⁸⁴⁵. Η αντιγραφική εργασία των μαθητών δεν αφορούσε τους ευπορότερους εξ αυτών. Αυτοί είχαν την οικονομική ευχέρεια να αγοράσουν τα μαθήματα από γραφείς, οι οποίοι έναντι αμοιβής αναλάμβαναν την υποχρέωση της αντιγραφής τους. Με αυτό τον τρόπο δημιούργησαν σημειώσεις που αποτέλεσαν μία μορφή σχολικών εγχειριδίων τα οποία στη συνέχεια επαναντιγράφονταν από τους ενδιαφερόμενους και ετίθεντο στην υπηρεσία της διδακτικής πράξης⁸⁴⁶. Οι σημειώσεις των γραφέων, αλλά και κείμενα των δασκάλων ιδίως της Πατριάδος καθώς και τα εκκλησιαστικά βιβλία Οκτώηχος, Απόστολος, Ψαλτήριο και άλλα αποτέλεσαν τα σχολικά βιβλία των πρώτων αιώνων της Οθωμανικής κυριαρχίας. Σταθμό στην εκπαιδευτική ιστορία των χρόνων της δουλείας αποτέλεσε η έκδοση της εγκυκλοπαιδείας του Πατούσα (1710), η οποία στην ουσία ήταν επιτομή των ήδη διδασκομένων μαθημάτων στα σχολεία της δούλης Ελλάδος με τον εμπλουτισμό τους από κάποια επιπλέον κείμενα⁸⁴⁷. Το σχολικό βιβλίο και η χρήση του στη διδακτική πράξη συγκέντρωσε το ενδιαφέρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της Οθωμανικής διοίκησης, των συγγραφέων, των εκδοτικών οίκων και των βιβλιοπωλών μόλις το 19ο αιώνα. Η εμπλοκή των παραγόντων αυτών περιγράφεται με ακρίβεια στην «*Είδοποίησιν περί συστάσεως Έπιτροπής Εκκλησιαστικής τέ και Πνευματικής*» (1836) του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁸⁴⁸. Στην 5η Παράγραφο της Είδοποίησης προβλέπεται πως οι συγγραφείς των σχολικών βιβλίων έπρεπε να παραδώσουν «*δύο αντίτυπα όμοια*» στον Θεοφιλέστατο Επίσκοπο Ρηθύμνης. Ο τελευταίος εντέλλετο να εξετάσει το περιεχόμενό τους ως προς το εάν περιέχει «*τί έναντίον εις τήν θρησκείαν, εις τήν ήθικήν και εις τήν έξουσίαν*» και μετά την έγκριση του να το επιστρέψει «*διά νά τυποῦται*». Μετά την εκτύπωση του ο Ρηθύμνης έπρεπε να αντιπαραβάλλει το εκτυπωμένο με το πρωτότυπο και εάν ήταν «*άπαράλλακτον*» θα έδιδε την άδεια της κυκλοφορίας με την επίθεση επί του βιβλίου της Πατριαρχικής

σφραγίδα. Ο τυπογράφος ήταν υποχρεωμένος να σφραγίζει με την Πατριαρχική σφραγίδα κάθε αντίτυπο του εγκεκριμένου βιβλίου. Ο Ρηθύμνης συνέτασσε κατάλογο των βιβλίων που είχε εγκρίνει τον οποίο κοινοποιούσε στους βιβλιοπώλες. Κατόπιν τούτων δεν επιτρεπόταν σε κανένα βιβλιοπώλη να πωλεί βιβλία τα οποία δεν εμπεριέχοντο στον κατάλογο των εγκεκριμένων και δεν έφεραν την πατριαρχική σφραγίδα. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε έως το 1845 οπότε ανέλαβε το Συμβούλιο επί της λογοκρισίας του οθωμανικού κράτους την έγκριση κυκλοφορίας των ελληνόγλωσσων βιβλίων⁸⁴⁹. Από τον Κανονισμό των Αλληλοδιδασκτικών και Ελληνικών σχολείων του 1846 προκύπτει ότι η Εκκλησία δεν απέστη από τον έλεγχο των σχολικών βιβλίων προκειμένου να διαφυλάξει το ορθόδοξο φρόνημα των μαθητών από τη σχολική χρήση βιβλίων «*γεμόντων πολλῶν ἀσεβειῶν καὶ διαφθορᾶς παντοίας*»⁸⁵⁰. Για το λόγο αυτό καθόριζε «*τά ἀναγκαῖα εἰς διδασκαλίαν τῶν παιδῶν βιβλία*» τα οποία επικύρωνε με την επίθεση της εκκλησιαστικής σφραγίδας αποκλείοντας τη χρήση άλλων βιβλίων. Το 1863 το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο (Δ.Ε.Μ.Σ.) ανέθεσε σε Επιτροπή καθηγητών της Μεγάλης του Γένους Σχολῆς τη σύνταξη Προγράμματος ώστε να παγιωθεί «*ὁμοίομορφος διδασκαλία*» στα σχολεία της Κωνσταντινουπόλεως⁸⁵¹. Στην «*Ἐκθεσιν της περί Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως*» η Επιτροπή καθόρισε επακριβώς «*τά ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς ἀλληλοδιδασκτικοῖς σχολείοις εἰσακτέα βιβλία*». Η Επιδίωξη αυτή του Δ.Ε.Μ.Σ. δεν τελεσφόρησε όπως προκύπτει από τον Κανονισμό της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπῆς του 1868, ο οποίος στο Άρθρο 22 μολονότι πρόβλεπε πως «*οὐδέν βιβλίον διδασκτικόν ἐπιτρέπει πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων ἢ Ἐπιτροπῆ, μὴ φέρον τὴν αὐτῆς σφραγίδα καὶ ἔγκρισιν*» δεν κατονόμαζε τα βιβλία και έδιδε τη δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να επιλέξουν μεταξύ των εγκεκριμένων βιβλίων⁸⁵². Όπως προκύπτει από το «*Διαγώνισμα*» για τη συγγραφή βιβλίων για την «*Ἱερὰν ἱστορίαν καὶ ἱερὰν κατήχησιν*» που προκήρυξε η Εκκλησιαστική Κεντρική Επιτροπή τα βιβλία τυπώνοντο «*δαπάνη τοῦ συγγραφέως*», τον οποίο προστάτευε η Κεντρική Εκκλησιαστική Επιτροπή «*κατά πάσης τυποκλοπίας*» με την επίθεση της σφραγίδας της σε κάθε βιβλίο, ενώ εξασφάλιζε τα έξοδα και τα τυχόντα κέρδη του με την εισαγωγή των βιβλίων στα σχολεία. Η Επιτροπή καθόριζε επακριβώς τα περιεχόμενα των βιβλίων και το ιδεολογικό τους υπόβαθρο. Στην περίπτωση αιτήσεως έγκρισης βιβλίου ήδη τυπωμένου η διαδικασία πρόβλεπε τη θετική κρίση δύο μελών της Εκκλησιαστικής Κεντρικής Επιτροπῆς ως προς τη συμμόρφωση της στην ορθόδοξη διδασχά και τη νομιμοφροσύνη προς το οθωμανικό κράτος, ενώ εκπαιδευτικοί από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή γνωμοδοτούσαν για τη διδασκτική και παιδαγωγική αρτιότητα του βιβλίου⁸⁵³.

Η ευρύτερη διάδοση εν συνεχεία των βιβλίων με θεολογικό και θρησκευτικό περιεχόμενο κατ' αρχήν που αποσκοπούσε στην κατήχηση και στην εδραίωση της χριστιανικής πίστης και μετέπειτα των βιβλίων που αφορούσαν διάφορα άλλα

γνωστικά αντικείμενα, η οποία παρατηρήθηκε με εντονότερους ρυθμούς από το 18ο κυρίως αιώνα, μολονότι δημιούργησε τις προϋποθέσεις απόσυρσης των χειρόγραφων σημειώσεων εν τούτοις δεν επέτυχε το στόχο αυτό. Σε τούτο συντέλεσε το υψηλό τίμημα τους, ιδιαίτερα των βιβλίων με κατεύθυνση τις θετικές επιστήμες και η πενία των μαθητών, αντίθετα μάλιστα επέτεινε το φαινόμενο με την αντιγραφή ολόκληρων βιβλίων προκειμένου ο μαθητής να αποκτήσει τα περιεχόμενα μαθήματά τους⁸⁵⁴. Για το λόγο αυτό η Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή απαγόρευσε τη συχνή αλλαγή των σχολικών βιβλίων με την τριετή τουλάχιστον παραμονή σε σχολική χρήση των εγχειριδίων κάθε μαθήματος⁸⁵⁵. Ακόμη και τα βιβλία που χρησιμοποιούσαν οι δάσκαλοι, όπως τα διάφορα εγχειρίδια για τη διδασκαλία κατά το αλληλοδιδασκτικό σύστημα, ήταν χειρόγραφα και μάλιστα φθαρμένα εξαιτίας της πολυχρησίας και των αλλεπάλληλων δανεισμών από δάσκαλο σε δάσκαλο⁸⁵⁶. Η περιορισμένη διάδοση και εξ αυτής το δυσεύρετο των βιβλίων καταφαίνεται από την εναγώνια αναζήτηση των βιβλίων και των σημειώσεων της Πατριάδος από τον Πατριάρχη Θεοδόσιο Β', ο οποίος με συνοδικό γράμμα προς τον καθηγούμενο της μονής της Αποκαλύψεως στην Πάτμο διέταξε τους «*αὐτόθι χριστιανούς ἱερωμένους ἢ λαϊκούς*» αν κάποιος είχε σφετεριστεί βιβλία της Πατριάδος να τα επιστρέψει άλλως τον απειλούσε με κατάρεις και αφορισμό⁸⁵⁷. Τα βιβλία των βιβλιοθηκών την περίοδο της οθωμανοκρατίας εξυπηρετούσαν τους δασκάλους, οι οποίοι τα δανείζοντο για τις διδασκτικές ανάγκες τους, αλλά και τους μαθητές οι οποίοι πλήρωναν την έλλειψη ιδιόκτητων σχολικών βιβλίων με τη χρήση των βιβλίων των βιβλιοθηκών. Οι βιβλιοθήκες ήταν αναπόσπαστο τμήμα των σχολείων και δημιουργούντο με τις δωρεές βιβλίων αλλά και ολόκληρων βιβλιοθηκών από ομογενείς⁸⁵⁸.

Το περιεχόμενο των διδασκομένων μαθημάτων ήταν της απολύτου επιλογής του εκάστοτε δασκάλου και επομένως και οι εξ αυτών προερχόμενες σημειώσεις τις οποίες κατέγραφαν οι μαθητές τους⁸⁵⁹. Τούτο προκύπτει εύγλωττα από τα συμβόλαια διορισμού των δασκάλων, τα οποία δεν όριζαν το περιεχόμενο των διδασκομένων μαθημάτων. Το συμβόλαιο διορισμού του Νικολάου Καλαβρού της 15ης Σεπτεμβρίου 1877 ως δασκάλου και διευθυντού της «*ἐν Ποθαία δημοσίας Ἑλληνικῆς Σχολῆς*» πρόβλεπε τη διδασκαλία «*τῶν ἑλληνικῶν καὶ λοιπῶν ἀναγκαίων μαθημάτων*» χωρίς να ορίζει τα μαθήματα αυτά. Στη συνέχεια το ίδιο συμβόλαιο ανέφερε την υποχρέωση του δασκάλου μετά την εγγραφή των μαθητών στο σχολείο, να κάνει έναρξη «*τῶν ὁποίων θὰ ἀναδεχθῆ μαθημάτων*», δηλαδή των μαθημάτων που θα του όριζαν χωρίς να αναφέρεται το περιεχόμενό τους, είχε συνεπώς ελευθερία στην επιλογή της διδασκτέας ύλης⁸⁶⁰. Εξάλλου ο ίδιος κατά την κρίση του είχε κατατάξει τους μαθητές στον κύκλο μαθημάτων που τους αναλογούσε⁸⁶¹.

Υπήρχε λοιπόν απόλυτη ελευθερία ως προς το περιεχόμενο της διδασκαλίας και επομένως και των σημειώσεων που πρόκυπταν από τη διδασκαλία. Η ελευθερία αυτή

ήταν ουσιαστικά ελεγχόμενη και εντός συγκεκριμένων ιδεολογικών πλαισίων και κατευθύνσεων δεδομένου του χαρακτήρα των δασκάλων ως ιερωμένων, οι οποίοι παράλληλα με τα θρησκευτικά τους καθήκοντα παρείχαν και εκπαιδευτικές υπηρεσίες, αλλά και του έλεγχου και της δραστηριοποίησης των δασκάλων που δεν ήταν ιερωμένοι υπό την ατμόσφαιρα ενός Θεοκρατικού κόσμου, όπου το θρησκευτικό ιδεώδες ήταν η κυρίαρχη αξία⁸⁶².

Το 1836 ο πατριάρχης Γρηγόριος Στ' δημιούργησε την Εκκλησιαστική και Πνευματική Κεντρική επιτροπή με πεδίο εργασίας μεταξύ των άλλων και την εποπτεία επί των Σχολικών βιβλίων, τα οποία έπρεπε να μην περιέχουν «*τί ενάντιον εις τήν θρησκείαν, εις τήν ήθικήν και εις τήν έξουσίαν*», δηλαδή εναντίον της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας και των ηθικών προσταγών της και εναντίον της οθωμανικής εξουσίας⁸⁶³. Η Εκκλησιαστική και Πνευματική Κεντρική Επιτροπή είχε ορίσει ένα από τα μέλη της ως υπεύθυνο του ελέγχου της καταλληλότητας των βιβλίων. Τα βιβλία ελέγχοντο τόσο στο στάδιο της εκτύπωσης όσο και κατά την πώλησή τους και έφεραν Πατριαρχική σφραγίδα καταλληλότητας αν το περιεχόμενό τους δεν περιείχε κείμενα επιλήψιμα, δηλαδή εναντίον της θρησκείας, του οθωμανικού κράτους και των χρηστών ηθών⁸⁶⁴. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, τα νέα ιδεολογικά ρεύματα, η δημιουργία του ελεύθερου ελληνικού κράτους είχαν μεταβάλλει τις συνθήκες υπό τις οποίες τα σχολεία παρείχαν την εκπαίδευση στους μαθητές αλλά και τους παράγοντες που την επηρέαζαν. Επομένως ήταν απολύτως αναγκαίος ο έλεγχος της λειτουργίας τους και των διδασκομένων βιβλίων, ώστε να διασφαλίσει το ιερατείο την κυριαρχία του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος επί των πιστών, την κατά Χριστόν ζωή με βίο ηθικό και ενάρετο κατά τη διδασκαλία του Ιησού και τέλος την αποδοχή της οθωμανικής εξουσίας και κυριαρχίας ως ανώτατης και αδιαμφισβήτητης πολιτικής εγκόσμιας αρχής κατά της διατάξεις της Υψηλής Πύλης. Η τριαρχία αυτή κινδύνευε να καταλυθεί από τα παλιρροϊκά κύματα του εθνικισμού. Οι Τούρκοι υποψιάζοντο ότι τα βιβλία περιείχαν εθνικιστικά μηνύματα, ιδιαίτερα μάλιστα εάν αποστέλλοντο από το Βασίλειο της Ελλάδος. Πέραν αυτών εξέταζαν αν το περιεχόμενό τους φιλοξενούσε κείμενα προσβλητικά για το οθωμανικό κράτος και τη μουσουλμανική θρησκεία⁸⁶⁵. Ήδη από το 1830 κατέφθαναν στην Πάτμο βιβλία από την ελεύθερη Ελλάδα για να πληρώσουν τα ελλείποντα σχολικά βιβλία των δασκάλων, των μαθητών και της βιβλιοθήκης του σχολείου και μάλιστα με πρωτοβουλία και κατ' έγκληση «*τῶν ἐπιτρόπων τοῦ σχολείου τῆς Πάτμου*»⁸⁶⁶. Ομοίως, κατόπιν σχετικού αιτήματος της δωδεκαμελούς Σχολικής Επιτροπής της Ρόδου και την υποστήριξή του από τους Ροδίους του Πειραιά έστειλαν στο νησί το 1876: 1) 100 τόμους βιβλίων ο Έλληνας υπουργός της Παιδείας, 2) 381 βιβλία ο σύλλογος προς διάδοση των Ελληνικών γραμμάτων και 3) 29 τόμους βιβλίων το Εθνικό Πανεπιστήμιο⁸⁶⁷. Η αποστολή βιβλίων απευθείας από το Ελληνικό Βασίλειο και η χρήση τους στα

σχολεία των νησιών της Δωδεκανήσου χωρίς τη μεσολάβηση, τον έλεγχο και την επίθεση της Πατριαρχικής σφραγίδας εγκρίσεως υποδηλώνει τη διείσδυση του Ελληνικού Βασιλείου στα εκπαιδευτικά θέματα των Δωδεκανησίων και τεκμηριώνει το ενδιαφέρον του για την εθνική αποκατάσταση του υποτελούς αυτού τμήματος του Ελληνισμού.

Το ενδιαφέρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως για τα εκπαιδευτικά θέματα της υποτελούς Δωδεκανήσου προκύπτει και από τις έγγραφες αναφορές του Βασιλικού Προξενείου της Ελλάδος στη Ρόδο προς την Ελληνική Κυβέρνηση με εκπαιδευτικό περιεχόμενο⁸⁶⁸. Το υπουργείο Εξωτερικών του Ελληνικού Βασιλείου με επιστολή του υπουργού Εξωτερικών Α. Κουμουνδούρου προς τους Πρόξενους της Ανατολής στις 22 Μαΐου 1871 είχε εκδηλώσει το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸⁶⁹. Στην επιστολή του ο Α. Κουμουνδούρος ζητούσε στατιστικά στοιχεία για τα σχολεία και ταυτόχρονα υποσχόταν τη βοήθεια του Ελληνικού Κράτους με την οικονομική υποστήριξη των σχολείων και τη στελέχωσή τους με εγγώριους εκπαιδευτικούς για τη βελτίωση της διδασκαλίας. Στη Σύμη ο προσανατολισμός της παρεχόμενης εκπαίδευσης προς το Ελληνικό κράτος διατυπώνεται ευθαρσώς στην επιστολή των κοινοτικών αρχόντων προς τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης της Ελληνικής Κυβερνήσεως με ημερομηνία 12 Σεπτεμβρίου 1880. Σε αυτή καταχωρείτο η επιθυμία των κατοίκων του νησιού να συσφίξουν τους δεσμούς τους με την «κοινήν μητέρα» επιδίωξη η οποία «τά μέγιστα» υπηρετείτο, κατά τους συντάκτες της επιστολής, από την ταύτιση του εκπαιδευτικού συστήματος και την υπηρεσία των ιδίων ηθικών και παιδαγωγικών αρχών των σχολείων της Σύμης με τα αντίστοιχα του Ελληνικού κράτους⁸⁷⁰.

Από την αναφορά του Γεωργίου Φιλήμονος, προξένου της Ελλάδος στη Ρόδο, της 30 Οκτωβρίου 1884, πληροφορούμαστε ότι στην Κάσο το 1884 εκδίδετο η χειρόγραφη εφημερίδα «Ο Σπουδαστής», υπό τη διεύθυνση του «έπιμελητή του έκπαιδευτηρίου κ. Αριστείδη Μαστοράκη», την οποία αντέγραφαν οι μαθητές έλλειψη τυπογραφείου ή πολυγράφου⁸⁷¹. Στο κείμενο του Γ. Φιλήμονος δεν αναφέρεται το περιεχόμενο της εφημερίδας ούτε αν φιλοξενούσε στις στήλες της εργασίες των μαθητών. Το πλέον πιθανό είναι οι μαθητές να αρκούντο μόνο στην αντιγραφική εργασία, δεδομένου του παθητικού τους ρόλου στην εκπαιδευτική διαδικασία και της πεποιθήσεως ότι η αντιγραφή κειμένων συντελούσε στην πρόοδο των μαθητών⁸⁷². Ως προς το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων της εφημερίδας τούτο κατά πάσα πιθανότητα αφορούσε Θεολογικά - Εκκλησιαστικά θέματα, όπως προκύπτει από το θρησκευτικό προσανατολισμό του υπεύθυνου και διευθυντή της έκδοσης Α. Μαστοράκη, ο οποίος πριν έλθει στην Κάσο διηύθυνε την ιερατική σχολή της Σύρου και στη συνέχεια ενδύθηκε το ιερατικό σχήμα και θήτευσε ως μητροπολίτης Ευξείνου και μετά Κάσου - Καρπάθου κατά τα έτη 1908 και 1912⁸⁷³.

Παρά τη διάδοση της τυπογραφίας και εξ αυτής την κυκλοφορία πολλών τίτλων και εκατοντάδων αντιτύπων κάθε βιβλίου ελάχιστοι μαθητές είχαν την οικονομική δυνατότητα αγοράς τους και οι πλείστοι εξ αυτών όσοι δεν τα αντέγραφαν τα προμηθεύοντο από φιλογενείς και φιλόμους συμπατριώτες τους οι οποίοι τους παρείχαν τα βιβλία δωρεάν⁸⁷⁴.

Υπό το πρίσμα αυτό η συντεχνία των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως παρέδωσε στον απεσταλμένο της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου στην Κωνσταντινούπολη Ιωάννη Σακκελίωνα κατάλογο «*τῶν βιβλίων τῆς ἐν Πάτμῳ σχολῆς ἐπικυρωμένο*» υπό του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο τον απόλυτο έλεγχο των βιβλίων της και εξ αυτών τα διδασκόμενα μαθήματα⁸⁷⁵.

Το ενδιαφέρον της Οθωμανικής διοίκησης για τα Σχολικά βιβλία και το περιεχόμενο τους φαίνεται από τις σωζόμενες έγγραφες πηγές, ότι εκδηλώθηκε την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, προσαρμοσμένο στην αλλαγή της αντιμετώπισης των σχολικών θεμάτων του υπόδουλου ελληνισμού των νησιών της Δωδεκανήσου και αποσκοπούσε στην υλοποίηση ενός ευρύτερου σχεδίου που επιδίωκε να εντάξει τις κοινοτικές δραστηριότητες στο διοικητικό της μηχανισμό, ουσιαστικά δηλαδή απέβλεπε στην αναδιάταξη των Προνομίων των κοινοτήτων που διαβιούσαν στην επικράτεια του οθωμανικού κράτους⁸⁷⁶. Η υπαγωγή όλων των αρμοδιοτήτων των κοινοτήτων σε ένα ενιαίο και ομοιόμορφο διοικητικό σύστημα για όλη την οθωμανική επικράτεια θα συντελούσε στη στερέωση του δόγματος του Οθωμανισμού⁸⁷⁷. Η αλλαγή επήλθε όταν, μετά τη συμμετοχή της Κάσου στην επανάσταση των Κρητών και το τέλος του Τανζιμάτ, άρχισε, από το 1869, η σταδιακή κατάργηση «*τοῦ αὐτοδιοίκητου καὶ τῶν λοιπῶν προνομίων*» των νησιών της Δωδεκανήσου και η προσπάθεια «*ἐξομοιώσεώς τους διοικητικῶς τῇ λοιπῇ Αὐτοκρατορίᾳ*» με το διορισμό και την εγκαθίδρυση σ' αυτά «*ποικίλων ἀρχῶν καὶ ὀλιγαρίθμων ὑπαλλήλων*». Τελικά κατόπιν των αντιδράσεων των γηγενών νησιωτών οι οθωμανοί υποχώρησαν και συμφώνησαν στη δημιουργία ενός μικτού καθεστώτος διοίκησης, που το αποτελούσαν υπάλληλοι (καϊμακάμηδες - Μουδίρες κλπ.) της οθωμανικής κυβέρνησης και οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι των ελληνικών κοινοτήτων των νησιών και του ιερατείου τους⁸⁷⁸. Η Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως συνέτασσε κάθε σχολικό έτος «*κατάλογο βιβλίων μὴ περιεχόντων τι ἐπιλήψιμον θρησκευτικῶς, ἠθικῶς καὶ πολιτικῶς*» από τον οποίο «*αἱ κατὰ τόπους ἐφορεῖαι καὶ διευθύνσεις*» των σχολείων των νησιών θα έκλεγαν τα σχολικά βιβλία για τους μαθητές τους⁸⁷⁹. Η εισαγωγή συγκεκριμένων βιβλίων στα ελληνορθόδοξα σχολεία από τον κατάλογο των εγκεκριμένων επιτύγγανε την ομοιομορφία στο διδακτικό έργο, στόχο τον οποίο είχε θέσει ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος με την Πατριαρχική και Συνοδική εγκύκλιο Επιστολή του (1851) ώστε να «*βαδίζει ἐν ἁρμονίᾳ*» η εκπαίδευση «*εἰς τὴν ὀρθὴν καὶ ὑγιᾶ ἀνατροφὴν καὶ*

διδασκαλίαν»⁸⁸⁰. Ο κατάλογος αυτός δημοσιεύεται και στην εφημερίδα «Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια», την έντυπη έκφραση των απόψεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, ώστε να αποκτήσει ευρύτερη διάδοση και να γνωρίζουν τα περιεχόμενα βιβλία του κατά το δυνατόν περισσότεροι χριστιανοί και βεβαίως οι οθωμανοί, οπότε ήταν ευχερέστερος και συλλογικότερος ο έλεγχος της συμμόρφωσης προς αυτόν⁸⁸¹. Κατά την πατριαρχική εγκύκλιο οι υπεύθυνοι της εκλογής των βιβλίων για κάθε σχολείο είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν κάποιο βιβλίο εκτός του καταλόγου των εγκεκριμένων «*ὑπό τὴν ἄμεσον εὐθύνη*» της εκλογής τους⁸⁸². Τα βιβλία που πρότεινε το Πατριαρχείο είχαν εκλεγεί με κριτήρια θρησκευτικά, ηθικά και πολιτικά, δηλαδή ήσαν σύμφωνα με την επικρατούσα χριστιανική θρησκεία και το επικρατούν πολιτεύμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν αμφισβητούσαν δηλαδή την καθεστηκυία θρησκευτική και πολιτική κατάσταση και ήταν εγκεκριμένα από το επιστημονικό τμήμα του Συμβουλίου Δημοσίας Εκπαιδύσεως του υπουργείου της Δημόσιας Εκπαίδευσης της οθωμανικής κυβέρνησης, το οποίο έλεγχε την καταλληλότητα των σχολικών βιβλίων⁸⁸³.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο γνώριζε τη δυσκολία ευρέσεως των βιβλίων και για τη διευκόλυνση της λειτουργίας των σχολείων έδινε τη δυνατότητα επιλογής βιβλίων για τα σχολεία εκτός των εγκεκριμένων. Δεδομένου όμως ότι το άρθρο 22 του Κανονισμού της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής καθόριζε ότι: «*Οὐδέν βιβλίον διδακτικόν ἐπιτρέπει πρὸς χρήσιν τῶν σχολείων ἢ Ἐπιτροπῆ, μὴ φέρον τὴν αὐτῆς σφραγίδα καὶ ἔγκρισιν*», καθιστούσε υπόλογους τους υπεύθυνους της εκλογής τους, αν η επιλογή παρέκκλιε από το πλαίσιο το οποίο είχε καθορίσει ώστε τα βιβλία να μην περιέχουν «*τί ἐπιλήψιμον θρησκευτικῶς, ἠθικῶς καὶ πολιτικῶς*»⁸⁸⁴. Ουδεμία μνεία γινόταν για τη διδακτική αρτιότητα και την παιδαγωγική της χρησιμότητα. Υπό το πρίσμα αυτό η Εφορία των Σχολών της νήσου Κω κατήγγειλε στο μητροπολίτη του νησιού εγγράφως την 9η Νοεμβρίου 1898, ότι στα σχολεία «*τῆς κατωτάτης ἐκπαιδύσεως*» διδάσκοντο βιβλία «*ἐπιλήψιμα*» προφανώς διαπνεόμενα από εθνικιστικά μηνύματα δεδομένου ότι ο μητροπολίτης ανέφερε ότι το περιεχόμενο τους «*ἀπάδει πρὸς τὰς διατάξεις τῆς Σεβαστῆς Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως*»⁸⁸⁵. Ο μητροπολίτης ενημέρωσε τις τοπικές τουρκικές αρχές οι οποίες κατάσχεσαν τα βιβλία. Εν συνεχεία με έγγραφό του της 10ης Νοεμβρίου 1898 αποδοκίμασε την πράξη όσων εκπαιδευτικών συμμετείχαν στην επιλογή «*τῶν ἐπιλήψιμων*» βιβλίων, δεν τους τιμώρησε όμως, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι τα βιβλία ήταν «*ἐπιλήψιμα*» για το οθωμανικό κράτος, δηλαδή είχαν αναφορές εθνικού περιεχομένου ή προσβλητικές για το οθωμανικό κράτος ή την μωαμεθανική θρησκεία, τους προειδοποίησε όμως να απέχουν «*τῶν τοιούτων παρακεκινδυνευμένων διαβημάτων*». Επιπλέον προκειμένου να διαφυλάξει τον εαυτό του αλλά και να διασφαλίσει την εφαρμογή των εντολών του διέταξε όπως σε σύντομο χρονικό διάστημα, «*ἐντός τῆς*

προσεχούς εβδομάδος», αποσταλεί στη μητρόπολη το σχολικό πρόγραμμα ώστε αφού εγκριθεί από τον ίδιο «ν' αναρτηθῆ πρὸς πρόληψιν τῶν περαιτέρω»⁸⁸⁶. Παρόμοια επιστολή απηύθυνε ο μητροπολίτης Ρόδου προς τους εκπαιδευτικούς των χωριών της νήσου την 1η Δεκεμβρίου 1896 με την οποία τους διέταξε να επισκεφθούν τη μητρόπολη και να κοινοποιήσουν το πρόγραμμα των μαθημάτων και τα διδασκόμενα βιβλία στα σχολεία τους⁸⁸⁷. Η παρακινδυνευμένη ενέργεια του μητροπολίτη Κω να ενημερώσει τις τοπικές αρχές των Οθωμανών ήταν εκτός του κλίματος των απόψεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τόσο το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως όσο και το Υπουργείο Εξωτερικών του Ελληνικού Βασιλείου εκτιμούσαν ότι η οθωμανική διοίκηση αναζητούσε αφορμές στο περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων προκειμένου να τεκμηριώσει το σχεδιασμό της για τον έλεγχο της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων υπηκόων της⁸⁸⁸. Για το λόγο αυτό ήταν ενδελεχής ο έλεγχος των διδακτικών βιβλίων από την Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή.

Η δημοσιοποίηση των ενεργειών του μητροπολίτη κατά πάγια τακτική του ιερατείου να γνωστοποιεί τις ενέργειες του, όπως και στην περίπτωση της δημοσίευσης του καταλόγου των εγκεκριμένων βιβλίων για τα σχολεία στην εφημερίδα «*Εκκλησιαστική Ἀλήθεια*», τον προφύλασσε από ευθύνες και τυχόν κατηγορίες εκ μέρους των τουρκικών αρχών. Οι οθωμανοί δεν ενδιαφέροντο για το περιεχόμενο ή τη διάδοση των θρησκευτικών βιβλίων, αλλά για την πρόληψη και την καταστολή τυχόν προπαγανδιστικών μηνυμάτων εθνικισμού, τα οποία δυνατόν να εμφιλοχωρούσαν στα σχολικά βιβλία ή κειμένων εναντίον του κράτους τους και της μουσουλμανικής θρησκείας⁸⁸⁹. Το άρθρο 4 των Γενικών Κανονισμών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο αφορούσε την έκδοση και την κυκλοφορία βιβλίων «*πρὸς φωτισμόν τοῦ κλήρου καὶ κατήχησιν τῶν Χριστιανῶν*» πρόβλεπε την «*συνενόησιν προηγουμένως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μετὰ τοῦ Ὑψηλοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*» για την έκδοση «*ὄσων βιβλίων ἤθελαν τυπωθῆ ἐκτὸς τῶν ὄλων θρησκευτικῶν*»⁸⁹⁰. Η οθωμανική κυβέρνηση δηλαδή επέτρεπε την ενεξέλεγκτη έκδοση θρησκευτικών βιβλίων ενώ για τα υπόλοιπα μη θρησκευτικού περιεχομένου βιβλία η έκδοση επιτρεπόταν κατόπιν προηγουμένης συνενόησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το Υπουργείο της Δημόσιας Εκπαίδευσης. Εξ άλλου τόσο ο Γενικός Κανονισμός περί Δημόσιας Εκπαίδευσης της Οθωμανικής κυβέρνησης του 1869 όσο και το Σύνταγμα του 1876 στο άρθρο 16 πρόβλεπαν την ακώλυτη διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων στους μαθητές κάθε θρησκευτικής κοινότητας⁸⁹¹.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενδιαφερόταν για τη διάδοση του χριστιανικού μηνύματος και την κατήχηση των πιστών στα διδάγματα και στα κελεύσματα της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας, επιδίωξη και στόχο με τον οποίο η Τουρκική κυβέρνηση δε διαφωνούσε και επομένως η Εκκλησία ικανοποιούσε την απαίτηση της

αυτή, συνεπώς δεν είχε λόγους να συγκρουστεί με την Οθωμανική διοίκηση⁸⁹². Τούτο προδήλως τεκμαίρεται και από την απάντηση του μητροπολίτη Κω Ιωακείμ προς τον Καϊμακάμη του νησιού Ριφαάτ Βέη στην κατηγορία του δεύτερου ότι ο δάσκαλος Ιωάννης Μουσούρης που είχε προσληφθεί σε σχολείο της Κω ήταν ξένης υπηκοότητας. Η ενέργεια αυτή του Ριφαάτ Βέη υπαγορευόταν από την υποψία της οθωμανικής κυβέρνησης για τη δράση φορέων εξέγερσης στην Επικράτειά της υπό το μανδύα του εκπαιδευτικού από όργανα του Ελληνικού Βασιλείου⁸⁹³. Ο Ιωακείμ αντιπαρήλθε την κατηγορία με το επιχείρημα, ότι στους κληρικούς που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο «ή ύπηκοότης οὐδέν λογίζεται»⁸⁹⁴. Δηλαδή το ιερατικό σχήμα αποχαρακτήρισε τον Ιωάννη Μουσούρη από την εθνικότητά του, επειδή, προφανώς, ως υπαγόμενος στην ευθύνη του Οικουμενικού Πατριάρχη ελέγχετο ως προς την εκπαιδευτική του εργασία και επομένως δεν εγκυμονούσε κίνδυνο δραστηριοποίησής του εναντίον του Οθωμανικού καθεστώτος. Αντίθετα το λαϊκό στοιχείο και η πνευματική του ηγεσία, πέραν της θρησκευτικής ελευθερίας, ενδιαφερόταν και για την εθνική αποκατάσταση και τις πολιτικές ελευθερίες, στόχους οι οποίοι υπηρετούντο από τα εθνικιστικά μηνύματα των «έπιλήψιμων βιβλίων». Επιπλέον επεδίωκε τη διδασκαλία των νέων επιστημονικών επιτευγμάτων, και την εισαγωγή των μαθημάτων της Φυσικής, της Χημείας και των Μαθηματικών, δηλαδή την παροχή κοσμικής παιδείας στους μαθητές των Σχολείων, επιδίωξη με την οποία το ιερατείο διαφωνούσε⁸⁹⁵.

Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Αντωνίου Ι. Ιωαννίδη Σχολικού Εφόρου των Σχολείων της πόλεως Κω προς τον Νικόλαο Β. ΠαπαΝικολάου, ο οποίος είχε παραγγείλει Σχολικά Βιβλία στον Ιωαννίδη για τα σχολεία του χωριού Πυλί της Κω, στα σχολεία του χωριού αυτού διδάσκοντο τα βιβλία Εθνικός Φάρος (τεύχη α' και β'), Παιδική Διάπλασις, Φυσική Ιστορία, Καλλιγραφικά Τετράδια Δαλδίκη⁸⁹⁶. Τα βιβλία αυτά ήταν ένα μέρος των βιβλίων που χρησιμοποιούντο στη Σχολική πράξη δεδομένου ότι αποτελούσαν τη δεύτερη παραγγελία του Νικόλαου Β. ΠαπαΝικολάου προς τον Αντ. Ιωαννίδη⁸⁹⁷.

Η διαφοροποίηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τη λαϊκή πνευματική ηγεσία των υποτελών ελληνορθόδοξων υποκρύπτεται και στις αλληπάλληλες πατριαρχικές εγκυκλίους, οι οποίες αποστέλλοντο τη δεκαετία 1890-1900 προς τους μητροπολίτες των νησιών της Δωδεκανήσου και εν συνεχεία οι μητροπολίτες τις διαβίβαζαν στις Σχολικές Εφορείες και στους εκπαιδευτικούς των νησιών μέσω των αρχιερατικών τους επιτρόπων και αποσκοπούσαν να μη δώσουν αφορμή στην οθωμανική διοίκηση για παρεμβάσεις στο εκπαιδευτικό δίκτυο των ελληνορθόδοξων, το οποίο ανήκε στη σφαίρα των Προνομίων της⁸⁹⁸. Με αυτές οι Σχολικοί Έφοροι εντέλλοντο να επιλέγουν τα «διδασκόμενα βιβλία ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ὑπὸ τῶν Πατριαρχείων ἐγκριθέντων διδακτικῶν βιβλίων» σε διαφορετική περίπτωση «εὐθύνας ὑπέχουσιν ἐνώπιον τῆς

Μητροπόλεως καί τῆς σεβαστῆς Ἀυτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως»⁸⁹⁹. Ὅσοι εκπαιδευτικοί παράκουαν τὴν ἐντολή αὐτή καὶ ἐπέλεγαν βιβλία τὰ ὁποῖα δὲν συμπεριλαμβάνοντο στὸν κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ εἶχαν ἐγκρίνει τὰ Πατριαρχεῖα ἦσαν ὑπόλογοι τιμωρίας ἀπὸ κοινού τόσο ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ ἀρχὴ τῶν ἐλληνορθόδοξων, δηλαδὴ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν οθωμανικὴ κυβέρνησι. Κινδύνευαν δηλαδὴ νὰ ἀπολυθοῦν ἀπὸ τὴ θέση τοὺς καὶ νὰ ὑποστοῦν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια, τὸν ἀφορισμὸ καὶ ἄλλες ποινές, ταυτόχρονα δὲ νὰ ὑποστοῦν διώξεις καὶ τιμωρίες ἀπὸ τὶς δικαστικὲς καὶ διωκτικὲς ἀρχές τῶν Τούρκων⁹⁰⁰. Τὸ ἐνδεχόμενον αὐτὸ θέλησε προφανῶς νὰ ἀποσοβῆσει ὁ μητροπολίτης Κω Ἰωακείμ ὁ ὁποῖος με ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν Σχολικοὺς Εφόρους τῆς 9ης Ἰουλίου 1900 τοὺς διέταξε νὰ συντάξουν κατάλογο τῶν διδακτικῶν βιβλίων τοῦ σχολείου τοὺς σὲ συνεργασία με τοὺς δασκάλους καὶ νὰ τὸν ἀποστείλουν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἐπικειμένου τότε σχολικοῦ ἔτους 1900 - 1901 στὴ Μητρόπολη πρὸς ἐπικύρωσι⁹⁰¹.

Παρά τὶς ἀπειλές φαίνεται ὅτι ἡ συμμόρφωσι τῶν εκπαιδευτικῶν στὴν ἐπιλογή τῶν διδασκομένων βιβλίων ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἐγκριθέντων ὑπὸ τῆς Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Εκπαιδευτικῆς Επιτροπῆς δὲν κατέστη δυνατὴ. ΓΙΑ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἐπανερχόταν τακτικὰ με ἐπιστολές τοῦ καὶ ἀπαιτοῦσε με αὐστηρὸ πολλὰς φορὲς ὕφος τὴν «κατὰ γράμμα» τήρησι τῶν κελευομένων στὶς ἐγκυκλίους τοῦ. Προκειμένου δὲ νὰ ἐλέγξει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐντολῶν τοῦ διέταξε τὴν καταγραφὴ τῶν βιβλίων ποὺ θὰ ἐπιλέγοντο καὶ τὴν σύνταξι καταλόγου ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἀποσταλλεῖ στὴν «*ἱεράν Μητρόπολιν διὰ νὰ ἐπικυρωθῆ*». Προκειμένου νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα συμβουλευόντο οἱ δάσκαλοι στὸ ἐκπαιδευτικὸ τοῦς ἔργο, ἀλλὰ καὶ νὰ διασφαλιστεῖ ἡ παραμονὴ τοὺς στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σχολείου συντάσσετο κατάλογος παράδοσι καὶ παραλαβῆς βιβλίων τοῦ δασκάλου κατὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων τῆς Πάτμου⁹⁰². Ἡ ἐπιλογή τῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα ἦταν σὲ χρῆσι κατὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πρᾶξι ὑπάκουε στὸν περιορισμὸ τοῦ δυσεύρετου καὶ τῶν ἐλλείψεων τῶν βιβλίων ἀλλὰ καὶ στὴν οικονομικὴ δυσπραγία τῶν οικογενειῶν τῶν μαθητῶν νὰ τὰ προμηθευτοῦν⁹⁰³. Ἡ ἔλλειψι βιβλίων δυσκόλευε τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, ὅπως παρατηροῦσε ὁ δάσκαλος τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς Σχολῆς τῆς Καλύμνου στὴν ἐπιστολὴ τοῦ τῆς 5 Ἰανουαρίου 1830 πρὸς «*τά ἐπὶ τῆς Ὁρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς πρόσωπα*». Σ' αὐτὴν ἀνέφερε ὅτι ἡ ἀπόδοσι τῶν μαθητῶν τοῦ εἶναι συνυφασμένη με τὴ χρῆσι τῶν βιβλίων «*τά ὁποῖα ἡμεῖς στερούμεθα*»⁹⁰⁴. Ἀποτέλεσμα τούτων ἦταν οἱ μαθητές νὰ ἐφοδιάζονται με βιβλία τὰ ὁποῖα ἀπέστελαν διάφοροι δωρητές προφανῶς τῆς δικῆς τοὺς ἐπιλογῆς καὶ τῶν δικῶν τοὺς ἰδεῶν καὶ ἐθνικῶν σκοπιμοτήτων. Ὑπὸ τὶς συνθήκες καὶ τὶς ὑπάρχουσες καταστάσεις οἱ δάσκαλοι ἐξαναγκάζοντο στὴ χρῆσι τῶν διαθέσιμων βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως νὰ μὴν συμπεριλαμβάνοντο στα ἐγκεκριμένα ὑπὸ τοῦ

Πατριαρχείου.

Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στο νεοπαγές Ελληνικό Κράτος, όπου παρά το διάταγμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1856 και το διάταγμα της 11ης Νοεμβρίου 1875 τα οποία καθόριζαν το περιεχόμενο των βιβλίων ως «*μή περιέχον τί αντιβαῖνον εἰς τήν θρησκείαν, εἰς τά ἥθη καί εἰς τοὺς κειμένους νόμους*» και τις επιτροπές ελέγχου των διδακτικών βιβλίων που προέβλεπαν, εν τούτοις δεν κατέστη κατορθωτός ο έλεγχος των βιβλίων που χρησιμοποιούνται στην σχολική πράξη και «*ἐγένετο χρῆσις ἐν τοῖς σχολείοις καί βιβλίων μὴ ἐγκεκριμένων*»⁹⁰⁵. Πέραν των βιβλίων τα οποία οι διάφοροι δωρητές διέθεταν ατελώς στα σχολεία των υποτελών Ελλήνων, οι Σχολικές Εφορείες και οι Δημογεροντίες των νησιών εμπορεύοντο τα σχολικά βιβλία, δραστηριότητα η οποία απέφερε κέρδη που διατίθεντο για την κάλυψη μέρους των εξόδων της λειτουργίας των σχολείων, μάλλον δε ως αποζημίωση για τα βιβλία τα οποία διέθεταν δωρεάν οι Σχολικές Εφορείες στους άπορους μαθητές, με εντολή και υπό τον έλεγχο της μητροπόλεως⁹⁰⁶. Στη Ρόδο οι άποροι μαθητές προμηθεύοντο δωρεάν τα βιβλία τους, με την υποχρέωση της επιστροφής των βιβλίων που είχαν λάβει το προηγούμενο σχολικό έτος, προφανώς για το δανεισμό τους στους μαθητές των τάξεων που ακολουθούσαν⁹⁰⁷.

Από χειρόγραφο απόδειξη την οποία υπογράφει ο Θ. Ευαγγελίδης την 11 Οκτωβρίου του 1895 στη Σμύρνη προκύπτει ότι ο Κομιανός Καπότας, πλοίαρχος, κατέβαλε μία τουρκική λίρα για την αγορά βιβλίων τα οποία του παρήγγειλε ο Σχολικός Έφορος της Αστικής Σχολής του χωρίου Φρυ της Κάσου Ιωάννης Πρωτόπαπας. Από άλλη χειρόγραφο καταγραφή όπου καταχωρείται κατάλογος βιβλίων και έναντι η τιμή πώλησής τους, προκύπτει η εμπορία των σχολικών βιβλίων στην Κάσο από τους Σχολικούς Εφόρους⁹⁰⁸. Προφανώς οι Σχολικοί Έφοροι παρήγγειλαν και προμηθεύοντο τα Σχολικά βιβλία στα βιβλιοπωλεία της Σμύρνης, με τη βοήθεια των Κασίων πλοιαρχών και εν συνεχεία τα εμπορεύοντο. Παρόμοια κατάσταση πρέπει να επικρατούσε και στην Κω το 1909. Η σχολική Εφορεία της πρωτεύουσας του νησιού παράγγελε τα Σχολικά βιβλία στα βιβλιοπωλεία της Σμύρνης, τα οποία στη συνέχεια τα απόσπελλαν στην Κω. Μόλις τα προμηθεύετο τα διένεμε στα σχολεία του νησιού σύμφωνα με την παραγγελία του καθενός και εισέπραττε το αντίτιμο τους έναντι των συναλλαγματικών των βιβλιοπωλείων της Σμύρνης⁹⁰⁹. Οι παραγγελίες των βιβλίων πραγματοποιούντο τμηματικά κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, προφανώς για οικονομικούς λόγους⁹¹⁰.

Η απόφαση της Εφορείας των Σχολών και της Δημογεροντίας να αναλάβει την πώληση των σχολικών βιβλίων η Δημογεροντία της Ρόδου προκάλεσε την αντίδραση της οικογένειας του βιβλιοπώλη Ι. Βενετοκλή, η οποία αποτελούσε διά των αδελφών Δημητρίου και Μίνως Βενετοκλή στελεχιακό δυναμικό της Εφορείας των Σχολών της Ρόδου. Η απόφαση της Δημογεροντίας θέλησε να αποφύγει τη δημιουργία εντάσεως στις σχέσεις μεταξύ της ίδιας και της οικογενείας των Βενετοκλέων και για το λόγο

αυτό δεν κατάστησε μονοπώλιο την πώληση εκ μέρους της των Σχολικών βιβλίων⁹¹¹. Η κοινωνική και η οικονομική ισχύς των Βενετοκλέων και η διατάραξη των σχέσεων τους με τη δημογεροντία και τις εκπαιδευτικές αρχές της νήσου επιβάρυνε την αποτελεσματικότητα της δράσεως της Σχολικής Εφορείας και τα έσοδα των σχολείων δυσανάλογα με τα κέρδη από την πώληση των βιβλίων. Τούτο οδήγησε τον κλήρο «*χάριν τοῦ κοινοῦ συμφέροντος*», με την ελπίδα μεγαλύτερης ωφέλειας, να υπαναχωρήσει από την αρχική του απόφαση και να παραιτηθεί από την επιδίωξη της εμπορίας των σχολικών βιβλίων. Φαίνεται ότι η Δημογεροντία είχε υπολογίσει τα κέρδη από την πώληση των βιβλίων ως έσοδα του προϋπολογισμού των σχολείων. Προς αναπλήρωση δε της απώλειας από τα διαφυγόντα κέρδη της πωλήσεώς τους, η Δημογεροντία εξουσιοδότησε το μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ να συναντηθεί με τα αδέρφια Δημήτρη και Μίνωα Βενετοκλή και να τους ζητήσει: 1ον ως αντιστάθμισμα της παραχωρήσεως του δικαιώματος πωλήσεως των βιβλίων στον αδελφό τους Ι. Βενετοκλή την πλήρωση της απώλειας των «*35 περίπου είκοσαφράγκων*» που είχαν προϋπολογισθεί στα έσοδα των Σχολείων με τη διενέργεια υπό την αιγίδα τους προαιρετικών εράνων υπέρ των Κεντρικών Σχολών της Ρόδου στην παροικία του νησιού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, 2ον τη διαμόρφωση της τιμής πώλησης των βιβλίων ώστε να περιλάβουν «*νόμιμον μόνον κέρδος*» με στόχο να μην επιβαρύνουν με υπέρογκη δαπάνη τους γονείς των μαθητών, 3ον να διαθέσουν δωρεάν βιβλία για τους άπορους μαθητές «*έως 500 γροσίων ἐπί τῇ βάσει ἀποδείξεως τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως*»⁹¹². Πέραν της πρόνοιας που αφορούσε τα οικονομικά δεδομένα της πωλήσεως των βιβλίων ο μητροπολίτης Ρόδου και η περί αυτόν δημογεροντία πρόνοησε και για τη συμμόρφωση της παραγγελίας των βιβλίων από τον Ι. Βενετοκλή με τον «*ὑπό τοῦ διδασκαλικοῦ συλλόγου τῶν Σχολῶν ὀριζομένου καταλόγου*»⁹¹³.

Η υπαναχώρηση του μητροπολίτη Ρόδου και των υπ' αυτόν Σχολικών Εφορειών της νήσου Ρόδου έναντι της αξιώσεως ενός μέλους της Κοινότητας να του παραχωρηθεί το μονοπώλιο της εμπορίας των βιβλίων, καθώς και η διαμόρφωση του καταλόγου των διδασκόμενων βιβλίων «*ὑπό τοῦ διδασκαλικοῦ συλλόγου τῶν Σχολῶν*» αντικατοπτρίζουν την ανάδειξη των τοπικών δυνάμεων του νησιού ως συνδιαμορφωτών των αποφάσεων που αφορούσαν τα εκπαιδευτικά θέματα, την αποστασιοποίηση από τις εντολές που εστέλλοντο κατά το παρελθόν για εφαρμογή από την Κωνσταντινούπολη και την περιστολή της απόλυτης εξουσίας του μητροπολίτη στα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού. Οι αλλαγές αυτές δεν επηρέασαν ουσιαστικά τις αποφάσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα, εφόσον αυτές εγκρίνοντο από το μητροπολίτη Ρόδου, ο οποίος συνέχιζε να είναι ο αδιαμφισβήτητος επόπτης των Σχολείων και ο ελεγκτής, μέσω των Σχολικών Εφορειών, των δρώμενων στην εκπαίδευση.

Τα διδασκόμενα βιβλία προμηθεύοντο τα σχολεία των νησιών της Δωδεκανήσου

από τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα συνήθως με ενδιαμέσο σταθμό τη Σύρο⁹¹⁴. Η πρωτοβουλία της αποστολής των βιβλίων ανήκε συνήθως σε κάποιο πλούσιο ομογενή, ο οποίος τα απόσπελλε ως δωρεά προς τα σχολεία του νησιού της καταγωγής του ή κατόπιν σχετικής παραγγελίας των υπευθύνων των σχολείων. Όπως μας πληροφορεί το Αρχείο της Ιεράς Μονής Πάτμου, ο Κωνσταντίνος Σιγινής με επιστολή του προς την «*Επιτροπή τῆς σχολῆς τῆς νήσου Πάτμου*» ενημέρωνε τα μέλη της για την αποστολή 60 τόμων βιβλίων, τα οποία του παρέσχε «*ὁ ἐν Αἰγίνῃ σοφολογιώτατος, κ. Νεόφυτος Δούκας*», κατόπιν σχετικού αιτήματος «*τῶν εὐγενῶν ἐπιτρόπων τοῦ σχολείου τῆς Πάτμου*», τα βιβλία αυτά ήταν έργα «*τοῦ Σοφοκλέους καί τοῦ Εὐρυπίδη διά τόν ἑλληνοδιδάσκαλον*»⁹¹⁵. Ομοίως από άλλο έγγραφο του ιδίου αρχείου πληροφορούμαστε την αποστολή βιβλίων στα σχολεία της Πάτμου από «*τόν εἰς Σύρα φιλέλληνα κ. Κόρα*»⁹¹⁶. Οι αποστολές των δωρεών αυτών πραγματοποιούνται χάριν της φιλοπατρίας ή των προσωπικών σχέσεων του μητροπολίτη ή κάποιου μέλους της Σχολικής Εφορίας με τον αποστολέα - δωρητή.

Ο μητροπολίτης Κω Καλλίνικος απευθύνθηκε στον Π.Π. Σπανούδη επικαλούμενος «*τὴν ἀρχαίαν ὑμῶν φιλίαν*», ώστε να αποσταλλούν «*διά τὰ σχολεῖα τῆς Θεοσώστου Ἐπαρχίας μου 400 τόν ἀριθμό ἀντίτυπα τοῦ Ἀναγνωστικοῦ τῆς παιδαγωγικῆς Σχολῆς Μύλλερ*», από τα αντίτυπα τα οποία είχε διαθέσει «*φιλόμουσος δωρητῆς ὑπέρ τῶν μᾶλλον ἀπόρων Σχολῶν τοῦ Οἴκουμενικοῦ θρόνου*»⁹¹⁷. Η δωρεά των βιβλίων αυτών εκ μέρους του ανωνύμου δωρητή δεν είχε αποδέκτη σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, αλλά επεκτεινόταν στα κοινοτικά σχολεία τα οποία λειτουργούσαν υπό την εποπτεία του ιερατείου σ' όλη την επικράτεια της δικαιοδοσίας του με μόνο χαρακτηριστικό την οικονομική αδυναμία των σχολείων αυτών να ανταπεξέλθουν τα έξοδα λειτουργίας τους. Στόχος της ήταν αφενός μεν να προμηθεύσει δωρεάν βιβλία στους άπορους μαθητές τους, ενέργεια διαδεδομένη σ' ολόκληρο τον υπόδουλο ελληνισμό, αφετέρου να προσπορίσει κέρδη στα σχολεία που διατίθεντο τα βιβλία από την πώλησή τους σε όσους μαθητές οι γονεῖς τους είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν⁹¹⁸. Ο Π.Π. Σπανούδης αποτελούσε σημαῖνον στέλεχος της ελληνορθόδοξης κοινότητας όπως αναφέρει ο μητροπολίτης και όπως τεκμαίρεται από τη δυνατότητα του να παρέμβει στο δωρητή των βιβλίων υπέρ των σχολείων της Κω. Ο δωρητής, ήταν μάλλον το υπουργείο Εξωτερικών του Ελληνικού Βασιλείου το οποίο κατά διαδεδομένη πάγια τακτική του απόσπελλε βιβλία στα σχολεία των ελληνορθόδοξων της οθωμανικής αυτοκρατορίας για την προώθηση εθνικών στόχων, δωρεά που καταγραφόταν ως απεσταλμένη από «*ανώνυμη πηγή*», «*φιλόμουσο*», «*ευσεβή πηγή*» κλπ.⁹¹⁹. Δεν αποκλείεται βέβαια ο «*φιλόμουσος δωρητῆς*» να ήταν κάποιος ομογενής ο οποίος πέραν της οικονομικής του ευμάρειας μετείχε παιδείας καθώς ήταν ενήμερος των σύγχρονων παιδαγωγικών ρευμάτων της εποχής του, όπως τεκμαίρεται από την επιλογή για τη δωρεά βιβλίου με περιεχόμενο

συγκροτημένο με βάση την παιδαγωγική σχολή Μύλλερ. Το σχολείο πλέον έπρεπε να εισάγει στη διδακτική του πράξη παιδαγωγικές αρχές και πορίσματα της εποχής του και να απομακρυνθεί από την προχειρότητα και τη διδασκαλία ως έτυχε των προηγούμενων αιώνων. Σ' αυτό συντέλεσαν τα μέγιστα ομογενείς που ζούσαν εκτός των νησιών, είχαν έρθει σε επαφή με τα νέα ιδεολογικά ρεύματα και τα επιστημονικά επιτεύγματα της εποχής τους και ως φορείς νεωτεριστικών αλλαγών τα εισηγούντο στα ελληνορθόδοξα σχολεία. Βιβλία απόστέλταν και οι φιλεκπαιδευτικές αδελφότητες και οι σύλλογοι των απόδημων νησιωτών ανά τον κόσμο. Χαρακτηριστική είναι η πρόβλεψη του Γ' άρθρου του Καταστατικού του Αναγνωστηρίου της Σύμης, το οποίο προκειμένου να προκαλέσει την προσφορά βιβλίων για τη βιβλιοθήκη του απένειμε τον τίτλο του Δωρητή σε όσους προσέφεραν προς το Αναγνωστήριο βιβλία αξίας έως πέντε εικοσαφράγκων⁹²⁰.

Η γεωγραφική εγγύτητα της Σμύρνης με τα νησιά της Δωδεκανήσου συντέλεσε ώστε να αναπτυχθεί η εμπορία των σχολικών βιβλίων από τη Σμύρνη με τη σχετική παραγγελία αποστολής τους ή την μετάβαση δασκάλων των σχολείων και την επιτόπια αγορά τους στην αρχή του σχολικού έτους⁹²¹. Βιβλία επίσης κατέλειπαν στις βιβλιοθήκες των σχολείων και στους δασκάλους τους ομογενείς μετά το θάνατό τους⁹²². Ο Γ. Ιωαννίδης ευεργέτης της Σύμης με τη διαθήκη του κατέλειπε 120 γρόσια για την αγορά βιβλίων τα οποία θα επέλεγαν οι Σχολικοί Επίτροποι και οι Ελληνοδιδάσκαλοι των σχολείων του νησιού. Τα βιβλία προορίζοντο για τη βιβλιοθήκη του Αναγνωστηρίου «η Αίγλη»⁹²³.

Η επιδίωξη των οθωμανικών αρχών να ελέγξουν τα διδακτικά βιβλία των ελληνορθόδοξων Σχολείων της Δωδεκανήσου φαίνεται ότι τελικά δεν τελεσφόρησε. Προς το τέλος της οθωμανικής περιόδου το Σχολικό έτος 1907-1908, ο διευθυντής της Αστικής Σχολής Λέρου Θρασύβουλος Μάλης ενέγραψε συνδρομητές στο περιοδικό «Η διάπλαση των Παίδων» τους «μᾶλλον εὐποροῦντες μαθητές» της Στ' τάξεως. Όπως ομολόγησε ο ίδιος «μετ' ἔνδομύχου χαρᾶς» οι μαθητές αυτοί επέδειξαν ιδιαίτερη πρόοδο «εἰς τό μάθημα τῆς ἱστορίας καί εἰς τό μάθημα τῶν ἐκθέσεων»⁹²⁴. Οι Σχολικές Εφορείες προμηθεύοντο και τα βιβλία της οθωμανικής γλώσσας, την οποία το τουρκικό κράτος με αλλεπάλληλες διαταγές του απαιτούσε να διδάσκεται στα ελληνορθόδοξα κοινοτικά σχολεία, χωρίς όμως να επιχορηγεί τη λειτουργία τους ούτε να ενδιαφέρεται για την αποστολή των κατάλληλων βιβλίων της τουρκικής γλώσσας⁹²⁵.

2. Η διδασκαλία της Τουρκικής γλώσσας.

Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ το οθωμανικό κράτος επιδίωξε την ένταξη των σχολείων που λειτουργούσαν στην επικράτεια του στο διοικητικό του σύστημα. Τούτο αποτέλεσε μία συνιστώσα στις προσπάθειες των οθωμανών να εκσυγχρονίσουν το κράτος τους και να καταστήσουν την εκπαίδευση κρατική

δραστηριότητα ξένη προς τις δραστηριότητες των εθνο-θρησκευτικών κοινοτήτων τους. Η ομοιογένεια και το ενιαίο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που προϋπόθετε η άσκηση κεντρικής - κυβερνητικής πολιτικής στο χώρο της παιδείας επέβαλλε την εισαγωγή της τουρκικής γλώσσας στα σχολεία και τη γνώση της από τους υπηκόους του οθωμανικού κράτους. Όπως προκύπτει από εγκύκλιο επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Άνθιμου προς τους μητροπολίτες του Πατριαρχείου (18.10.1871) η τουρκική γλώσσα έπρεπε να εισαχθεί «*εις τά κεντρικά εκπαιδευτήρια*» ως υποχρεωτικό μάθημα⁹²⁶. Παρά την επιχειρηματολογία του Πατριάρχη Άνθιμου ότι η τουρκική γλώσσα «*παντοίας παρέχει τάς ωφελείας*» η πρόταση του να εισαχθεί ως μάθημα μόνο στα κεντρικά εκπαιδευτήρια, δηλαδή σε περιορισμένο αριθμό σχολείων, ουσιαστικά ως ξένη γλώσσα και μάλιστα ως ισότιμη των άλλων (π.χ. της Γαλλικής γλώσσας) ουσιαστικά δεν προωθούσε την ευρεία γνώση και διάδοσή της. Στο ίδιο θέμα επανήλθε με εγκύκλιο του και ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' (25.2.1874)⁹²⁷. Σ' αυτήν ο Ιωακείμ Γ' υποστήριζε και πάλι την εισαγωγή της τουρκικής γλώσσας στα «*Κεντρικά Εκπαιδευτήρια*» επιπρόσθετα δε παρακινούσε τους μητροπολίτες να εγγραφούν συνδρομητές στο διδακτικό βιβλίο «*Οθωμανική Ανθολογία*» για την ευχερέστερη σπουδή της οθωμανικής γλώσσας. Οι συστάσεις αυτές προφανώς δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος αποδοχής και για το λόγο αυτό η οθωμανική κυβέρνηση κατάρτισε ελεγκτικά μέτρα για την εποπτεία και την αξιολόγηση της διδασκαλίας και την πρόοδο των μαθητών⁹²⁸. Όπως αναφέρει ο μητροπολίτης του Οικουμενικού θρόνου, ο Προύσης Ναθαναήλ η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας έπρεπε να γίνεται «*έν άπασι τοῖς άνωτέροις σχολείοις τών άρρένων*» εξαιρουμένων των Νηπιαγωγείων, των Δημοτικών σχολείων και των Παρθεναγωγείων⁹²⁹.

Η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας «*έγένετο διά νόμου*» υποχρεωτική στα ανώτερα Ελληνορθόδοξα κοινοτικά σχολεία στο πλαίσιο της προσπάθειας των Οθωμανών να καταργήσουν τα προνόμια των κατοίκων της Δωδεκανήσου με την εγκατάσταση Τούρκων Διοικητών το 1869 (Καϊμακάμηδες), τη λειτουργία Τουρκικών Δικαστηρίων το 1871, Τουρκικών Τελωνείων και Αστυνομίας, των μονοπωλίων άλατος και καπνού το 1874 παράλληλα με τη σταδιακή εισαγωγή της τουρκικής γλώσσας στη δημόσια διοίκηση των νησιών η οποία ξεκίνησε το 1873⁹³⁰. Φαίνεται ότι τουλάχιστον στην Κάλυμνο όπως μαρτυρεί επιστολή της 13 Φεβρουαρίου 1897 των Δημογερόντων του νησιού προς τον Περτέβ Βέη Καϊμακάμη της Καλύμνου, η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας είχε εισαχθεί πολλά έτη πριν το 1897 με ειδικό δάσκαλο ο οποίος είχε προσληφθεί στην κοινοτική σχολή του νησιού⁹³¹. Πέραν αυτού τα συνεχή προβλήματα και τα εμπόδια που συνάντησε η επιδίωξη αυτή των Οθωμανών μας οδηγούν στο συμπέρασμα της απορρίψεώς της από τους γηγενείς των νησιών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των συμβάντων στο χωριό Απέρι της Καρπάθου, όπου η αντίδραση έλαβε δυναμική έκφραση καθώς ο διορισμός δασκάλου της

τουρκικής γλώσσας αποδοκιμάστηκε από τους μαθητές της Ελληνικής Σχολής του χωριού με αποτέλεσμα να αναγκαστεί ο τουρκοδιδάσκαλος να περιορίσει στο ελάχιστο τις ώρες διδασκαλίας του, οι οποίες προς τούτους ήσαν και περιπετειώδεις εξαιτίας της απειθαρχίας και των συνεχών αταξιών των μαθητών⁹³².

Εκτός όμως από την αδιαφορία ή την εχθρότητα των Ελλήνων η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας συναντούσε εμπόδια εξαιτίας της δυσκολίας να βρεθεί εκπαιδευτικός δίγλωσσος, ώστε να μπορεί να διδάξει απευθυνόμενος σε μαθητές οι οποίοι κατανοούσαν μόνο την ελληνική γλώσσα. Ένα επιπλέον εμπόδιο ήταν τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα σχολεία των ελληνορθόδοξων τα οποία, όπως ήταν φυσικό, έδιδαν προτεραιότητα στη διδασκαλία των μαθημάτων που αφορούσαν την ελληνική γλώσσα⁹³³. Η τουρκική διοίκηση προσπαθούσε να επιβάλλει τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας σε όλα τα ανώτερα ελληνορθόδοξα κοινοτικά σχολεία ελέγχοντας τις σχολικές Εφορείες και προωθώντας δασκάλους της δικής της επιλογής⁹³⁴.

Στην Κάλυμνο η Δημογεροντία του νησιού και οι Σχολικοί Έφοροι είχαν εισάγει τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας «*έν τῇ ἀνωτέρῃ κοινοτικῇ ἡμῶν σχολῇ*» πολλά χρόνια πριν την υποχρεωτική διά νόμου εισαγωγή της στα σχολεία εξαιτίας της «*μεγάλῃς ἀξίας καὶ ἀπαραίτητης χρησιμότητος καὶ ἀνάγκης*» της στους υποτελείς ελληνορθόδοξους κατοίκους της⁹³⁵. Στις 30 Δεκεμβρίου του 1896 ο Καϊμακάμης της Καλύμνου απέστειλλε γράμμα προς τη Δημογεροντία του νησιού με το οποίο την διέταζε να αντικαταστήσει τον ως τότε κοινοτικό δάσκαλο της τουρκικής γλώσσας «*Τριαντάφυλλο Μ. Ζαΐρη γραμματέα τῆς Καϊμακαμίας*» Καλύμνου με τον Απτουλλάχ εφένδη⁹³⁶. Στην εντολή αυτή του Καϊμακάμη αντιτάθηκαν οι δημογέροντες της Καλύμνου προφασιζόμενοι κατ' αρχήν ότι ο διορισμός των δασκάλων του νησιού γινόταν κατά τη διάρκεια κοινῆς συνεδρίασης του Μητροπολίτη, των Δημογερόντων και των Σχολικῶν Εφόρων, οπότε επειδή απουσίαζε ο μητροπολίτης δεν μπορούσαν να «*ἀπαντήσουν ὀριστικῶς*»⁹³⁷. Τούτο ήταν πρόφαση που αποσκοπούσε στην καθυστέρηση και τελικά στη ματαίωση της προσλήψεως του Απτουλλάχ ως δασκάλου της τουρκικής γλώσσας με την επίκληση εν συνεχεία του ελάχιστου χρόνου που απέμενε έως ότου λήξει το Σχολικό έτος. Οι Δημογέροντες της Καλύμνου, παρά την επίκληση της απουσίας του μητροπολίτη τους, απάντησαν στον Καϊμακάμη του νησιού, στη συνέχεια του ιδίου εγγράφου, ότι η επιλογή του Τριαντάφυλλου Ζαΐρη ως δασκάλου της τουρκικής γλώσσας προήλθε και με τη δική του συγκατάθεση και υπόδειξη μετά το πέρας των επιτυχῶν εξετάσεων των μαθητῶν στις οποίες ήταν παρών ο Καϊμακάμης «*μετά τῶν λοιπῶν ἐνταύθα κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων*». Ο Απτουλλάχ εφένδης προτάθηκε για τη θέση του δασκάλου της τουρκικής γλώσσας στο ανώτερο σχολείο της Καλύμνου «*ἀπό τὴν Σεβαστὴν Νομαρχίαν καὶ τὴν σεβαστὴν διεύθυνσιν τῶν σχολῶν τῆς Νομαρχίας*». Οι Δημογέροντες της Καλύμνου αρνήθηκαν την πρόσληψη

του προβάλλοντας την άγνοια εκ μέρους του της ελληνικής γλώσσας, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη τη συνενόηση μεταξύ δασκάλου και μαθητών με κίνδυνο οι μαθητές «*αντί προόδου νά λησμονήσωσι καί αὐτά ἅπερ ἔμαθαν ἕως τώρα*». Κατόπιν τούτων οι δημογέροντες της Καλύμνου πρότειναν την παραμονή του Τριαντάφυλλου Ζαΐρη ως τουρκοδιδάσκαλου στα σχολεία της Καλύμνου μέχρι το τέλος του Σχολικού έτους με την υπόσχεση ότι για το επόμενο Σχολικό έτος οι δημογέροντες του νησιού θα τον αντικαθιστούσαν με «*ἄλλον καλλίτερον*». Σε τούτο συνηγορούσε η απαίτηση του υποψήφιου αντικαταστάτη του Τριαντάφυλλου Ζαΐρη, Απτουλλάχ εφένδη, να πληρωθεί τους μισθούς ολόκληρου του Σχολικού έτους με μόνη τη διδασκαλία των δύο μηνών που υπολείποντο έως τη λήξη του⁹³⁸.

Η διδασκαλία της τούρκικης γλώσσας στα κοινοτικά σχολεία αποσκοπούσε στην ένταξη και στη σταδιακή αφομοίωση των ελληνικών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας στο διοικητικό και στο κοινωνικό της ιστό και στην απομάκρυνσή τους από τις εθνικιστικές και αποσχιστικές κατευθύνσεις του νέου Ελληνικού κράτους. Η επιλογή τούρκου εκπαιδευτικού για τη διδασκαλία της τούρκικης γλώσσας στα κοινοτικά σχολεία, ο οποίος επιπρόσθετα αγνοούσε την ελληνική γλώσσα, πέραν και παρά την πιθανότητα του στοιχείου της προσωπικής εκδούλευσης από τις επιτόπιες τουρκικές αρχές, προωθούσε την επιδίωξη αυτή του τουρκικού κράτους. Η τουρκική διοίκηση έλεγχε τις σπουδές και τα προσόντα των δασκάλων που διόριζαν οι Σχολικές Εφορείες στα κοινοτικά σχολεία, ώστε να εξασφαλίσει την επάρκεια και την ικανότητα τους στη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας⁹³⁹. Στην Πάτμο ο Μουδίρης του νησιού στην αρχή του Σχολικού έτους κάλεσε ενώπιόν του το δάσκαλο της τουρκικής γλώσσας στο νησί και του ζήτησε να δηλώσει εγγράφως στην τουρκική γλώσσα που διδάχθηκε τη γλώσσα αυτή, σε τι είδους σχολείο, επί πόσο χρόνο και τα πτυχία που είχε λάβει ώστε να κοινοποιήσει τα στοιχεία αυτά «*εἰς τὴν ἄνωτέραν μας ἀρχὴν*»⁹⁴⁰. Επειδή δε ο εν λόγω δάσκαλος καθυστερούσε την υποβολή της έγγραφης αυτής αναφοράς ο Μουδίρης της Πάτμου πιθανολογούσε ότι «*δέν ἔχει τὴν ἀπαιτούμενη ἰκανότητα διὰ νὰ διδάξῃ τὰ ὀθωμανικὰ μαθήματα*», γεγονός που θα τον υποχρέωνε «*νά τὸν ἐμποδίση*» να διδάξει την οθωμανική γλώσσα και να διατάξει τους Σχολικούς Εφόρους της Πάτμου να τον αντικαταστήσουν με άλλο δάσκαλο ικανότερο⁹⁴¹. Η αναζήτηση από το Μουδίρη της Πάτμου αποδείξεων για την τεκμηρίωση των πτυχίων γνώσεως της τουρκικής γλώσσας από το εν λόγω δάσκαλο πρέπει να αποδοθεί στις πολλές περιπτώσεις πλαστών πιστοποιητικών σπουδών που προσκόμιζαν διάφοροι υποψήφιοι για πρόσληψη σε θέση δασκάλου χωρίς να κατέχουν τις αντίστοιχες προϋποθέσεις⁹⁴². Ο έλεγχος και η διαπίστωση των προσόντων των δασκάλων των κοινοτικών σχολείων της Δωδεκανήσου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ήταν αρμοδιότητα του μητροπολίτη της περιοχής του σχολείου, ο οποίος του χορηγούσε πιστοποιητικό καταλληλότητας ώστε να εξασκήσει το επάγγελμα του δασκάλου το

οποίο και νομιμοποιούσε την πρόσληψή του σε σχολείο⁹⁴³. Οι τουρκικές αρχές έλεγχαν τη νομιμότητα και τη δυνατότητα κάποιου να ασκεί το επάγγελμα του δασκάλου από την κατοχή ή μη του πιστοποιητικού αυτού⁹⁴⁴. Στην περίπτωση του δασκάλου της τουρκικής γλώσσας στο σχολείο της Πάτμου ο Μουδύρης του νησιού ενήργησε υπερβαίνοντας την αρμοδιότητά του με την απαίτηση να ελέγξει τα προσόντα του, να τον υποβάλλει ουσιαστικά σε εξετάσεις ώστε να διαπιστώσει ο ίδιος την τυπική και ουσιαστική επάρκεια του και εν συνεχεία να διαβιβάσει τα σχετικά πειστήρια στους ανωτέρους του προκειμένου να συγκατατεθούν στην πρόσληψή του. Η υπέρβαση των αρμοδιοτήτων του Μουδύρη είναι ενδεικτική της σημασίας που έδιδαν οι τουρκικές αρχές στη διδασκαλία της γλώσσας τους στους ελληνόπαιδες της Δωδεκανήσου, ενώ ενδεχομένως να υποδηλώνει και την υποψία τους για τις προθέσεις των Σχολικών Εφορειών και την αδιαφορία των Ελλήνων να διδαχθούν τα παιδιά τους την τουρκική γλώσσα. Σε τούτο συνηγορεί και το γεγονός ότι το Σχολικό έτος 1895 - 6 στην Κω προσλήφθηκε μεν δάσκαλος της Οθωμανικής γλώσσας ο Ταχίρ Εφένδης, εν συνεχεία όμως απολύθηκε «*έλλείψει πόρων*», ενώ το ίδιο χρονικό διάστημα λειτουργούσαν στο νησί κοινοτικά σχολεία⁹⁴⁵. Η λειτουργία κοινοτικών σχολείων διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και η αδιαφορία του ελληνορθόδοξων για τη διδασκαλία της οθωμανικής γλώσσας στα σχολεία αυτά, παρά τις διαβεβαιώσεις των Δημογερόντων και των Σχολικών Εφόρων περί του αντιθέτου στην αλληλογραφία τους με τις τουρκικές αρχές, ανάγκαζε τις τουρκικές αρχές να ελέγχουν τις κοινοτικές αρχές για ενδεχόμενη παράλειψη της διδασκαλίας της γλώσσας τους⁹⁴⁶. Όπως προκύπτει από το Ωρολόγιο Πρόγραμμα της Σαντραπείας Αστικής Σχολής του Καστελλόριζου του Σχολικού Έτους 1902-1903, σε καμμία από τις επτά τάξεις της Σχολής δεν διδασκόταν η Οθωμανική γλώσσα, μολονότι στις τάξεις Στ' και Ζ' προβλεπόταν η διδασκαλία της Γαλλικής γλώσσας, στην Στ' τάξη 2 φορές την εβδομάδα και στη Ζ' 3 φορές⁹⁴⁷.

Ο Καϊμακάμης της Κω με επιστολή του προς τον μητροπολίτη του νησιού Ιωακείμ στις 26 Απριλίου 1898 έλεγε τη λειτουργία των κοινοτικών σχολείων του νησιού τα οποία λειτουργούσαν χωρίς τη διδασκαλία της οθωμανικής γλώσσας⁹⁴⁸. Την ίδια ημέρα ο Αρχιερατικός επίτροπος, ο οποίος αντικαθιστούσε τον ευρισκόμενο στην Κωνσταντινούπολη ως συνοδικό μητροπολίτη Κω, συγκάλεσε το Μητροπολιτικό Συμβούλιο και την επαύριο απάντησε στον Καϊμακάμη ότι η «*Χριστιανική Κοινότης*» της Κω *έλλείψει οικονομικών πόρων* δε μπορούσε να συντηρήσει «*άνωτέραν Σχολήν (Ρουστιέ)*» στην οποία κατά τις διατάξεις της οθωμανικής κυβέρνησης έπρεπε να διδασκόταν υποχρεωτικά η τουρκική γλώσσα⁹⁴⁹. Δύο έτη αργότερα ο υποδιοικητής της Κω με επιστολή του στις 4 Οκτωβρίου 1900 προς τον μητροπολίτη Κω τον έλεγε, διότι παρά τη λειτουργία στην Κω «*Δευτεροβαθμίων Σχολών (Ρουστιέ)*» δεν είχε προσληφθεί δάσκαλος για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας⁹⁵⁰. Το γεγονός αυτό

φανερώνει την αδιαφορία των ελληνορθόδοξων για τη διδασκαλία και την εκμάθηση της γλώσσας αυτής αφού όπως αποκάλυψε ο μητροπολίτης στην απάντησή του προς τον τούρκο υποδιοικητή της Κω θα προσλάμβανε δάσκαλο της οθωμανικής γλώσσας την επόμενη σχολική χρονιά «*ἐάν ὑπάρξωσι κατάλληλοι μαθητές*»⁹⁵¹. Στην περίπτωση αυτή ο μητροπολίτης απαιτούσε την πληρωμή του δασκάλου από την οθωμανική κυβέρνηση με το επιχείρημα, ότι «*αἱ ἐν Κω Σχολαί εἶναι ἄποροι*». Η απαίτηση αυτή του μητροπολίτη φανερώνει την αδυναμία είσπραξης χρημάτων για την πληρωμή του μισθού του δασκάλου της οθωμανικής γλώσσας. Ο μητροπολίτης ουσιαστικά δήλωνε στον τούρκο υποδιοικητή της Κω την αδιαφορία των μελών της ελληνορθόδοξης Κοινότητας του νησιού για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας στα κοινοτικά σχολεία και την άρνηση εξ αυτής να αναλάβουν τη σχετική δαπάνη, κατά λογική συνέπεια η διδασκαλία της γλώσσας αυτής, ως επιδίωξη της οθωμανικής κυβέρνησης έπρεπε να επιχορηγηθεί από την ίδια.

Από το Πρακτικό της Συνεδριάσεως της Δημογεροντίας της Ρόδου με ημερομηνία 3 Ιανουαρίου 1909 πληροφορούμαστε ότι η τουρκική κυβέρνηση επιχορηγούσε το Ταμείο των σχολείων της Ρόδου με το ποσόν των 300 γρ. κάθε μήνα για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας⁹⁵². Το επίδομα αυτό καταργήθηκε, όταν ο μητροπολίτης Ρόδου Γρηγόριος ζήτησε τη διαχείριση του και την ευθύνη του διορισμού του δασκάλου της τουρκικής γλώσσας⁹⁵³. Η κατάργηση του επιδόματος δυσχέρανε την πληρωμή του δασκάλου της τουρκικής γλώσσας γεγονός που οδήγησε τη Δημογεροντία και το μητροπολίτη Γρηγόριο να επανέλθουν στο αίτημα της μηνιαίας επιχορήγησης των σχολείων για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας με επιστολή τους προς τον τούρκο Γενικό Διοικητή την 14 Σεπτεμβρίου 1893⁹⁵⁴. Στην Αστική Σχολή της Λέρου, όπως προκύπτει από την ομιλία του διευθυντή της Θρασύβουλου Μάλη κατά την έναρξη των εξετάσεων των μαθητών της την 14 Ιουνίου 1908, είχε ενταχθεί το μάθημα της «*διδασκαλίας τῆς ἐπισήμου γλώσσης τοῦ κράτους*», το οποίο εδίδασκε ο «*φιλόπονος καί συνετός αὐτοκρατορικός ὑπάλληλος Μουσταφᾶ Ἐφέντη*», ο οποίος είχε προσληφθεί από την Κοινότητα του νησιού. Η διδασκαλία όμως της τουρκικής γλώσσας στη Σχολή είχε υποβαθμιστεί με τον περιορισμό της μόνο στις τάξεις Ε' και Στ', όταν την ίδια σχολική χρονιά η Γαλλική γλώσσα εδιδάσκετο στις Δ', Ε', και Στ' τάξεις⁹⁵⁵.

Το καθεστώς της τοπικής αυτοδιοίκησης των νησιών της Δωδεκανήσου, η χωριστή διαβίωση επί πολλούς αιώνες των δύο λαών και η αμοιβαία δυσπιστία που διήπε τις μεταξύ τους σχέσεις οδήγησε στην αποξένωσή τους, η οποία είχε ως αποτέλεσμα οι κάτοικοι των νησιών να μη γνωρίζουν την επίσημη γλώσσα του κράτους στο οποίο υπάγοντο⁹⁵⁶. Κατά λογική συνέπεια δεν ήταν δυνατόν να δεχθούν τις προσπάθειες του τουρκικού κράτους να εξοικειωθούν με τη γλώσσα αυτή με τη σύνταξη των επισήμων εγγράφων στην τουρκική γλώσσα και με τη διδασκαλία της στα κοινοτικά τους σχολεία. Η επίκληση από τον μητροπολίτη Κω Ιωακείμ της «*ἀπορίας τῶν ἐν Κῶ*

Σχολῶν» και επομένως της αδυναμίας των Σχολικών Εφορειῶν να αναλάβουν τη δαπάνη της προσλήψεως τουρκοδιδασκάλου ενεργοποίησε την αντανακλαστική αντίδραση του Καϊμακάμη Κω Ριφάτ Βέη. Ο Ριφάτ Βέης προκειμένου να προβάλλει εμπόδια στη λειτουργία των σχολείων του νησιού και επομένως στη διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας, κατηγόρησε με επιστολή του προς τον μητροπολίτη Κω Ιωακείμ στις 15 Ιουλίου 1901, τους Σχολικούς Εφόρους ότι εισέπραταν από τους χριστιανούς του νησιού συνδρομές υπέρ των Σχολείων παρά τη θέλησή τους κατά τρόπο εκβιαστικό⁹⁵⁷. Πιθανόν η κατηγορία του Ριφάτ Βέη να εδράζεται σε νόμο του 1890 του οθωμανικού κράτους που προέβλεπε την έκδοση άδειας από το Υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων για την είσπραξη συνδρομών προς ενίσχυση της λειτουργίας των σχολείων⁹⁵⁸. Στην καταγγελία του Καϊμακάμη Ριφάτ Βέη απάντησε ο Ιωακείμ με δύο επιστολές υπό ημερομηνία 16 Ιουλίου 1901 με τις οποίες του κοινοποίησε αντίγραφο της απόφασης των Ελληνορθόδοξων μελών της Κοινότητας με την οποία «*προθύμως καί ἀβιάστως*» προσέρχοντο αρωγοί στις Εκπαιδευτικές και Εκκλησιαστικές δραστηριότητες και ανάγκες της Κοινότητος. Επομένως, κατέληγε ο Ιωακείμ, οι συνδρομές αυτές δεν ενείχαν στοιχεία αναγκαστικών φόρων (ισγιανέ) ώστε να απαγορευτούν, επιπλέον του ζητούσε την αποστολή της διαταγής η οποία απαγόρευε «*τάς ἐκουσίας συνδρομάς ὑπέρ τῶν Ἐκκλησιῶν καί τῶν Σχολῶν ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν*»⁹⁵⁹.

Ε. ΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

1. Προβλήματα στη λειτουργία των Σχολείων.

Το 1845 το οθωμανικό κράτος συνέστησε Υπουργείο Παιδείας προκειμένου να επιλαμβάνεται όλων των εκπαιδευτικών θεμάτων της επικράτειας του μεταξύ των οποίων και την υπαγωγή της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων στο διοικητικό του δίκτυο⁹⁶⁰. Η επιδίωξη των Οθωμανών να εποπτεύσουν τα κοινοτικά σχολεία των ελληνορθόδοξων έθιγε το Προνομιακό καθεστώς του Πατριαρχείου και για το λόγο αυτό αποτέλεσε σημείο τριβής στις μεταξύ τους σχέσεις. Η κρίση εκδηλώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1880 όταν οι σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το Οθωμανικό κράτος δοκιμάστηκαν εξαιτίας του Προνομιακού Ζητήματος⁹⁶¹. Οι Οθωμανικές αρχές αμφισβήτησαν τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου 1) επί δικαστικών θεμάτων που αφορούσαν τόσο τον κλήρο όσο και την απόδοση οικογενειακού δικαίου στους χριστιανούς υπηκόους και 2) επί εκπαιδευτικών θεμάτων. Ουσιαστικά με το Προνομιακό Ζήτημα οι Οθωμανοί αμφισβήτησαν το ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως προνομιακής συνιστώσας άσκησης εξουσίας εντός της επικράτειάς τους. Το 1882 η Υψηλή Πύλη επιχείρησε να παρέμβει στα εκπαιδευτικά θέματα των ελληνορθόδοξων, καθώς η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αποτελούσε προϋπόθεση του κοινωνικού μετασχηματισμού του κράτους τους, με τη σύσταση κυβερνητικών εκπαιδευτικών επιτροπών, τον έλεγχο της εθνικότητας των δασκάλων, το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων και τα εκπαιδευτικά προγράμματα⁹⁶². Τα μέτρα αυτά προβλέποντο στο Γενικό Κανονισμό περί Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1869 με τον οποίο η Οθωμανική Κυβέρνηση θεσμοθέτησε το πλαίσιο νόμου του εκπαιδευτικού συστήματός της και την υπαγωγή των σχολείων των θρησκευτικών μειονοτήτων της επικράτειας της - τα οποία ο Κανονισμός αποκαλούσε Ελεύθερα- στη διοικητική αρμοδιότητα του Υπουργείου Παιδείας⁹⁶³. Το νομικό καθεστώς που καθόριζε τη λειτουργία των ελεύθερων σχολείων κατέγραφαν τα άρθρα 129 και 130 του Κανονισμού ως ακολούθως⁹⁶⁴: Άρθρο 129: «*Τά ελεύθερα σχολεία ιδρύονται υπό κοινοτήτων ή υπό ιδιωτών οθωμανών ή ξένων. Εν αυτοίς ή διδασκαλία γίνεται δωρεάν ή μέ πληρωμήν, τά δ' έξοδά των γίνονται υπό τῶν βακουφίων εἰς ἃ ἀνήκουσιν. Ἡ ἰδρυσις τῶν ἐλευθέρων σχολείων ἐπιτρέπεται κατά τάς ἐπαρχίας ὑπό τῆς γενικῆς διοικήσεως καί τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ συμβουλίου, ἐν δέ Κωνσταντινουπόλει ὑπό τοῦ Υπ. τῆς Δημοσίας Εκπαι-δύσεως. Ἡ ἄδεια αὐτή χορηγεῖται ἐπί τοῖς ἐπομένοις ὁροις. α) Οἱ διδάσκαλοι καί καθηγηταί πρέπει νά φέρωσι δίπλωμα ἰκανότητος, ἐκδιδόμενον ὑπό τοῦ Υπ. τῆς δημ. Εκπαιδύσεως ἢ ὑπό τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ συμβουλίου τοῦ τόπου, β) Οὐδέν ἐν αὐτοῖς μάθημα θ' ἀντίκειται πρὸς τήν πολιτικὴν καί τήν ἠθικὴν,*

ἐπί τούτω δέ τά προγράμματα καί τά σπουδασθησόμενα βιβλία ἐν τοῖς ἐλευθέροις σχολείοις πρέπει νά φέρωσι τήν ἔγκρισιν τοῦ Υπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἢ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ συμβουλίου τοῦ τόπου. Πάν ἐλεύθερον σχολεῖον ὅπερ θέλει ἀνοιχθῆ χωρίς νά ἐκπληρῶνει τούς ὄρους τούτους κλείεται ὑπό τῆς Κυβερνήσεως. Οἱ διευθυνταί τῶν ρηθέντων καταστημάτων ὀφείλουσι νά ἔχωσιν ἐπικεκυρωμένα ὑπό τοῦ Ἐπιτ. τῆς Δημ. Ἐκπαι-δεύσεως ἢ ὑπό τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ συμβουλίου τά διπλώματα ἢ τά ἐνδεικτικά δι' ὧν εἶναι ἐφωδιασμένοι οἱ καθηγηταί αὐτῶν. Ἄρθρ. 130. Ἀπαγορεύεται ρητῶς ἡ κακοποίησις τῶν δυσπειθῶν ἢ ἀμελούντων παιδίων καί ἡ καθύβρισις αὐτῶν εἴτε ἐντός τῶν δημοσίων σχολείων εἴτε ἐντός τῶν ἐλευθέρων καταστημάτων. Ὁ παραβάτης παιδεύεται κατὰ τόν νόμον».

Οι μεθοδεύσεις των Οθωμανών τόσο με το Γενικό Κανονισμό περί Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1869 όσο και με την έγερση του Προνομιακού Ζητήματος τη δεκαετία του 1880 εντάσσονται στο πλαίσιο των προσπαθειών εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής κοινωνίας με τη διοικητική ενοποίηση της απονομής δικαιοσύνης και της παροχής παιδείας. Ουσιαστικά αποσκοπούσαν στον έλεγχο, τη σταδιακή υποκατάσταση των εκπαιδευτικών δομών των ελληνικών κοινοτήτων από αντίστοιχες του Υπουργείου Παιδείας ώστε να επιτευχθεί ομοιογένεια στο εκπαιδευτικό σύστημα της επικράτειάς τους. Απώτερος στόχος υπήρξε η αφομοίωση με στόχο τη σύμπτυξη όλων των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ένα πολιτικό σώμα με τα χαρακτηριστικά του έθνους όπως το καθόριζαν τα ευρωπαϊκά ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα και σε κάθε περίπτωση ο έλεγχος των ελληνορθόδοξων από το οθωμανικό κράτος, το οποίο φοβόταν απόσχιση εδαφών του και ένταξή τους στο νεοπαγές Ελληνικό Βασίλειο⁹⁶⁵. Στις 15 Δεκεμβρίου του 1882 το Υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων της Οθωμανικής κυβέρνησης απέστειλε τεσκερέ προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο με το οποίο του γνωστοποιούσε την υποχρέωση αποστολής των Σχολικών Προγραμμάτων, των πτυχίων των εκπαιδευτικών, των διδακτικών βιβλίων, δηλαδή όσων προέβλεπε ο νόμος του 1869⁹⁶⁶. Οι προθέσεις αυτές του Υπουργείου Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων όπως προαναφέρθηκε έθιγαν το Προνομιακό καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου και όπως ήταν αναμενόμενο συνάντησαν την αντίδραση και την άρνησή του να συμμορφωθεί και να αποδεχθεί περιστολή των Προνομίων του. Τελικά επήλθε συμβιβασμός και το μεν Υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων των Οθωμανών αποδέχτηκε την ισχύ των Προνομίων του Πατριάρχη και επομένως την εξουσία του επί των εκπαιδευτικών θεμάτων των ελληνορθόδοξων, το δε Πατριαρχείο συγκατατέθηκε στον έλεγχο της λειτουργίας των σχολείων από Επόπτη υπάλληλο της Οθωμανικής διοίκησης, με τελικό αποδέκτη τον Πατριάρχη στις περιπτώσεις απόλυσης εκπαιδευτικού ή απόσυρσης σχολικού βιβλίου⁹⁶⁷. Η ισχύς των Προνομίων του Πατριάρχη επί των εκπαιδευτικών θεμάτων του ελληνορθόδοξου millet επιβεβαιώθηκε με δύο αλληπάλληλους τεσκερέδες του Υπουργείου Δικαιοσύνης και

Θρησκευμάτων της 2 Οκτωβρίου 1890 και της 13 Νοεμβρίου 1890 και με την Υψηλή Βεζυρική Εγκύκλιο της 22 Ιανουαρίου 1891, τέλος ακολούθησε Πατριαρχική και Συνοδική Εγκύκλιος με ημερομηνία 31 Ιανουαρίου 1891⁹⁶⁸. Τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν το θεσμικό πλαίσιο των εκπαιδευτικών θεμάτων των ελληνορθόδοξων και καθόριζαν την εξουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη και την εποπτεία των Οθωμανών επί της λειτουργίας των σχολείων μέχρι το 1908.

Οι Οθωμανοί στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τη διάδοση εθνικιστικών μηνυμάτων και τον εξ αυτής κίνδυνο απόσχισης εδαφών τους επιδίωκαν την αποκοπή των υποτελών τους ελληνορθόδοξων από το εθνικό κέντρο. Οι φόβοι των οθωμανικών αρχών δεν ήταν αδικαιολόγητοι. Από το 1880 και έπειτα το Ελληνικό Βασίλειο προσανατόλισε την εξωτερική του πολιτική στην εθνική διάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης, η οποία υποκατέστησε την εκπολιτιστικού περιεχομένου αποστολή των προηγούμενων περιόδων⁹⁶⁹. Τούτο αποτέλεσε απόρροια των εθνικών ανταγωνισμών οι οποίοι είχαν αναπτυχθεί στην οθωμανική επικράτεια και της Μεγάλης Ιδέας που ταύτιζε το Ελληνικό Βασίλειο με τον Ελληνισμό που κατοικούσε στο γεωγραφικό χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁹⁷⁰. Στην επιδίωξη τους αυτή οι τουρκικές αρχές ενδιαφέροντο οι Ελληνόπαιδες της Δωδεκανήσου να εκπαιδεύονται στα κοινοτικά σχολεία, τα οποία λειτουργούσαν σε κάθε νησί υπό την εποπτεία και τον έλεγχο της Εκκλησίας την οποία προσπαθούσαν να εντάξουν στο διοικητικό τους μηχανισμό ώστε εμμέσως και κατά τρόπο αποτελεσματικό να ελέγχουν την παρεχόμενη παιδεία⁹⁷¹. Με αυτό τον τρόπο προσπάθησαν να απωθήσουν τη διείσδυση του ελεύθερου Ελληνικού κράτους στην εκπαίδευση των υποτελών τους Δωδεκανησίων και συνεπώς τη διάδοση εθνικιστικών και αποσχιστικών προπαγανδιστικών μηνυμάτων, επιδίωξη την οποία δεν επέτυχαν. Τούτο φαίνεται εκτός των άλλων από το γεγονός ότι τουλάχιστον στα νησιά Καστελλόριζο και Λέρο κυκλοφορούσε στα σχολεία το περιοδικό «*Η διάπλασις των παιδων*», όπως μαρτυρούν αντίτυπα του περιοδικού αυτού του έτους 1896, τα οποία βρέθηκαν στα σχολεία του Καστελλόριζου, ενώ στη Λέρο το περιοδικό αυτό κυκλοφορούσε τουλάχιστον από το 1907⁹⁷². Το Ελληνικό Βασίλειο με τη διείσδυσή του στα σχολεία των υποτελών επιδίωκε την εθνική αφύπνιση των ελληνορθόδοξων με στόχο αφενός με την τεκμηρίωση της ενσωμάτωσής τους στα εδάφη του αφετέρου την προβολή του ως «*εθνικής αρχής*» του millet⁹⁷³.

Η επαφή και η επικοινωνία των ιθυνόντων των νησιών της Δωδεκανήσου με τους ομογενείς τους του εθνικού κέντρου υπήρξε ήδη από την περίοδο των χρόνων της Επανάστασης. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών αποτέλεσε για πολλά χρόνια την μοναδική τροφό πανεπιστημιακής μόρφωσης στο Βαλκανικό χώρο. Οι φοιτητές του μεταλαμπάδευαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους τη γνώση, τις επιστημονικές τους εμπειρίες. Τούτο στην περίπτωση της εκπαίδευσης σήμαινε ευθυγράμμιση των σχολικών προγραμμάτων, των μεθόδων διδασκαλίας, του εκπαιδευτικού αγαθού της

εκπαίδευσης του Ελληνικού Βασιλείου με τις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁹⁷⁴. Το σχολείο δηλαδή αποτέλεσε μέσο πολιτιστικής διείσδυσης, κατά συνέπεια οι Δωδεκανήσιοι φοιτητές των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της ελεύθερης Ελλάδας, οι οποίοι επανέκαμπταν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους ως εκπαιδευτικοί αποτέλεσαν φορείς εθνικιστικών ιδεών στην υπηρεσία των επιδιώξεων του εθνικού κέντρου⁹⁷⁵. Οι τουρκικές αρχές ενδιαφέροντο οι δωδεκανήσιοι απόφοιτοι των σχολείων των περιοχών τους να συνεχίσουν τις σπουδές τους στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης τα οποία έλεγχαν μέσω του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁹⁷⁶. Η επιδίωξή τους αυτή απόκτησε βία ιη έκφραση το πρωί της 30 Αυγούστου 1898 όταν ο καϊμακάμης της Καλύμνου συνέλαβε τον προξενικό πράκτορα της Ελλάδος στην Κάλυμνο Ν. Ι. Συμεών με την κατηγορία της αποστολής δύο μαθητών «*τῆς ἐνταῦθα σχολῆς*» στην Αθήνα προκειμένου να συνεχίσουν τις σπουδές τους στα εκπαιδευτήρια της πρωτεύουσας του Ελληνικού κράτους και όχι στα αντίστοιχα της Κωνσταντινούπολης. Τελικά η αναχώρηση των μαθητών μέσω της Σύρου προς την Αθήνα ματαιώθηκε υπό του Καϊμακάμη της Καλύμνου⁹⁷⁷. Οι οθωμανοί υποψιάζοντο ακόμη και τη διδασκαλία διά της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ως μέσο καλλιέργειας επαναστατικών υποκινήσεων των υποτελών της Ελλήνων⁹⁷⁸.

Η οθωμανική κυβέρνηση πίστευε ότι τα κοινοτικά σχολεία αποτελούσαν χώρο εθνικιστικής προπαγάνδας, ακόμη δε και εκγύμνασης των τροφίμων τους σε στρατιωτικές ασκήσεις κατά τη διάρκεια του μαθήματος της Γυμναστικής Αγωγής ώστε να καταστούν ετοιμοπόλεμοι στρατιώτες σε πιθανή επαναστατική - αποσχιστική ενέργεια των νησιών της Δωδεκανήσου εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁹⁷⁹. Για το λόγο αυτό στην αυγή του 20ου αιώνα απαγόρευσε με διαταγή του υπουργείου της Παιδείας την διαδεδομένη στο παρελθόν μετάκληση δασκάλων από το νεοπαγές ελληνικό κράτος και τον διορισμό τους εν συνεχεία στα κοινοτικά σχολεία της Δωδεκανήσου, όπως επίσης και τη συμμετοχή των Ελλήνων υπηκόων στις Σχολικές Εφορείες και τα διάφορα άλλα Κοινοτικά Συμβούλια⁹⁸⁰.

Στις 25 Μαρτίου του 1897 το υπουργείο της Δικαιοσύνης και των Θρησκευμάτων της Οθωμανικής Κυβέρνησης διέταξε τον Τοποτηρητή του Οικουμενικού Θρόνου, κατόπιν σχετικής καταγγελίας της Νομαρχίας Αιγαίου Πελάγους, να απομακρύνει το δάσκαλο Νικόλαο Γαλανό από τη διδασκαλική του θέση στο Σχολείο της Καλύμνου με τις κατηγορίες ότι ο αδελφός του Μιχαήλ Γαλανός, ο οποίος διέμενε στην Αθήνα «*καταρραδιουργούσε*» εναντίον της «*Αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως*», ενώ και ο ίδιος ο Νικόλαος Γαλανός εμφορείτο από ταυτόσημες αντιλήψεις με τον αδελφό του⁹⁸¹. Τις κατηγορίες αρνήθηκε η Εφορεία των Σχολών της Καλύμνου στη συνεδρίαση της 10 Ιουνίου 1897, ο δάσκαλος όμως Νικόλαος Γαλανός αυτοεξορίστηκε στην Οδησό της Ρωσίας.

Τη διαταγή του τουρκικού Υπουργείου Παιδείας που αφορούσε την απαγόρευση του

διορισμού Ελλήνων δασκάλων στα κοινοτικά σχολεία του υπόδουλου ελληνισμού επιδίωξε να εφαρμοσει ο Καϊμακάμης της Κω Ριφαάτ Βέης για τον Ιωάννη Μουσούρη ο οποίος προσλήφθηκε ως δάσκαλος στο σχολείο της Κω και ήταν Έλληνας υπήκοος⁹⁸². Ο μητροπολίτης της Κω Ιωακείμ πρόβαλλε κατ' αρχήν άγνοια του σχετικού νόμου του τουρκικού υπουργείου της Παιδείας και υπέδειξε στον τούρκο τοπικό αξιωματούχο ως νόμιμη οδό κοινοποίησης των αποφάσεων του τουρκικού κράτους την ενημέρωση του μέσω του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁹⁸³. Το καθεστώς των σχέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το οθωμανικό κράτος το οποίο καθόριζε τα εκπαιδευτικά θέματα των Ελληνορθόδοξων θεσμοθετήθηκε με το Γενικό Κανονισμό περί Δημοσίας Εκπαιδύσεως του 1869 και συμπληρώθηκε το 1891 όταν έληξε το Προνομιακό Ζήτημα με Βεζύρική εγκύκλιο η οποία πρόβλεπε τα εξής⁹⁸⁴:

«Τά προγράμματα τῶν σχολείων θέλουσι συντάσσεσθαι ἢ ἐπικυροῦσθαι ὑπό τοῦ Πατριάρχου καί τῶν Μητροπολιτῶν ἐπίσης καί τά διπλώματα καί ἐνδεικτικά τῶν διδασκάλων καί διδασκαλισσῶν ὑπό τῶν ἰδίων θέλουσιν ἐπικυροῦσθαι. Ἐπειδή δε πρέπει νά ᾧσι καί κυβερνητικῶς γνωστά, ὅταν ὁ ἐπιθεωρητής (μουφεττίς) ἢ ὁ διευθυντής (μουδίρ) τῆς δημοσίας Ἐκπαιδύσεως, ἐξετάζων τήν ἐν τοῖς σχολείοις διδασκαλίαν, ἤθελε παρατηρήσει μάθημα τι ἀπάδον, ἢ διδάσκαλον καί διδασκάλισσαν μὴ ἔχοντας τοιοῦτον ἐνδεικτικόν, ἐν δε τῷ ἐξωτερικῷ ἢ τοπικῇ ἀρχῇ μετὰ τῶν Μητροπόλεων, καί οὕτω δι' αὐτῶν θέλουσι κωλύεσθαι τά τοιαῦτα μαθήματα καί ἀντικαθίστασθαι οἱ τοιοῦτοι ἄνευ ἐνδεικτικοῦ διδάσκαλοι καί διδασκάλισσαι».

Ὅπως προκύπτει ἀπό τῆ Βεζυρική εγκύκλιο ἡ Ἐκκλησία διατήρησε τὴν ἐξουσία τῆς ἐπὶ τῶν σχολείων ἐνῶ ἡ οθωμανικὴ διοίκηση εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγχει «τὴν ἐν τοῖς σχολείοις διδασκαλίαν» γιὰ ἐπιβολὴ ὅμως οἰοιασδήποτε παρατήρησης ἢ διοικητικῆς ποινῆς ἔπρεπε νὰ ἀπευθυνθεῖ στις ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐνημέρωνε τὶς ὑπ' αὐτὸ μητροπόλεις γιὰ τὶς ἀποφάσεις τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ με αὐτὸ τὸν τρόπο διαμόρφωσε σχετικὴ αὐτοτέλεια ἐναντι τοῦ κρατικῶν μηχανισμοῦ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως με τὸν ὁποῖο συνεργαζόταν, ἐνῶ παράλληλα διαφύλασσε τὶς υποκείμενες τοῦ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς ἀπὸ τὶς αυθαίρεσες καὶ τὶς παράνομες ἀποφάσεις τοπικῶν αξιωματούχων τοῦ τουρκικοῦ κράτους⁹⁸⁵. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ὁ Ἰωακείμ ἀπάντησε στὸν Ραφαάτ Βέη ὅτι θὰ ζητούσε τὴν ἐνημέρωση καὶ τὶς οδηγίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν προϋστάμενὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχῆ, μέχρις ὅτου ὅμως νὰ λάβει τὶς σχετικὲς ἐντολές, προκειμένου νὰ διατηρήσει τὸν Ἰωάννη Μουσούρη στὴ θέση τοῦ δασκάλου τῶν σχολείων τῆς Κω πρόβαλλε τὴν προϋπηρεσία του, «πιθανόν κατ' ἐπιείκειαν τῆς κυβερνήσεως», σε ἄλλα σχολεία τῆς τουρκικῆς ἐπικράτειας. Ὁ Ἰωακείμ ἐπικαλέσθηκε ἐπιπρόσθετα τὸ ἱερατικὸ σχῆμα τὸ ὁποῖο ἔφερε ὁ Μουσούρης καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐιδικὴ μεταχείριση τὴν ὁποία ἀπολάμβανε δεδομένου ὅτι γιὰ τοὺς ἱερωμένους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖο «ἡ ὑπηκοότης οὐδὲν λογίζεται»⁹⁸⁶. Ἡ ἐιδικὴ αὐτὴ

μεταχείριση των εκπροσώπων του ιερατείου ανά την τουρκική επικράτεια φανερώνει την αρμονική σχέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τις οθωμανικές αρχές, την οποία ήδη έχουμε καταγράψει στις διάφορες εγκυκλίους του Οικουμενικού Πατριάρχη προς τους κατά τόπους μητροπολίτες, όπου διατυπωνόταν η εντολή οι ενέργειές τους να μην απάδουν των σκοπών της «*Σεβαστής Κυβερνήσεως*»⁹⁸⁷. Η στάση αυτή του Οικουμενικού Πατριαρχείου υπαγορευόταν από τη σχέση υποτελείας στην οποία βρισκόταν το πλήρωμα της Εκκλησίας και το φόβο των αντιποίνων που ενείχε οποιαδήποτε απείθεια στις οθωμανικές αρχές. Επομένως δεν μπορεί να αξιολογηθεί ως ασφαλές δείγμα των απόψεων και των θέσεων της Εκκλησίας, η οποία στη σύνταξη των Πατριαρχικών και Συνοδικών Εγκυκλίων της προς το ελληνορθόδοξο πλήρωμα λάμβανε σοβαρά υπόψιν της τις επιπτώσεις που πιθανόν να είχε στη ζωή των ελληνορθόδοξων ενδεχόμενη σκλήρυνση της στάσης των οθωμανών ως αποτέλεσμα των απόψεών της.

Η αντίληψη αυτή οδήγησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο να συνεργαστεί με την Τουρκική κυβέρνηση ιδιαίτερα στους τομείς οι οποίοι προωθούσαν τις επιδιώξεις της Εκκλησίας που αφορούσαν την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των πιστών της και τη διατήρηση του ορθόδοξου περιεχομένου της χριστιανικής θρησκείας⁹⁸⁸.

2. Ο έλεγχος των Σχολικών κτιρίων από τις οθωμανικές αρχές.

Οι Οθωμανοί τους πρώτους αιώνες της κατοχής, δηλαδή το 15ο, 16ο, 17ο, 18ο έως και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα δεν ενδιαφέροντο για την εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων, η οποία αποτελούσε προνομιακό χώρο άσκησης εξουσίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες υπό τον έλεγχο και την εποπτεία του επιχώριου Μητροπολίτη και μέσω αυτού του Οικουμενικού Πατριάρχη είχαν την ευθύνη της παροχής του εκπαιδευτικού αγαθού και της οικοδόμησης σχολείων όποτε οι οικονομικές τους δυνατότητες το επέτρεπαν χωρίς ουσιαστικά εμπόδια από τους Οθωμανούς. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε και με τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα της περιόδου του Τανζιμάτ⁹⁸⁹. Το Χαττι-Χουμαγιούν πρόβλεπε την ανεμπόδιστη εκτέλεση επισκευών ή ανοικοδόμησης σχολικών κτιρίων, ναών, νοσοκομείων και νεκροταφείων σε πόλεις και χωριά στα οποία «*ὁ πληθυσμὸς ἀνήκει καθ' ὄλοκληρίαν εἰς ἓν θρήσκευμα*»⁹⁹⁰. Η ανέγερση νέας οικοδομής προϋπόθετε την καταρχήν έγκριση «*τοῦ Πατριάρχου ἢ τῶν ἀρχηγῶν τῆς κοινότητος*» και στη συνέχεια την υποβολή της στην Υψηλή Πύλη «*ἥτις θέλει δέχεσθαι τὰ παρουσιασθέντα σχέδια*» με την έκδοση σχετικού Αυτοκρατορικού διατάγματος. Η παραχώρηση «*εὐκολιῶν*» από το Σουλτάνο προς το Ελληνορθόδοξο millet για την ίδρυση και οικοδόμηση ναών, σχολείων και «*λοιπῶν ἐθνικῶν κτιρίων*» επιβεβαιώθηκε στις 30 Νοεμβρίου 1875 με αυτοκρατορικό διάταγμα προς τον Πρωθυπουργό της Οθωμανικής

κυβέρνησης⁹⁹¹. Το καθεστώς αυτό επιχείρησαν να αλλάξουν οι Οθωμανοί τη δεκαετία του 1880 και εντεύθεν. Όπως προκύπτει από επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' προς τον υπουργό της Δικαιοσύνης και των Θρησκευτικών της Οθωμανικής κυβέρνησης με ημερομηνία 14 Ιουλίου 1883, παρεμβάλλοντο κωλύματα στην ανέγερση σχολικών κτιρίων από την Οθωμανική διοίκηση «*παρά τάς ύψηλάς αὐτοκρατορικάς διατάξεις*»⁹⁹². Το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν αποδέχθηκε τις προθέσεις των Οθωμανών και με εγκύκλιο του Πατριάρχη Νεόφυτου στις 16 Φεβρουαρίου 1893 προς τους μητροπολίτες του θρόνου τους ζητούσε πιστή τήρηση της διαδικασίας που πρόβλεπε ενημέρωση πρώτα της οικίας μητροπόλεως και στη συνέχεια μέσω αυτής του Οικουμενικού Πατριαρχείου «*δι' ὧν ἐνεργήσονται τὰ δέοντα*»⁹⁹³. Οι μεθοδεύσεις αυτές της οθωμανικής κυβέρνησης ήταν ενταγμένες σε ένα σύνολο ενεργειών που αποσκοπούσαν στη σταδιακή αφαίρεση της αρμοδιότητας του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί την εκπαιδευτικών θεμάτων του ελληνορθόδοξου millet, την ένταξή τους στην αρμοδιότητα της Οθωμανικής διοίκησης στο πλαίσιο των λειτουργιών ενός κοσμικού κράτους με ομοιόμορφη και ενιαία παροχή του εκπαιδευτικού αγαθού στο σύνολο των σχολείων της οθωμανικής επικράτειας⁹⁹⁴.

Οι οθωμανοί προσπάθησαν να καταγράψουν το υπάρχον δυναμικό της εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα διατάζοντας τη συμπλήρωση σχετικών στατιστικών πινάκων που αφορούσαν όλο το εύρος της εκπαιδευτικής πράξης: Την εσωτερική διοίκηση και λειτουργία των Σχολείων, την υπηκοότητα του ιδρυτή και του διευθυντή τους, τα διδακτικά βιβλία και τους συγγραφείς των, τη γλώσσα στην οποία είχαν γραφεί και τον τόπο της εκτυπώσεώς τους, την ημερομηνία επικυρώσεως και επιδόσεως των προγραμμάτων των σχολείων, το όνομα, την υπηκοότητα, τον τόπο και την ημερομηνία λήψεως των πτυχίων των δασκάλων, το ύψος του μισθού τους καθώς και τα εισοδήματα του σχολείου και την προέλευσή τους⁹⁹⁵. Η επιδίωξή τους αυτή αποσκοπούσε στον περιορισμό της ίδρυσης νέων σχολείων, καθώς μετά τον προσδιορισμό των ήδη υπαρχόντων, όπως αυτά θα προέκυπταν από τη συμπλήρωση των πινάκων, θα δυσχέραιναν την ίδρυση νέων με την επιβολή πολύπλοκων διαδικασιών και την αναζήτηση πολυπληθών πληροφοριών και στοιχείων προκειμένου να τα εφοδιάσουν με τις σχετικές άδειες λειτουργίας. Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του μητροπολίτη Πισσιδίας Βενέδικτου προς τους Καστελοριζιούς, με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1892, η Οθωμανική κυβέρνηση είχε διατάξει τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και ο τελευταίος τους υπό τη δικαιοδοσία του ιεράρχες να ενημερώσουν τους υφισταμένους τους εκπαιδευτικούς και ιερείς, ότι δεν επιτρεπόταν η λειτουργία σχολείων και ναών χωρίς την έκδοση της σχετικής άδειας (φιρμάνι) και επομένως έπρεπε οι Δημογέροντες μέσω της οικείας Μητροπόλεως και εκείνη απευθυνόμενη στο Πατριαρχείο να ζητήσουν την έκδοση αδειών για τα ήδη υπάρχοντα σχολεία και τους ναούς ή για την ανέγερση

καινούργιων⁹⁹⁶. Η επιστολή του Βενέδικτου κατέληγε με τη διατύπωση της απειλής ότι η λειτουργία σχολείων ή ναών χωρίς την έκδοση της σχετικής άδειας καθιστούσε τους δημογέροντες «*υπεύθυνους και υπόποιους*» έναντι των Οθωμανικών αρχών.

Από επιστολή του μητροπολίτη Ρόδου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με ημερομηνία 5 Ιουνίου 1896, η οποία αφορούσε τη μεσολάβησή του στις οθωμανικές αρχές προκειμένου να εκδώσουν Φιρμάνι για ανέγερση Παρθεναγωγείου στη νήσο Χάλκη πληροφορούμαστε την υποβολή των εξής απαραίτητων δικαιολογητικών: 1) σχέδιο με τις διαστάσεις του οικήματος, 2) την ακριβή θέση ανεγέρσεως του, 3) την ιδιοκτησία του οικοπέδου όπου θα ανεγειρόταν το κτίριο, 4) τη λίθινη κατασκευή του κτιρίου, 5) την προέλευση των χρημάτων κατασκευής του έργου⁹⁹⁷. Τα έγγραφα αυτά έπρεπε να αποσταλλούν, μέσω της Μητροπόλεως στην δικαιοδοσία της οποίας υπαγόταν το σχολείο, στο Οικουμενικό Πατριαρχείο το οποίο εν συνεχεία τα υπέβαλλε στο αρμόδιο υπουργείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προκειμένου να εκδοθεί Αυτοκρατορικό Φιρμάνι εγκρίσεως ή απορρίψεως του αιτήματος για την ανέγερση του Σχολικού κτιρίου⁹⁹⁸. Αίτηση χορήγησης άδειας λειτουργίας υπέβαλε το «*Σχολείο Ἀρρένων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως*» του χωρίου Νικειά της Νισύρου, η οποία διαβιβάστηκε στις 25 Δεκεμβρίου 1893 δια του μητροπολίτη της Κω στην Οθωμανική Διοίκηση⁹⁹⁹. Η Διεύθυνση εκπαίδευσεως των Οθωμανών εξέτασε τις διατάξεις του νόμου οι οποίες αφορούσαν τις αποφάσεις τις σχετικές με την ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων τα οποία υπάγοντο στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στη συνέχεια απευθύνθηκε στο Διοικητικό Συμβούλιο του Βιλαετίου, το οποίο γνωμοδότησε ότι το Σχολείο Ἀρρένων των Νικειών πληρούσε τους όρους που απαιτούντο για την «*ἐκτέλεσιν ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας*». Κατόπιν αυτών το Υπουργείο Γενικής Εκπαίδευσεως των Οθωμανών έκδοσε στις 7 Αυγούστου του 1894 τη σχετική άδεια λειτουργίας του Σχολείου. Όπως προκύπτει η έκδοση άδειας λειτουργίας του Σχολείου των Νικειών ακολούθησε μία πολύπλοκη και χρονοβόρα γραφειοκρατική διαδικασία, η οποία διάρκεσε περίπου 8 μήνες, γεγονός που καθιστούσε ιδιαίτερα επισφαλή την έκδοση της άδειας λειτουργίας του Σχολείου.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε την αρμοδιότητα έναντι των Τουρκικών αρχών, κατά «*τὴν ἀνέκαθεν ἰσχύουσαν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν*», να ζητήσει την έκδοση του σχετικού φιρμανίου και πάλι το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενημέρωνε την ενδιαφερόμενη μητρόπολη για την έκδοσή της. Πριν την έναρξη των οικοδομικών εργασιών οι τοπικές αρχές των υποτελών Ελλήνων έπρεπε να γνωστοποιήσουν στην τοπική αρχή της Οθωμανικής Διοικήσεως την έκδοση και παραλαβή της άδειας ανεγέρσεως του σχολικού κτιρίου εκ μέρους της Οθωμανικής Κυβερνήσεως¹⁰⁰⁰. Η γραφειοκρατική αυτή διαδικασία παραβιαζόταν γεγονός που υποχρέωσε τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' να «*συμβουλεύσει και παραγγείλλει ἀμεταθέτως*» με εγκύκλιό

του προς τις υφιστάμενες εκκλησιαστικές αρχές την πιστή τήρηση των προβλεπόμενων ενεργειών¹⁰⁰¹. Τυχούσα παράκαμψη της διαδικασίας αυτής συνεπαγόταν «πολλάκις άνωμαλίας έπιβλαβεΐς», καθώς αφενός μεν υποβαθμιζόταν και τελικά κατέπιπτε η ευθύνη και η εποπτεία των σχολικών θεμάτων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με την παράλειψη της αναφοράς σε αυτό από τις κοινοτικές αρχές οι οποίες αναλάμβαναν το έργο της οικοδομής του σχολικού κτιρίου, αφετέρου περιπλεκόταν και δυσχεραίνετο η έκδοση της άδειας καθώς η οθωμανική κυβέρνηση αναγνώριζε ως νόμιμο κατά την ιεραρχία συνομιλητή της το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹⁰⁰².

Παρόμοιες δυσκολίες υπήρχαν και για την έκδοση άδειας επισκευής σχολικών κτιρίων. Από επιστολή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως προς τον ηγούμενο της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου Θεοφάνη διαπιστώνουμε ότι, επειδή η τουρκική διοίκηση κωλυσιεργούσε προκειμένου να χορηγήσει άδεια εργασιών επισκευής του σχολικού κτιρίου της Πατμιάδος ώστε να λειτουργήσει ως Ιεροδιδασκαλείο, ο Πατριάρχης διαβίβασε αναφορά προς την Υψηλή Πύλη με την οποία αιτείτο την εκ μέρους της διαταγή προς την τοπική οθωμανική αρχή, ώστε να παράσχη τη σχετική άδεια και να ξεκινήσουν οι εργασίες επισκευής του κτιρίου. Φαίνεται ότι και πάλι καθυστερούσε η έκδοση της σχετικής διαταγής, για το λόγο αυτό ο Οικουμενικός Πατριάρχης απευθύνθηκε «*τῷ ἡμετέρῳ Καποῦ Κεχαγιᾶ*», ώστε με τη μεσολάβησή του στις αρμόδιες οθωμανικές αρχές να επισπευσθεί η αποστολή της διαταγής¹⁰⁰³. Όπως προκύπτει από την επιστολή αυτή η ταχεία έκδοση της άδειας εξαρτάτο από την απάντηση της Νομαρχίας Ρόδου στο υπουργικό ιστιλάνιο που της είχε αποσταλεί, το οποίο προφανώς ζητούσε διευκρινήσεις για τη μορφή των εργασιών επισκευής του Σχολικού κτιρίου. Αν η απάντηση ανέφερε ότι επρόκειτο «*περί ἁπλῶν ἐπιδιωρθώσεων*» και ήταν λεπτομερής ως προς τη μορφή και το είδος των επιδιωρθώσεων τότε η άδεια θα εκδίδετο «*μόνον διά βεζυρικής ἐγκρίσεως*», αν όμως η Νομαρχία Ρόδου ανέφερε στην απάντησή της ότι οι επιδιωρθώσεις είχαν γενική μορφή και τροποποιούσαν το υπάρχον κτίριο τότε απαιτούντο πολύπλοκες διαδικασίες και γραφειοκρατικές διατυπώσεις, οι οποίες μεγένθυναν τη χρονική διάρκεια της διαδικασίας¹⁰⁰⁴. Από τις προβλέψεις αυτές των νόμων των Οθωμανών προκύπτει ότι η έκδοση άδειας επισκευής ενός σχολικού κτιρίου από τις οθωμανικές αρχές απαιτούσε πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες, οι οποίες καθίσταντο ακόμη πολυπλοκότερες και χρονοτριβούσαν αν οι επισκευές ήταν γενικές και τροποποιούσαν «*τὴν ὑπάρχουσαν οἰκοδομήν*», με σκοπό τον απόλυτο έλεγχο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας των υποτελών ελληνορθόδοξων και την παρεμπόδιση της αναπτύξεώς της. Παρόλα αυτά ακόμη και η συνεπής τήρηση των καθορισμένων γραφειοκρατικών διαδικασιών δεν εξασφάλιζε την έκδοση της σχετικής άδειας, γεγονός που καθιστούσε αναγκαία την παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριάρχη προς την Υψηλή Πύλη ώστε κατόπιν σχετικής διαταγής της να συμμορφωθούν οι

τοπικές αρχές στην έκδοση της άδειας.

Από απαντητικό έγγραφο του «*ἐπί τῆς Δικαιοσύνης καί τῶν Θρησκευμάτων ὑπουργοῦ Ἀβδουρραχμάν*» με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1902 προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Νεόφυτο τεκμαίρουμε ότι ούτε η παρέμβασή του μπορούσε να ἀρη τους γραφειοκρατικούς περιορισμούς που ἔθετε η διοίκηση¹⁰⁰⁵. Το υπουργείο Δικαιοσύνης και Θρησκευμάτων της Τουρκίας είχε καταχωρημένη τη Σχολή της Πάτμου στη δικαιοδοσία της νήσου Λέρου από όπου «*ἐπιτοπίως*» είχε την πληροφορία ότι η Σχολή αυτή «*ἔσται Ἀστική τῶν ἀρρένων*», ενώ ο Πατριάρχης με την ἔγγραφο αναφορά του της 4ης Αυγούστου 1902 είχε αναφερθεί σε Ιερατική Σχολή. Επιπρόσθετα ο ηγούμενος της Ιεράς Μονῆς του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου δεν είχε αποστείλει ούτε το «*χάρτη οὔτε τὰς ἀπαιτούμενας διασαφήσεις*», με αποτέλεσμα να μη δοθεί η «*ἄδεια ὅπως ἐπισκευασθῆ*» η σχολή από τις τουρκικές υπηρεσίες. Τούτο οδήγησε τον αρμόδιο τούρκο υπουργό να ζητήσει από τον Πατριάρχη να «*ἄρη τὴν ἀντίφασιν ταύτην*» και να αποστείλει τὰ «*ἀπαιτούμενα ἔγγραφα καί τὰς ζητούμενας διασαφήσεις*». Η αντίρρηση των οθωμανών στην επισκευή ενός κτιρίου, το οποίο κατά τις πληροφορίες των δικών τους τοπικών αρχών θα στέγαζε Αστική Σχολή Ἀρρένων, συνδέεται με την αντίληψη η οποία τους διακατείχε ότι τα σχολεία των υποτελών τους Ελλήνων εκγύμναζαν τους μαθητές τους ως στρατιώτες και υποκινούσαν επαναστατικές κινήσεις εναντίον τους, ενώ η ίδρυση και η λειτουργία ενός ιερατικού σχολείου αντιμετωπιζόταν από τους οθωμανούς με ανοχή ως ακίνδυνη εκκλησιαστική - εκπαιδευτική δραστηριότητα.

Οι δυσκολίες και τα εμπόδια τα οποία παρενέβαλαν οι τουρκικές αρχές προκειμένου να χορηγήσουν ἄδεια ανεγέρσεως ή επισκευών ή λειτουργίας Σχολείου οδηγούσε τους επικεφαλής των ελληνικών κοινοτήτων δημογέροντες ή ιερωμένους να παρέχουν ανακριβείς πληροφορίες με σκοπό την παραπλάνηση των Τούρκων, ώστε να επιτευχθεί η υλοποίηση του έργου και εν συνεχεία, προ τετελεσμένου γεγονότος, να λειτουργήσει το σχολείο. Τούτο προφανώς συνέβαινε στην Πάτμο με τις επισκευές στο κτίριο της Πατμιάδος Σχολῆς προκειμένου να λειτουργήσει το Ιεροδιδασκαλείο. Παρόμοια περίπτωση συνέβη και στη Νίσυρο, όπου ο σύλλογος «*Ὀμηρος*» των απόδημων κατοίκων του νησιού στη Νέα Υόρκη αποφάσισε την κατασκευή κτιρίου για τη στέγαση της Αστικής Σχολῆς, δεδομένου ότι το υπάρχον κτίριο ως τότε «*παρίστα θέαμα ἐλεεινόν ἐκπαιδευτικῶς*»¹⁰⁰⁶. Η ανέγερση του κτιρίου αυτού προσέκρουσε στην αντίρρηση των τουρκικών αρχών, οι οποίες προέβαλαν το επιχείρημα ότι δε είχε ληφθεί προηγουμένως επίσημη ἄδεια ανεγέρσεώς του εκ μέρους τους¹⁰⁰⁷. Προφανώς το επιχείρημα αυτό αποτελούσε πρόφαση προκειμένου να μην ανεγερθεί το κτίριο. Στην απαντητική του επιστολή ο μητροπολίτης Ρόδου Ιωακείμ προκειμένου να προχωρήσουν οι εργασίες, πληροφόρησε ψευδώς τις οθωμανικές αρχές ότι το υπό ανέγερση κτίριο ήταν «*κτίσμά τι χρησιμεῦον εἰς τὰς πολλαπλὰς τῆς κοινότητος ἀνάγκας*» δηλαδή

κοινοτικό οίκημα πολλαπλών χρήσεων και επομένως «*ἐπί τῇ βάσει τῶν γραφομένων*» του Ιωακείμ απαιτούσε από τις τουρκικές αρχές να ενημερώσουν τη διεύθυνση της Παιδείας του νομού και εν συνεχεία να διατάξουν την Καϊμακαμιά της Κω να επιτρέψει την συνέχιση και εν τέλει την αποπεράτωση της οικοδομής¹⁰⁰⁸. Οι Νισύριοι δεν αναγνώριζαν την αρμοδιότητα χορήγησης άδειας για την ανέγερση του σχολικού κτιρίου στις τουρκικές αρχές και για το λόγο αυτό δεν απέκρυψαν τον προορισμό του κτιρίου, αρνούμενοι την αναστολή των εργασιών ανέγερσής του. Το επιχείρημά τους ήταν ότι «*το κτίριον κτίζεται ἐπί ἐκκλησιαστικοῦ γηπέδου καί τῇ ἀδείᾳ καί γνώμῃ τοῦ Μητροπολίτη*» και επειδή μόνον αυτόν αναγνώριζαν οι νισύριοι ως αρμόδιο και ἐπόπτη των εκπαιδευτικῶν τους πραγμάτων είχαν αποφασίσει ότι μόνο με δική του εντολή θα ανέστελλαν τις οικοδομικές τους εργασίες. Εξ άλλου το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε δώσει εντολή στο μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ, κατόπιν σχετικής ερωτήσεως του, να μην αποστείλει τα σχολικά βιβλία και τα αντίγραφα των σπουδῶν των δασκάλων των κοινοτικῶν σχολείων στην τοπική τουρκική διοίκηση, η οποία απαιτούσε να λάβει γνώση και να τα εγκρίνει υποκαθιστώντας με αυτό τον τρόπο τη μητρόπολη στις αρμοδιότητες της. Όπως ανέφερε στην Εγκύκλιο του το Οικουμενικό Πατριαρχείο η απαίτηση των τοπικῶν τουρκικῶν αρχῶν αντίβαινε τις σχετικές προβλέψεις της Βεζυρικής Εγκυκλίου, η οποία ανέθετε στους εκπροσώπους του Οικουμενικού Πατριαρχείου την ευθύνη των εκπαιδευτικῶν πραγμάτων¹⁰⁰⁹. Η προσπάθεια παρέμβασης και απαγόρευσης της ανέγερσης του σχολικού οικοδομήματος από τις τουρκικές αρχές προσέκρουσε τόσο στη σθεναρή αντίσταση των Νισυρίων, οι οποίοι δεν αναγνώρισαν στην τουρκική διοίκηση σχετική αρμοδιότητα και αρνήθηκαν να υπακούσουν στις εντολές της, όσο και στην καιροσκοπική, διπλωματική στάση του μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ. Ο Ιωακείμ με την απαντητική του επιστολή στις αιτιάσεις των Τούρκων επιδίωκε, αφενός μεν να τους παραπλανήσει, αφετέρου να εξοικονομήσει χρόνο προκειμένου να εξεύρει ευκαιρία, ίσως και με την παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριάρχη, να κάμψει τις αντιρρήσεις τους.

Παρόμοια συμπεριφορά συναντούμε και στην Κάσο. Η παροχή προς τις Οθωμανικές αρχές ανακριβῶν ή ελλιπῶν πληροφοριῶν σχετικά με τη λειτουργία των σχολείων αποφασίστηκε σε κοινή συνεδρίαση των «*δύο Σωμάτων*» προφανῶς της Δημογεροντίας και του ιερατείου της Κάσου. Όπως μας πληροφορεῖ αντίγραφο εγγράφου με αριθμό πρωτοκόλλου 4736, του οποίου δεν σώζονται ο αποστολέας και ο παραλήπτης, τα «*δύο Σώματα*» συνιστούσαν στους παραλήπτες του εγγράφου, οι οποίοι κατὰ πάσα βεβαιότητα πρέπει να ήταν οι εκπαιδευτικοί των Σχολείων του νησιού, να συμπληρώσουν μεν τις πληροφορίες τις οποίες ζητούσε η Οθωμανική κυβέρνηση «*παρά τῶν ἀγίων Ἀρχιερέων*», να παραλείψουν ὅμως τη δήλωση της υπηκοότητος των δασκάλων. Όσον αφορά τα εισοδήματα των Σχολείων οι οδηγίες

συνιστούσαν να αναφέρουν ως πηγή τους την κοινότητα, χωρίς να υπεισέλθουν σε άλλες διευκρινιστικές πληροφορίες¹⁰¹⁰. Η απόκρυψη των αληθών στοιχείων που αφορούσαν την υπηκοότητα του δασκάλου και τις πηγές της χρηματοδότησης της λειτουργίας των σχολείων αποσκοπούσε στην παραμονή στο σχολείο και στην προστασία των δασκάλων οι οποίοι έφεραν την Ελληνική υπηκοότητα. Οι Οθωμανοί δεν επιθυμούσαν την παροχή εκπαιδευτικών υπηρεσιών στα σχολεία από δασκάλους κάτοχους της Ελληνικής υπηκοότητας, διότι τους υποπτεύοντο ως φορείς εθνικιστικών ιδεών, ενώ η απόκρυψη των πραγματικών πηγών της χρηματοδότησης των σχολείων προφανώς εδράζετο στην ανάγκη προστασίας τους από φορολογικές επιβαρύνσεις και άλλα εισπρακτικά μέτρα¹⁰¹¹.

Στις 22 Αυγούστου 1892 ο πατριάρχης Νεόφυτος απέστειλλε έγγραφο προς τους υπό τη δικαιοδοσία του Ιεράρχες με το οποίο τους γνωστοποιούσε ότι η αυτοκρατορική κυβέρνηση ζήτησε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατάλογο των σχολείων, τα οποία επέπτευε ώστε να τα καταγράψει και να έχει πλήρη αναφορά όλων των εκπαιδευτηρίων της επικράτειας της. Κατόπιν τούτου η Ιερά Σύνοδος και το Διεθνές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο αποφάσισαν κάθε ιεράρχης να συντάξει κατάλογο των Σχολείων τα οποία λειτουργούσαν υπό τη δικαιοδοσία του και να τον παραδώσει στην «πολιτική διοίκηση» των οθωμανών, αντίγραφο του δε να αποστείλει και προς την Εκκλησία¹⁰¹². Οι πληροφορίες τις οποίες ζητούσε η οθωμανική διοίκηση ήταν συγκεκριμένες και είχαν κωδικοποιηθεί σε σχετικό έντυπο το οποίο επισύναψε στην ως άνω επιστολή του ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως προκειμένου να μη παραληφθή κάποιο στοιχείο που ενδιέφερε την τουρκική διοίκηση. Το έντυπο αυτό έπρεπε να συμπληρώσει «*συντόμως*» ο ιεράρχης κάθε περιοχής και συμπεριλάμβανε «*τό όνομα, τό είδος καί τās τάξεις ἐκάστης σχολῆς κοινοτικῆς ἢ ιδιωτικῆς, ἀρρένων ἢ θηλέων μετὰ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως ἢ τῆς κώμης καί τῆς ἐνορίας ἐν ἧ κείνται. Ἐκαστος κατάλογος δέον ἵνα φέρῃ σεσημειωμένον ἐν τῷ τέλει τό γενικόν ἄθροισμα τῶν ἐν τῇ ἐπισκοπῇ αὐτῶν διαφόρων σχολῶν ὑφ' ἐκάστην στήλην*». Ο κατάλογος δηλαδή αυτός ήταν ένας συγκεντρωτικός πίνακας των Σχολείων που προσδιόριζε το είδος τους, αν δηλαδή ήταν αλληλοδιδασκτικό σχολείο, Ελληνικό Σχολείο ή Αστική Σχολή, τις τάξεις που συμπεριλάμβανε, την ιδιοκτησία του αν ήταν κοινοτικό ή ιδιωτικό, τον ακριβή τόπο της έδρας του και τέλος το αθροιστικό σύνολο των πληροφοριών κάθε στήλης.

Λίγους μήνες αργότερα και συγκεκριμένα στις 15 Φεβρουαρίου 1893, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νεόφυτος με έγγραφο του προς τους υπό τη δικαιοδοσία του ιεράρχες τους γνωστοποιούσε ότι η «*Αὐτοκρατορική κυβέρνησις*» ζήτησε «*τὴν παρουσίαν τῶν σχετικῶν αὐτοκρατορικῶν φερμανίων καί τὴν λήψιν ἀδείας πρὸς λειτουργίαν ἐκάστης σχολῆς*». Όπως προκύπτει από τις δύο επιστολές του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεόφυτου της 22 Αυγούστου 1892 και της 15 Φεβρουαρίου 1893 η οθωμανική κυβέρνηση ζήτησε να ενημερωθεί πρώτα για τα σχολεία των Ελλήνων

που λειτουργούσαν στην Επικράτειά της και εν συνεχεία απαίτησε την προσκόμιση των αυτοκρατορικών φερμανίων τα οποία είχαν επιτρέψει την ίδρυση και τη λειτουργία τους. Με τη μεθόδευση αυτή προσδιόρισε τα σχολεία τα οποία λειτουργούσαν χωρίς την έγκριση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και απαίτησε την υποβολή των σχετικών δικαιολογητικών για την έκδοση της άδειας λειτουργίας «έκαστης σχολῆς»¹⁰¹³. Με τον τρόπο αυτό είχε τη δυνατότητα να επιτρέψει ή να απαγορεύσει τη λειτουργία σχολείων τα οποία η ίδια έκρινε ως επιβλαβή για τα συμφέροντα της. Ουσιαστικά δηλαδή η Οθωμανική κυβέρνηση προέβη σε μία απόπειρα εντοπισμού και αναδιάρθρωσης των ελληνορθόδοξων σχολείων κατά τους υπολογισμούς και τις επιδιώξεις της. Τελικά μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Υψηλής Πύλης επήλθε συμφωνία, η οποία πρόβλεπε κάθε ιεράρχης «ὅσον μὲν ἀφορᾶ εἰς τὸ περί αὐτοκρατορικῶν φερμανίων ἀντί τούτων ὀφείλει ἐπιδοῦναι τῇ ἐπιτοπίῳ διοικήσει... πλήρη κατάλογον πασῶν τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ ὑπαρχουσῶν ὀρθοδόξων σχολῶν ἃς ἡ σεβαστὴ Κυβέρνησις ἀναγνωρίσει ἐπισήμως ὑφισταμένας... ἐφοδιάσει δι' ἀδείας λειτουργίας κατὰ τὸν ἐγκριθέντα τύπον, οὗ τὸ τουρκικόν κείμενον περικλείομεν ἐν τῇ παρούσῃ μεθ' ἑλληνικῆς μεταφράσεως». Ὅπως προκύπτει από την περικοπή αυτή της πατριαρχικής εγκυκλίου η οθωμανική κυβέρνηση επιδίωκε την αντικατάσταση των αυτοκρατορικών φερμανίων με καινούργιες άδειες λειτουργίας για όσα σχολεία λειτουργούσαν με αυτοκρατορικά φερμάνια, γεγονός που της έδινε το δικαίωμα να κλείσει κάποια σχολεία κατά την κρίση της μη εφοδιάζοντάς τα με τη σχετική άδεια¹⁰¹⁴. Ὅσον αφορά «τὴν ἀνέγερσιν ἢ σύστασιν νέας ἐν τῷ μέλλοντι σχολῆς ἢ τοῦ ἀπαιτουμένου αὐτοκρατορικοῦ φερμανίου ἔκδοσις ἐνεργηθήσεται κατὰ τὴν τάξιν διὰ τῶν πατριαρχείων, διὰ δε τὴν λειτουργία αὐτῆς ἢ ἄδεια ζητηθήσεται ὑπὸ τοῦ οἰκείου Ἀρχιερέως ἀπὸ τῆς ἐπιτοπίου διοικήσεως».

Προκειμένου δηλαδή να λειτουργήσει κάποιο νέο σχολείο απαιτούντο με τη συμφωνία αυτή του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την Υψηλή Πύλη δύο άδειες. Η μία αφορούσε την έκδοση αυτοκρατορικού φερμανίου για «τὴν ἀνέγερσιν ἢ σύστασιν» της καινούργιας σχολῆς για την οποία ήταν αρμόδιο το Οικουμενικό Πατριαρχείο «νά ἐνεργήσῃ κατὰ τὴν τάξιν», η άλλη αφορούσε την άδεια λειτουργίας της σχολῆς αυτής για την οποία ήταν αρμόδιος ο «οἰκεῖος Ἀρχιερέας» ο οποίος έπρεπε να τη ζητήσει «ἀπὸ τὴν ἐπιτόπιον διοίκησιν». Η ρύθμιση αυτή περιέπλεκε πολύ την ίδρυση νέων σχολείων από την ελληνική κοινότητα δεδομένου ότι σε οποιοδήποτε στάδιο της διαδικασίας χορήγησης άδειας λειτουργίας ή άδειας ιδρύσεως Σχολῆς εκ μέρους της οθωμανικής κυβέρνησης ή για την έκδοση της άδειας λειτουργίας από τον τοπικό εκπρόσωπο της τουρκικής διοίκησης μπορούσαν να παρεμβληθούν εμπόδια και να ματαιωθεί η ίδρυση της νέας σχολῆς. Οι οθωμανικές αρχές προσπάθησαν να ελέγξουν την τήρηση αυτής της συμφωνίας. Τούτο μαρτυρείται από εγκύκλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Νεόφυτου με ημερομηνία 5 Μαρτίου 1893 προς τους υπ' αυτόν ιεράρχες

με την οποία τους ζητούσε να καταρτίσουν «κατάλογον τῶν σχολείων ὀρίζοντες ἰδίᾳ τίνα τούτων ὑπῆρχον ἀνέκαθεν καὶ τίνα ἰδρύθησαν ἀπὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναρριχήσεως τοῦ ἀνάσσοντος Σουλτάν Ἀβδούλ Χαμήτ Χαν»¹⁰¹⁵.

Με την πληροφορία αυτή οι οθωμανικές αρχές μπορούσαν να εντοπίσουν σχολεία τα οποία δεν είχαν εφοδιαστεί με τις απαραίτητες άδειες λειτουργίας, παράλληλα δε να διαπιστώσουν το ρυθμό ίδρυσης και λειτουργίας νέων σχολείων στην επικράτειά τους. Οι εγκύκλιοι του Πατριάρχη Νεόφυτου φαίνεται ότι δεν στάθηκαν ικανές να προκαλέσουν ομόφωνη συμμόρφωση των υπ' αυτόν ιεραρχών γεγονός που τον υποχρέωσε να επανέλθει με νέα εγκύκλιο την 26η Αυγούστου 1893, με την οποία εντέλλετο τους υπό τη δικαιοδοσία του μητροπολίτες να μεριμνήσουν για την έκδοση της σχετικής κυβερνητικής άδειας λειτουργίας των σχολείων με βάση τον κατάλογο που είχαν επιδώσει στην οθωμανική τοπική διοίκηση¹⁰¹⁶. Η συμμόρφωση του Νεόφυτου με τις επιταγές της οθωμανικής διοίκησης υπήρξε απόλυτη καθώς ζητούσε από τους ιεράρχες «τὴν λήψιν ἀνυπερθέτως κυβερνητικῆς ἀδείας» προκειμένου να λειτουργήσει κάποιο σχολείο. Το ενδιαφέρον του τουρκικού κράτους για τον έλεγχο των σχολείων υλοποιούσαν οι κατά τόπους εκπρόσωποί του, οι οποίοι παρενέβαιναν και υποδείκνυαν μέσω του τοπικού ιεράρχη τις επιθυμίες και τις προτάσεις του κράτους τους, αλλά και τις προσωπικές τους, για τα διάφορα θέματα που απασχολούσαν τη λειτουργία των σχολείων¹⁰¹⁷. Οι Οθωμανοί επιδίωκαν τη συνδιαλλαγή των μητροπολιτών με την τοπική Οθωμανική διοίκηση για την επίλυση των εκπαιδευτικών θεμάτων της περιφέρειάς τους ώστε να περιορίσουν το κύρος του Οικουμενικού Πατριάρχη και να πλήξουν τον οικουμενικό του ρόλο καθώς με τη μεθόδευση αυτή περιχαράκωναν την αρμοδιότητα του επί της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων στα όρια της Αρχιεπισκοπής της Κωνσταντινουπόλεως.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας υπήρξε καθοριστικός σε όλη τη μακρόχρονη περίοδο κατοχής. Η Εκκλησία αποτέλεσε τη συνισταμένη ηγεμονική δύναμη κάθε επιμέρους προσπάθειας των ατόμων, των συλλογικών φορέων, των ελληνικών κοινοτήτων για την οργάνωση και την παροχή του εκπαιδευτικού αγαθού. Από τη μελέτη των εκπαιδευτικών θεμάτων των υποτελών ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου προέκυψαν τρεις εκπαιδευτικές περιόδους στη μακροαίωνα οθωμανική κυριαρχία.

A. 16^{ος} και 17^{ος} αιώνας.

Η Εκκλησία και οι ταγοί της έλεγχαν κάθε πτυχή της ζωής των ελληνορθόδοξων κατοίκων των νησιών, οι οποίοι ουσιαστικά διαβιούσαν υπό θεοκρατικό καθεστώς. Η χρονική αυτή περίοδος χαρακτηρίζεται από:

1. την ακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
 2. την υποτυπώδη, την υπό διάλυση κοινοτική ζωή των υποτελών
 3. την ανυπαρξία σχολείων και τον περιορισμό της παρεχόμενης παιδείας - όπου υπήρξε - στη διδασκαλία στοιχειωδών μαθημάτων ανάγνωσης και γραφής από αυτοσχέδιους δασκάλους κυρίως ιερωμένους. Σκοπός των μαθημάτων αυτών ήταν η υπηρεσία των λατρευτικών και θρησκευτικών αναγκών της Εκκλησίας.
- Τη χρονική αυτή περίοδο οι διαθέσιμες έγγραφες πηγές είναι ανεπαρκείς και αποσπασματικές.

B. 18^{ος} αιώνας

Το 18ο αιώνα και ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του πραγματοποιείται η πρώτη άνθηση της παρεχόμενης παιδείας στους ελληνοπαίδες της Δωδεκανήσου. Σε τούτο συντέλεσαν:

1. Η χαλάρωση των δεσμών κατοχής εξαιτίας της προϊούσας παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
2. Οι ευνοϊκές περιστάσεις ανάπτυξης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων τις οποίες δημιούργησε η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774).

Την περίοδο αυτή ιδρύονται σχολεία σε πολλά νησιά της Δωδεκανήσου, μεταξύ των οποίων:

1. Η Πατμιάδα Σχολή στην Πάτμο (1713)
2. η Σχολή της Αγίας Μαρίνας στη Σύμη (1765)
3. το Σχολείο του Δαμασκηνού στη Λέρο (1724)
4. σχολείο στο χωριό Λίνδος της Ρόδου (1757)
5. σχολείο στη νήσο Κω (1773)
6. σχολείο στην Κάλυμνο (1780) κ.ά.

Η παρεχόμενη παιδεία απόκτησε ουσιαστικότερο περιεχόμενο και τελούσε υπό τον

έλεγχο και την κηδεμονία της Εκκλησίας. Η Εκκλησία ένταξε τα σχολεία στον κύκλο των δραστηριοτήτων και των ενδιαφερόντων της και εξ αυτών δημιούργησε στελέχη ικανά να καταλάβουν εκκλησιαστικές θέσεις και ιερατικά αξιώματα.

Κατά τη διάρκεια του 16ου, 17ου, 18ου αιώνα οι Οθωμανοί δεν αναμειγνύοντο στα εκπαιδευτικά θέματα των Ελλήνων και η παρεχόμενη παιδεία ήταν ακώλυτος εκ μέρους τους.

Γ. 19^{ος} αιώνας

Η ίδρυση του Ελληνικού Κράτους και συνακόλουθα η ίδρυση της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, οι αποσχιστικές τάσεις και τα απελευθερωτικά κινήματα στην Επικράτεια του Οθωμανικού κράτους, τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα της περιόδου του Τανζιμάτ, η δημοσίευση των Γενικών Κανονισμών που αποτέλεσαν το νομοθετικό πλαίσιο διοίκησης του Ορθόδοξου millet, η έγερση του Προνομιακού Ζητήματος και οι προσπάθειες της Οθωμανικής κυβέρνησης να παρέμβει στην εσωτερική λειτουργία των σχολείων και να τα εντάξει στο διοικητικό του μηχανισμό συναποτελούν μία πολύπλοκη αλληλοδιαδοχή πολιτικών - οικονομικών - θρησκευτικών γεγονότων εντός των οποίων αναπτύχθηκε και καθόρισε την εξελικτική της πορεία η εκπαίδευση των Ελληνορθόδοξων κατοίκων της Δωδεκανήσου.

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η ανάπτυξη της εκπαίδευσης, η οποία έχει τις ρίζες της στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα απέκτησε καθολικότερη διάδοση, μονιμότερη λειτουργία και ευρύτερο περιεχόμενο.

Σε αυτό συνέβαλαν:

1. Η οικονομική ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων και η δημιουργία αστικής τάξης στα νησιά.

2. Το αυξημένο ενδιαφέρον των νησιωτών για την εκπαίδευση των παιδιών τους, όπως εκφράστηκε από τις δωρεές πλουσίων κατοίκων τους και τη σύσταση φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων στα νησιά και τις παροικίες των αποδήμων νησιωτών στην Κωνσταντινούπολη, στο Πορτ Σάιδ, στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο της Αιγύπτου.

3. Τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα της περιόδου του Τανζιμάτ (1839 - 1876). Το διάταγμα του Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ (3.11.1839) που διακήρυξε την ισονομία όλων των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την προστασία της ζωής τους και την ανασυγκρότηση του φορολογικού συστήματος και το Χάτι Χουμαγιούν (18.2.1856) το οποίο υποσχόταν ισότητα των υπηκόων σε θέματα απονομής δικαιοσύνης, φορολογίας, καταλήψεως δημοσίων θέσεων κλπ.

4. Η ανάπτυξη των επιστημών, οι νέες ιδέες, τα τεχνολογικά επιτεύγματα των λαών της Ευρώπης με τα οποία ήρθαν σε επαφή και επηρεάστηκαν οι έμποροι και οι ναυτικοί των νησιών.

Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ αποτελεί ουσιαστικά τη διαχωριστική γραμμή που οριοθετεί τη μετάβαση από το στάδιο της αποκλειστικής

και ανεμπόδιστης κυριαρχίας του Πατριάρχη και γενικά των θρησκευτικών ηγεσιών των διαφόρων θρησκειών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επί των εκπαιδευτικών θεμάτων ως απόρροια των Προνομίων τους και της περιόδου που σηματοδοτήθηκε αφενός από την ανάμειξη των λαϊκών στην εκπαίδευση και αφετέρου από τις νομοθετικές και διοικητικές παρεμβάσεις των Οθωμανών με στόχο την απόσπαση της δικαιοδοσίας των εκπαιδευτικών θεμάτων από την Εκκλησία, τις θρησκευτικές ηγεσίες και την υπαγωγή τους στην εποπτεία της κρατικής διοίκησης. Η μεθόδευση αυτή επιδίωκε να θέσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην υπηρεσία των κοινωνικών αλλαγών που ήταν αναγκαίες για την επανίδρυση του κράτους των Οθωμανών και τη δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους στη θέση του.

Με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ η Εκκλησία απόλεσε μέρος της ισχύος της λόγω της επισημοποίησης των millet ως πολιτικοθρησκευτικών οργανισμών, απώλεια την οποία προσπάθησε να εξισορροπήσει με τον ιδεολογικό ενστερνισμό του κοσμικού εθνικιστικού λόγου. Τούτο συντέλεσε στο να καταστεί σημείο αναφοράς κεντρικός ιδεολογικός άξονας των ελληνορθόδοξων και θετικός αποδέκτης των εθνικών αιτημάτων.

Οι μεγάλες αλλαγές που συντελούντο την περίοδο αυτή κατέστησαν αναγκαία την προσαρμογή της Παιδείας στο πνεύμα των μεταρρυθμίσεων. Η Παιδεία τέθηκε στην υπηρεσία της αφύπνισης της εθνικής συνείδησης και παράλληλα του εκσυγχρονισμού και της εξομοίωσης με τη Δύση. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη των στόχων αυτών ήταν η εκκοσμίκευση του περιεχομένου και των φορέων της. Επιπλέον η εξασφάλιση της οθωμανικής νομιμότητας προαπαιτούσε τη θεσμική κατοχύρωση του Πατριαρχείου. Κατά λογική συνέπεια η ανάμειξη των λαϊκών στα θέματα της Παιδείας και η συνεργασία τους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν απαραίτητη. Η ανάπτυξη της Παιδείας στη Δωδεκάνησο, η οποία συντελέστηκε το 19ο αιώνα, συμπίπτει με την οικονομική ανάπτυξη των νησιών και την ανάδειξη της αστικής τάξης την οποία αποτελούσαν οι πλούσιοι έμποροι, οι ναυτικοί και οι απόδημοι δωδεκανήσιοι, οι κύριοι φορείς της. Αυτοί χρηματοδότησαν την ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων και υπήρξαν οι πραγματικοί εισηγητές της εκπαιδευτικής αναγέννησης των νησιών. Η ανάπτυξη της Εκπαίδευσης συμπεριέλαβε την ίδρυση σχολείων σε κάθε νησί και στα περισσότερα χωριά των νησιών, την εισαγωγή των μαθημάτων της Φυσικής, της Χημείας, των Μαθηματικών, της Ιστορίας, της Γαλλικής Γλώσσας και άλλων, τη διδασκαλία με τη μέθοδο της Αλληλοδιδασκτικής, την απομάκρυνση του στόχου του σχολείου από την υπηρεσία των σκοπών της Εκκλησίας. Η δραστηριότητα της αστικής τάξης των νησιών υπέρ των εκπαιδευτικών θεμάτων εκδηλώθηκε σε συνεργασία με τον κλήρο ή αυτόνομα χωρίς όμως να απομακρύνεται σε καμία περίπτωση από τις αντιλήψεις του θρησκευτικού κατεστημένου, στο οποίο διαβιούσε ο υπόδουλος Ελληνισμός σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κατοχής. Η κοινή προσήλωση και ο ταυτόσημος προσανατολισμός των ηγετικών δυνάμεων, αλλά

και των κατοίκων των νησιών στη μόρφωση και την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων ως συλλογικός στόχος και ομαδική προσπάθεια που αποσκοπούσε στην άνοδο του πνευματικού επιπέδου των ελληνικών κοινοτήτων τεκμηριώνει την κοινή τους καταγωγή και την μετοχή των μελών τους στο ίδιο γένος, το γένος των Ελλήνων. Η εκπαιδευτική ανάπτυξη του 18ου και του 19ου αιώνα συντέλεσε στην άνοδο του πνευματικού επιπέδου των υποτελών Ελλήνων των νησιών με άμεσο αποτέλεσμα την πολιτική αναγέννηση του Ελληνισμού της Δωδεκανήσου και την ενίσχυση της εθνικής συνείδησής του. Η παρεχόμενη εκπαίδευση στα σχολεία της Δωδεκανήσου από τα μέσα του 19ου αιώνα παρουσιάζει πλήρη αλλαγή ως προς τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά. Ο δάσκαλος πλέον επιλέγεται κατόπιν σχετικού ελέγχου από τους Σχολικούς Εφόρους, τη Δημογεροντία, κυρίως όμως από τον Ιεράρχη στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν το Σχολείο. Ως προς τα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα του ο δάσκαλος των χρόνων αυτών μετέχει παιδείας, την οποία έχει διδαχτεί σε διάφορα σχολεία τόσο του υπόδουλου Ελληνισμού όσο και του ελεύθερου Ελληνικού κράτους, ενώ προσμετράται το ήθος και η προϋπηρεσία του σε άλλα σχολεία και η εξ αυτών φήμη που τον ακολουθεί.

Η διδακτέα ύλη προσδιορίζεται από το περιεχόμενο των εγκεκριμένων βιβλίων, τα οποία προτείνονται για τη σχολική πράξη από ένα κατάλογο καταρτισμένο από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο οποίος μέσω των υπ' αυτό μητροπόλεων κοινοποιείτο στα σχολεία του υπόδουλου Ελληνισμού.

Η διδασκαλία υπόκειται σε παιδαγωγικές αρχές, οι οποίες καθορίζοντο από το αλληλοδιδασκτικό μοντέλο διδασκαλίας, το οποίο είχε υιοθετηθεί από τα σχολεία της Δωδεκανήσου και εφαρμοζόταν μέχρι το τέλος της οθωμανικής κατοχής και τούτο παρά το γεγονός της αμφισβήτησής του από τον εκπαιδευτικό κόσμο της ελεύθερης Ελλάδος και την υποχώρησή του από τα σχολεία της Ευρώπης.

Η ανάπτυξη της Παιδείας, η ενεργή συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στη διοίκηση των σχολείων και γενικώς η ανάμειξή του στα εκπαιδευτικά πράγματα συνετέλεσαν στη σχετική αποδέσμευση της εκπαιδευτικής πράξης από τους καθαυτούς στόχους της Εκκλησίας, καθώς μάλιστα ο εκπαιδευτικός των χρόνων αυτών δεν ήταν κατ' ανάγκη κληρικός και η εν γένει μόρφωσή του τον καθιστούσε εν δυνάμει φορέα νεοτεριστικών μηνυμάτων, τα οποία διαφοροποιούντο από τις επίσημες θέσεις της Εκκλησίας.

Το 19ο αιώνα και συγκεκριμένα μετά τη συμμετοχή της Κάσου στην επανάσταση των Κρητών (1869) και το τέλος της περιόδου των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ οι Οθωμανοί εκδήλωσαν το ενδιαφέρον τους για τα διαδραματιζόμενα στα σχολεία των ελληνορθόδοξων, τα οποία υποπεύοντο ότι διέδιδαν εθνικιστικά - αποσχιστικά μηνύματα στους μαθητές τους. Οι προσπάθειές τους από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και εξής, να ελέγξουν τα σχολεία των Ελληνορθόδοξων και τελικά να τα εντάξουν στο διοικητικό - εκπαιδευτικό τους μηχανισμό απέτυχαν, καθώς συνάντησαν τη σθεναρή αντίσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, των κοινοτικών

αρχών και την άρνηση των κατοίκων των νησιών να αποδεχθούν την αναίρεση των προνομίων τους. Εξ άλλου η επιβολή της ομοιογένειας την οποία επιδίωκε το οθωμανικό κράτος για τα σχολεία της επικράτειάς του αποτελούσε ένα ουτοπικό στόχο για ένα σχολικό δίκτυο με εγγενώς ασύνδετες σχολικές μονάδες.

Η Κωνσταντινούπολη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο έπαυσαν να είναι η μόνη και αποκλειστική ανώτατη αρχή των εκπαιδευτικών πραγμάτων των νησιών καθώς αναδείχτηκαν νέα κέντρα εξουσίας δηλαδή το νεοσύστατο Ελληνικό κράτος και οι πολυπληθείς παροικίες των αποδήμων Λερίων και Κασίων της Βορείου Αφρικής των πόλεων του Καΐρου, της Αλεξανδρείας και του Πορτ Σάιδ. Ωστόσο οι παρεμβάσεις του Ελληνικού Βασιλείου στα εκπαιδευτικά θέματα της Δωδεκανήσου υπήρξαν υποδεέστερες των αναμενόμενων από τους κατοίκους των νησιών. Η γεωγραφική ιδιομορφία, η αδυναμία εύκολης πρόσβασης στα νησιά, οι προτεραιότητες προς άλλες περιοχές του υποτελούς Ελληνισμού, οι εθνικές περιπέτειες και η οικονομική αδυναμία λόγω της χρεοκοπίας του 1893 συνέτειναν στην περιορισμένη διείσδυση του Ελληνικού Βασιλείου στα εκπαιδευτικά θέματα της Δωδεκανήσου. Οι κοινοτικές αρχές των νησιών και οι Σχολικές Εφορείες των σχολείων της Δωδεκανήσου διέσπειραν τα αιτήματά τους ανάλογα με τον τόπο όπου είχαν αναπτυχθεί οι παροικίες τους, στους απόδημους τους της Κωνσταντινουπόλεως, της Αθήνας, της Σμύρνης, του Καΐρου του Πορτ Σάιδ, της Ισμαηλίας, της Αλεξανδρείας, από όπου και λάμβαναν την οικονομική ενίσχυση και κάθε αρωγή.

Η μελέτη των εκπαιδευτικών θεμάτων των ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου κατά την οθωμανική κυριαρχία και η ανάπτυξή τους στο πλαίσιο της εκπόνησης της παρούσας Διδακτορικής διατριβής δίδει το έναυσμα για αυτόνομη ερευνητική ενασχόληση και ανακοινώσεις εργασιών με ποικίλη θεματολογία όπως π.χ. Το ιδεολογικό περιεχόμενο των Σχολικών βιβλίων, οι Κανονισμοί των κοινοτήτων οι σχετικοί με τη λειτουργία των σχολείων, τα ιδιωτικά σχολεία και η σχέση τους με την Εκκλησία, η εκπαίδευση στις παροικίες των Δωδεκανησίων ανά τη Μεσόγειο κλπ.

Τα έγγραφα των Ιστορικών Αρχείων των νησιών πέραν των εκπαιδευτικών θεμάτων περιλαμβάνουν ένα πλήθος τεκμηρίων τα οποία εκτείνονται και καλύπτουν ευρύ φάσμα επιστημονικών ενδιαφερόντων στους τομείς της Ιστορίας, της Κοινωνιολογίας, των σχέσεων Ελλήνων - Οθωμανών, της Θεολογίας, της Γλωσσολογίας κ.ά. Ως εκ τούτου παρέχουν τη δυνατότητα στους ερευνητές και επιστημονικούς μελετητές να παρουσιάσουν στην επιστημονική κοινότητα και στο ευρύ φιλομαθές κοινό νέες πληροφορίες και στοιχεία, να αναδείξουν αφώτιστες πτυχές, να προσθέσουν συμπληρωματικά δεδομένα στη γνώση. Προέχει όμως όλων αυτών η προστασία, η αρχειοθέτηση, η ηλεκτρονική αποθήκευση και δημοσίευσή τους ώστε να είναι ευχερής η προσέγγιση και η μελέτη τους. Το στάδιο των εργασιών αυτών αναμένει εξειδικευμένους επιστήμονες με μεράκι, γνώση, αγάπη στην πατρώα παρακαταθήκη να θέσουν το αποτύπωμά τους στη διάσωση των αποδείξεων του ιστορικού παρελθόντος των Ελλήνων.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου (1966), *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α' σ. 67, Εν Αθήναις.
2. Βλ. Χ. Πατρινέλη (1974), *Από την άλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της Παιδείας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ', σ. 368*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, επίσης Αγγ. Γ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου (1994) *Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων κατά τήν Τουρκοκρατία*, εκδ. Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφέλιμων βιβλίων, Αθήναι, σ. 187
3. Βλ. Τρύφωνος Ευαγγελίδου (1933), *Τα Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως (1453) μέχρι του 1893*, σ. 52-53, Εν Αθήναις, επίσης Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου ο.π., σ. 71, 131, 133, 134 και Α. Αγγέλου (1974), *Η κατάσταση της Παιδείας στις υπόδουλες Ελληνικές χώρες, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ', σ. 366*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών.
4. Κατά το Χ. Πατρινέλη «Οἱ τοῦρκοι ἀναγνώρισαν τόν Γεννάδιο καί τούς μετέπειτα Οἰκουμενικούς Πατριάρχες ὡς Millet Bası, πού θά ἔπρεπε νά μεταφρασθῆ «ἀρχηγός θρησκευτικῆς κοινότητος»... Μέ τήν ἀναγνώριση τῶν ὀρθοδόξων ραγιαδῶν ὡς ἰδιαίτερης ἡμιαυτοδιοικουμένης κοινότητος, μέ ἡγέτη καί ὑπεύθυνο ἀπέναντι στήν Πύλη τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη, ἡ Ἐκκλησία ἐντασσόταν μέσα στό διοικητικό μηχανισμό τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ὁ Πατριάρχης ἀποκτοῦσε μιὰ νέα ιδιότητα, ἄγνωστη ὡς τότε τήν ιδιότητα τοῦ κοσμικοῦ ἄρχοντα» βλ. Χ. Πατρινέλη (1974), *Η ανασύσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η θέση του στον οθωμανικό κόσμο*, ο.π., σ. 94.
5. Βλ. Ι. Χασιώτη (1974), *Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι., σ. 16*, ο.π., ὅπου: «Τό δίκτυο τῶν μητροπόλεων, ἀρχιεπισκοπῶν, ἐπισκοπῶν καί μοναστηριακῶν κέντρων συνέδεσε τίς ἐνέργειες τῶν κατά τόπους ἀτόμων ἢ ὁμάδων μέ τήν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας καί συντέλεσε μέ τόν τρόπο αὐτό στήν ἐνότητα τοῦ Ελληνισμοῦ καί στήν ἐξουδετέρωση τῶν δυσμενῶν ἐπιπτώσεων ἀπό τή διοικητική ἀκαταστασία...» επίσης Τ. Αθ. Γριτσόπουλου, ο.π. σ. 51, *Για τη θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην οθωμανική επικράτεια* δεξ Ν. Iorga (1989), *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, μετάφραση Γιάννη Καρά, Αθήνα
6. Βλ. Βασίλη Κρεμμυδά (1984), *Εγχειρίδια Ιστορίας 4, Νεότερη Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή, Β' έκδοση*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, σελ. 145 και Δ. Λουκάτου (1974), *Ἐκκλησιαστική ὕμνογραφία καί παιδεία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ο.π. τ. Γ', σ. 448*
7. Βλ. Χ. Πατρινέλη, ο.π. σ. 373
8. Βλ. Κ. Σάθα (1870), *Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί Πατριάρχου Ιερεμίου Β' (1572- 1594)*, σ. 32, εν Αθήναις, *Τασ. Αθ. Γριτσόπουλου*, ο.π. σ. 133, επίσης Χ. Πατρινέλη, ο.π., σ. 374
9. Βλ. Μιχ. Καλινδέρη (1973), *Αἱ συντεχνίαι καί ἡ Ἐκκλησία ἐπί Τουρκοκρατίας*, Ἐκκλησιαστικά ἐκδόσεις Ἐθνικῆς Ἐκατόν πενήνταετηρίδος, ἐν Ἀθήναις. Επίσης Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206-207.
10. Κατά το Χ. Πατρινέλη, ο.π., σ. 129 *ἡ Ἐκκλησία εἶχε και παλαιότερους δεσμούς «μέ τήν*

παιδεία, καί ειδικώτερα μέ τή σχολική εκπαίδευση, πού ανάγουν τήν ἀρχή τους στήν πρώιμη βυζαντινή ἐποχή».

11. Βλ. Χ. Πατρινέλη, ο.π. σ. 375 και 376

12. Βλ. Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, ο.π., σ. 133-134

13. Βλ. Ι. Χασιώτη (1974), 'Η παρ' ἡμῖν δημοτική ἐκπαίδευσις ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον, ὁ ἐν Κων/λει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, ο.π., σ. 96 και Χ. Πατρινέλη, ο.π., σ. 376, ὅπου: « Ὑπῆρχαν πάντως (τουλάχιστον ἀπό τό 1570 καί ἐξῆς) μικρά ἐνοριακά σχολεῖα, στά ὁποῖα διδασκόταν ἡ ἀνάγνωσις καί ἡ γραφή, δηλαδή τά λεγόμενα κολουβογράμματα... στά μικρά αὐτά σχολεῖα, πού στεγάζονταν συνήθως σέ κάποιο κελί δίπλα στήν ἐκκλησία, τά παιδιά μάθαιναν νά διαβάζουν ἀπό τήν Ὀκτώηχο, τό Ψαλτήρι καί τά ἄλλα λειτουργικά βιβλία. Ἐλάχιστοι ὁμως ἀπό τούς δασκάλους, ἱερεῖς ἢ μοναχοῦς ἦταν σέ θέση νά κατανοήσουν τά βιβλία αὐτά».

14. Βλ. Χ. Πατρινέλη, ο.π., σ. 376

15. Βλ. Ἰωάν. Γιαννόπουλου (1975), *Ἡ κρίση τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ*, σ. 99, 100, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, ἐπίσης Διονυσίου Σκιώτη, (1975), *Ἡ κρίση τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ*, σ. 376

16. Βλ. Χρ. Πατρινέλη (1975), *Οἱ σχέσεις τῆς Εκκλησίας με τήν κυρίαρχη οθωμανική πολιτεία, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ*, σ. 123 εκδ. Εκδοτική Αθηνών.

17. Βλ. Χρ. Πατρινέλη, ο.π.

18. Βλ. Τρ. Ε. Ευαγγελίδου (1933), *Τα Ἑλληνικά σχολεῖα ἀπό το 1453 - 1893*, ο.π., σ. 73 και Π. Κιτρομηλίδη (1990), *Ἡ Γαλλική Επανάσταση και ἡ Νοτιοανατολική Ευρώπη*, σ. 38, εκδόσεις Διάττων, Αθήνα, Απ. Βακαλόπουλου (1973), *Ἱστορία του νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Δ*, σ. 629, Θεσσαλονίκη

19. Βλ. Χ. Πατρινέλη (1974), ο.π.

20. Βλ. Χ. Πατρινέλη, (1980), *Ο ἑλληνισμός κατά τήν πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669), πανεπιστημιακές παραδόσεις*, σ. 63, Θεσσαλονίκη, ἐπίσης Κων/νου Δημαρά (1975), *Το σχῆμα του Διαφωτισμοῦ, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ο.π. τ. ΙΑ*, σ. 329, ὅπου: « Ὁ ἑλληνισμός πέρασε στήν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ χωρίς νά θητεύσῃ στήν Ἀναγέννηση». και Ι. Χασιώτη, (1974), *Ο Ἑλληνισμός κατά τούς δύο πρώτους αἰῶνες μετά τήν Ἀλωση, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ο.π. τ. Ι*, σ. 7

21. Βλ. Κων/νου Δημαρά, (1975), ο.π., σ. 329, Χ. Πατρινέλη, *Ο ἑλληνισμός κατά τήν πρώιμη Τουρκοκρατία*, ο.π., σ. 185

22. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, (1932), *Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 5ος* σ. 164, εκδοτικός οἶκος Ἐλευθερουδάκη, ἐν Αθήναις, ἐπίσης Δημήτρη Ἀρβανιτάκη (1999) *Σπουδάζοντας στη Βενετία. Μια πτυχὴ τῆς Νεοελληνικῆς Εκπαιδευτικῆς Εμπειρίας, «Δημοσία Ἰλαρία»*, εκδ. Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου, Βενετία, σ. 55, Κ. Χατζόπουλου (1991) *Ἑλληνικά Σχολεῖα στήν περίοδο τῆς Οθωμανικῆς κυριαρχίας (1453-1821)* εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σ. 340 - 341, Αθ. Καραθανάση (1975), *Ἡ Φλαγγίνειος σχολή τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη

23. Βλ. Κ. Παπαρηγοπούλου, ο.π., σ. 166

24. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τ. Δ, σ. 332, *Θεσσαλονίκη και Χ. Πατρινέλη (1974)*, ο.π., σ. 374, του ιδίου *ο Ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία*, ο.π., σ. 178

25. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου (1974), *Ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς και οι απαρχές της φιλοσοφικής διανοήσεως και παιδείας στις Ελληνικές χώρες (1613- 1670)*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι, σ. 380, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Χ. Πατρινέλη, *Ο ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία (1453-1669)* ο.π., σ. 118

26. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π. σ. 380 και 381 όπου σημειώνει: «Ο΄ Κορυδαλισμός΄ όπως ονομάστηκε ή διδασκαλία του (Θεόφιλου Κορυδαλέα) σημαδεύει τό τέλος τής μεσαιωνικής σκέψεως καί τήν πρώτη εμφάνιση του Εϋρωπαϊκού αναγεννησιακού πνεύματος στην Ελλάδα... (ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς) συνέβαλε σημαντικά στην άφύπνιση τών συνειδήσεων καί προετοίμασε τό έδαφος για τή διείσδυση άργότερα στην όρθόδοξη Άνατολή τών διδαγμάτων τής νεώτερης εϋρωπαϊκής φιλοσοφίας τής έποχής του Διαφωτισμού».

27. Βλ. Χ. Πατρινέλη, (1974) *Κύριλλος Λούκαρης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι, σ. 130, εκδ. Εκδοτική Αθηνών

28. Πληθύς είναι η χορεία των μαθητών του, οι οποίοι διασκορπίστηκαν σε όλη την έκταση του υπόδουλου ελληνικού χώρου, π.χ. ο Ευγένιος Γιαννούλης ή Αιτωλός ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στην Άρτα, στα Άγραφα, στις απόκεντρες περιοχές της Αιτωλίας όπου ίδρυσε πολλά σχολεία, δίδαξε και εξήρε την αξία της παιδείας στους υπόδουλους Έλληνες. Μαθητής του Ευγένιου Γιαννούλη ή Αιτωλού ήταν ο διδάσκαλος του Γένους Αναστάσιος Γόρδιος, βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π., σ. 381

29. Βλ. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδη (1933), ο.π. σ. 74, Απ. Βακαλόπουλου (1973), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, ο.π., τ. Δ΄, σ. 363, *Θεσσαλονίκη*

30. Βλ. Αλκ. Αγγέλου (1975), *Η εκπαίδευση - Οι τρόφιμοι*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, σ. 320, εκδ. Εκδοτική Αθηνών

31. Κατά τον Αλκ. Αγγέλου, ο.π. «άπό τά μέσα του 18ου αιώνα, ό φυσιολογικός δρόμος που θά διανύση τό παιδί στη μικρή κοινότητα ήταν νά ακολουθήση μιá βασική εκπαίδευση».

32. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σελ. 23, εκδ. Ερμής, Αθήνα, επίσης του ιδίου (1975), *Το σχήμα του Διαφωτισμού*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, σ. 350, Κατά το Δημαρά, ως Νεοελληνικός Διαφωτισμός «ορίζεται το σύνολο των πνευματικών εκείνων και συνειδησιακών φαινομένων της νέας Ελληνικής Ιστορίας, όσων συμβαδίζουν με τη γενική προαγωγή του Ελληνισμού, και πριν από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, αλλά και ιδίως, μετά και των οποίων φυσική απόληξη πρέπει να θεωρήσουμε την Ελληνική Επανάσταση».

33. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, Σεπτέμβριος 1763, σελ. 143- 145, επίσης Κ. Θ. Δημαρά, ο.π., Χρ. Πατρινέλη (1975), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη οθωμανική πολιτεία*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο.π., τ. ΙΑ΄, σ. 123, και Άλκη Αγγέλου (1975), *Η*

Εκπαίδευση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', ο.π., σ. 388

34. Βλ. Αλκη Αγγέλου, ο.π. όπου: «Ο 18ος αιώνας φέρνει στο προσκήνιο νέες δυνάμεις, νέες τάξεις, τούς Φαναριώτες και τούς Έμπορους... Στόν χώρο πού οι Φαναριώτες έλεγχαν τήν παιδεία, ή ισχύς τους ήταν ολοκληρωτική... Οί έμποροι τώρα. Πρωτεύει ό υλικός πλούτος και τό ξύπνημα τών συνειδήσεων πού πραγματοποιειται από τήν αδιάκοπη έπαφή μέ τή Δύση. Θά τούς συναντήσουμε, φυσικά, και αυτούς στην πρωτοπορία για τήν ανανέωση τής παιδείας». Επίσης Τρ. Ε. Ευαγγελίδου, ο.π., σ. 81 και Χρ. Πατρινέλη (1976), ο.π., σ. 376

35. Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλου (1966) Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή, ο.π. σ. 63, Χ. Πατρινέλη, Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη οθωμανική πολιτεία, ο.π. σ. 126, Αλκ. Αγγέλου, (1975), Η εκπαίδευση - Πρόγραμμα ύλη, βιβλία, Ιστορία του Ελληνικού έθνους, τ. ΙΑ', σ. 324, όπου: «μόλις κατά τήν περίοδο του Διαφωτισμού διαμορφώνονται οί κατάλληλες προϋποθέσεις πού επιτρέπουν τήν παγίωση αϋθύπαρκτης πνευματικής ζωής, πριν από τήν έποχή αϋτή, ή κάθε λογής δραστηριότητα διοχετευόταν αναγκαστικά προς τήν εκπαίδευση, μέ αποτέλεσμα νά δημιουργηθεί γι' αϋτή μία έντελώς προνομιακή κατάσταση: συγκεντρώνει όλες τίς υπάρχουσες πνευματικές δυνάμεις».

36. Βλ. τους Γενικούς Κανονισμούς του Οικουμενικού Πατριαρχείου: «καθήκοντα τών μελών του Μικτού Συμβουλίου, Άρθρον Γ' : Τό ειρημένον Συμβούλιον θέλει επιτηρεί και έποπτεύει εις τήν καλήν διεξαγωγήν τών έθνικών σχολείων και νοσοκομείων και λοιπών κοινοφελών έθνικών καταστημάτων, Άρθρον Ε' : Πρός διεύθυνσιν τών Εθνικών σχολείων και λοιπών κοινοφελών καταστημάτων το ειρημένον Συμβούλιον θέλει διορίζει Επιτρόπους και Εφόρους τή γνώμη και έγκρίσει του Πατριάρχου άνδρας ικανούς και τιμίους εκ τών όμοδόξων και ύπηκόους τής κραταιάς Βασιλείας» βλ. Αποσπάσματα εκ τών Γενικών Κανονισμών του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1906) Έθνικά Φιλανθρωπικά καταστήματα εν Κωνσταντινουπόλει, Ημερολόγιον έτους 1907, εν Κων/λει, σ. 68-69 και Χρ. Πατρινέλη, ο.π., σ. 123

37. Βλ. Α. Αγγέλου, ο.π., σ. 367 όπου: «Ο ρόλος του απόδημου έλληνισμού για τήν όργάνωση τής Έκπαιδύσεως στόν Έλληνισμό ήταν εύρύτερος, περισσότερο ποικίλος και πιο άποτελεσματικός από τό ρόλο τής Έκκλησίας»

38. Βλ. Τρ. Ε. Ευαγγελίδου (1933), ο.π., σ. 66

39. Βλ. Αγγελική Γ. Σκαρβέλη - Νικολόπουλου (1994), Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, ο.π. σ. 18 και Τρ. Ευαγγελίδου (1933), ο.π., σ. 12, και 66

40. Βλ. Τρ. Ε. Ευαγγελίδου (1933), ο.π., σ. 64, 65 και Αγγ. Γ. Σκαρβέλη - Νικολοπουλου, ο.π., σ. 295.

41. Βλ. Αλκ. Αγγέλου (1975), Η Εκπαίδευση - Πρόγραμμα, Ύλη, Βιβλία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', σ. 326- 7, εκδ. Εκδοτική Αθηνών.

42. Οι πρωτόσχολοι διακρίνοντο σε υπαγορευτές των Θρανίων και ερμηνευτές των Ημικυκλίων, υπό την εποπτεία του γενικού πρωτόσχολου και είχαν διδακτικές και διοικητικές ευθύνες και αρμοδιότητες Βλ. Α. Παπαδάκη, (1992) Η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας

στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, σ. 29, εκδ. Δωδώνη, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, Αθήνα - Γιάννενα

43. Βλ. Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822 - 1952 (1972) επιμ. Π. Αξελός, εκδ. Στοχαστής, σ. 90, Αθήνα, Ελένης Κούκου (1975), Η Παιδεία από το 1821 έως το 1827, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. IB', σ. 587-8, εκδ. Εκδοτική Αθηνών και Α. Παπαδάκη ο.π., σ. 75, 76, Ι. Κ. Μαζαράκη - Αινιάν (2002), Ένα διάγραμμα της Ιστορίας της Παιδείας στην Ελλάδα από τον Ιωάννη Γεννάδιο, έκδοση Φίλων Γενναδίου Βιβλιοθήκης, σ. 13, Αθήνα, επίσης Αλέξη Δημαρά (1983) Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τ. Α' 1821 - 1894 έκδοση Νέας Ελληνικής Βιβλιοθήκης στη σειρά Νεοελληνική Εκπαίδευση, Αθήνα, σ. 92 όπου και ο οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου.

44. Βλ. Α. Παπαδάκη, ο.π., σ. 176

45. Βλ. Ι. Γιαννόπουλου (1975). Η κρίση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ο.π., τ. ΙΑ', σ. 98, 99,

46. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, (1974) Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι, σελ. 22 εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

47. Βλ. Δ. Κιτσίκη (1998), Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ο αιώνα, βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 70, Αθήνα

48. Βλ. Ι. Γιαννόπουλου, ο.π.

49. Βλ. Ι. Γιαννόπουλου, ο.π., L.S. Staurianos (1957), The Ottoman Empire: Was it the Sick Man of Europe? New York: Holt, Rinehart and Winston, σ. 41

50. Βλ. Ι. Γιαννόπουλου, ο.π.

51. Βλ. Ι. Γιαννόπουλου, ο.π., σ. 101-102

52. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π., σ. 44

53. Βλ. Διονύσης Σκιώτης, (1975), Η κρίση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ο.π., τ. ΙΑ, σ. 376

54. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π., σ. 38

55. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π. σ. 44

56. Βλ. Διονύση Σκιώτη ο.π.

57. Βλ. Διονύση Σκιώτη, ο.π.

58. Βλ. Αθανάσιος Βερέμης (1977). Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', σ. 168, εκδ. Εκδοτική Αθηνών

59. Η λέξη Τανζιμάτ (=διευθετώ) έχει αραβική ρίζα τανζίμ και σημαίνει βάζω σε τάξη βλ. Σία Αναγνωστοπούλου (1977), Μικρά Ασία 19ος αιώνας - 1919 οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος, Α' έκδοση, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σ. 45, Αθήνα Ενδεικτικό στοιχείο της ανάμειξης αποτελούν οι παρεμβάσεις του Άγγλου πρεσβευτή στους εισηγητές των Μεταρρυθμίσεων, ιδιαίτερα όσων αφορούσαν τη θέση των χριστιανών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βλ. Αθανάσιο Βερέμη, ο.π., επίσης F.E. Bailey (1970), British Policy and the Turkish Reform Movement A study in Anglo - Turkish relations, 1826-1853, New York

60. Βλ. Β. Σφυρόερα (1994), *Χάττι Χουμαγιούν, εγκ. Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τόμος 61, σ. 28, εκδ. Εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος

61. Βλ. Β. Σφυρόερα, ο.π., Δ. Νικολαΐδου (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες, ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων, Επτάλοφος Κωνσταντινούπολη*, σ. 2858-2866 όπου και το πλήρες κείμενο του Χάττι Χουμαγιούν, Για τη δυτικόφιλη ροπή πολλών Οθωμανών πολιτικών ως λύση των αδιεξόδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δες S. Mardin (1962), *The Genesis of the Young Ottoman Thought*, Princeton N.J.

62. Βλ. Δ. Νικολαΐδου (1890), ο.π., σ. 2911, Ιωαν. Γιαννόπουλο, ο.π., σ. 103, Γιαν. Γιαννόπουλο, ο.π. σ. 37 και Κυριακή Μαμώνη (1977), *Θράκη, Ιστορία του Ελλ. Έθνους, τ. ΙΓ'*, σ. 369, εκδ. Εκδοτική Αθηνών.

63. Βλ. Αθ. Βερέμη, ο.π.

64. Βλ. Διονύσιο Σκιώτη, ο.π., σ. 376, Β. Σφυρόερα, ο.π., σ. 28, Ηλ. Κωστόπουλου, (2005), *Η Λέρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Φιλίστωρ, σ. 57-58 και 66-67

65. Βλ. Παν. Σαββαριανάκη, (2000) *Νησιώτικες κοινωνίες στο Αιγαίο*, εκδ. Τροχαλία, Δήμος Ρόδου, σ. 191

66. Βλ. Χ. Πατρινέλη, *Ο ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία ο.π.*, σ. 109

67. Χαρακτηριστική του κλίματος αυτού ήταν η συνήθεια των Κώων όπως την περιγράφει ο Τρ. Ευαγγελίδης, ο.π., σ. 117 όπου: «Κατά χειρόγραφον έκ Κῶ «διά νά μάθη τό παιδίον γράμματα ἤ καί πάντοια τέχνη ἔπινεν ἐπί τρεῖς ἡμέρας ἁγιασμόν τῶν Θεοφανείων...» επίσης Βλ. Χ. Πατρινέλη ο.π. σ. 97 και Απ. Βακαλόπουλο (1974), *Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο.π., τ. Ι, σ. 22

68. Βλ. Κ. Σάθα *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', σ. 514 όπου «Τοῦ τῆς δουλείας ζυγοῦ ἠτιᾶτο (ο Μακάριος Καλογεράς) τήν ἁμαρτίαν ἄυτη γάρ πάσης δουλείας παραίτιος», Τ. Αθ. Γριτσόπουλο, ο.π., σ. 67 και Χ. Πατρινέλη, *Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία*, ο.π., σ. 111

69. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου (1958), *Αρχεῖον Ἱεράς Μητροπόλεως Κω*, τ. Α' σ. 121, Αθήναι, Μιχ. Καλινδέρη, ο.π., σ. 69. Τρ. Ευαγγελίδου ο.π. σ. 61, επίσης Γ. Αρνάκη (1974), *Εκκλησία και Ελληνική κοινωνία*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', σ. 148, εκδ. Εκδοτική Αθηνών.

70. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου (1998), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους Κείμενα - Πηγές 1830-1914*, σ. 23, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

71. Βλ. Γ. Αρνάκη, ο.π., σ. 148, όπου: «ἡ θρησκεία σήμαινε αὐτογνωσία καί αὐτοτέλεια μέσα στό ἀλλόφυλο, διαβρωτικό περιβάλλον πού δημιουργοῦσε ὁ τουρκικός ἰσλαμισμός. Ὅπου χανόταν ἡ θρησκεία, χανόταν καί ἡ ἐθνική συνείδηση».

72. Βλ. Ι. Αναστασίου (1974), *Άγιον Όρος*, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. Γ', σ. 133, εκδ. Εκδοτική Αθηνών και Εμμ. Ι. Καρπαθίου (1968), *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, τ. Α', βιβλ. Α, σ. 157, Αθήναι

73. Βλ. Μ. Παρανίκα (1867), Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινοπόλεως (1453μ.χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστῶσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος, σ.6, Κωνσταντινούπολις, Σίας Αναγνωστοπούλου (1977) ο.π., σ. 323, Τ. Γριτσόπουλου, ο.π., σ. 49, Εμμ. Καρπαθίου (1923) Θεμελιώδεις διατάξεις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν Καταστατικὸν οργανισμὸν τῆς Κοινότητος Μανδρακίου, εφ. Δωδεκανησιακὴ Αυγὴ, αρ. φύλλου 73, 74, 75 ὅπου στο ἄρθρο 2 διαβάζουμε: «Προϊστάμενος τῆς Κοινότητος Μανδρακίου Νισύρου τυγχάνει αὐτοδικαίως ὁ κατὰ καιρὸν Μητροπολίτης Ρόδου, οὗτινος τοποτηρητῆς εἶναι ὁ ἐν Νισύρῳ Ἐπίτροπος αὐτοῦ» και Μενέλαου Τουρτόγλου (1975), Το δίκαιο κατὰ την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Ιστορία του Ελληνικὸ ἔθνους, τ. ΙΑ', σ. 110 εκδ. Εκδοτικὴ Αθηνῶν.

74. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, (1974), Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους ὑπὸ τους Τούρκους, ο.π., σ. 40

75. Βλ. Σεβαστού Ι. Χατζησεβαστού (1977), Ἀστικὸν Δίκαιον εἰς νοτίους Σποράδας, Αθήναι, σ. 28-34, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τῆς Νομικῆς Σχολῆς του Εθνικοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν, Η κοσμικὴ ἐξουσία του ιερατείου ἐπὶ του ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος ἐκπορευόταν ἀπὸ τη σχέση του με την οθωμανικὴ ἐξουσία, σχετικά δεσ Ε. Ζαχαριάδου (1996), Δέκα Τουρκικὰ ἐγγράφα για τη Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483-1567) σ. 49, Αθήνα

76. Βλ. Κ. Παπαρηγοπούλου (1932), Ιστορία του Ελληνικὸ ἔθνους, τ. Ε, σ. 71, εκδ. Εκδοτικὸς οἶκος Ἐλευθερουδάκη, 6η ἐκδοση, Ἐν Αθήναις, Χ. Πατρινέλη, Ο Ελληνισμὸς κατὰ την πρώιμη Τουρκοκρατία, ο.π., σ. 122

77. Βλ. Κ. Παπαρηγόπουλου, ο.π., και Τ. Αθ. Γριτσόπουλου, ο.π., σ. 51

78. Βλ. Τ. Αθ. Γριτσόπουλου, ο.π., σ.50

79. Βλ. Κυρ. Φίνα (1991), Η Παιδεία στη Λίνδο, ο.π., σ. 37-38

80. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου (1998), Μικρὰ Ἀσία 19ος αι. - 1919, ο.π., σ. 289

81. Βλ. Ἴδρυμα Μείζονος Ελληνισμοῦ (2000), Τανζιμάτ, ο.π., Ἐκκλησία

82. Για την κατοχὴ τῆς Δωδεκανήσου ἀπὸ τους Ἰωαννίτες Ἰππότες δεσ σχετικά Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή (1991), Η Ρόδος και οι Νότιοι Σποράδες στα χρόνια των Ἰωαννιτῶν Ἰπποτῶν (14ος - 16ος αἰῶνας), Συλλογὴ Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ρόδος, Ι. Χασιώτη, (1974), Οι πρώτες κατακτήσεις του Σουλεϊμάν Α' (1521 - 1529), Ιστορία του Ελληνικὸ ἔθνους, τ. Ι, εκδ. Εκδοτικὴ Αθηνῶν, σ. 291, Χ. Πατρινέλη, Ο Ελληνισμὸς κατὰ την πρώιμη Τουρκοκρατία, ο.π., σ. 38-39

83. Βλ. Ι. Χασιώτη, ο.π.

84. Ο Κωνσταντινίδης υποστηρίζει ὅτι τα νησιὰ Κάρπαθος, Κάσος, Πάτμος, Αστυπάλαια ὑποτάχτηκαν στους Οθωμανοὺς το 1537-8 βλ. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδου (1970), Η ἐν Δωδεκανήσω Ἐκκλησία, σ. 24, Αθήναι, ἐπίσης βλ. Δημ. Χαβιαρὰ (1902), Σουλτανικὰ φερμάνια περὶ των προνομίων τῆς νήσου Σύμης και των λοιπῶν νοτίων Σποράδων, Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς και Εθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ελλάδος, τ. Στ', ἐν Αθήναις σ. 321, 322, ἐπίσης Απ. Βακαλόπουλου, Ιστορία του νέου Ελληνισμοῦ, ο.π. τ. Γ, σ. 111. Ο Χ.Μ. Κουτελάκης στο Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς νήσου Τήλου, (1979), εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνῶν Δωδεκανήσου, Αθήνα, σ. 29 αναφέρει

ότι «Οί Τηλιακοί πολέμησαν δεκαπέντε ολόκληρες μέρες όχυρωμένοι στό κάστρο τους σέ μάχες πού κι ό ίδιος ό γαμπρός τοῦ Σουλεϊμάν Μαχμούτ Ρέις έχασε τή ζωή του» δεδομένου όμως ότι η Τήλος απολάμβανε ιδιαίτερων προνομίων όπως και τα άλλα νησιά, ο Κουτελάκης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τελικά οι Τηλιακοί «δέχτηκαν τίς προτάσεις τῶν Τούρκων για παράδοση υπό όρους», Μιχαήλ Γρηγορόπουλου (1877), Η νήσος Σύμη, Β' έκδοση, σ. 25, εκδ. Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Σύμης, Αθήνησιν, Π. Αργυρόπουλος (1859), Δημοτική Διοικήσεις εν Ελλάδι, σ. 41, εν Αθήναις

85. Βλ. Εμμ. Κωνσταντινίδη (1970), Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία, σ. 64, Αθήναι, Γ. Χαραμαντά (1990), Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου, Λέρος, Έκδοση Δημοτικού Πνευματικού Κέντρου Λέρου, σ. 14,15, Γιαν. Γιαννόπουλου, ο.π., σ. 33, Παν. Σαβοριανάκη, ο.π., σ. 188

86. Βλ. Εμμ. Κωνσταντινίδη, ο.π., σ. 71, Ηλ. Δ. Κωστόπουλου ο.π., σ. 181, Παν. Σαβοριανάκη, ο.π., σ. 189 και Γιαν. Γιαννόπουλου, ο.π., σ. 33, Εμμ. Ι. Καρπαθίου, ο.π., τ. Β, σ. 49

87. Βλ. Αντίπα - Παύλου Νικηταρά (2005), Πατριαρχική εξουσία και Ιερά Μονή Πάτμου εκδόσεις Επέκταση, σ. 24. Όπως αναφέρει η Ηλ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 177 «ο επίσκοπος Λέρνης μέχρι το 1819 εκλεγόταν από δύο Μητροπολίτες που μετέβαιναν στη Λέρο και αναδείκνυαν τον επικρατέστερο των υποψηφίων»

88. Τούτο ήταν αναμενόμενο σε μία θεοκρατική κοινωνία. Επιπλέον οι κληρικοί, με τις στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και ίσως γραφής που κατείχαν, θεωρούντο τα μορφωμένα μέλη της ελληνορθόδοξης κοινότητας και συνακόλουθα η ηγετική τάξη έναντι των υπολοίπων μελών της, τα οποία εξαντλούσαν τη δραστηριότητα τους στις γεωργικές και κτηνοτροφικές ενασχολήσεις.

89. Βλ. Δωδεκάνησα, Σελίδες Ιστορίας, 18 Ντοκουμέντα (1522-1912) έρευνα Κ. Τσαλαχούρη, ο.π., σ. 39, 43, Ηλ. Δ. Κωστοπουλου, ο.π., σ. 178 - 179

90. ο.π.

91. ο.π.

92. Βλ. Αθ. Βερέμη, ο.π., σ. 168, 170 όπου: «Ο ανώτερος κλήρος και το Πατριαρχείο ήταν αντίθετοι του Τανζιμάτ εξαιτίας της παρουσίας λαϊκών στην αντιπροσώπευση των Χριστιανών... η υπαγωγή των χριστιανικών κοινοτήτων το 1862- 3 υπό οργανικό νόμο μείωνε την κοσμική εξουσία του ανώτατου κλήρου»

93. Βλ. Ιωαν. Γιαννόπουλου, Κοινότητες, ο.π., σ. 139- 140, όπου: « Η χριστιανική εκκλησία ή όποία διατηροῦσε τήν άρχηγία όλης τής χριστιανικής κοινότητας, είχε τό δικαίωμα, αλλά και τήν ήθική ύποχρέωση, νά θέτη υπό τήν προστασία της τίς κοινότητες και νά παρεμβαίνει μέ τό κύρος της για νά εξομαλύνη τίς διενέξεις ή νά μεσολαβή στην Πύλη για τή ρύθμιση τῶν φόρων και άλλων τυχόν ζητημάτων τῶν κοινοτήτων»

94. Βλ. Παν. Σαβοριανάκη, ο.π., σ. 188

95. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ιστορία τοῦ Ἑλληνικού Ἔθνους, ο.π., τ. 5ος, σ. 114- 115. Με τον Παπαρρηγόπουλο συμφωνεί και ο Α. Βακαλόπουλος κατά τον οποίο: «Οί νέες έρευνες

φαίνεται νά ενισχύουν καί νά δικαιώνουν τή θεωρία τοῦ Παπαρρηγόπουλου» βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π., σ. 150

96. Βλ. Ιωαν. Γιανόπουλου (1975) Κοινότητες, ο.π., σ. 137, Απ. Βακαλόπουλος (1992), Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833, σ. 103, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη

97. Βλ. Ιωαν. Γιαννόπουλο, ο.π., σ. 136

98. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος (1991), Κοινοτική δικαιοταξία στη Μακεδονία: κρατικές παρεμβάσεις και νοθεύσεις, Συμπόσιο Η διαχρονική πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη: Κ.Ι.Δ.Θ., σ. 438

99. Βλ. Απ. Βακαλόπουλο, ο.π., σ. 151

100. Βλ. Απ. Βακαλόπουλο, ο.π. Επίσης Αντίπα - Παύλου Νικηταρά ο.π., σ. 60

101. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλο ο.π., σ. 118, επίσης Ναυκρ. Τσουλκανάκη (1994), Ο μέγας διδάσκαλος του Γένους Άγιος Μακάριος ιεροδιάκονος Καλογεράς, ο Πάτριος Ευαγγελιστής της Παιδείας του νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη, σ. 43

102. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη (1921), Λεύκωμα της Κάσου, σ. 32, έκδοση της Ελληνικής Αδελφότητος των εν Αιγύπτω Κασίων, εν Πορτ Σάιδ, Απ. Βακαλόπουλο ο.π., σ. 152 - 153

103. Βλ. Ιωαν. Γιαννόπουλου, ο.π. σ. 139, 140, Κ. Παπαρρηγόπουλου, ο.π. σ. 115, Παν. Σαβοριανάκη, ο.π., σ. 178

104. Βλ. Αρχεία νησιών των οποίων οι αξιοποιήσιμες καταγραφές εκκινούν από το 19ο αιώνα, επίσης βλ. Ηλ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 13, 33

105. Βλ. Αντ. Μηνά Σοφού (1998) Ιστορικά Μελετήματα, Τα λαογραφικά της Κάσου, Αθήνα, σ. 49 επίσης Ηλ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 25, 26, 27 όπου: «Η πολιτική κατάσταση άρχισε να ομαλοποιείται μετά το 1718, με το ευνοϊκό για τους Οθωμανούς πέρας των Βενετουρκικών πολέμων. Μόνο τότε η Πύλη παγίωσε την κυριαρχία της στο Αιγαίο, οι Βενετικές δυνάμεις αποχώρησαν οριστικά και ο πληθυσμός των νησιών άρχισε να ανεβαίνει αριθμητικά και οικονομικά»

106. Βλ. Εμμ. Ι. Καρπαθίου (1970), Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, ο.π., σ. 240, επίσης Ηλ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 36 και Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδη (1968), Συμβολή εις τήν Εκκλησιαστικήν ιστορίαν τής Δωδεκανήσου, διδακτορική διατριβή, Αθήναι σ. 64, 65

107. Η ληστοπειρατεία εναντίον των νησιών ήταν πιθανό ενδεχόμενο ιδιαίτερα σε περιόδους σύγχυσης λόγω πολέμων, έτσι π.χ. γνώρισε έξαρση κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 και μετέπειτα, σχετικά δεξ Χρήστου Λάνδρου (1998), Η ληστοπειρατεία στη Σάμο περί τα μέσα του 19ου αι., σ. 181, Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου, τ. Β', Αθήνα, επίσης Αρχείο Ι. Μονής Πάτμου, Φ. 93, επιστολή με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1832 του δασκάλου Ν. Μελισσίδη προς τη δημογεροντία της νήσου Πάτμου όπου: «Ἐξήτησα πλοῖον διά νά φθάσω (εννοεῖ στην Πάτμο)... ἀλλά παρελπίδα πληροφοροῦμαι ὅτι πειραταί περιφέρονται ἀπό τό Ἄγαθονήσι ἕως τῶν Ἄρκιῶν καί ὅποιοσδήποτε κατά δυστυχίαν ἤθελε ὑποπέσει εἰς χεῖρας των δοκιμάζει μύρια βάσανα». Επίσης στο Ιστορικό Αρχείο της Τήλου, έγγραφο με ημερομηνία 27 Φεβρουαρίου - 6 Μαρτίου

1628

108. Βλ. Γ. Βεργωτή, ο.π., σ. 146 όπου από το υπόμνημα των Συμαίων προς τον πρόεδρο της εν Κωνσταντινουπόλει Νομοθετικής Επιτροπής (12.7.1880) διαβάζουμε ότι εξαιτίας του προνομίου της αυτοδιοίκησης: «ὑπῆρξε δυνατόν νά ζῆ τίς ὅπως οὖν ἀνεκτῶς καί ἐπί τῶν βράχων ἡμῶν... νά ἀναπτυχθῆ παρ' ἡμῖν καί βίος τίς πνευματικώτερος καί κοινωνική κατάστασις κατά πολύ ὑπερβάλλουσα τούς μικρούς τῶν πτωχῶν νησιωτῶν πόρους... ἀνεπτύχθη καί παρ' ἡμῖν σχετική τις εὐημερία εἰς ἣν ὀφείλεται καί ἔτι καί σήμερον φαινομένη ἐν τίνι μέτρῳ ὕλική καί πνευματική προαγωγή». Ἡ «σχετική» αὕτη εὐημερία εἰκονίζεται σέ ἐγγράφο του ιερομόναχου Προκοπίου τῆς 6 Αυγούστου 1839 πρὸς τὸν Ρόδου Ιάκωβο, ὅπου σέ ἀναφορὰ γιὰ τὸ μισθὸ τοῦ δασκάλου σημειώνεται: «καί ζήτησε μισθὸ τὸν ὅποιον γνωρίζεις, κατὰ τὸ χάλι τῆς πατρίδος σου» βλ. Χαρ. Κουτελάκη, *Ιστορικό Αρχεῖο Τήλου*, ο.π. σ. 119

109. Βλ. Σεβαστοῦ Ι. Χατζησεβαστοῦ, ο.π., σ. 42, Κ. Τσαλαχούρη (1996), *Δωδεκάνησα, Σελίδες Ἱστορίας, 18 Ντοκουμέντα 1522-1912*, εκδ. Νομαρχιακῆς Αυτοδιοικήσεως Δωδεκανήσου, Διεθνoῦς Κέντρου Μεσογειακῶν Μελετῶν, σ. 39 καὶ 43

110. Βλ. Γ. Βεργωτή (1974), *Ὁ κώδιξ 24 τοῦ Ἱστορικοῦ Αρχεῖου Δωδεκανήσου καὶ οἱ περὶ προνομίων ἀγῶνες τῶν Συμαίων*, τ. Γ', σ. 142, ὅπου: «Τὸ προνομιακὸν αὐτὸ καθεστῶς ἀνανεοῦτο σχεδόν διαδοχικῶς ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ καί δὴ μέχρι τὸ ἔτος 1869, ὅτε ἤρχισεν ἀργὰ ἀλλὰ σταθερῶς ἡ κατάργησις τοῦ προνομιακοῦ καθεστώτος τῶν νήσων... καθ' ὃν χρόνον εὐρίσκοντο ἐν ἰσχύ τὰ προνόμια τῶν νήσων, ταῦτα παρεβιάζοντο ἀπὸ ἰδιώτας, ἀξιωματοῦχους καί ἀντάρτας».

111. Βλ. Δημ. Χαβιαρά (1902), *Σουλτανικά φερμάνια περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καί τῶν λοιπῶν νότιων Σποράδων*, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τ. ΣΤ', σ. 321, 322 ἐν Αθήναις καὶ *Ελισσάβετ Ζαχαριάδου* (1970) *Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου* (με ἀφορμὴ τὰ πατμιακὰ φερμάνια τῶν ἐτῶν 1454 - 1522) *Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν* 2, σ. 208-230 ἐπίσης Γ. Χασιώτη (1974), *Οἱ πρῶτες κατακτήσεις τοῦ Σουλεϊμάν Α' (1521 - 1529)*, ο.π. τ. Ι, σ. 291

112. Βλ. Αντ. Μ. Σοφοῦ (1998), *Ἱστορικά Μελετήματα* ο.π., σ. 49, Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 32, *Ὁμιλία Γ.Ν. Μαυρῆ, Ὅπως ἀνέφερε στὸ λόγο τοῦ ο Γ. Ν. Μαυρῆς στὸ μνημόσυνο τῶν Κασίων ἀγωνιστῶν στὴ μητρόπολη τῶν Αθηνῶν* στις 18 Ἰουνίου 1889: «Οἱ Κάσιοι τυχόντες ἀγόνου καί ξηρᾶς γῆς οὐδὲν εἰς τὴν ἀπληστίαν τῶν δεσποτῶν αὐτῆς θέλητρον παρεχούσης ἠτύχησαν... νά διατηρήσωσιν ἀλώβητον τὸ πατρῶον αὐτῶν ἔδαφος», Γ. Βεργωτή, ο.π., σ. 147 καὶ 148, ὅπου καταχωρεῖται ὑπόμνημα τῶν Συμαίων πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Πρόεδρο τῆς Νομοθετικῆς Επιτροπῆς με ἡμερομηνία 12.7.1880: «Καί δὴ γνωστὸν εἶναι τῆ Ὑμετέρα Ἐξοχότητι ὅτι σύμπαντες οἱ κάτοικοι ἐκτός ἐνός εἶναι Χριστιανοὶ Ὁρθόδοξοι». Ἀπὸ ἓνα παρόμοιο ὑπόμνημα με ἡμερομηνία 8.8.1880: «... ἐγκαθιδρύθησαν ἐν αὐταῖς ποικίλαι ἀρχαὶ καί ὀλιγάριθμοι ὑπάλληλοι... αἱ νῆσοι αὗται κατοικοῦνται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ Χριστιανῶν Ὁρθοδόξων», ἐπίσης Γιάννη Ζερβού (1961), *Ἱστορικά Σημειώματα*, Αθήνα, σ. 32, *Ἀπ. Βακαλόπουλου*, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Β', σελ. 353. *Στὸ Ἱστορικό Αρχεῖο*

Τήλου στα έγγραφα Νο 3, 27, 25 των ετών 1598, 1620 και 1628 αντίστοιχα γίνεται αναφορά σε τούρκους κατοίκους της Τήλου. Ίσως για κάποιο μικρό χρονικό διάστημα να παρέμεναν λίγοι Τούρκοι στο νησί, οι οποίοι όμως καθώς δεν αναφέρονται σε κανένα άλλο έγγραφο του Αρχείου στη συνέχεια, προφανώς εγκατέλειψαν το νησί. Βλ. Χ.Μ. Κουτελάκη (1979), ο.π., σ. 26-28

113. Βλ. Ηλέκτρα Δ. Κωστόπουλου (2005), ο.π., σ. 25, όπου: «Το κράτος δεν είχε να διαθέσει ούτε διοικητικούς υπαλλήλους, ούτε στρατό για την περιφρούρηση περιοχών που δεν είχαν ιδιαίτερο στρατιωτικό ή οικονομικό ενδιαφέρον, ευνοούσε την άτυπη αυτοδιοίκηση των περιφερειακών κοινοτήτων στο βαθμό που αυτή εξασφάλιζε την καταβολή των απαιτούμενων εισφορών προς το κρατικό ταμείο».

114. Βλ. Halil Inalick (1985), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, σ. 333-4, London, Κ. Τσαλαχούρη (1996) *Δωδεκάνησα Σελίδες Ιστορίας 18 ντοκουμέντα 1522-1912*, ο.π. σ. 17,19,21, Αλεξ. Καρανικόλα, Ν. Σποράδες, *Ιστορία Προνομίων, περιοδικό Παρνασσός*, τ. ΙΓ', σ. 424, επίσης Μιχαήλ Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου (1926), *Νομικά Έθιμα της νήσου Καρπάθου της Δωδεκανήσου*, σ. 42 Αθήναι

115. Βλ. Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1935), *Η θέσις τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν τῷ Τουρκικῷ κράτει, ἐν Αθήναις*, Τύποις "Φοίνικος" σ. 138, Μ. Γρηγορόπουλου (1877), *Η νήσος Σύμη*, ο.π., σ. 28, Δημ. Χαβιαρά (1902), ο.π., σ. 327, Ο.Μ. Μιχαηλίδης - Νουάρου υποστηρίζει ότι τα τοπικά προνόμια των νησιών της Δωδεκανήσου ήταν «συνέχεια των επί των Βυζαντινών και των διαδόχων τους Βενετών Ιπποτών φορολογικών ανακουφίσεων λόγω του ξηρού και άκαρπου εδάφους των νησιών» τις οποίες οι οθωμανοί διατήρησαν, βλ. Μ. Μιχαηλίδη Νουάρου (1948) *Σύντομος Ιστορία της Δωδεκανήσου από το 1204 μ.Χ. μέχρι το 1947- Περίοδος της Τουρκοκρατίας εις την Δωδεκάνησον*, περ. *Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις*, έτος Βον, τ. 2-4, Μάρτιος - Απρίλιος 1948, σ. 43, Αθήνα

116. Ο Κ. Παπαρηγόπουλος αναφερόμενος στα νησιά αυτά, παρατηρεί: «Αί κοινότητες τῶν τε ὄρεινῶν ἐκείνων τμημάτων τῆς χέρσου Ἑλλάδος καί τῶν μικρότερων τοῦ Αἰγαίου πελάγους νήσων, δυνηθεῖσαι νά ἀναπτυχθῶσιν ὅπως οὖν ἐλευθέρως, ἐκτήσαντο εὐνομίαν καί εὐημερίαν ἀσυγκρίτως ἀνωτέραν τῶν λοιπῶν... ἐνῶ αἱ μεγαλύτεραι νῆσοι ἦσαν καί πλουσιώτεραι, πολλάί δέ ἐξ αὐτῶν ἀπετέλεσαν ἄλλοτε ἴδια κράτη... ἐμαραίνοντο ὑπό τήν ὀσμανικήν διοίκησιν. Αἱ δέ μικρότεραι, καίπερ ἦσαν αἱ πλεῖσται ἄγονοι, ἄνυδροι καί ἀλίμενοι, ἐπειδή ὁμως διέφυγον τήν ἀδιάλειπτον τῆς διοικήσεως ἐκείνης πίεσιν, ἐπρόκοπτον πολλάκις θαυμασίως» βλ. Κ. Παπαρηγόπουλου, ο.π., σ. 118, Τρ. Ευαγγελίδου - Μ. Νουάρου (1935), *Ιστορία της νήσου Κάσου*, ο.π., σ. 225

117. Βλ. Γ. Βεργωτή, ο.π., σ. 146, Μιχ. Γ. Πετρίδη (1947), *Το Καστελλόριζον αι θυσίαι και η σημασία τους*, περ. *Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις*, τ. 8, σ. 297, έτος Ιον Αθήνα όπου «Η Μεγίστη σχεδόν αυτοδιοικουμένη πολλαπλασιάζει τα συγκομιζόμενα από τα ταξίδια των παιδιών της αγαθά και αναπτύσσει τον πολιτισμόν της»

118. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου (1974), Οικονομικές και δημογραφικές εξελίξεις, ο.π. τ. Γ', σ. 169, Χαλίλ Ιναλτζίκ (1995), Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η κλασική εποχή, 1300-1600, Αθήνα μετάφραση Μιχάλης Κοκαλάτης, Ηρακλή Μ. Καραναστάση (1979), Η Παιδεία στην Κω από την Τουρκοκρατία ως σήμερα (1522-1979), σ. 22, 28, 29, Αθήνα

119. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου (1974). Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους, ο.π. τ. Γ', σ. 41, επίσης Μιχ. Αθ. Καλινδέρη, ο.π. σ. 38

120. Κατά τον Απ. Βακαλόπουλο: «τό τιμάριο υπήρξε τό κύτταρο του πολιτικού, στρατιωτικού καί οικονομικού οικοδομήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι γαίες της επικρατείας ανήκαν θεωρητικά στον σουλτάνο, καί αυτός, τίς έκχωρούσε κατά τή θέλησή του σέ θρησκευτικά ιδρύματα, σέ στρατιωτικούς ή σέ πολιτικούς αξιωματούχους. Τά κτήματα αυτά διακρίνονταν, ανάλογα μέ τά εισοδήματά τους, σέ τρείς κατηγορίες: στά τιμάρια, μέ ετήσιο εισόδημα 2-3000 ως 19999 άσπρα, στα ζιαμέτια που απέδιδαν περισσότερα (ως 99.999 άσπρα) καί στά χάσια, μεγαλύτερα άκόμη, κυρίως σουλτανικές γαίες» Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, (1974), Η θέση των Ελλήνων καί οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους, ο.π., σ. 30

121. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π.

122. Κατά τον Απ. Βακαλόπουλο, ο.π., σ. 41: «ή συνήθως ελάχιστη γή που αφήνονταν ως ιδιοκτησία των Χριστιανών, θεωρητικά, δέν ανήκε στους ίδιους, αλλά στους μουσουλμάνους κατακτητές» Η κατοχή γης στην Οθωμανική αυτοκρατορία διεπόταν από τις εξής μορφές: 1) η ψιλή κυριότητα η οποία ανήκε στο Σουλτάνο, ως διάδοχο του Αλλάχ και του Μωάμεθ, 2) η εξουσίαση ένας τύπος ενοικίασεως της γης υπό μορφή δανείου κατά το τιμαριώτικο σύστημα (tassaruf) και 3) η επικαρπία που συνιστούσε δικαίωμα χρήσης έναντι της καταβολής φόρων (istiglal) βλ. Ηλ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 31 παραπομπή 46.

123. Βλ. Γιαν. Γιαννόπουλου (1997), Σύντομη Ιστορία της Δωδεκανήσου, σ. 40, εκδ. Βουλή των Ελλήνων.

124. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, ο.π., σ. 170 και Γιαν. Γιαννόπουλου, ο.π.

125. Βλ. Ι. Χασιώτη (1974), Οι πρώτες κατακτήσεις του Σουλεϊμάν Α' (1521 - 1529), ο.π., σ. 291

126. Βλ. Γιαν. Γιαννόπουλου, ο.π., σ. 33

127. Βλ. Πλατ. Κυπριώτου (1973), Οι Βενετοκλείς και το Βενετόκλειον, σελ. 20, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήναι

128. Βλ. Πλατ. Κυπριώτου, ο.π.

129. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 206 - 207 έγγραφο της 20. 10. 1773 και Κώδιξ Β', σ. 112 - 113, έγγραφο της 6.8.1845 αντιστοίχως

130. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Τήλου, έγγραφα Ν. 27 του 1620 και της 27 Φεβρουαρίου - 6 Μαρτίου 1628, Απ. Βακαλόπουλου (1974), Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους. Πειρατεία, ο.π. τ. Ι. σ. 79, Αρχείο Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Πάτμος, Φ. 93 έγγραφο με ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1832, Τρ. Ευαγγελίδου (1936), Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας, ο.π. τ. Β' σ. 5

131. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου (1998), Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα - πηγές: 1830-1914, εκδ. Αφών Κυριακίδη, σ. 23, Θεσσαλονίκη

132. Βλ. Αλκη Αγγέλου (1975), Η Εκπαίδευση, ο.π. σ. 306, Κωνσταντίνου Χατζόπουλου (1991), Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821), σ. 27, Παιδεία και Γλώσσα, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη

133. Βλ. Ηλ. Δ. Κωστοπούλου (2005) ο.π., σ. 13, όπου: «Οι πρωτογενείς πηγές της περιόδου για το νησί της Λέρου από το 1522 μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα είναι ελάχιστες», Επίσης Κυρ. Χατζηδάκη (2005) Από το Ελληνικό Σχολείο του 19ου αιώνα στη Νικηφόρειο Ελληνική Σχολή. Τα χρόνια της ανάπτυξης των Γραμμάτων στην Κάλυμνο, Καλυμνιακά Χρονικά τ. Ι Στ', σ. 77, Κάλυμνος, εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι» όπου: «Η έρευνα για την εκπαίδευση προ του 1870 στηρίζεται σε λιγοστά διάσπαρτα έγγραφα και σε γραπτές ή προφορικές μαρτυρίες και παραδόσεις», επίσης βλ. Σπηλιανής Αρχερίου όπου τα σωζόμενα έγγραφα που αφορούν τη Νίσυρο άρχονται από το 1717. Ομοίως και για τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου.

134. Βλ. Εμμ. Κωνσταντινίδη (1989). Το Κανονικόν καθεστώς της Πατριαρχικής Εξαρχίας Πάτμου, Πρακτικά Διεθνούς συμποσίου Ι. Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988) εκδ. Εταιρείας Βυζαντινών και μεταβυζαντινών μελετών, Διπτύχων Παράφυλλα, σ. 13 Αθήναι

135. Βλ. Ναυκρ. Τσουλκανάκη (1994), Ο μέγας διδάσκαλος του Γένους Άγιος Μακάριος ιεροδιάκονος Καλογεράς, ο Πάτριος Ευαγγελιστής της Παιδείας του νέου Ελληνισμού, ο.π. σ. 71

136. Βλ. Χ. Πατρινέλη, Ο Ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία, ο.π. σ. 178-9, Η πληροφορία του Πάτμιου κληρικού Ιάκωβου Μηλωίτη ότι στην Κω και τα γειτνιάζοντα νησιά λειτουργούσαν σχολεία το 1587, ελέγχεται για την ακρίβεια της δεδομένης της αδυναμίας να διασταυρωθεί από άλλες ιστορικές πηγές βλ. Π. Ζερλεντού (1922), Σημειώματα περί τῶν Ἑλλήνων ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν, ἐν Ἀθήναις σ. 27-28

137. Βλ. Μ. Μαλανδράκη (1911), Η Πατμιάς Σχολή, σ. 1,3, εν Αθήναις

138. Βλ. Ι. Φλωρίδου (1885) Περί Νικηφόρου τοῦ Χαρτοφύλακος βιογραφικαί ἀποσημειώσεις, ΔΙΕΕ 2 σ. 65-81 Ο Χ. Πατρινέλης αναφέρει ότι ο Νικηφόρος Χαρτοφύλαξ «παρέδιδε σέ μικρό κύκλο σπουδαστῶν ἀνώτερα μαθήματα ἑλληνικῆς φιλολογίας...» επίσης «εἶχε συγκροτήσει στήν Πάτμο ἀξιόλογη βιβλιοθήκη μέ χειρόγραφα καί ἔντυπες ἐκδόσεις... μέ ἔργα «τῶν ἡμετέρων... καί τῶν θύραθεν, τῶν πρίν ἡμετέρων» ὅπως ἔγραφε ο ἴδιος ο Νικηφόρος Χαρτοφύλαξ βλ. Χ. Πατρινέλη (1974) Από την Άλωση ως τις αρχές της πρώτης αναγεννήσεως της Παιδείας, ο.π., σ. 374

139. Βλ. Ναύκρ. Τσουλκανάκη, ο.π., σ. 52

140. Τούτο ενισχύεται και από το γεγονός ότι μαθητές του στη συνέχεια αποτέλεσαν στελέχη του Οικουμενικού Πατριαρχείου και γενικότερα της Ορθόδοξης Χριστιανικής

Εκκλησίας βλ. X. Πατρινέλη, ο.π.

141. Βλ. FR. MIKLOSICH - JOS MULLER, ACTA ET DIPLOMATA MONASTERIORUM ET ECCLESiarUM ORRIENTIS, TOMUS III (VI) VINDOBONAE MDCCCXC Φωτ. επανέκδοση X. Σπανός Αθήναι, σ. 280

142. Βλ. X. Πατρινέλη ο.π.

143. Βλ. Ναυκρ. Τσουλκανάκη, ο.π., σ. 53

144. Βλ. M. Μαλανδράκη, ο.π. σ. 3, Γ. Σμυρνάκη, Η Πάτμος, τ. Δ', σ. 1696, μονή Πάτμου. Ο Τσουλκανάκης δημοσιεύει επιστολή του Μακάριου Καλογερά προς τον εκ Πάτμου μητροπολίτη Πισιδίας Κοσμά στην οποία αναφέρει «εί μή έκ του σοῦ ἐλέους οἰκονομεῖτο τῶν ἐνταῦθα μαθητιῶντων ἢ ἀπαίτησις τῶν φόρων καί εἰ μή ἐχορηγεῖτο διανομή σίτου τοῖς αὐτοῖς μαθητιώσι, πάλαι ἂν ἔρημα ἦν ὡς καί πρότερον τά ἐνταῦθα» Βλ. Ναυκρ. Τσουλκανάκη, ο.π., σ. 94

145. Βλ. Κυρ. Φίνα (1991), Η παιδεία στη Λίνδο, ο.π., σ. 21-22

146. Βλ. Δημοσθένη Χαβιαρά (1912), Ο Ρόδου Κωνσταντίος και η Παναγία της Λίνδου, Ροδιακό Ημερολόγιο 1912, σ. 80

147. Βλ. Χαρ. Κουτελάκη (1979) Ιστορικό Αρχείο νήσου Τήλου σ. 118 εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα

148. Χαρακτηριστικό του γεγονότος αυτού είναι η τύχη του σχολείου που επιχείρησαν να εγκαταστήσουν στην Πάτμο το 1684 δύο φραγκισκανοί μοναχοί, το οποίο λίγες βδομάδες μετά την ίδρυσή του έκλεισε

149. Βλ. Αλκη Αγγέλου (1975), Η Εκπαίδευση, ο.π., τ. ΙΑ', σ. 308

150. Βλ. X. Πατρινέλη (1974) ο.π., σ. 368

151. Βλ. X. Παπαχριστοδούλου (1994), Ιστορία της Ρόδου εκδ. Δήμου Ρόδου - Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα σ. 494 σημείωση 1. Η Εκκλησία δέσποζε και προσερχόταν αρωγός στις ανάγκες της κοινοτικής ζωής των ορθοδόξων χριστιανών των νησιών. Δες Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 18.2.1700, σ. 43 όπου «ἐνεφανίστησαν πρὸς ἡμᾶς τῆς πολιτείας οἱ ἄρχοντες καί ... ἐζήτησαν τό ἀσημοχρῦσαφο τῶν ἐκκλησιῶν διὰ νά τό πουλήσουν νά δοθῆ εἰς χρέος τοῦ κόσμου»

152. Βλ. X. Πατρινέλη (1980), Ο ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία, ο.π., σ. 63, 185, Κωνσταντίνου Δημαρά (1975), Το σχήμα του Διαφωτισμού, ο.π., σ. 329, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 23

153. Βλ. Ναυκρ. Τσουλκανάκη, ο.π. σ. 128 και 380, επίσης M. Μαλανδράκη ο.π. σ. 4 και 42

154 Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 30.10.1769, σ. 186-187

155. Βλ. Πλάτωνος Κρίκρη (1996), Συμβολή στην Ιστορία της Πατριάρχης Σχολής, Αθήνα, σ. 121 και M. Μαλανδράκη, ο.π. σ. 5, Βασ. Σφυρόερα (1975), Επισκόπηση του Έλληνισμού κατά περιοχές - Κωνσταντινούπολη, ο.π., σ. 191

156. Βλ. I. M. Χατζηφώτη (1966), Το χρονικό της Σχολής Αγίας Μαρίνας Σύμης, ο.π., σ. 2, 3, 5, Γ. Θ. Βεργωτή (1993), Το «Κοινό» της Σύμης και η Εκπαίδευσή του, σ. 72, εκδ. I. Μονής του

Πανορμίτη, Σύμη

157. ο.π., σ. 5,7, επίσης Μ. Σκευοφύλακα (1960), η εκπαίδευση εν Σύμη από του Μεσαίωνας, ο.π.

158. Βλ. Μιχαήλ Σ. Γρηγορόπουλου (1877), Η νήσος Σύμη, ο.π., σ. 48

159. ο.π.

160. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206 -7 επίσης βλ. Πατριαρχικό σιγίλλιο του Γρηγορίου Ε' (13.12.1807) όπου: «... ή μετριότης ήμῶν τούς οΐακας του οίκουμενικού τούτου έπιτετραμμένη σκάφους και τής παιδείας κοινής ωφελείας άεί έπιμελουμένη του άπανταχού ήμῶν εύσεβούς πληρώματος, όπου άν κατίδοι κοινάς συνισταμένας σχολάς», Πλάτωνος Κρίκη, ο.π., σ. 113

161. Βλ. Πατριαρχικό σιγίλλιο Θεοδοσίου Β' (Ιούνιος 1769) όπου: «Μουσειών μέν οὖν και φροντιστηρίων ως τά μάλιστα κοινωφελῶν άείποτε ποιείσθαι πρόνοιαν και τῶν παιδείας τροφίμων κήδεσθαι... γράμμασί τε και ύπομνήμασιν έκκλησιαστικοῖς έναποταμιεύειν» Πλάτωνος Κρίκη, ο.π., σ. 125, επίσης Μιχ. Αθ. Καλινδερή, ο.π., σ. 129 και Αρχείον Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206 όπου: «παιδαγωγείν και μαθητεύειν τούς παίδας τά τῶν Έλλήνων μαθήματα, χρήσιμα όντα και ωφέλιμα προς τήν τῶν έκκλησιαστικῶν ήμῶν βιβλίων κατάληψιν και τής Όρθοδόξου ήμῶν πίστεως μονιμότητα και βεβαίωσιν» επίσης Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου επιστολή του μητροπολίτη Εφέσου Δημητρίου προς τον καθηγούμενο της μονής Πάτμου με ημερομηνία 21 Μαρτίου 1796

162. Βλ. Μανουήλ Γεδεών (1923), Σχολή Λέρου, περ. Η Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Α', αρ. 12, 1 Ιουνίου 1923, σ. 9-10, Αθήνα, Τρ. Ευαγγελίδου (1933) ο.π., σ. 5, Αρχείον Ιεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π., Γιάννη Ζερβού (1961), ο.π., σ. 34, 35, 39, 40, Χ. Παπαχριστόδουλου (1994), ο.π., σ. 486

163. Βλ. Μ. Μαλανδράκη, ο.π. σ. 154, Ναυκρ. Τσουλκανάκη ο.π., σ. 94, Αρχείον Ιεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π. όπου «δράξαστε παιδείας ίνα μή όργισθῆ Κύριος»

164. Βλ. επιστολή Πατριάρχη Μελετίου Β' της 1 Μαρτίου 1769 όπου: «Θέλετε συμπροθυμηθῆ κοινῶς όλοι σας και θέλετε συμπροσπαθήσει... εις σύστασιν του σχολείου τούτου... ούτω ποιήσατε... ίνα και ή του Θεου Χάρις και τό άπειρον έλεος και ή εύλογία τής ήμῶν μετριότητος ειη πᾶσιν ήμίν»

165. Βλ. Μ. Μαλανδράκη, ο.π., σ. 8, Πλάτωνος Κρίκη, ο.π., σ. 128, Δημοσθένη Χαβιαρά ο.π., σ. 80

166. Κατά το Χ. Πατρινέλη τα σχολεία απέβλεπαν στη «Θρησκευτική οικοδομή» της κοινωνίας, δες σχετικά Χ. Πατρινέλη, Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία, ο.π., σ. 181, επίσης Βλ. Ναυκ. Τσουλκανάκη, ο.π. σ. 380, , επίσης Μ. Μαλανδράκη, ο.π., σ. 42, Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π. σ. 351

167. Μ. Γεδεών (1911), Ίχνη των σχολειακών νόμων κατά τον μέσον αιώνα παρ' ημίν, Εκκλησιαστική Αλήθεια, τόμος 35, τ. 8, 26.2.1911, σ. 58

168. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα (2005) Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθοδόξων κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων

του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεότουρκων, σ. 68, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη
169. Βλ. Μανουήλ Γεδεών (1922), Σχολή Λέρου, περ. Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Α', αρ. 2, 15 Δεκεμβρίου 1922, σ. 11-12, Αθήνα, Ν. Τσουλκανάκη (1989), Η σχολή του Μοναχού Δαμασκηνού στην «Παναγία του Κάστρου» Λέρου, σ. 197-225, Η Παναγία του Κάστρου, Αθήνα 170. ο.π.

171. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206-207

172. Βλ. Κυρ. Φίνα, ο.π., σ. 18

173. ο.π. Η λέξη ναζίρης προέρχεται από την τουρκική nazir που σημαίνει επιστάτης, ο επιβλέπων έργα

174. Όπως αναφέρει η «Έκθεσις περί Δημοσίας Έκπαιδεύσεως» (26.8.1863) στη 16η Παράγραφο της οι μαθητές οι οποίοι μπορούσαν να αναγνώσουν κείμενα της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας «θέλουσι κανοναρχεί καί αναγινώσκει καί έν ταίς ίεραίς εκκλησίαις εύαρεστούντες ούτω Θεώ τε καί άνθρωποις» βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 466, Κατά τον Μαλανδράκη ο Μακάριος Καλογεράς «ύπερεμάχει τών όρθών δογμάτων τής πίστεως παλαίων άπαύστως πρός τούς αίρετικούς καί τούς κακοδοξούντας, ένώ έφώτιζε τό έθνος άπό τε τής έδρας καί άπό του άμβωνος» επίσης ο Αλκ. Αγγέλου αναφέρει: «ένά κείμενο άρχαιο χρησιμοποιεΐται βασικά για τήν όρθή εκμάθηση τής γλώσσας. Καθώς λοιπόν άπομονώνονται τά χρήσιμα πρός τόν σκοπό αυτό στοιχειά, έξανεμίζεται αυτόματα τό πνεύμα του έργου... τό άντικείμενο μελέτης έχανε τήν πνευματική του ίκμάδα» βλ. Αλκ. Αγγέλου, Η εκπαίδευση - Πρόγραμμα, Ύλη, Βιβλία, ο.π. σ. 325

175. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 9ης Ιουλίου 1769, όπου ο δάσκαλος Βασίλειος δίδει αναλυτική απολογία των πεπραγμένων του στη Σχολή στον Πατριάρχη Θεοδόσιο και στην Ιερά Σύνοδο, επίσης επιστολή Μελετίου Β' της 1.3.1769 βλ. Πλάτωνος Κρίκη ο.π., σ. 123-4

176. Μ. Γεδεών (1911), Το έργον της Εκκλησίας εν τη Εκπαιδεύσει, Εκκλησιαστική Αλήθεια, τόμος 35, τ. 15, 4.4.1911, σ. 138

177. Πράγματι στα έγγραφα που αφορούν τη λειτουργία των σχολείων το 18ο αιώνα δεν γίνεται καμμία αναφορά σε παρέμβαση οθωμανών. Επίσης Α. Αγγέλου (1974) Η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες Ελληνικές χώρες, ο.π. σ. 366

178. Βλ. Διευθέτηση υπόθεσης του δασκάλου της Πατμιάδος Βασιλείου, Πλ. Κρίκη, ο.π., σ. 123 έως 126 στον ίδιο, Πατριαρχικό γράμμα Θεοδοσίου Β' της 21ης Ιουλίου, σ. 132 επίσης Ηλ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 185

179. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου (1973), Ιστορία του νέου Ελληνισμού, ο.π. τ. Δ', σ. 331, Αρχείον Ιεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π., επίσης Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 185 και 337-8 επίσης Ναυκ. Τσουλκανάκη, ο.π., σ. 128

180. Βλ. Χ. Πατρινέλη (1974), ο.π. σ. 376, επίσης Άλκη Αγγέλου (1975), ο.π. σ. 309

181. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδη (1933), ο.π., σ. 73

182. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 50-58

183. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 119-124

184. βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 119-124

185. Βασ. Παναγιωτόπουλος (1975), *Δημογραφικές εξελίξεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ο.π., τ. ΙΑ*, σ. 152, *Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (2000), Τανζιμάτ Μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 19ο αιώνα, Κεφάλαιο 2 (1826 - 1876)*. Ανακτήθηκε από το Διαδίκτυο: <http://www.ime.gr/projects/tanzimat/gr/tlame2.html>

186. Γ. Χαριτάκη (1942) *Σημειώματα Γρ. Κωνσταντά περί Ελληνικών σχολείων κατά το 1825, Νέα Εστία, τ. 31, σ. 81-84* επίσης Τρ. Ευαγγελίδη ο.π., σ. 83

187. Σταύρος Ανεστίδης (1993), *Η εθναρχική παράδοση και ο Μανουήλ Ι. Γεδεών, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Νομικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, σ. 19*

188. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου (1977), ο.π., σ. 45

189. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου (1998), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ή Όθωμανική Διοίκηση και η Έκπαίδευση του Γένους. Κείμενα - πηγές: 1830 - 1914, σ. 86-87, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη*

190. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδου, ο.π., σ. 81

191. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 60

192. Βλ. Κυρ. Φίνα, (1991), *Η παιδεία στη Λίνδο, ο.π., σ. 36-37*

193. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 192 όπου «για να μιλήσουμε για μετανάστευση θα πρέπει να περιμένουμε το 18ο αιώνα, ενώ το φαινόμενο αυτό θα πάρει τεράστιες διαστάσεις μόνο στο 19ο αιώνα... Έλληνες από όλες τις περιοχές της σύγχρονης Ελλάδας εγκαθίστανται και συμβάλλουν στην τροποποίηση της δημογραφικής αλλά και χωραταξικής πραγματικότητας της Μ. Ασίας»

194 Βλ. Χρ. Σολδάτου (1989), *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1800 - 1922)*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο Γρηγόρη τ. Β', σ. 142, Χ. Εξερτζόγλου (1996), *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολεως 1861-1912*, εκδ. Νεφέλη, Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 293, Α. Παπαδάκη (1992), *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, εκδόσεις Δωδώνη, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, Αθήνα Γιάννινα 1992, σ. 155-6, Αλκη Αγγέλου (1975) ο.π., σ. 309 - 310

195. Κατά τη Σία Αναγνωστοπούλου ο Οικουμενικός Πατριάρχης και οι κατά τόπους μητροπόλεις «είναι υπεύθυνοι για την οργάνωση του εθνοθηρησκευτικού χώρου, άρα εγγυητές της ενσωμάτωσης των Ρωμιών στο μιλλέτ και η επομένως της ενσωμάτωσης των Ρωμιών στον οθωμανικό χώρο» βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 323

196. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδου, Μ. Μιχαηλίδη - Νουάρου (1935), *Ιστορία της νήσου Κάσου*, σ. 201, εν Αθήναις, Βασ. Χατζηβασιλείου (1990), *Ιστορία της νήσου Κω*, εκδ. Δήμου Κω σ. 381 επίσης Φωτ. Κλαδάκη - Μενεμενλή, Αδ. Τιμοθ. Φρέρη (2002) *Από την Εκπαιδευτική Ιστορία της Ρόδου, έκδοση δήμου Ροδίων, Σύρος, σελ. 50*

197. Βλ. Ναυκρ. Τσουλκανάκη (1994), ο.π., σ. 166, Νικ. Φορόπουλου (1978), *Δανιήλ Κεραμεύς, ο διδάσκαλος και σχολάρχης της Πατμιιάδος Σχολής, Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ.*

Z', Αθήνα, σ. 306

198. Βλ. Μανουήλ Γεδεών (1923), Σχολή Λέρου, περ. Η Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Α', αρ. 12, 1 Ιουνίου 1923, σ. 9-10, Αθήνα

199. Βλ. Μ. Σκευοφύλακα (1960) Η εκπαίδευσις εν Σύμη από του Μεσαίωνα, εφ. Συμαϊκά Νέα, αρ. φύλλου 7, σ. 4, Αθήνα

200. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδη (1993), ο.π., σ. 64, 65

201. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, φ. 93, έγγραφο της 22 Μαΐου 1840

202. ο.π. επίσης βλ. Αλκη Αγγέλου, ο.π., σ. 326 - 7, Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 332

203. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π.

204. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 19-3-1867

205. Βλ. παραπομπή 69

206. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη (2005) Το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο της Νισύρου, Από το Αρχείο της Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, περιοδικό Επιστήμες Αγωγής τ. 1/ 2005 σ. 101, έκδοση του Παιδαγωγικού τμήματος Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο

207. Βλ. Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου, ο.π., σ. 44

208. Βλ. Γιάννη Ζερβού, ο.π., Η εκπαίδευση των δασκάλων «στη σωστή εφαρμογή μιας αυστηρά κωδικοποιημένης μεθόδου, όπως ήταν η αλληλοδιδασκτική ήταν απαραίτητη και παρά τις φωτεινές εξαιρέσεις ήταν ανεπαρκής» βλ. Α. Παπαδάκη, Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ο.π., σ. 89, Ο Τρ. Ευαγγελίδης διδει τον εξής τύπο πτυχίου της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, με το οποίο ο κάτοχός του «δύνηται να διορίζηται εις οιαδήποτε Έλληνικήν κοινότητα ήθελε ζητήσῃ θέσιν... Ἀποδεικτικόν Ὁ κύριος... μαθητεύσας ἐν τῇ τῆς Ἄνδρου ἀλληλοδιδασκτικῇ σχολῇ καὶ ἐξετασθεὶς ἐπισήμως, κρίνεται ἄξιος τῆς τοιαύτης μεθόδου. Δι' ὃ καὶ ἐφοδιάζεται μέ τό παρόν εἰς ἀπόδειξιν τῆς παιδείας του καὶ πρὸς πληροφορίαν ὁποίας Ἑλληνικῆς ἐπαρχίας μέλλει νά διδάξῃ τήν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον. Ἐν Ἄνδρῳ τῇ...» το έγγραφο ἔφερε σφραγίδα επικύρωσης ἀπό τον «γενικόν τῆς παιδείας ἔφορον » ἐν Ναυπλίῳ παρά τοῦ ὑπουργείου, Βλ. Τρ. Ευαγγελίδη, ο.π, σ. 90

209. Βλ. Α^ον Ἑλληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, σελ. 83

210. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, φ. 93 έγγραφο με ημερομηνία Σεπτέμβριος 1843

211. Βλ. Δωρεές μητροπολίτη Αριστείας (Βιθυνία) Μητροφάνη 60.000 γρ. υπέρ των σχολείων της Λέρου (1838), Αντωνίου Παντέλογλου για τα Σχολεία της Κω (1866), Αλεξ. Θυμανάκη για τα σχολεία της Κω (1869)

212. Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 351 επίσης Αλκη Αγγέλου (1975), Η εκπαίδευση, το διδακτικό προσωπικό, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ' ο.π., σ. 319, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ, 23.3.1869, σελ. 11 άρθρ. Β

213. Βλ. Ελένη Κούκκου, Η Παιδεία από το 1821 έως το 1827, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ', ο.π. σ. 588, επίσης Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, 4.10.1900, σ. 118-9

214. Βλ. Κ. Τσαλαχούρη (1996), Δωδεκάνησα σελίδες Ιστορίας, ο.π., σ. 47, Σπυρ. Λουκάτου

(1977), Δωδεκάνησα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', ο.π. σ. 416, επίσης Γ. Βεργωτή (1974), Ο Κώδιξ 24, περί προνομίων αγώνες τ. Γ', σ. 146, του ιδίου, Η εκπαίδευσις εις την Νίσυρον Νισυριακά, ο.π. τ. Ε', σ. 273 και Γιάννη Ζερβού, ο.π., σ. 32

215. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, επιστολή Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου με ημερομηνία 22 Αυγούστου 1892 και άλλη με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1893 και αριθμό πρωτοκόλου 785. Επίσης στον ίδιο φάκελλο Φ. Πατριαρχικά, η Υψηλή Βεζυρική εγκύκλιος της 22 Ιανουαρίου 1891, όπου: «ὁ ἐπιθεωρητῆς ἢ ὁ διευθυντῆς τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἐξετάζων τὴν ἐν τοῖς σχολείοις διδασκαλίαν ἤθελε παρατηρήσει μάθημά τι ἀπάδον ἢ διδάσκαλον καὶ διδασκάλισσαν μὴ ἔχοντας (επικυρωμένο) ἐνδεικτικόν, ἐν μὲν Κωνσταντινουπόλει τὸ Ἵπουργεῖον τῆς Παιδείας θέλει συνεννοεῖσθαι μετὰ τοῦ Πατριαρχείου, ἐν δὲ τῷ ἐξωτερικῷ ἢ τοπικῇ ἀρχῇ μετὰ τῶν Μητροπόλεων καὶ οὕτω δι' αὐτῶν θέλουσι κωλύεσθαι τὰ τοιαῦτα μαθήματα καὶ ἀντικαθίστασθαι οἱ τοιοῦτοι ἄνευ ἐνδεικτικοῦ διδάσκαλοι καὶ διδασκάλισσαι»

216. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, έγγραφο με ημερομηνία 16 Ιουλίου 1843, επίσης επιστολή Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Ε' προς τον «καθηγουμένον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου» με ημερομηνία 1 Μαρτίου 1820, όπου γίνεται αναφορά στην επιθυμία της συντεχνίας των γουναράδων «νά ἐπανακαλέσωσι τὴν λαμπρὰν ἄλλοτε ἐκείνην κατάστασιν τῆς σχολῆς καὶ νά ἀνορθώσωσιν αὐτὴν καθ' ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους» Πλάτωνος Κρίκη, ο.π., σ. 118 - 119

217. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 24, Παραπομπή 3 από το Φιλοπαιδεία τῶν νῦν Γραικῶν. Μεταγλωτισθεῖσα ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς κοινὴν διάλεκτον παρά Κωνσταντίνου Θεοδωρίδου - Λέλλη Πελοποννησίου, Κέρκυρα 1809, σ. 6

218. Βλ. Μ. Γεδεών (1976), Η πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, σ. 125 - 126, Αθήνα, Ερμής

219. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-57) Το σχολεῖο της Λέρου κατὰ το ἔτος 1838, Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον τ. Β', σ. 229, εκδ. Υπό της ἐν Αθήναις Δωδεκανησιακῆς Ιστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρείας, ἐν Αθήναις

220. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π. σ. 232

221. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π. σ. 230, Ἐβδομήντα χρόνια πρὶν ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς παρότρυνε τοὺς μορφωμένους Ἕλληνας νά διδάσκουν «τόν κοινόν λαόν... διὰ νά ἀποκτήσουν μισθόν οὐράνιον καὶ δόξαν ἀμάραντον» δεξ σχετικὰ Απ. Βακαλόπουλου, Ιστορία του νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Δ', ο.π., σ. 366

222. Βλ. Δημ. Κωστόπουλου (2006), Η Εκπαιδευτικὴ Αναγέννησις της Λέρου το 19ο αἰῶνα, ο.π.

223. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 229

224. Βλ. Μιχ. Σαμάρκου (1957), Αἱ πρῶται σχολαὶ τῆς Λέρου, ο.π., σ. 47, Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 230 ἕως 234

225. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 230-231

226. ο.π.

227. Βλ. Πειθαρχικός Κανονισμός της εν Μεγίστη Σαντραπείας Αστικής Σχολής, εν Μεγίστη 1903, Ιστορικό και Λαογραφικό Αρχείο Μεγίστης. Ατυχώς διασώθηκε μόνο η πρώτη σελίδα του Κανονισμού αυτού.

228. ο.π.

229. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 19.1.1854, σελ. 9 όπου ο Κανονισμός της Δημογεροντίας Κω, επίσης Κτηματολόγιον της εν τω χωρίω Νικιά Εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου, πρακτικό της 18ης Ιουλίου 1880, Εμμ. Κωνσταντινίδου, ο.π., σ. 53

230. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη (2005), Η «Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης «Η Νίσυρος» των Νισυρίων που παρεπιδημούσαν στην Κωνσταντινούπολη το 1876, περ. Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, τ. 4, σ. 49, εκδ. Ατραπός

231. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 23.3.1869, σελ. 11 - 14

232. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 10.12.1867, σελ. 1 Επίσης Ηρ. Καραναστάση, ο.π., σ. 45, 46 και Παν. Σαβοριανάκη (2000), ο.π., σ. 191

233. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σ. 8 έγγραφο της 19.1.1869 σύμφωνα με το οποίο «Τό Συνέδριον συσκεπτόμενον περί τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων λαβόν ὑπόψιν τήν σαθράν κατάστασιν τῶν σχολείων τῶν ἀρρένων, βλέπον δε τήν ἀνάγκην ἀνεγέρσεως τοιούτων καταστημάτων» αποφάσισε τήν ανέγερση σχολικῶν κτιρίων

234. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1998), Ιστορικά Μελετήματα, ο.π., σ. 184, 185

235. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού, ο.π., σ. 182

236. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού, ο.π., σ. 75

237. Βλ. Πρακτικά Δημογεροντίας Καλύμνου

238. Τα Πρακτικά της Δημογεροντίας Καλύμνου δεν αναφέρουν παρουσία ιερωμένου στις Γενικές Συνελεύσεις των κατοίκων του νησιού που αποφάσιζαν μεταξύ άλλων και για τα εκπαιδευτικά θέματα της Καλύμνου.

239. Βλ. Κυρ. Χατζηδάκη (2005), Από το Ελληνικό Σχολείο του 19ου αιώνα στη Νικηφόρειο Ελληνική Σχολή. Τα χρόνια της ανάπτυξης των Γραμμάτων στην Κάλυμνο, Καλυμνιακά Χρονικά, τ. ΙΣΤ', σ. 84 εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μουσai»

240. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου (2002), Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, Τεκμηριωτικά Κείμενα τ. Α', σ. 547, εκδ. Βουλή των Ελλήνων

241. Βλ. πρ. Γ. Δρ. Χαραμαντά (1990), Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου, σ. 24, 25, εκδ. Δημοτικού Πνευματικού Κέντρου Λέρου, Λέρος

242. Ο Επίσκοπος Λέρνης Ιερεμίας είχε ενεργό συμμετοχή στην Επανάσταση του 1821 την οποία βοήθησε με τη συλλογή και αποστολή χρημάτων για την οικονομική ενίσχυση του Αγώνα. Επομένως ήταν γνωστός στους ηγέτες της Επανάστασης, οι οποίοι απευθυνόμενοι στο πρόσωπο του οπωσδήποτε δεν μπορούσαν παρά να είναι ευγενικοί. Τέλος ο Χαραμαντάς, ο.π., αναφέρει ότι ο επίσκοπος Λέρνης Ιερεμίας (1819 - 1844) «ένδιαφέρθηκε καί για τήν έλληνική εκπαίδευση τῆς ἐπαρχίας του» επομένως δεν μπορούσε να ήταν αντίθετος με τη

λειτουργία σχολείου στην Κάλυμνο. Πάντως εξ όσων έγγραφων μαρτυριών έχω υπόψιν δεν προκύπτει ιδιαίτερη δραστηριότητα του ιεράρχη υπέρ των σχολείων των νήσων της Καλύμνου και της Λέρου

243. Βλ. Γιαν. Ζερβού (1961), *Ιστορικά Σημειώματα*, ο.π. σ. 37 - 38

244. Βλ. Δανιήλ Ζερβού (2007), *100 χρόνια από το θάνατο του Νικολάου Καλαβρού*, εφημερίδα «*Η Αργώ της Καλύμνου*», Δεκέμβριος 2007, σ. 2, Κάλυμνος

245. ο.π.

246. Βλ. Κυρ. Χατζηδάκη, ο.π., σ. 86. Επίσης Ηλ. Δ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 138 - 139 όπου: «*Στην Κάλυμνο από το 17ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου ασκούσε σχεδόν απόλυτο έλεγχο στην κοινωνία και στην οικονομία της νήσου διατηρώντας μεταξύ άλλων το προνόμιο να είναι η μοναδική κάτοχος ελαιοτριβείων*»

247. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, 1800 και εξής, έγγραφο με ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1843 με θέμα την πρόσληψη του Καλύμνιου Ιεζεκιήλ Παπουτσίνα ως δασκάλου της Σχολής Πάτμου, επίσης Γιάννη Ζερβού, ο.π., σ. 36. 37. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, φ. 93, έγγραφο με ημερομηνίες 7 Νοεμβρίου 1819 και 11 Οκτωβρίου 1850

248. Βλ. Γιάννη Ζερβού, ο.π.

249. Κυρ. Χατζηδάκη, ο. π. σ. 87

250. Βλ. Κ. Φλέγερ (1896), *Η νήσος Κάλυμνος*, σ. 43, επίσης Κυρ. Χατζηδάκη, ο. π. σ. 87

251. Βλ. Γιάννη Γιαννόπουλου (1997) ο.π., σ. 44 -5, και Κυρ. Χατζηδάκη, ο.π., σ. 90

252. Βλ. Κυρ. Χατζηδάκη, ο.π., σ. 93 - 94

253. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 146 της 30 Σεπτεμβρίου 1864

254. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 166 της 13 Νοεμβρίου 1864

255. Βλ. Αλκη Αγγέλου (1975), *Η εκπαίδευση, τ. ΙΑ'*, ο.π., σ. 309 - 310

256. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Επιστολή της 25.2.1820 του καθηγουμένου Βενιαμίν, των προηγουμένων της Ι. Μονής Πάτμου και των προεστώτων της νήσου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γρηγόριο

257. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π.

258. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, επιστολή του «*εκ του συστήματος των Γουναράδων επιτρόπου της Πατριάδος Μπελίση Ασημάκη*» προς τον Παΐσιο Μαζαράκη με ημερομηνία 10 Μαΐου 1819, όπου τον ελέγχει για αμέλεια στην επιταγή της συντεχνίας να αποστείλλει κατάλογο των μαθητών του σχολείου και των εξ αυτών υποτρόφων και Χ. Πατρινέλη (1975), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη οθωμανική πολιτεία, Ιστορία του Ελλ. Έθνους, τ. ΙΑ'*, ο.π., σ. 126 όπου αναφέρεται «*στή διαρκώς αύξανόμενη ανάμιξη καί έπιρροή του λαϊκού στοιχείου... στά έκκλησιαστικά πράγματα καί στήν μείωση του ήγετικού ρόλου της Εκκλησίας εξαιτίας των κοσμικών ιδεών του Διαφωτισμού που είσρέουν ραγδαία στον έλληνικό χώρο κατά τίς τελευταίες ιδίως δεκαετίες του 18ου και τίς πρώτες του 19ου αιώνα*»

259. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π. Επιστολή προς Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο της 25.2.1820

260. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π.
261. Τον Π. Μαζαράκη διεκδίκησαν η Ευαγγελική σχολή της Σμύρνης και η «έν Μαρτίνω σχολή» της Σαντορίνης, Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π., Επιστολή της 25.2.1820
262. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π.
263. Βλ. Αρχ. Πλάτωνος Κρίκη (1996), Συμβολή στην Ιστορία της Πατριάδος Σχολής, σ. 118-9, Αθήναι
264. Βλ. Αρχ. Πλάτωνος Κρίκη, ο.π.
265. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Επιστολή του ηγούμενου και των προκρίτων της Πάτμου προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο της 25.2.1820, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, έγγραφο της 22.12. 1826 και της 18.11.1829 και Ι.Μ. Χατζηφώτη (1975), Η Πνευματική φυσιογνωμία της Πάτμου, Δωδεκανησιακά Χρονικά, ο.π. τ. Γ', σ. 195
266. Βλ. Αρχ. Πλάτωνος Κρίκη, ο.π.
267. Βλ. Μ. Μαλανδράκη, ο.π., σ. 30-31
268. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 10.5.1819
269. Βλ. Πλάτωνος Κρίκη, ο.π., σ. 121 και Μ. Μαλανδράκη, ο.π., σ. 5
270. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 26 Αυγούστου 1834
271. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π. Οι υπεύθυνοι του σχολείου της Πάτμου απευθύνοντο προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την επίλυση των προβλημάτων τους. Κατά τούτο η συμβολή του ήταν καθοριστική, απέβαινε όπως επιβραδυντική τοπικών πρωτοβουλιών καθώς η υλοποίησή τους προϋπόθετε τη συγκατάθεση του Οικουμενικού Πατριάρχη, ο οποίος «μέ τήν αἴσθησιν πώς χάνει ἀπό τή δύναμή του παρουσιάζει ἕνα φαινόμενο συστολῆς... σκληρύνεται, ἀντενεργεί» βλ.Κωνσταντίνου Δημαρά (1975) Το σχήμα του διαφωτισμού, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ο.π., τ. ΙΑ', σ. 328
272. Βλ. Αντίπα - Παύλου Νικηταρά (2005), Πατριαρχική Εξαρχία και Ιερά Μονή Πάτμου, εκδ. Επέκταση, σ. 23 Κατερίνη επίσης Ναυκρ. Τσουλκανάκη (1994), Μακάριος Καλογεράς, σ. 71 σημείωση 2 όπου « Ἡ Πάτμος ἔμοιαζε νά ἀποτελεῖ ἐνορία μᾶλλον παρά ἐπαρχία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου»
273. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, φ. 1801, έγγραφα με ημερομηνία Ιούλιος 1801, 1 Μαρτίου 1812, 15 Σεπτεμβρίου 1815 και άλλα. Επίσης φ. 93 έγγραφο της 15ης Ιουνίου 1844
274. Βλ. Συνεχείς εκκλήσεις των τοπικών αρχών της Πάτμου και των υπευθύνων του σχολείου προς τη Συντεχνία των Γουναράδων και το Οικουμενικό Πατριαρχείο για την αποστολή χρημάτων προς αντιμετώπιση των εξόδων λειτουργίας των σχολείων του νησιού.
- 275 Βλ. Ναυκρ. Τσουλκανάκη, ο.π.
276. Βλ. Μ. Μαλανδράκη, ο.π., σ. 30-31 όπου: « Ὁ Φενερλῆς ἀφίκετο εἰς Πάτμον κατὰ Μάρτιον τοῦ 1820... ἀλλ' ἐπελθούσης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐπέβη ἀτελεσφόρητος ἢ πρὸς βελτίωσιν τῶν τῆς σχολῆς ἀπόπειρα...»
277. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου φ. 1800 και εξής, έγγραφο με ημερομηνία 20 Μαΐου 1829 όπου: «ἀπό τοῦ πρώτου χρόνου (της) ἐπαναστάσεως καθώς ἀνεχώρισεν ἀπ' ἐδῶ (ο

Νεόφυτος) διά τήν τολμηράν θέαν τοῦ Τυραννικοῦ στόλου τοῦ κατά τοῦ δήμου πεμφθέντος»

278. Βλ. Γενικό Αρχείο του Κράτους, Υπουργείο Παιδείας Φ. 19 Σχολικά, έγγραφο της 9.1.1830 όπου: «ἡ ἐν Πάτμῳ Σχολή, ὅτε ἦνθει εἶχε διαφόρους κατά τόπους πόρους ἐξ ἀφιερώσεων φιλοκάλων ἀνδρῶν, οἵτινες ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ἔπαυσαν»

279. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξῆς, έγγραφο με ημερομηνία 22 Δεκεμβρίου 1826 και 18 Νοεμβρίου 1829, επίσης Γενικό Αρχείο του Κράτους, Υπουργείο Παιδείας Φ. 19 Σχολικά, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1829

280. Βλ. Κ. Τσαλαχούρη, Δωδεκάνησα, Σελίδες Ιστορίας, ο.π., σ. 39, 43

281. Βλ. Εμμ. Πρωτοψάλτη (1947), Η τύχη της Δωδεκανήσου μετά την Επανάστασιν του 1821 (Κάρπαθος, Κάσος), περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις, ἔτος 1ο, τ. 5, Μάιος 1947, σ. 186, Αθήνα

282. Βλ. Π. Κιτρομηλίδη (1984), Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα, σ. 23-38, εκδ. Εστία, Αθήνα

283. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-7, ο.π., σ. 547, 555, 565

284. Βλ. Παν. Γ. Κρητικού (1948), Συμβολή εις την μελέτην της Ιστορίας της Ελληνικῆς Επαναστάσεως, περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις, ἔτος Βον, τ. 1, Ιανουάριος 1948, σ. 15, Αθήνα

285. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξῆς, έγγραφο με ημερομηνία 22 Δεκεμβρίου 1826

286 Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξῆς, έγγραφο με ημερομηνία 18 Νοεμβρίου 1829 επίσης Φ. 93, έγγραφο με ημερομηνία 17.5.1835

287. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 7 Νοεμβρίου 1829, όπου καταχωρείται Κατάλογος των μαθητῶν της αλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς Πάτμου

288. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου Φ. 93, έγγραφο της 17.5.1835 και Γενικό Αρχείο του Κράτους, ο.π.

289. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, ο.π., σ. 547

290. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, ο.π., σ. 564

291. Βλ. Γενικό Αρχείο του Κράτους, ο.π.

292. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, ο.π., σ. 547, Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. 93 έγγραφο της 17ης Μαΐου 1835, όπου αναφέρεται ὅτι η παύση πληρωμῆς του Παΐσιου Μαζαράκη ἀπό τον Εμ. Ξένο οφειλόταν στο γεγονός ὅτι «ἡ ἐν τό ἼΑργος Συνέλευσις ἀφιέρωσε τήν φροντίδα τῶν σχολείων εἰς τόν Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδος»

293. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1998), Ιστορικά Μελετήματα, ο.π., σ. 70-71

294. ο.π.

295. ο.π.

296. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, ο.π., σ. 547

297. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, ο.π., σ. 555
298. ο.π.
299. ο.π.
300. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, ο.π., σ. 556, 560, 561, 564
301. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, ο.π., σ. 565
302. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, ο.π., σ. 566
303. Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, ο.π., σ. 568-569
304. ο.π.
305. Βλ. Ηλ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 50
306. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93 έγγραφο με ημερομηνία 8 Ιανουαρίου 1830 και 17 Μαΐου 1835, επίσης Σπ. Λουκάτου (1977) *Δωδεκάνησα, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 416, Επίσης Ι. Μ. Χατζηφώτη (1975), *Η Πνευματική φυσιολογία της Πάτμου Δωδεκανησιακά Χρονικά*, ο.π. τ. Γ', σ. 198-9
307. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτη (1977) *Ειδήσεις περί της Παιδείας εν Δωδεκανήσω κατά τον αγώνα*, ο.π., σ. 117.
308. ο.π., σ. 116-117
309. ο.π., σ. 112
310. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 117 έγγραφο της 8 Ιουλίου 1872
311. ο.π.
312. Βλ. Μιχ. Γ. Πετρίδη, ο.π., σ. 297, Άλκη Αγγέλου, ο.π., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης τ. ΙΑ'*, σ. 326 όπου: «για μία δεδομένη στιγμή - τήν τελευταία δεκαετία πριν από τον Άγώνα - οι δυνατότητες που παρουσιάζει ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα δεν μπορούν να συγκριθούν προς ό,τι είδαμε να συμβαίνει στην αρχή της περιόδου» επίσης Αγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ο.π., σ. 347 όπου: «Δούλο έθνος δέν μπορεί νά πραγματοποιήσει μεταρρυθμίσεις σέ έκταση καί σέ βάθος μέ ταχύ ρυθμό πολύ δέ περισσότερο, όταν στην αρχή ακόμη τέτοιων προσπαθειών αναλαμβάνει καί τεράστιο Άγώνα για τήν ανεξαρτησία»
313. Βλ. Κ. Τσαλαχούρη, ο.π., σ. 47, Ε.Γ. Πρωτοψάλτη (1956), *Οι απελευθερωτικοί αγώνες των Δωδεκανησίων*, περ. *Δωδεκανησιακόν Αρχείον*, τ. Β', σ. 47 εκδ. της Δωδεκανησιακής Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας, εν Αθήναις, Σπ. Λουκάτος (1977) *Δωδεκάνησα*, ο.π., σ. 416
314. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1998), *Ιστορικά Μελετήματα*, ο.π., σ. 70-71
315. ο.π.
316. Βλ. Β. Μούτσογλου (1998), *Οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως 1821 - 1922*, σ. 64, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
317. Βλ. Μ. Γεδεών (1996), *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σ. 689 και 698, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα
318. L.S. Staurianos (1957), *The Ottoman Empire: Was it the Sick Man of Europe?*, Holt, Rinehart and Winston, p. 41-42, Δ. Νικολαΐδου (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των*

νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγιών και Εγκυκλίων, σ. 2858-2866. Τυπογραφείον της Επτάλοφου Κωνσταντινουπόλεις

319. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου ο.π., σ. 75

320. ο.π. σ. 78 και Χ. Παπαστάθη (1984), Οι Κανονισμοί των Ορθόδοξων Κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους και της Διασποράς, σ. 97-98, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

321. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου ο.π. σ. 50

322. Βλ. Μ. Γεδεών (1884), Αί Έξετάσεις τῶν παρ' ἡμῖν σχολείων, Εκκλησιαστική Αλήθεια, τόμος 4, τ. 36, 23 Ιουνίου 1884, σ. 521

323. Βλ. Στ. Ανεστίδη (1993), Η εθναρχική παράδοση και ο Μανουήλ Ι. Γεδεών, σ. 57, Διδακτορική Διατριβή, τμ. Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Σχ. Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 50-58, Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 108

324. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 174, Για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών «με ιδεολογική επιθυμία» τη «βραδεία πολιτισμική εξάπλωση των Ελλήνων προς τη Μικρά Ασία» δεξ Κ. Θ. Δημαράς (1989), Ιδεολογήματα στην Αφεταιρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου, Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία Ιστορική διάσταση και προοπτικές, τ. Α', σ. 46, Αθήνα

325. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 25, 29,30

326. Βλ. Έλλη Σκοπετέα (1984), Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), σ. 129, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

327. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 191-219, Καλλίνικου, Μητροπολίτου Κυζίκου (1922), Τα δίκαια του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν Τουρκία: Μελέται, σ. 7-9, Εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου

328. Βλ. Σπ. Λουκάτου, ο.π.

329. Βλ. Γ. Βεργωτή (1973), Το Σχολείον της συνοικίας Νεοχωρίου της πόλεως Ρόδου, περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Β', σ. 264, σημείωση 18, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος.

330. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 71

331. Βλ. Αλκη Αγγέλου (1975), Η εκπαίδευση, ο.π., σ. 315

332. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, Συμβόλαιο πρόσληψης του Μιχαήλ παπά Κυριακού, Σεπτέμβριος του 1843

333. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, Λεύκωμα της Κάσου, ο.π., 157, Κ. Θ. Δημαρά (1982), Ελληνικός Ρωμαντισμός εκδ. Ερμής, σ. 86, Αθήνα, Τ.Θ. Γριτσόπουλου (1966) Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή τ. Α', σ. 63, εν Αθήναις, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος (1991) Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821), σ. 340-341, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη

334. Βλ. Κ. Τσαλαχούρη (1979), Η Κάλυμνος σηματοφόρος στον αγώνα κατά του δυνάστη, εφ. Ροδιακή της 1.4.1979, Ρόδος

335. Βλ. Κυριάκου Φίνα (2003) Ο μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος, ο.π., σ. 303

336. Βλ. Ηλ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 68 όπου: «Συχνές ήταν οι καταγγελίες ότι οι Έλληνες μεταχειρίζονταν τα σχολεία ως μέσο εθνικιστικής προπαγάνδας ... γι' αυτό το κράτος ασκούσε αυστηρό έλεγχο σε τέτοιου είδους δραστηριότητες»

337. Βλ. Χ. Πατρινέλη (1975), Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη οθωμανική πολιτεία, ο.π., τ. ΙΑ', σ. 126, Κωνσταντίνος Δημαράς, (1975), Το σχήμα του Διαφωτισμού, ο.π., τ. ΙΑ', σ. 350, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', σ. 4,5,

338. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ' σ. 4,5, Επιστολή των δημογερόντων της Κω προς Κ. Ιπποκρατίδη της 28ης Μαρτίου 1839, επίσης Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, έγγραφα της 22.12.1826 και 18.11.1829

339. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου επιστολή των Σχολικών Εφόρων του Ελληνικού Σχολείου της Πάτμου με ημερομηνία 28.6.1843 όπου γίνεται λόγος για το «ήμετερον γένος»

340. Βλ. Παν. Σαβοριανάκη (2000) Νησιώτικες Κοινωνίες στο Αιγαίο, ο.π., σ. 191

341. Βλ. Κυριακή Μαμώνη (1977), Θράκη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ο.π., τ. ΙΓ, σ. 369

342. Βλ. Αποσπάσματα εκ των Γενικών Κανονισμών του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1906), Εθνικά Φιλανθρωπικά καταστήματα εν Κωνσταντινουπόλει, Ημερολόγιο έτους 1907, εν Κων/λει σ. 66

343. Το Ελληνικό κράτος παρενέβαινε στη λειτουργία των Σχολείων της Δωδεκανήσου και προωθούσε τις θέσεις του μέσω των δασκάλων - αποφοίτων των σχολείων του, οι οποίοι στελέχωναν τα σχολεία των νησιών. Απο την Αθήνα επίσης αποστέλλοντο βιβλία, δεξ Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 93 έγγραφο της 16ης Σεπτεμβρίου 1844 και έγγραφο της 26ης Νοεμβρίου 1851, Σία Αναγνωστοπούλου (1998), Μικρά Ασία 19ος αι.-1919, ο.π., σ. 303

344. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93 έγγραφο της 15.6.1844, σχέδιο επιστολής προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γερμανό των προκρίτων της Πάτμου, Ludwig Ross (1995), Νησιώτικα Ταξίδια, Κάλυμνος - Τέλενδος, 21η επιστολή σ. 71-75, Καλυμνιακά Σύμμεικτα, τ. Β. Αθήνα, Γιάννη Γιαννόπουλου (1997), Σύντομη Ιστορία της Δωδεκανήσου, ο.π., σ. 45

345. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, Επιστολή του Αγίου Σερρών Ιάκωβου Παγκώστα προς τον καθηγούμενο της μονής του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου και τους Δημογέροντες της Πάτμου με ημερομηνία 11 Οκτωβρίου 1850. Η ακηδία των χρημάτων της Σχολής της Πάτμου εκ μέρους του Πατριαρχείου και η καταχρηστική διαχείριση τους εκ μέρους της Συντεχνίας των Γουναράδων υποδηλώνει την απαξίωση και την αδιαφορία της Εκκλησίας και των γουναράδων για τα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο των Εφόρων της Σχολής Πάτμου προς την Επιτροπή διαχείρισης της δωρεάς Ζωσιμά στη Μόσχα της 20.2.1851

346. Βλ. Έγγραφα του Αρχείου της Ιεράς Μονής Πάτμου που αφορούν εκπαιδευτικά θέματα, τα οποία υπογράφουν οι αρχές της νήσου

347. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 93 επιστολή του Αγίου Σερρών ο.π.

348. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Επιστολή των Εφόρων του Ελληνικού Σχολείου της

Πάτμου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη με ημερομηνία 28 Ιουνίου 1843

349. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 25 Μαΐου 1844

350. ο.π.

351. ο.π.

352. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 11 Οκτωβρίου 1850

353. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 25 Ιουλίου 1857

354. Ο Ιωάννης Σακκελίων πέραν του εκπαιδευτικού του έργου υπήρξε ερευνητής και ακούραστος μελετητής των αρχείων της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου. Για το πολυσχιδές πνευματικό του έργο δεσ σχετικά Ζήσιμου Βιρβίλη (1973) Οι Πατμιακές Μελέτες και ο Ιωάννης Σακκελίων, περ Δωδεκανησιακά Χρονικά τ. Β', σ. 170, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος.

355. ο.π.

356. ο.π.

357, 358, 359. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, εξουσιοδότηση προς τον Ιωάννη Σακκελίωνα της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και της Δημαρχίας της νήσου με ημερομηνία 25 Ιουλίου 1857

360. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 93, Επιστολή του Αγίου Σερρών Ιάκωβου Παγκώστα προς τον καθηγούμενο της Μονής και τους Δημογέροντες της Πάτμου με ημερομηνία 11 Οκτωβρίου 1850

361. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, 14 Νοεμβρίου 1843, Επιστολή του Παύλου Κεφαλιάνου προς το «Σεβαστόν Συμβούλιον τῆς νήσου Πάτμου» με την οποία ζητούσε πληρεξουσιότητα «δύναμιν ἔχουσα νά ὑποχρεώση τούς ἐπιτρόπους νά δώσουν ἕνα λογαριασμόν τῶν ὄσων ἀφιερωθέντων χρημάτων ἔχουν εἰς χεῖρας τό ἐσνάφι τῶν γουναράδων, διαφορετικά οἱ πληρεξούσιοι νά ἔχουν κάθε ἄδειαν νά τούς ἐνάγουσι ἐκκλησιαστικῶς καί πολιτικῶς»

362. Όλα τα έγγραφα του Αρχείου της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου που αφορούν Εκπαιδευτικά θέματα υπογράφονται από τους Δημογέροντες και τη Δημαρχία της νήσου, συχνά συνυπογράφει και ο ηγούμενος της μονής του Αγ. Ιωαννη του Θεολόγου. Στα πλείστα εξ αυτών γίνεται αναφορά σε αποφάσεις Γενικών Συνελεύσεων των κατοίκων του νησιού, βλ. π.χ. Συμβόλαιο πρόσληψης δασκάλου (1843) Ιερομόναχου Ιερόθεου Φλουρά

363. Βλ. Παν. Σαβοριανάκη (2000), Νησιωτικές Κοινωνίες στο Αιγαίο, ο.π., σ. 199

364. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Ανακοίνωση της 23ης Ιουνίου 1846 προς τους κατοίκους της Πάτμου που αφορά την εγγραφή των παιδιών τους στο Αλληλοδιδασκτικό σχολείο του νησιού, την οποία υπογράφουν ο καθηγούμενος της μονής Βενιαμίν και η Δημαρχία του νησιού και έγγραφο της 30.10.1843 όπου ανακοινώνεται από το «συμβούλιον τῆς Νήσου Πάτμου» η «διά δημοσίων ἀναλωμάτων ἀνέγερσις τοῦ νεοσύστατου σχολείου τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς Θεῖα συνάρσει»

365. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, Συμβόλαιο πρόσληψης του Γεωργίου Μελισσηνού ως αλληλοδιδάκτη δάσκαλου, της 30 Αυγούστου 1833, το οποίο συμφωνήθηκε και υπογράφηκε εντός του «οικήματος τῆς Δημογεροντίας»

366. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, έγγραφο της 16 Ιουλίου 1843, Φ. 93 έγγραφο της 8 Σεπτεμβρίου 1843. Οι Κοινότητες διατελούσαν υπό καθεστώς Ασυδοσίας, το οποίο, κατά το έγγραφο που απέστειλαν οι Συμαίοι προς τον Πρόεδρο της Νομοθετικής Επιτροπής την 8 Αυγούστου 1880, περιλάμβανε την απαλλαγή από οποιοδήποτε φόρο «καί πληρωμήν μόνο τοῦ φόρου Μακτού». Κατ' αντιστοιχία το καθεστώς «Αχρηματίας» των μονών απάλλαξε τους ναούς από την καταβολή φόρων, σχετικά δεσ Γ. Βεργωτή (1993), Το «Κοινόν» της Σύμης και η Εκπαίδευσή του, σ. 45, εκδ. Ι. Μονης του Πανορμίτη, Σύμη

367. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 16ης Αυγούστου 1852 στο οποίο καταχωρούνται χορηγίες της μονής, ύψους 5000 γρ. ως «ἐτήσια ὑστερινή δόσις 4000 γρ.», 1000 για την «ἔλευσιν τοῦ ἁγίου Σάρδεων» και 1000 «εἰς βοήθειαν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ Σχολείου»

368. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Συμβόλαιο πρόσληψης δασκάλου Ιερόθεου Φλουρά (1843), όπου οριζόταν ως καθήκον του δασκάλου να εμπνεύση στους μαθητές του «τόν φόβον τοῦ Θεοῦ», επίσης Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, επιστολή του Κασσάνδρα Ιάκωβου προς τους Εφόρους της αλληλοδιδασκτικής σχολής και τους δημογέροντες της Πάτμου

369. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, επιστολή του δασκάλου Α. Ιωαννίδη προς τη Δημαρχία και «ὄλους τούς φιλόμουσους και φιλογενεῖς τῆς Πάτμου», με ημερομηνία 20 Μαρτίου 1839

370. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, έγγραφο της 16ης Ιουλίου 1843

371. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 25 Ιανουαρίου 1852

372. Βλ. Ηλ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 195

373. Βλ. Μ. Μιχαηλίδου - Νουάρου (1947), Λουδοβίκου Ροζς (Ludvig Ross) Νησιώτικα Ταξείδια, Κάλυμνος, Τέλενδος, περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρησης, έτος 1ο, τ. 9, Σεπτέμβριος 1947, Αθήναι

374. Βλ. Σακελλάρη Ν. Τρικοίλη (2007), Κοινωνική διαστρωμάτωση στην Κάλυμνο του 18ου και 19ου αιώνα, Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος ΙΖ', σ. 60, Κάλυμνος

375. ο.π.

376. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Δ', Σεπτέμβριος 1842, σ. 13 και σ. 14

377. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Δ', σ. 13

378. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π. Κώδιξ Δ', σ. 14. Επίσης βλ. Μ. Καΐλα, Κ. Πατούρης, (2005), Η «Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης Η Νίσυρος των Νισυρίων που παρεπιδημούσαν στην Κωνσταντινούπολη το 1876, ο.π. σ. 59

379. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτη (1977), Ειδήσεις περί της Παιδείας εν Δωδεκανήσω κατά τον Αγώνα, ο.π., σ. 117

380. Βλ. Αγγελική Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, (1994), ο.π., σ. 229.
381. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), Το σχολείο της Λέρου κατά το έτος 1838, ο.π., σ. 230, Μιχ. Σαμάρκου (1957) Αι πρώτοι σχολαί της Λέρου, περ. Δωδεκάνησος, έτος Α', τ. 6, Ιούνιος 1957, σ. 47, Ρόδος
382. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, Έγγραφο της 30 Μαΐου 1876
383. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, ο.π.
384. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Β', 6.8.1845, σ. 112 - 113.
385. Βλ. Αν. Μ. Σοφού (1998), Ιστορικά Σημειώματα, ο.π., σ. 42, Τα οικονομικά προβλήματα των σχολείων ήταν συνεχή. Στον Κανονισμό τής εν Κωνσταντινουπόλει Κεντρικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας (1867) ο Οικουμενικός Πατριάρχης Γρηγόριος σημειώνει πως τα οικονομικά της Μεγάλης του Γένους Σχολής έχουν περιέλθει «εις ἔσχατον ἀπορίαν» δες σχετικά Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, (1998). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα - πηγές: 1830-1914, σ. 91, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη
386. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 7 Δεκεμβρίου 1902
387. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικάί επιστολαί, έγγραφο της 11 Σεπτεμβρίου 1881
388. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, 20.10.1773, σ. 206 - 207
389. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Β, 6.8.1845, σ. 112-113
390. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 60
391. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου (1960), Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, τ. Β', σ. 119-120, όπου το Συμβούλιο (Συνέδριο) της μητροπόλεως Κω είχε ως μέλη του και «ἐκ τῆς τάξεως τῶν λαϊκῶν, ἄλλ' ὡς μέλη αὐτοῦ καί ὄχι ὡς δημογέροντες ἢ προκρίτους ἢ προεστούς τοῦ τόπου... ὡς ἐγένετο πρότερον»
392. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 19.1.1854, σ. 9
393. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Δ', 25.5.1856, σ. 39. Σαλγέν - σαλγένιο ήταν ο φόρος τον οποίο πλήρωναν οι χριστιανοί στην Οθωμανική διοίκηση για να απαλλαγούν από τη στρατιωτική θητεία.
394. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΙΔ', 10.6.1909, σ. 214-215
395. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 30.6.1866, σ. 353 - 356
396. Βλ. Διαθήκη Θάλειας Μ. Παρθενιάδου, περ. Η Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Β', αρ. 42, 16 Σεπτεμβρίου 1924, σ. 15, 16, Αθήνα
397. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 10.12.1867, σ. 1
398. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π.
399. Βλ. Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου, ο.π., σ. 54
400. ο.π.
401. ο.π.
402. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 146 της 30 Σεπτεμβρίου 1864
403. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 10.12.1867, Συνεδρίαση 1η και Εμμ. Ι.

Καρπαθίου (1970), Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, Αθήναι σ. 32, και 35. Στον ίδιο Κώδικα στη σελίδα 7 καταχωρούνται οι μειώσεις των μισθών των δασκάλων δηλαδή «τοῦ μὲν ἑλληνοδιδασκάλου ὁ μισθός νά ἐκπεσθῆ κατά γρόσια 667, τοῦ δέ ἀλληλοδιδασκάλου κατά 333»

404. Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 19.1.1854, σ. 9

405. Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή στον Κανονισμό της λειτουργίας της Δημογεροντίας Κω που αναφερόταν στη λήψη αποφάσεων «ἀφορώντων τό Δημόσιον» για τις οποίες ἔπρεπε να συγκαλέσουν «Συνέλευσιν τῶν προυχόντων εἰς τό κατάστημα τῆς Δημογεροντίας ἢ εἰς τήν μητρόπολιν... ἄλλως τό βάρος τῆς εὐθύνης ἀναφέρεται εἰς τοὺς αὐθαιρέτως πράξαντες Δημογέροντες». Για τον Κανονισμό του Συνεδρίου της πόλεως Κω δεξ Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Στ, 12.12.1867, σ. 1. Ο Κανονισμός αυτός καταρτίστηκε ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας του μητροπολίτη Γερμανοῦ Καβακόπουλου. Επίσης βλ. Εμμ. Καρπαθίου (1960) Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π. τ. Β', σ. 119 - 122

406. Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σελ. 7 Συνεδρίασις ΙΑ'

407. Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', Συνεδρίασις ΙΔ'

408. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου (1960), Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, ο.π., σ. 259 και του ἰδίου Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, τ. Β', ο.π., σ. 119 - 122

409 Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 5.3.1886, σ. 89-93

410. Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σελίδες: 7 συνεδρίαση ΙΑ', 8 συνεδρίαση ΙΒ' καί 11-14

411. Βλ. Ἀλκη Ἀγγέλου, Η εκπαίδευση, ο.π., σ. 312

412. Βλ. Αρχεῖο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 25.3.1869, συνεδρίαση ΙΕ', σ. 14-15

413. Βλ. Εμμ. Μ. Καριώτη, ο.π., σ. 42

414. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), Το Σχολεῖον τῆς Λέρου κατά το ἔτος 1838, ο.π., σ. 231

415. Βλ. Μ. Γεδεών (1976), Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αἰῶνα, σ. 224, Αθήνα, Ερμής, Επιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου - Φίλιππος Ηλιού

416. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 50-58, Μ. Γεδεών, ο.π., σ. 212-224

417. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 59-65 και 66-68

418. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 31

419. ο.π., σ. 32

420. Για τον Κανονισμό της Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Εκπαιδευτικῆς Επιτροπῆς (1873) δεξ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 119-130

421. Βλ. Ἴδρυμα Μείζονος Ἑλληνισμοῦ (2000) Τανζιμάτ, ο.π., Ο Ἑλληνικός Φιλολογικός Σ'ύλλογος Κωνσταντινουπόλεως

422. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 192, Α. Βακαλόπουλου (1974), Οικονομικές και δημογραφικές εξελίξεις, Ιστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ο.π., σ. 176, Βασ. Σφυρόερα (1975), ο.π., σ. 189 - 191, Υπόμνημα των Συμαίων τῆς 8.8.1880 προς τὴν «ἐν Κωνσταντινουπόλει

Νομοθετικήν Ἐπιτροπήν» Κώδιξ 24 στον Βεργωτή, ο.π., σ. 146-7 όπου «εἰσήχθησαν φόροι παντοειδεῖς... πτωχεία καὶ πενία εἰς τάς νήσους... ἡ ἔρημία τῶν νήσων ἤρξατο διὰ τῆς μεταναστεύσεως τῶν κατοίκων εἰς τὴν Μ. Αἰσίαν, εἰς τὴν Ἑλλάδα...»

423. Βλ. Κ. Φλέγερ (1899), Ἡ νῆσος Νίσυρος καὶ αἱ θέρμαι αὐτῆς, εκδ. Γεωργίου Ι. Χατζηπλούσιου, σ. 66, 67, Ἐν Κωνσταντινουπόλει, Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 232, Τρ. Ε. Ευαγγελίδου, ο.π., σ. 81, Θρ. Μ. Μάλη, ο.π., σ. 13

424. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 231, Ηλ. Δ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 76, Ε. Γ. Πρωτοψάλτη (1976), Κανονισμός Συνδέσμου των Κασίων εργατῶν της Σουεζίου διώρυγος Δωδεκανησιακό Αρχείο, τ. Στ', σ. 93, έκδοση Δωδεκανησιακή Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία, Αθήνα, Χρ. Σολδάτου (1995), Τό Ἱεροδιδασκαλεῖον τῆς Ἀποκαλύψεως στην Πάτμο, ἀνάτυπο ἀπὸ το 19ο τόμο των «Μικρασιατικῶν Χρονικῶν», Ἀθήναι σ. 22,23, Χαρ. Μ. Κουτελάκη (1979), Ιστορικό Αρχείο Τήλου ο.π., σ. 192, Μ. Γεδεών (1905), Αἱ παρ' ἡμῖν Ἀδελφότητες, Εκκλησιαστική Αλήθεια, τόμος 29, τ. 12, 26.3.1905, σ. 135

425. Βλ. Αρχείο Λέρου, Κανονισμός της εν Καῖρω Αδελφότητος, ο.π., Ἄρθρο 2

426. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 119-124

427. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 93

428. ο.π., σ. 93

429. ο.π., σ. 94

430. Βλ. Ανδρέα Σεραφετανίδη, ο.π., σ. 229 - 230

431. Βλ. Εκκλησιαστική Ελήθεια, 28.2.1890, τόμος 13, τ. 9, σ. 67

432. Βλ. Ἑλλη Σκοπετέα (1988), Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ἰδέα: Ὅψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 - 1880), σ. 154, Αθήνα

433. Βλ. Επιστολή του Φιλεκπαιδευτικού εν Σμύρνη συλλόγου «Ὀμηρος» προς το Αναγνώστηριό Σύμης «η Αἴγλη», Χρονικά του εν Σύμη Αναγνώστηριού Αἴγλη, ἔτος Αο, 1872-3, σ. 54, Αθήνησι 1874

434. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 145

435. Βλ. Αρχείο της Ιεράς Μονῆς Πάτμου Φ. 93 ἔγγραφο της 27 Ιουλίου 1832, της 10 Ιουλίου 1834, Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), Τό Σχολεῖο τῆς Λέρου κατά το ἔτος 1838, ο.π., σ. 231-233, Ηλ. Δ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 79-80, Μ. Μαλανδράκη, Η Πατμιάς Σχολή, ο.π., σ. 120, Θρασύβουλου Μάλη (1908), ο.π., σ. 11

436. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 233, Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, ἔγγραφο της 22 Δεκεμβρίου 1826, του ιδίου Αρχείου Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξῆς, ἔγγραφο της 18 Νοεμβρίου 1829

437. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΠΔ', 28.5.1889, σ. 1-3, Εμμ. Ι. Καρπαθίου (1970), Ἐκκλησία Κῶ Δωδεκανήσου σ. 236, Ἀθήναι, Λ. Παπαδάκη, ο.π., σ. 169, Αρχείο Ιεράς Μονῆς Παν. Σπηλιανῆς, ἔγγραφο της 1.7.1908, Χρ. Σολδάτου, ο.π., σ. 22, 23

438. Βλ. Ἴδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (2000), Τανζιμάτ, ο.π., Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, επίσης Επιστολή του Φιλεκπαιδευτικού εν Σμύρνη συλλόγου

«Όμηρος» προς το Αναγνωστήριο Σύμης «η Αίγλη», Χρονικά του εν Σύμη Αναγνωστηρίου Αίγλης, έτος Αον 1872-1873, Αθήνησι 1874, σ. 54, Χρ. Σολδάτου, ο.π., σ. 22-24, Λ. Παπαδάκη, ο.π., σ. 156 και 169

439. Βλ. Κ. Αγαπητίδη (2005), Η παλαιότερη πνευματική ακμή της Σύμης και το Αναγνωστήριο της «Η Αίγλη», Καλυμνιακά Χρονικά, τ. ΙΣΤ', σ. 43, εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «αι Μούσαι» Κάλυμνος

440. Βλ. Τ. Ι. Βογιατζή (1924), Το Αναγνωστήριον «Αίγλη» και ο Ιωάννης Σάββα Πασσάς, εφ. Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Α, αρ. φύλλου 23, της 16 Νοεμβρίου 1923, σ. 2, Αθήνα

441. Βλ. Γιάννη Θ. Πατέλλη (2005), Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι». Ιστορικότητα και πολιτιστική προσφορά, Καλυμνιακά Χρονικά, τ. ΙΣΤ, σ. 43 εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «αι Μούσαι», Κάλυμνος

442. Όπως ανέφερε στην ομιλία του ο πρώτος πρόεδρος του Γ. Πετρίδης στις 24 Σεπτεμβρίου 1872 «άνάπτομεν σήμερον μικράν λαμπάδα μέλλουσαν νά διαχύση φωτός άκτίνας επί τούς κατοίκους τής νήσου ύμών». Βλ. Κωνσταντίνου Φαρμακίδη (1973) Η εκατονταετηρίς του Αναγνωστηρίου Σύμης «Η Αίγλη», περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Β', σ. 288, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος

443. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη (2005), Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «η Νίσυρος», ο.π., σ. 57

444. Βλ. Τάσου Βογιατζή, Το Αναγνωστήριο «Αίγλη» και ο Ιωάννης Σάββα Πασσάς, ο.π., σ. 7

445. Βλ. Άρθρα 9-16 του Κανονισμού της εν Καΐρω Αδελφότητας των Λερίων, ο.π.

446. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη (2005), Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «η Νίσυρος», ο.π., σ. 62

447. Βλ. Κώδιξ Πατριαρχικής Αλληλογραφίας υπό Κ. Σακελλαρίδη, ο.π.

448. ο.π.

449. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 94

450. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Λέρου, Κανονισμός της εν Καΐρω Αδελφότητος, Άρθρο 6, ο.π.

451. ο.π., άρθρο 7

452. Βλ. Νικ. Μπόνη (1874), Έκθεσις των κατά την Α και Β εξαμηνίαν του πρώτου έτους εισπράξεων και δαπανών του Αναγνωστηρίου, Χρονικά του εν Σύμη Αναγνωστηρίου η Αίγλη, ο.π., σ. 22, και 40-42

453. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη (2005), ο.π., σ. 49, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1900 και έντεϋθεν, έγγραφο της 19 Μαρτίου 1901 με αρ. πρωτοκόλλου 1451 και έγγραφο της 25 Ιουνίου 1905

454. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «η Νίσυρος», ο.π., σ. 55, Χαρ. Μ. Κουτελάκη (1978), Ποικίλα έγγραφα από τα Νικειά της Νισύρου, Νισυριακά τ. 6, σ. 118, εκδ. Εταιρείας Νισυριακών Μελετών. Ο Κουτελάκης δημοσιεύει επιστολή της Αδελφότητας «Νικιά» προς τον Π. Κ. Πασχαλίδη, την οποία υπογράφουν η Διοικητική της

Επιτροπή, η Εκκλησιαστική Επιτροπή, η Εφορεία των Σχολών, η Μουχταροδημογεροντία του χωριού, ο αρχιερατικός επίτροπος Νισύρου και επιβεβαιώνει ο Ρόδου Ιωακείμ, με την οποία τον ανακηρύσσουν «εὐεργέτη τῆς Ἀδελφότητος καί τοῦ δήμου Νικιῶν» για τις πολύτιμες υπηρεσίες του προς αυτές.

455. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Λέρου, Κανονισμός της εν Καΐρω Αδελφότητος, ο.π.

456. Βλ. Γ. Βεργωτή (1972), Περί την Ιστορίαν του Αναγνωστηρίου Σύμης η «Αίγλη» περ. Τα Συμαϊκά, τ. Α', σ. 125-6, Αθήναι

457. Βλ. Κώδιξ Γενικός τῆς Ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ρόδου, Συνεδρίαση της 11 Ιουλίου 1901, της 5 Ιουλίου 1903, Ηλ. Δ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 162 - 3, Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη ο.π., σ. 55, Δημ. Χαβιάρα (1873) Ἐκθεση των μετά την Α' εξαμηνίαν γενόμενων αναγνωσθείσα τη 22α Μαρτίου 1873, Χρονικά του εν Σύμη Αναγνωστηρίου η Αίγλη, ο.π., σ. 19

458. Βλ. Καταστατικόν του εν Σύμη Αναγνωστηρίου Αίγλη, άρθρο 27, Αθήνησι 1874

459. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «η Νίσυρος», ο.π., σ. 54

460. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, ο.π., σ. 60

461. Βλ. Αλκη Αγγέλου (1974), Η κατάσταση της Παιδείας στις υπόδουλες Ελληνικές χώρες, ο.π., σ. 367

462. Βλ. Τ. Ι. Βογιατζή (1924), Το Αναγνωστήριον «Αίγλη» και ο Ιωάννης Σάββα Πασσάς, εφ. Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Α', αρ. φύλλου 23, της 16 Νοεμβρίου 1923, σ. 3, Αθήνα

463. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, ο.π., σ. 60. Ομοίως η Αντιπροσωπεία της Ρόδου αποφάσισε στη συνεδρίαση που ανακήρυξε τον Παύλο Καζούλη «Μέγα Ευεργέτη της Κοινότητας», την τέλεση Αρχιερατικού μνημοσύνου στο μητροπολιτικό ναό την ημέρα της εορτής του ονόματός του και τη διοργάνωση τελετής με εκφώνηση πανηγυρικού λόγου, σχετικά δεσ Γ. Βεργωτή, Η Εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την οθωμανοκρατία, ο.π., σ. 88

464. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 441

465. Βλ. Ανδρέα Σεραφεινίδη (1956-7), Το σχολείο της Λέρου κατά το 1838, ο.π., σ. 231

466. Βλ. Αρχείο Λέρου, Κανονισμός της εν Καΐρω Αδελφότητος, ο.π., Άρθρο 3

467. Βλ. Χρ. Σολδάτου, ο.π., σ. 22, 23

468. Βλ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, τόμος 2, τ. 16, σ. 282, 9 Σεπτεμβρίου 1881

469. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 133

470. Βλ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτη (1976), Κανονισμός του Συνδέσμου των Κασίων Εργατών της Σουεζίου διώρυγος, ο.π., Δωδεκανησιακόν Αρχείον τ. Στ, σ. 93

471. ο.π.

472. Βλ. Ε.Γ. Πρωτοψάλτη (1976) Κανονισμός Συνδέσμου των Κασίων Εργατών της Σουεζίου Διώρυγος, ο.π., σ. 104

473. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, ο.π., σ. 61

474. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 96

475. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Λέρου, Κανονισμός της εν Καΐρω Αδελφότητος, ο.π., σ. 11

476. Βλ. Ανδρέα Σεραφεινίδη (1956-7), Το σχολείο της Λέρου κατά το έτος 1838, ο.π., σ.

230

477. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη (1921), *Λεύκωμα της Κάσου*, ο.π. σ. 231-234
478. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1995), ο.π., σ. 95
479. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π.
480. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1998), *Ιστορικά Μελετήματα*, ο.π., σ. 159
481. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 229
482. Βλ. Βασ. Χατζηβασιλείου (1990), *Ιστορία της νήσου Κω*, ο.π., σ. 381, 385, 393, Παν. Σαβοριανάκη, *Νησιώτικες κοινωνίες στο Αιγαίο*, ο.π., σ. 192, 200, Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, ο.π., σ. 51, 52
483. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΠΔ', 28 Μαΐου 1889, σ. 1-3, Εμμ. Καρπαθίου (1970), *Η Εκκλησία της Κω Δωδεκανήσου*, ο.π., σ. 206
484. Βλ. Κυρ. Φίνα (1991), *Η παιδεία στη Λίνδο*, ο.π., σ. 39
485. Βλ. Κώδιξ εξερχομένων εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1902 - 1909, έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτοκόλλου 134 της 4.8.1907, Εμμ. Αλεξιάδη (1965), *Οι παλαιότεροι διηγούνται, Νισυριακόν δελτίον, έκδοση συλλόγου Νισυρίων Νέας Υόρκης «Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος» έτος 1ο, Νέα Υόρκη 1965*, σ. 12
486. Αντ. Αντάπαση (1989), *Ο απόδημος Εμπορείος, αναγκαίες συμπληρώσεις*, εφ. *Η Φωνή της Νισύρου*, έτος Η', αρ. φύλλου 37, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1989, σ. 1, Αθήνα
487. Βλ. Μ. Καΐλα, Κ. Πατούρη, *Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα «η Νίσυρος»*, ο.π.
488. Βλ. Χάρη Κουτελάκη (2005), *Ομόνοια Τήλου (1908-1935) κυψέλη πολιτισμού και αντίστασης, Καλυμνιακά Χρονικά, τ. ΙΣτ', σ. 199*, εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι», Κάλυμνος
489. ο.π.
490. Χαρ. Μ. Κουτελάκη, ο.π., σ. 192, Γ. Βεργωτή, *Περί της Ιστορίας του Αναγνωστηρίου «η Αίγλη»*, ο.π., σ. 125
491. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 231 - 3
492. Βλ. Ηλ. Δ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 76, Θρασ. Μάλη, ο.π., σ. 13
493. Βλ. Ηλ. Δ. Κωστόπουλου, (2006), *Η Εκπαιδευτική Αναγέννηση της Λέρου το 19ο αιώνα*, ο.π., σ. 70
494. Βλ. Μ. Καΐλα - Κ. Πατούρη, ο.π., σ. 54, Λ. Παπαδάκη, ο.π., σ. 78, *Καταστατικόν του έν Σύμῃ Ἀναγνωστηρίου Αἴγλης, Ἀθήνησι 1874, άρθρο 1 όπου οριζόταν ως σκοπός του Αναγνωστηρίου «ή διάδοσις παντός καλοῦ καί ἡ γενική προαγωγή»*
495. Βλ. Αρχείο συλλόγου «Ανατολή», Φάκελλος ΙΖ' Ιεροδιδασκαλείον Πάτμου, εγγρ. 90 Πρακτικό Εφόρων και Καθηγητών 3491, 12.1.1905, Τρ. Ευαγγελίδου (1933), ο.π., σ. 81, *Απόσπασμα εκ των Γενικών Κανονισμών του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1906) Εθνικά φιλανθρωπικά καταστήματα εν Κωνσταντινουπόλει, Ημερολόγιον έτους 1907, εν Κωνσταντινουπόλει 1906*, σ. 65, 66, Χρ. Σολδάτου, ο.π., σ. 27- 28, Αγγ. Σκαρβέλη- Νικολοπούλου, ο.π., σ. 9, Εμμ. Καρπαθίου έγγραφο της 25.5.1856

496. Βλ. Δημ. Χαβιαρά (1874) Έκθεσις των κατά την Β εξαμηνίαν γενομένων, Χρονικά του εν Σύμη Αναγνωστηρίου η Αίγλη, ο.π., σ. 37, Κ. Δ. Κοντού (1996), Το Αναγνωστήριο «η Αίγλη», ο.π., σ. 5

497. Βλ. Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Νικιάς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, Πρακτικό τῆς 22 Ἰουλίου 1905

498. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1900 και εντεύθεν, ἔγγραφο τῆς 4 Ὀκτωβρίου 1902, ἐπίσης ἔγγραφο τοῦ ἰδίου Ἀρχείου με ἡμερομηνία 5 Μαρτίου 1897

499. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς Νισύρου, ἐπιστολή τῆς 31.8.1905 τοῦ μητροπολίτη Ρόδου Ἰωακείμ πρὸς τὸν ηγούμενο τῆς μονῆς Κύριλλο ὅπου: «προσπαθοῦμε νὰ εὐρωμεν διδάσκαλον κατάλληλον διὰ τὰ Νικιά, ἐάν ὅμως ἐντός 5-6 ἡμερῶν δέν εὐρωμεν ἄς φροντίσωσι ἐκεῖνοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ τόσον ἀργά μας πληρεξουσιοδότησαν»

500. Βλ. Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Νικιάς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, Πρακτικό τῆς 27 Ἰουλίου 1904, Χρ. Σολδάτου, ο.π., σ.142, Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας Συνεδριάσεως τῆς 5 Ἰουλίου 1899

501. Βλ. Κώδιξ Γενικός τῆς Ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ρόδου, Συνεδριάσεις τῆς 11ης Ἰουλίου 1901, 5 Ἰουλίου 1903, 9 Ἰανουαρίου 1904, 21 Ἰανουαρίου 1904, Πρακτικό Προϋπολογισμοῦ Σχολικοῦ ἔτους 1904-5

502. Βλ. Κτηματολόγιον τῆς ἐν τῶν χωρίῳ Νικιάς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, Πρακτικά συνεδριάσεων τῶν 27 Ἰουλίου 1904, 22 Ἰουλίου 1905, 20 Ἰουλίου 1906, 22 Ἰουλίου 1907 ὅπου «ἀναγιγνώσεται ἐπιστολή τῆς ἀδελφότητος (τὰ Νικιά) διατυπούσα τὰς σκέψεις αὐτῆς περὶ Διδασκάλου καὶ ἀποφασίζεται ὅπως γένηται ἀπάντησις ὅτι ὁ τὸπος οὐδέποτε ἀφίσταται τῆς θελήσεως τῆς ἀδελφότητος καὶ τὰς εὐεργετικὰς ἐνεργείας συνομολογεῖ» (συνεδρίαση τῆς 22 Ἰουλίου 1905)

503. Βλ. Κώδιξ τῆς Ἀντιπροσωπείας Ρόδου, Συνεδριάσεις τῆς 14ης Ἰανουαρίου 1902, Ἡλ. Δ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 70 και 162-3, Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου Φ. 93 ἔγγραφο τῆς 10ης Μαρτίου 1844

504. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 232

505. Βλ. ο.π. σ. 231

506. Βλ. Ἡλ. Δ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 70

507. Βλ. Ἀρχεῖο «Ἀνατολῆς», Φ. ΙΖ' αρ. 1 Πατριαρχικό Σιγίλλιο, αρ. πρωτοκόλλου 2754 τῆς 15 Ἰουνίου 1895, Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1900 και ἐνεύθεν, ἔγγραφο τῆς 25 Ἰουνίου 1905, Χρ. Σολδάτου ο.π., σ.26

508. Βλ. Ἀρχεῖο «Ἀνατολῆς», Φακ. ΙΖ', αρ. πρωτοκ. 2754, ο.π.

509. Βλ. Ἀρχεῖο «Ἀνατολῆς», Φακ. Πάτμου ΙΖ' ἔγγραφα 2-13 τοῦ 1900, Ἀλληλογραφία μεταξὺ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου και τοῦ συλλόγου τῆς «Ἀνατολῆς»

510. Βλ. Ἀρχεῖο «Ἀνατολῆς», Φακ. ΙΖ' Ἱεροδιδασκαλεῖο Πάτμου, ἔγγραφα 12 (αρ. πρωτοκόλλου 1119) και 13 (αρ. πρωτοκόλλου 1161) τῆς 10.10.1900

511. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1900 και ἐνεύθεν ἔγγραφα με ἡμερομηνία 19 Μαρτίου 1901, 31 Ἰανουαρίου 1905, 25 Ἰουνίου 1905

512. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 176

513. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1900 και εντεύθεν, έγγραφο με ημερομηνίες 4 Οκτωβρίου 1902, 25 Ιουλίου 1905, 26 Αυγούστου 1905

514. Βλ. Χρ. Σολδάτου, Το Ιεροδιδασκαλείο της Αποκαλύψεως, ο.π., σ. 24-25, όπου δημοσιεύεται έγγραφο της Εφορείας του Ιεροδιδασκαλείου της Αποκαλύψεως προς το υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος με αρ. πρωτοκόλλου 32, αλλά αχρονολόγητο. Σ' αυτό γίνεται εκτενής αναφορά στη λειτουργία, στο πρόγραμμα, στα προβλήματα, στις κτιριακές εγκαταστάσεις του Ιεροδιδασκαλείου

515. Βλ. Α. Παπαδάκη, ο.π., σ. 154 και 169, όπου δημοσιεύεται διάταξη του προσωρινού καταστατικού του Διδασκαλικού συλλόγου, στην οποία αναφέρεται ως στόχος του να «συνάψη σχέσεις μετά πάντων τῶν τῆς Ἀνατολῆς συλλόγων ... και συνδεθῆ μετά πολλῶν μετριοφρόνων μαρτύρων τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος ἐν τῇ Ἀνατολή, πρὸς οὓς θέλει παρέχει πᾶσαν δυνατὴν συνδρομήν»

516. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ιεροδιδασκαλείου της Αποκαλύψεως στο οποίο το Οικουμενικό Πατριαρχείο παρέσχε κάθε διευκόλυνση και ενίσχυση. Τέλος δε συμφώνησε με την πρόταση του Υπουργείου Θρησκευτικών της Ελλάδος «νά μετατεθῆ εἰς κεντρικώτερον τῆς αὐτοκρατορίας μέρος», δηλαδή στο νησί της Σάμου, βλ. περ. Ξενοφάνης (1908), ο.π. τ. Ε', σ. 121-4

517. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου (1970), Εκκλησία της Κω Δωδεκανήσου, ο.π., σ. 236

518. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παν. Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο με ημερομηνία 1.7.1908 και έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 50 του Κώδικα Αλληλογραφίας της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1909-12, Οι Νισύριοι της Αμερικής (1923), περ. Η Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος 1ο, αρ. 7, 16 Μαρτίου 1923, σ. 8, Αθήνα

519. Βλ. Χαρ. Μ. Κουτελάκη, ο.π., σ. 192

520. Βλ. έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 50 του Κώδικα Αλληλογραφίας της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1909-12, Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 232, επίσης Κτηματολόγιο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου του χωρίου Νικιά Νισύρου, πρακτικό της 21 Ιουλίου 1902

521. Βλ. Θρασ. Μ. Μάλη, ο.π., σ. 11

522. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 50

523. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή (1996), Ειδήσεις για τη λειτουργία του Σχολείου των Frères στη Ρόδο και οι προπαγανδιστικές του ενέργειες, Δωδεκανησιακόν Αρχείον, τ. Έβδομος, σ. 89, έκδοση της εν Αθήναις Δωδεκανησιακής Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας, Αθήναι

524. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 288

525. Βλ. Χ. Παπαστάθη (1984), Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, σ. 132-144, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

526. Βλ. Γ. Σακελλαρίδη (1901), ο.π. σ. 14,

527. Βλ. Χαρ. Μ. Κουτελάκη (1979), Ιστορικό Αρχείο της νήσου Τήλου, ο.π., σ. 162, Κώδιξ

της Αντιπροσωπείας εκλεγείσης την 19 Απριλίου του 1898, Συνεδρίαση της 10 Σεπτεμβρίου 1902, επίσης Θρ. Μ. Μάλη, ο.π., σ. 11 όπου «εἰς τάς σχολάς νῦν ταύτας φοιτῶσα ἡ νεολαία ἀπολαμβάνει γνησίας μορφώσεως καί παιδεύσεως καί διαφεύγει τάς δολοφονικάς κατά πνεῦμα πλεκτάνας, τάς ὁποίας ὑποῦλως στήνουσι ξένα ἰσοπαρονομαστικά σχολαί κηρύξασαι κρύφιον μὲν καί κεκαλυμμένον ἀλλ' ἀμείλικτον κατά τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί τοῦ Γένους ἡμῶν διωγμὸν»

528. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π. Κανονισμὸς τῶν Ἀλληλοδιδασκτικῶν καὶ Ἑλληνικῶν σχολείων, σ. 429

529. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 καὶ ἐξῆς, ἔγγραφο τῆς 11ης Νοεμβρίου 1843

530. Βλ. Ἀγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 89, Παρασκευάς Ματάλας (2002), Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία: Οἱ περιπέτειες μίας σχέσης. Ἀπὸ τὸ «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα, σ. 66-67, Πανεπιστημιακές ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο

531. Βλ. Ἀρχεῖο Ι. Μ. Πάτμου, ἔγγραφο τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1880. Ἀλλὰ καὶ στο νεοσύστατο Ἑλληνικό κράτος ἡ σύνδεση τοῦ σχολείου με τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν διάδοση τῶν μηνυμάτων τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας ἦταν ἰσχυρή, βλ. Χρ. Λέφα (1942), Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαιδεύσεως, ο.π., σ. 70 ὅπου δημοσιεύεται ἡ υπ' αριθμ. 11498 τῆς 20.11.1854 ἐγκύκλιος διαταγή τοῦ ἀρμόδιου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση Ὑπουργείου σύμφωνα με τὴν ὁποία πέραν τῆς εἰσαγωγῆς στα σχολεῖα ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων «τὸ Σάββατον ἐκάστης ἐβδομάδος καὶ τῶν παραμονῶν ἐκάστης τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν» ὁ δάσκαλος ἔπρεπε νὰ τα ἀφιερῶναι στὴν ἀνάγνωση τῶν βιβλίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας

532. Βλ. Κων/νου Ἀνδριωτάκη (1948), Ἥθη καὶ ἔθιμα στὴ Νίσυρο, ἐφημερίδα Καθημερινή τῆς 15 Ἰανουαρίου 1948

533. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1904, ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ Γραφείου τῆς Διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς, 1904, σ. 56, Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς Νισύρου, Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος τῆς 20 Αὐγούστου 1902, ἀρ. πρωτοκόλλου 5986, Ι. Χασιώτη (1974) Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Ἀλωση, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ο.π., τ. Γ', σ. 16

534. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον 31.3 - 4.4.1904, ο.π., σ. 209

535. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή (1996), Εἰδήσεις γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ σχολείου τῶν Freres στὴ Ρόδο καὶ οἱ ἰσοπαρονομαστικὲς τοῦ ἐνέργειες, Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον, τόμος ἑβδομος, σ. 89, ἐκδοση ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Δωδεκανησιακῆς Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα, Φωτεινὴ Κλαδάκη - Μενεμενλή, Τιμόθεος Φρέρης, (2002), Ἀπὸ τὴν Ἐκπαιδευτικὴ ἱστορία τῆς Ρόδου, σ. 61 - 71, ἐκδοση Δήμου Ροδίων, Σύρος

536. Βλ. Παρασκευάς Ματάλας (2002), Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία: Οἱ περιπέτειες μίας σχέσης. Ἀπὸ τὸ «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα, σ. 66-67, Πανεπιστημιακές ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο

537. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 252

538. Βλ. Γ. Σακελλαρίδη (1901), ο.π., σ. 15

539. Βλ. Ἐγκύκλιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Σωφρόνιου (1864) «Περὶ τῆς εἰς τάς Ξένας

Σχολάς φοιτήσεως τῶν παιδῶν» όπου αποφαινεται πως «πᾶς ὀρθόδοξος καί εὐσεβής Χριστιανός καί τὰ τέκνα αὐτοῦ ὀφείλει νά ἀπομακρύνη καί ὁ ἴδιος νά ἀποφεύγη πᾶσαν μετ' αὐτῶν ὡς διδάσκαλων σχέσιν καί συναναστροφὴν» στο Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 288, Φ. Κλαδάκη - Μενεμενλή, Τ. Φρέρη (2002), Από την Εκπαιδευτική Ιστορία της Ρόδου, ο.π., σ. 51

540. Βλ. Γ. Βεργωτή, (1978), Ιστορικά τινά περί της δράσεως των ετεροδόξων εις την ιερὰν μητρόπολιν Ρόδου, ο.π. σ. 6-11

541 Βλ. Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία, ο.π., σ. 71, 72, 73

542. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 19ης Αυγούστου 1903

543. Βλ. Γ. Βεργωτή (1996), Ειδήσεις για τη λειτουργία του σχολείου των Frères στη Ρόδο και οι προπαγανδιστικές του ενέργειες, ο.π., σ. 99

544. Βλ. Γ. Βεργωτή (1955), Η εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου κατά την οθωμανοκρατία, ο.π.

545. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 50, Πρακτικά Συνελεύσεων της Δημογεροντίας Ρόδου των ετών 1876-1898, υπ' αριθμ. διεκπαιραιώσεως 151, Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευσις στη Χάλκη, Δωδεκανησιακά Χρονικά, ο.π., τ. Β', σ. 260-1

546. Βλ. Ηλ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 55 όπου «τό Πατριαρχεῖο εἶχε εξαπολήσει ἔντονη πολεμική ἐναντίον τῶν οπαδῶν καὶ μαθητῶν τοῦ Θεοφίλου Καΐρη ἀντιμετωπίζοντας τοὺς ὡς ἐχθροὺς τοῦ γένους τοῦ ἴδιου ἐπικίνδυνους με τοὺς αἰρετικοὺς Ἀγγλικανούς». Παρὰ τὴ διαταγή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖο το 1848 διορίστηκε δάσκαλος στο σχολεῖο τοῦ χωρίου Λίνδος τῆς Ρόδου ὁ Φραγκίσκος Ἀντωνιάδης, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει στο Ὀρφανοτροφεῖο τοῦ Θεοφίλου Καΐρη στὴν Ἄνδρο, σχετικά δεσ Γ. Βεργωτή (1995), Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία, ο.π. σ. 41, Για το Θεόφιλο Καΐρη δεσ Γιάννη Καρά (1988), Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου Θεόφιλος Καΐρης, Ἄνδρος 6-9 Σεπτεμβρίου 1984, εκδ. Γ. Δαρδανός - Gutenberg, Αθήνα

547. Βλ. Μ. Γεδεών (1932), Αποσημειώματα Χρονογράφου, σ. 192, Αθήνα

548. Βλ. Ν. Βερδελή (1955), Μία ενδιαφέρουσα πτυχή από την νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ νησιοῦ μας, περ. Νισυριακά Χρονικά, αρ. τεύχους 5, Ιούνιος 1955, ἔκδοση Συλλόγου Νισυρίων ὁ «Γνωμαγόρας» Ἀθηνῶν. Ὁ Κων/νος Σακελλαρίου εἶχε σπουδάσει στο Γυμνάσιο τῆς Σύρου καὶ στὴ σχολή τοῦ «Φιλελευθέρου ἱερέως Καΐρη» στὴν Ἄνδρο. Ἐπιπλέον εἶχε «περάσει πολλὰ χρόνια στὴν Ελλάδα» καὶ επομένως ἦταν μέτοχος ευρύτερης παιδείας καὶ γνώστης τῶν ἰδεολογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς

549. ο.π.

550. Βλ. Ἀρχεῖο Δημογεροντίας Καλύμνου, Ἀρ. Πρακτικοῦ 172 τῆς 6 Σεπτεμβρίου 1896, Γ. Θ. Βεργωτή (1975), Ὁ Κώδιξ 24, Ἐκπαίδευση στὴ Σύμη, ο.π., σ. 189-190

551. Βλ. Κτηματολόγιο τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Νικιά τῆς Νισύρου, Πρακτικό τῆς 21 Ιουλίου 1902 όπου «σκέψις τίθεται περί τῆς διατηρήσεως τοῦ διδασκάλου καὶ ἐγκρίνεται κατὰ πλειοψηφίαν»

552. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή, *Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου*, ο.π., σ. 52

553. Κώδιξ Αλληλογραφίας των ετών 1909-1912

554. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 344

555. Βλ. Κώδιξ εξερχομένων εγγράφων Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1902-3, έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτοκόλλου 70, επιστολή του μητροπολίτη Ρόδου προς τον τούρκο νομάρχη της 14.4.1903, όπου: «πληροφορῶ ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῶν σχολῶν τοῦ Μανδρακίου τῆς Νισύρου καὶ τῆς Νισύρου, πλὴν τοῦ βοηθοῦ τρίτου διδασκάλου εἶναι ἐφοδιασμένοι μετὰ τῶν ἐνδεικτικῶν τῶν σπουδῶν αὐτῶν καὶ τῶν τῆς Μητροπόλεως...»

556. Βλ. Χαρ. Μ. Κουτελάκη, ο.π., σ. 162, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ' σ. 219-223, Κανονισμός της Επαρχίας Κω, 25.1.1901, άρθρο 3 όπου: «αἱ Ἐφορίαι μετὰ τῶν δασκάλων συντάττουν ἐν ἀρχῇ ἐκάστου ἔτους τὰ ἀρμόδια συμβόλαια, ἅτινα προσάγονται ἐν τῇ ἱερά Μητροπόλει πρὸς ἐπικύρωσιν» καὶ ἀρθρο 9 «οὐδεὶς διδάσκαλος διορίζεται πρὸ τῆς ἐξελέξεως τῶν σπουδῶν καὶ τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ, διοριζομένου δ' ἀμέσως ὀφείλει νά προσέλθῃ εἰς τὴν ἱεράν μητρόπολιν ἵνα ἐπικυρώσῃ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ λάβῃ τὸ (πιστοποιητικόν) αὐτοῦ»

557. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, Ὑψηλὴ Βεζυρική Ἐγκύκλιος διαβιβασθεῖσα ὑπὸ τῆς αὐτοῦ Ὑψηλότητος τοῦ πρωθυπουργοῦ Κιαμήλ Πασά ὑπὸ ἡμερομηνία 23 Δεματή-ουλ-ἄχηρέ 1308 (1893) καὶ 22 Ἰανουαρίου 1306 (1891) πρὸς τὰς Νομαρχίας καὶ πρὸς τὰς ἀνεξαρτήτους τοπαρχίας (Μουτεσαφιφλίκια), ἐπίσης Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας Ρόδου, Συνεδρίασις τῆς 10 Σεπτεμβρίου 1902, Γ. Βεργωτή (1991), *Η εκπαίδευσις εἰς τὴν νήσον Νίσυρον, Νισυριακά τ. Ε'*, ο.π., σ. 279

558. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 84

559. ο.π., σ. 87

560. Βλ. Ἴδρυμα Μείζονος Ἑλληνισμοῦ (2000), *Τανζιμάτ Μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία κατὰ τὸ 19ο αἰῶνα κεφάλαιο 2 (1826-1876) Το δόγμα του Οθωμανισμοῦ*. Ανακτήθηκε ἀπὸ τὸ Διαδύκτιο: <http://www.ime.gr/projects/tanzimat/gr/ilame2.html>

561. ο.π.

562. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου (1998), *Μικρὰ Ἀσία 19ος αἰ. 1919*, ο.π., σ. 284, Γιάννη Θ. Πατέλλη (2007), *Ιωάννης Σκ. Ορφανός, Καλυμνιακά Χρονικά*, τ. ΙΖ', σ. 92 ἐκδοσις Ἀναγνωστηρίου Καλύμνου «Αἱ Μούσαι», Κάλυμνος

563. Βλ. Γιάννη Κλ. Ζερβού (1961), *Ἱστορικά Σημειώματα* ο.π., σ. 73

564 ο.π. παραπομπή 557

565. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Ἐγγραφο διορισμοῦ δασκάλων γιὰ τὸ σχολικὸ ἔτος 1891-2 αρ. πρακτικοῦ 1041 τῆς 28.8.1891

566. Βλ. Ἀρθρο 25 του Κανονισμοῦ τῆς Δημογεροντίας Καλύμνου στο Αρχείο τῆς Δημογεροντίας Καλύμνου

567. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, ἐγγραφο του 1843 με ἀδιόρατες τις λοιπές σημάνσεις, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικὸ 166 τῆς 12 Αυγούστου 1896 ἐπίσης Κώδιξ

Αντιπροσωπείας, έκτακτη Συνεδρίασις της 9 Ιουλίου 1901, όπου ο διορισμός Σχολικών Εφόρων στα σχολεία της Ρόδου αναγγελλόταν στους υπό διορισμό «διά τῶν νενομισμένων πιττακίων»

568. Βλ. Συμβόλαια πρόσληψης δασκάλων στα Σχολεία της Καλύμνου στο Αρχείο της Δημογεροντίας Καλύμνου, ενδεικτικά δεξ Πρακτικά με ημερομηνίες 15 Σεπτεμβρίου 1877, 15 Αυγούστου 1878, 28 Σεπτεμβρίου 1887 κ.ο.κ.

569. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, έγγραφο της 4 Ιανουαρίου 1897 με αριθμό πρωτοκόλλου 5

570. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 318 της 28 Αυγούστου 1896. Επίσης ευχαριστήρια επιστολή αποφάσισε να απευθύνει το Κοινό της Ρόδου προς τον «ἀποχωρούντα διευθυντή» της σχολής της Ρόδου στη συνεδρίαση της 20 Ιουνίου 1898, δεξ σχετικό Πρακτικό στον Κώδικα της Αντιπροσωπείας

571. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου ο.π., Κανονισμός των αλληλοδιδασκτικών και Ελληνικών σχολείων σ. 430, άρθρο ζ

572. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 267

573. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίαση της 7 Δεκεμβρίου 1902, Γ. Βεργωτή (1975), Ο Κώδιξ 24, Η Εκπαίδευση στη Σύμη, Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Δ', ο.π., σ. 189-190, του ίδιου Η Εκπαίδευση στη Χάλκη, Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Β', ο.π., σ. 265, του ίδιου το «Κοινό» της Σύμης και η Εκπαίδευσή του, ο.π., σ. 96

574. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π. σ. 435

575. Στον Κανονισμό της Κεντρικής Εκκλησιαστικής Επιτροπής, τμήμα Γ' Τα της Παιδείας, Άρθρο 20 προβλεπόταν ότι ο υποψήφιος δάσκαλος έπρεπε να είναι «ικανός ἐν τοῖς μαθήμασιν, εὐσεβόφρονας και διαγωγῆς ἀνεπιλήπτου» σχετικά δεξ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 100, Αλκη Αγγέλου ο.π., σ. 316, Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπουλου, ο.π., σ. 9

576. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 232, Επιστολή του Αριστείας Μητροφάνη της 15.3.1898 προς τους Προκρίτους της Λέρου «καί πάντας τούς πατριώτας»

577. Βλ. Γ. Σακελλαρίδου (1901), ο.π. σ. 10

578. Ο Κωνσταντίνος Ιπποκρατίδης ήταν έμπορας και Πρόξενος της Ολλανδίας σχετικά δεξ Ζήσιμου Βιρβίλη (1973), Οι Πατμιακές Μελέτες και ο Ιωάννης Σακκελίων, περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Β', σ. 172 εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος. Ο Ιπποκρατίδης πρέπει να είχε στενή συνεργασία με τη μητρόπολη Κω και ενασχόληση με τα εκπαιδευτικά θέματα του νησιού. Πιθανόν να ήταν αντιπρόσωπος της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Κω στην Κωνσταντινούπολη, κατά τη συνήθεια της εποχής η οποία ήθελε οι κοινότητες των νησιών της Δωδεκανήσου να έχουν κάποιο ομογενή τους ως αντιπρόσωπό τους στη Βασιλεύουσα. Τούτο τεκμαίρεται και από την καταχώρηση στο Ημερολόγιο του μητροπολίτη Συνεσίου της 20 Ιουνίου 1841 όπου διαβάζουμε: «ἐμβάζω εἰς τόν Ἐφορόν μου κ. Γερμανόν διά Σμύρνης εἰς Κωνσταντινούπολιν διά τοῦ ἐκλαμπροτάτου κ. Κωνσταντίνου Ἰπποκρατίδου γρόσια τόν ἀριθμόν 11.400» βλ. Αρχείο ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Δ', 20.6.1841, σ. 4, επίσης Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 28.3.1839, σ. 4, 5, 9, 10 και

Κώδιξ Ζ' 25.3.1869, σ. 14- 15 και 89-93 Συνεδρίαση ΙΕ' της 17 Ιουλίου 1869 του Συνεδρίου της Κοινότητος Κω, επίσης Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 37 έγγραφο της 12 Αυγούστου 1856, όπου ο ιεροδιδάσκαλος Γρηγόριος που επιλέχτηκε για τη διεύθυνση της Σχολής της Πάτμου ήταν «άνδρας σεμνοπρεπής μεθ' άπάσας τών άπαιτουμένων άρετάς του ίερατικού χαρακτήρα καί εις τό διδασκαλικό αυτου έπάγγελμα», Ιωάννη Γιαννόπουλου (1975), Κοινότητες, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ ΙΑ', ο.π., σ. 137,138, Κυρ. Χατζηδάκη (2005), Από το Ελληνικό Σχολείο στη Νικηφόρειο Ελληνική Σχολή, ο.π., σ. 84, Κώδιξ Πατριαρχικής Αλληλογραφίας υπό Κ. Σακελλαρίδη (1957), Ιστορικά Έγγραφα, περιοδικό Νισυριακά Χρονικά ο.π., Ιούλιος - Αύγουστος 1957, τ. 17, σ. 25

579. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά έγγραφο της 31 Ιανουαρίου 1891 με αριθμό πρωτοκόλλου 322

580. Βλ. Κώδιξ Πατριαρχικής Αλληλογραφίας υπό Κ. Σακελλαρίδη, ο.π.

581. ο.π. Στο έγγραφο της 12 Αυγούστου 1856 του Αρχείου της Ιεράς Μονής Πάτμου περιγράφεται ως προσόν του δασκάλου η πολύχρονη διδασκαλική θητεία του. Συγκεκριμένα αναφέρει: «έχοντα βοηθόν καί τόν πολυχρόνιον πρός τουτο διδάξας ίκανόν καιρόν», στο ίδιο αρχείο Φ. 93 έγγραφο της 30.10.1843. Ο δάσκαλος έπρεπε να «είναι έγνωσμένος, δεδοκιμασμένος καί εκτός ύποψίας ότι φρονεί διαφορετικά, παρά τά ίερά δόγματα της άμωμήτου θρησκείας μας», σχετικά δεσ Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 232

582 Βλ. Αρχείο Ι. Μ. Πάτμου, έγγραφο της 22 Σεπτεμβρίου 1880

583. ο.π.

584. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 1843 χωρίς άλλα διακριτικά και του ίδιου Αρχείου Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, έγγραφα της 16 Ιουλίου 1843, της 31 Ιανουαρίου 1891, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 25.8.1893, σ. 3-5

585. Βλ. Χρ. Λέφα (1942), Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, ο.π., σ. 215 -6, Κατά το Λέφα, ο.π., σ. 255 παρόμοια ήταν η κατάσταση και στην ελεύθερη Ελλάδα όπου οι δάσκαλοι στα Δημοτικά Σχολεία «στεροϋντο προσόντων καί μέ πλέον ή έλαττωματικήν μόρφωσιν», Αδ. Κοραής (1988), Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, τομ. Β', σ. 553, πρόλογος Εμμ. Ν. Φραγκίσκου, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

586. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 25.1.1901, σ. 219-223

587. Βλ. Γιάννη Κλ. Ζερβού (1961), Ιστορικά σημειώματα, ο.π., σ. 36

588 Αρχείο της Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 93 έγγραφο της 30.10.1843

589. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο της 3 Σεπτεμβρίου 1902

590. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1854, Αλκη Αγγέλου (1975), Η Εκπαίδευση, ο.π., σ. 318 όπου «ή παιδεία ποτέ δέν άπέκτησε έπάρκεια διδακτικού προσωπικού», Αρχείο Ιεράς Μονής Παν. Σπηλιανής Νισύρου όπου καταχωρείται επιστολή του μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ προς τον ηγούμενο της μονής Κύριλλο με ημερομηνία 14-8-1909. Εξ άλλου η ίδρυση του «Ιεροδιδασκαλείου της Αποκαλύψεως» από το σύλλογο

Μικρασιατών αποσκοπούσε στη δημιουργία δασκάλων και ιερέων για να επανδρώσουν τα σχολεία και τις εκκλησίες, τα οποία ήταν κλειστά εξαιτίας της ελλείψεως προσωπικού. Επίσης Μ. Σκευοφύλακα (1970), Τα οικονομικά της Σχολής της Αγίας Μαρίνας Σύμης εφ. Συμαϊκά Νέα, Β' περίοδος έτος 5ο, αρ. φύλλου 57, Σεπτέμβριος 1970

591. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 284 της 28 Σεπτεμβρίου 1887 και Κτηματολόγιο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Νικιών Νισύρου, Πρακτικό της 22 Ιουλίου 1905

592. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικά αρ. 281, 285, της 24 και 28 Σεπτεμβρίου 1887

593. Βλ. Αρχείο της Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 11 Οκτωβρίου 1850

594. ο.π.

595. Βλ. Μιχαήλ Σ. Γρηγορόπουλου (1877), Η νήσος Σύμη, ο.π., σ. 49

596. Βλ. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (2000), Τανζιμάτ, ο.π., Η διανόηση: δάσκαλοι δημοσιογράφοι και λόγιοι, Άλκη Αγγέλου (1975), Η εκπαίδευση, ο.π., σ. 316, επίσης Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 20 Μαρτίου 1839, Κτηματολόγιο της εν τω χωρίω Νικιά Ιεράς Εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου, Πρακτικό Συνεδριάσεως της 22 Ιουλίου 1905, όπου « Η εκκλησία καί ἡ ἀδελφότης φροντίση τόν κατάλληλον διδάσκαλον τόν δυνάμενον νά διαμένῃ ἐπί σειρά ἐτῶν ὁ αὐτός, διότι ἡ συχνή ἀλλαγὴ κατέστρεψε τό σχολεῖο μας»

597. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 25 Φεβρουαρίου 1820

598. ο.π.

599. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, Επιστολή της 11 Νοεμβρίου 1843 του καθηγούμενου Βενιαμίν της Ιεράς Μονής Πάτμου και του Εκκλησιάρχη Νικηφόρου προς τους Εφόρους της εν Πάτμω Σχολής στην Κωνσταντινούπολη, Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), Το Σχολείο της Λέρου το 1838, ο.π., σ. 233 όπου οι Λέριοι της Κωνσταντινούπολης απευθυνόμενοι στους συντοπίτες τους του νησιού ανέφεραν «κατεπέισαμεν τόν διδάσκαλον Λεόντιον Κληρίδη να προτιμήση τήν πατρίδα μας ἀπό πολλὰς θέσεις ἄλλας», Α. Αγγέλου (1975), Η εκπαίδευση, το διδακτικό προσωπικό, ο.π., σ. 318 Η φήμη του Ιεζεκιήλ Παπουτσίνα είχε φτάσει και στην επαναστατημένη Ελλάδα, δεξ επιστολή του υπουργού της Θρησκείας του Δαμαλών Ιωνά προς τον « Ἀρχιεπίσκοπον ἅγιον Λέρου καί Καλύμνου» στην οποία αναφέρεται σε πληροφορίες «ἐκ φήμης διὰ τόν ὑπέρ παιδείας ζῆλον σας... καί μάλιστα τοῦ αὐτόσε διακόνου... διδασκάλου κ. Ιεζεκιήλ» βλ. Γ. Χαραμαντά (1990) Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου, εκδ. Δημοτικού Πνευματικού Κέντρου Λέρου, σ. 24, 25, Λέρος, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93 έγγραφο της 11 Οκτωβρίου 1850, Γ. Θ. Βεργωτή (1993), Το «Κοινό» της Σύμης και η εκπαίδευσή του, σ. 75, εκδ. Ι. Μονής του Πανορμίτη, Σύμη

600. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού, ο.π., σ. 186

601. Βλ. Συμβόλαιο πρόσληψης του δασκάλου Λεόντιου Κληρίδη άρθρο Β' σχετικά δεξ Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), Το σχολείο της Λέρου κατά το έτος 1838, ο.π., σ. 233

602. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 26 Αυγούστου 1834, Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. Β', σ. 118-119, εν Αθήναις

603. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 22 Δεκεμβρίου 1826

604. ο.π.

605. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 18ης Ιουνίου 1898

606. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 229

607. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 431, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 4 Σεπτεμβρίου 1834

608. Βλ. Χρ. Λέφα (1942), *Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, ο.π., σ. 208

609. ο.π.

610. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206-7 επίσης Κώδιξ Στ' 25.6.1878, σ. 51-2, Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), *Το Σχολείο της Λέρου το 1838*, ο.π., σ. 232, Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, επιστολή της 28 Αυγούστου 1902 των δημογερόντων του χωρίου Νικειά της Νισύρου και της Εκκλησιαστικής Επιτροπής του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου προς τον μητροπολίτη Ρόδου Ιωακείμ με την οποία του ζητούσαν να τους αποστείλει «διδάσκαλον διά τόν ἡμέτερον δήμον ἐπί μισθῷ δέκα καί ὀκτώ εἰκοσαφράγκων πλήν τοῦ ἑβδομαδιαίου σιτηρεσίου καί τῶν ἐκτάκτων δώρων», ομοίως στην Τήλο ο μισθός του δασκάλου επιχορηγείτο «καί μέ μερικά τυχηρά ἄτινα δύναται νά τοῦ προσπορίση ἡ διαγωγή, ἡ συμπεριφορά καί ἡ ἀξία του» βλ. Χ. Μ. Κουτελάκη, ο.π., σ. 196, Γιάννης Καράς (1977), *Οι θετικές - φυσικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα* εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 20-21, Αναστάσιος Β. Γιαννικόπουλος (2001) *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Γρηγόρη, σ. 153 - 4 Αθήνα, *Είναι χαρακτηριστική η καταχώρηση στα έξοδα λειτουργίας του Σχολείου της Κάσου ενός «σάκου αλεύρου», ο οποίος αφορούσε προφανώς την αγορά αλεύρου για την παρασκευή του άρτου του δασκάλου, δες σχετικά Αντ. Μ. Σοφού (1998), *Ιστορικά Μελετήματα*, ο.π., σ. 87*

611. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 343

612. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 22 Σεπτεμβρίου 1880, Τρ. Ευαγγελίδου (1933), *Τα Ελληνικά Σχολεία από το 1453-1843*, ο.π., σ. 40-41, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σ. 94, έγγραφο της 12 Μαρτίου 1886

613. Βλ. Γ. Βεργωτή (1991), *Η εκπαίδευση εις τη Νήσον Νίσυρον*, ο.π., σ. 282, Αρχείο Ιεράς Μονής Παν. Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο της 16 Μαρτίου 1903, *Νισυριακά Χρονικά*, ο.π., έτος Β, τ. 12, σ. 25-26 όπου καταχωρείται η πληροφορία ότι η Καϊμακαμιά της Κω επιχείρησε την επιβολή καθεστώτος μονοπωλίου στον Καπνό και επέβαλε την απαγόρευση της καλλιέργειας του στο νησί, Εμμ. Καρπαθίου, *Θεμελιώδεις διατάξεις του Κανονισμού της κοινότητας Μανδρακίου Νισύρου*, ο.π., Ρεζή ήταν η ονομασία του μονοπωλίου του καπνού δανεισμένη από το γαλλικό τίτλο της Εταιρείας: *Regie Cointeressee des Tabacs de l' empire ottoman (pour une duree de trente ans)* δες σχετικά D. Georgiades (1893) *l' impot du Tabac et les*

différents systemes de monopoles notes pour l'établissement d'une Régie des Tabacs en Grèce, σ. 17, Paris

614. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Στ', 25.6.1878, σ. 51 όπου: «εἰς δὲ τό περιπλέον, (του μισθού του δασκάλου) ἐάν ἤθελε προσφέρει, θέλει εἶσθαι ἀτομικῶς ὑπεύθυνος», Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου Συμβόλαια πρόσληψης δασκάλων με ημερομηνίες 15 Αυγούστου 1878, 15 Σεπτεμβρίου 1877, Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και ἐξῆς, ἔγγραφο της 11 Νοεμβρίου 1843, ἐπίσης Φ. 93, ἔγγραφο με ημερομηνίες 30 Αυγούστου 1833, 12 Ιουλίου 1839, 9 Δεκεμβρίου 1844

615. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Λ., 25.8.1893, σ. 3-7, Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, ο.π., Συνεδριάσεις της 20 Ιουνίου 1898, Αρχείο Ιεράς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς, ο.π., ἔγγραφο της 19 Νοεμβρίου 1902 και της 10 Ιανουαρίου 1905, Κτηματολόγιο ιεροῦ ναοῦ Εἰσοδίων της Θεοτόκου Νικειῶν Νισύρου, Πρακτικό της 11 Ιουλίου 1882 όπου «ὁ λογαριασμός τοῦ διδασκάλου εὐρέθη ἔχων λαμβάνειν γρόσια 7118 ἐξ ὧν θά μετρηθῶσι 3000 τῶν δὲ ὑπολοίπων θά δυνηθῆ γραμμᾶτια τῆς κοινότητος»

616. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. 93, ἔγγραφο της 4 Σεπτεμβρίου 1843, ἐπίσης χρεωστικό της κοινότητος Πάτμου στο δάσκαλο Σταύρο Πολυχρονόπουλο, ἔγγραφο του ἰδίου Αρχείου της 7 Μαΐου 1845, όπου καταχωροῦνται ἐντάλματα πληρωμῆς της μοναχῆς Μ. Τσαμανίδου ἐναντι του μισθοῦ της και του Ι. Νικητάκη για την ἐκτέλεση διάφορων ἐπισκευῶν στα Σχολεῖα με ημερομηνίες 23 και 27 Οκτωβρίου 1894

617. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', συνεδριάσεις της 12 και της 15 Ιανουαρίου 1869, Αρχείο Ιεράς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς Νισύρου, ἔγγραφο της 27 Αυγούστου 1902 όπου οἱ δημογέροντες και ἡ Ἐκκλησιαστική Ἐπιτροπὴ του ναοῦ των Εἰσοδίων της Θεοτόκου των Νικειῶν της Νισύρου ζητοῦσαν ἀπὸ το μητροπολίτη Ρόδου Ἰωακείμ να τους προμηθεῦσει δάσκαλο φροντίζοντας ὥστε ο μισθός του να ἀνταποκρίνεται στα οικονομικά της κοινότητος

618. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ, 28.3.1839, σ. 4,5, Ι. Μ. Χατζηφώτη (1977) *Εἰδήσεις περί της Παιδείας ἐν Δωδεκανήσω κατά τον Ἀγῶνα*, ο.π., σ. 112

619. Βλ. Χάρη Μ. Κουτελάκη, ο.π., σ. 117, Διαμαρτυρικό ἔγγραφο του ιεροδιάκονου Προκοπίου της 6 Αυγούστου 1839

620. Βλ. Κτηματολόγιο του ναοῦ των Εἰσοδίων της Θεοτόκου, Πρακτικό Γενικῆς Συνελεύσεως των κατοίκων της 21ης Ιουλίου 1902.

621. Βλ. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Συνεδριάσεις της 19 Μαΐου 1898 και της 25 Ιανουαρίου 1901. Πέραν των υποτροφιῶν που δίδοντο για τη δημιουργία ἐγγράμματων, πτυχιούχων δασκάλων, υποτροφίες ἐδίδοντο και ὑπὸ μορφή δανείου σε σπουδαστές ἄλλων σχολῶν του Πανεπιστημίου με τον ὄρο της ἐπιστροφῆς των δανεισθέντων χρημάτων ἐν καιρῷ «ἵνα σπουδάσῃ καὶ ἄλλος» με τα χρήματα αὐτά, Βλ. Κώδικας Αντιπροσωπείας, Συνεδριάσεις της 2 Σεπτεμβρίου 1898 και της 28 Ιουνίου 1905, Ἀλκη Ἀγγέλου (1915), *Ἡ ἐκπαίδευση*, ο.π., σ. 316 όπου «Ἡ ἰδιοτυπία τοῦ διδακτικοῦ ἔργου συνετέλεσε ὥστε νά παγιωθοῦν δύο σαφεῖς τύποι διδασκάλου: ὁ ἕνας ὁ ἐδραῖος. Στὴν περίπτωση αὐτή, ὁ διδάσκαλος ἀφοῦ περατώσῃ τὸν κύκλο

τῶν σπουδῶν του ἐπιστρέφει στή γενέθλια γῆ, ὅπου καί ἐγκαθίσταται ἀσκώντας τά διδακτικά του καθήκοντα... ὁ ἄλλος τύπος εἶναι ὁ μετακινούμενος: προσφέρει τήν ἐργασία του ὅπου αὐτή τοῦ ζητεῖται καί Θρ. Μάλη (1908) ο.π., σ. 23

622. ο.π.

623. Βλ. Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας, Συνεδρίασις τῆς 21ης Αὐγούστου 1902, Πρακτικά Συνελεύσεων τῶν ἐτῶν 1876-1898, Συνεδρία τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1891

624. Βλ. Παραπομπή 621

625. Βλ. παραπομπή 621

626. Βλ. Θρ. Μάλη, ο.π., σ. 23

627. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή (1933), Το «Κοινό» τῆς Σύμης καί ἡ ἐκπαίδευση του, ο.π., σ. 90-93 Ὁ Βεργωτής δημοσιεύει στή σελίδα 111, ο.π., τῆ διαθήκη του συμαίου ευεργέτη Γ. Ἰωαννίδη, ἡ ὁποία πρόβλεπε τὴν παροχὴ ὑποτροφιών σε νέους τῆς Σύμης προκειμένου να φοιτήσουν σε σχολές του Πανεπιστημίου με τὴν υποχρέωση να ἐπιστρέψουν τα χρήματα τῆς υποτροφίας, ὅταν πλέον θα ἐργάζοντο προκειμένου να σπουδάσουν καί ἄλλοι νέοι.

628. Βλ. Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας, Συνεδρίασις τῆς 20 Ἰουνίου 1898, Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. 93, ἐγγράφο τῆς 9 Δεκεμβρίου 1844 ἐπίσης Φ. 93, ἐγγράφο τῆς 14 Νοεμβρίου 1843, Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς, ἐγγράφο τῆς 10 Ἰανουαρίου 1905, Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΑΒ', 10.8.1895, σ. 1-2, Χαρ. Κουτελάκη, ο.π., σ. 117

629. Β. Κώδιξ τῆς Ἀντιπροσωπείας, Συνεδρίασις τῆς 20 Ἰουνίου 1898

630. Βλ. Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου (1994), Ἱστορία τῆς Ρόδου, ο.π., σ. 418 - 420 ὅπου «Στὴν Κατταβιά τῆς Ρόδου ἦταν ἓνας δάσκαλος ἀπὸ τὴ Χάλκη ποὺ ἀνοίξε σχολεῖο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1854, εἶχε 6-7 παιδιὰ καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ζήσει» μαρτυρία τοῦ περιηγητῆ Vict Guerin, Ἀρχεῖο τῆς Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, ἐπιστολὴ τοῦ δημάρχου, τῶν συμβούλων, τοῦ καθηγουμένου Δανιήλ, τοῦ Ἐκκλησιάρχῃ Βενιαμίν πρὸς τὸν «τιμιώτατον κ. Κωστάκη» με τὴν ὁποία τοῦ ζητοῦσαν «τούς καθυστεροῦντας μισθοὺς τῶν διδασκάλων, διότι οἱ ἄνθρωποι ὑστεροῦνται καὶ ἡμεῖς ἐξ αἰτίας τῶν ἀναγκῶν τοῦ Κοινοῦ μας δὲν περισσεύομεν διὰ νὰ τοὺς ἐξοικονομῶμεν», Ἀρχεῖο τῆς Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. 93 ἐγγράφο τῆς 9 Δεκεμβρίου 1844. Παρόμοιες περιπτώσεις σὴν Τήλο βλ. Χαρ. Κουτελάκη, ο.π., σ. 117, σὴν Κω βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Στ, 25.6.1878, σ. 44 σὴν Νίσυρο βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς ἐγγράφο τῆς 10 Ἰανουαρίου 1905, Γ. Βεργωτή (1991), Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν νήσον Νίσυρον Νισυριακά τ. Ε', ο.π., σ. 282

631. Βλ. Κώδιξ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Κεφάλου, Πρακτικὸ Συνελεύσεως τῶν κατοίκων τῆς Κεφάλου Κω τῆς 29 Ἰουλίου 1900

632. Βλ. Ἀρχεῖο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικά τῆς 15 Αὐγούστου 1878, 15 Σεπτεμβρίου 1877, 28 Σεπτεμβρίου 1887, Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 23.3.1869, σελ. 11-14

633. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 23.3.1869, σελ. 11-14

634. Βλ. Ἀρχεῖο ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 25.1.1901, σ. 219 - 223

635. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 12 Ιουλίου 1839, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό υπ' αριθμ. 283 της 28 Σεπτεμβρίου 1887 Διοριστικό Δασκάλου, Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), Το σχολείο της Λέρου το 1838, ο.π., σ. 233, Κτηματολόγιο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Νικειών Νισύρου, καταχωρήσεις πληρωμών των δασκάλων Συμεών, Οικονομίδη, Ν. Τσουκαλά, Ιωάννη Γλαράκη, Ηλία, των ετών 1890 έως 1893 και 1902 έως 1905

636. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 12 Ιουλίου 1839

637. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Συμβόλαιο πρόσληψης Στ. Τηλιακού, Πρακτικό της 15 Σεπτεμβρίου 1877. Το ίδιο προέβλεπαν και πολλά άλλα συμβόλαια πρόσληψης δασκάλων στα Σχολεία της Καλύμνου

638. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 30 της 13ης Φεβρουαρίου 1897

639. Βλ. Χαρ. Μ. Κουτελάκη (1979), Ιστορικό Αρχείο Τήλου, ο.π., σ. 178

640. ο.π.

641. Βλ. Ιστορικό και Λαογραφικό Αρχείο Μεγίστης, έγγραφο του 1903

642. ο.π.

643. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 353

644. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 103

645. Βλ. Αλκη Αγγέλου, ο.π., σ. 328

646. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Αρ. Πρακτικού 350, 10 Αυγούστου 1905, Αρχείο της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου, έγγραφο της 22 Σεπτεμβρίου 1880, Εμμ. Μ. Καριώτη, ο.π., σ. 43

647. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο με ημερομηνία Σεπτέμβριος 1843 Συμβόλαιο πρόσληψης του δασκάλου Μιχαήλ Παπα Κυριάκου. Αυξήσεις του μισθού των δασκάλων ανά πενταετία πρόβλεπαν οι νόμοι ΦΛΣΤ' του 1859 και ΑΡΠΔ' του 1885 του ελεύθερου Ελληνικού κράτους «*ὑπό τόν περιορισμόν νά μή δύναται τό σύνολον τῆς αὐξήσεως νά ὑπερβῆ τό ἡμισυ τοῦ ἀρχικοῦ μισθοῦ*» βλ. Χρ. Λέφα, ο.π., σ. 209 - 210

648. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου, έγγραφο της 22 Σεπτεμβρίου 1880

649. Βλ. Χάρη Μ. Κουτελάκη (1979), Ιστορικό Αρχείο της Νήσου Τήλου, ο.π., σ. 196,

650. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 25.1.1901, σ. 219 - 223 Κανονισμός της Επαρχίας Κω, άρθρο 11 επίσης Αλκη Αγγέλου, ο.π., σ. 318

651. Βλ. Δανιήλ Ζερβού (2007), 100 χρόνια από το θάνατο του Ν. Ι. Καλαβρού, εφ. Αργώ της Καλύμνου, Δεκέμβριος 2007, σ. 2, Κάλυμνος

652. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Β', 6.8.1845, σ. 112-3 όπου «*ή στέρησις (των Σχολείων) ἐπήγαξε μέχρι τοῦδε ἀπό τό δυσοικονόμητον τῶν ἀναγκαιούτων πόρων πρός μισθοδοσίαν τῶν διδασκάλων καί τῶν παρεπομένων ἄλλων ἐξόδων*»

653. Βλ. Αρχείο της Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, Απάντηση του ιερομένου Χρύσανθου με ημερομηνία 8 Σεπτεμβρίου 1843 προς τους Σχολικούς Εφόρους της Πάτμου σε επιστολή τους,

με την οποία απέστειλλε 50 γρ. «εἰς τὴν σχολὴν διὰ τὴν συνδρομὴν μου», ἐπίσης Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σελ. 1 ἔγγραφο τῆς 10 Δεκεμβρίου 1867 ὅπου: «Αἱ συνδρομαὶ ἐκ μέρους τῶν εὐπόρων πολιτῶν καὶ γονέων θέλουν γίνεσθαι ἕως οὗ εὐρεθῶσι πόροι ἀσφαλεῖς πρὸς συντήρησιν τῶν Σχολείων». Ἀς σημειωθεῖ ὅτι παρόμοια τακτικὴ εφάρμοσε καὶ ὁ Καποδίστριας στο ελεύθερο Ἑλληνικὸ κράτος χάριν τῆς ὁποίας «δημιούργησε ρεῦμα εὐγενικῆς ἄμιλλας ἰδιωτικῶν εἰσφορῶν μὲ σκοπὸ τὴν κάλυψη μέρους τῆς δαπάνης γιὰ τὴν οἰκοδόμησι καὶ λειτουργίαν τοῦ κάθε σχολείου», Βλ. Ελένη Κούκου, ο.π., σ. 591

654. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σ. 219- 223, Συνεδρίασις 1η τῆς 12.1.1869 καὶ Κώδιξ Α', σ. 3-5 ἔγγραφο τῆς 25 Αυγούστου 1893, Κανονισμὸς τῆς Ἐπαρχίας Κω, κεφάλαιο Γ' ἄρθρο 8, Γ. Βεργωτῆ (1995), *Ἡ ἐκπαίδευση στο «Κοινὸ τῆς Ρόδου»* ο.π., σ. 47, Χαρ. Μ. Κουτελάκη (1979), *Το Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς νήσου Τήλου*, ο.π., σ. 119

655. Βλ. Κώδιξ τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Ρόδου τῶν ἐτῶν 1833-1869 σ. 708

656. Γ. Θ. Γεωργιάδη (1909) *Ἐγγραφα τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Αγαθοεργῶν Καταστημάτων τῆς Ρόδου*, εφ. Ρόδος, 11 Οκτωβρίου 1909, Ρόδος

657. Βλ. Ἀρχεῖο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικὸ νπ. αριθμ. 197 τῆς 28 Οκτωβρίου 1883 καὶ Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΑΒ', σ. 1-2 ἔγγραφα τῆς 14, 18 Ἰουνίου 1895 καὶ τῆς 10 Αυγούστου 1895

658. Βλ. Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας, Συνεδρίασις τῆς 30 Δεκεμβρίου 1903

659. ο.π. Στην ἴδια συνεδρίαση, ο.π. Βαγιανὸς ηγούμενος τῆς μονῆς Ἐλεούσης ζήτησε ἡ φορολογία τῆς μονῆς του νὰ διατεθεῖ «πρὸς ἐπισκευὴν τῶν ἐτοιμόρροπων δωματίων αὐτῆς»

660. Βλ. Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας, Συνεδρίασις τῆς 12 Μαΐου 1901

661. Βλ. Κώδιξ Γενικὸς τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ρόδου, ἔγγραφο με ἡμερομηνία «1844 κατὰ μῆνα Ἰούλιο»

662. Βλ. Ἀρχεῖα Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Ἱεράς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς Νισύρου, Δημογεροντίας Καλύμνου, Κώδικα Ἀντιπροσωπείας Ρόδου καὶ ἀλλοῦ

663. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 28.8.1893, σ. 5-7, Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας Ρόδου συνεδρίασις τῆς 19 Μαΐου 1898

664. Βλ. Γ. Βεργωτῆ (1974), *Ὁ Κώδιξ 24. Περί προνομίων αγώνες*, ο.π., σ. 145

665. Βλ. Διαμαρτυρικὸ ἔγγραφο τοῦ Ἱεροδιακόνου Προκοπίου πρὸς τὸν μητροπολίτη Ρόδου Ἰάκωβο (1839- 1856) τῆς 6 Αυγούστου 1839 στο Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς νήσου Τήλου, ο.π., σ. 117, ἐπίσης *Κτηματολόγιον τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Νικειῶν Νισύρου*, Πρακτικὸ Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 21 Ἰουλίου 1902, Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Στ' σ. 44 ἔγγραφο τῆς 25.6.1878

666. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206-7, Γ.Θ. Βεργωτῆς (1975), *Ὁ Κώδιξ 24, Ἡ Ἐκπαίδευση στη Σύμη, Δωδεκανησιακὰ Χρονικά, τ. Δ', σ. 189 - 190, Κώδιξ Ἀντιπροσωπείας Ρόδου συνεδρίασις τῆς 3 Ἀπριλίου 1902, Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 290*

667. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανῆς Νισύρου, ἔγγραφα τῆς 10 Ἰανουαρίου 1905 καὶ τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1902

668. Βλ. Αρχείο της Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 28ης Ιουνίου 1843

669. Βλ. Κώδιξ Γενικός της αγιωτάτης μητροπόλεως Ρόδου, Πρακτικό της 30 Μαΐου 1867 όπου αναφέρονται «οί πόροι δι' ὧν θέλομεν συντηρήσει τά Σχολεῖα ἡμῶν», επίσης Πρακτικό της 5 Ιουνίου 1901, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 25.8.1893, σ. 3-5. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 76 της 8 Ιουνίου 1879, Μ. Σκευοφύλακα (1970), Τα οικονομικά της Σχολής της Αγίας Μαρίνας Σύμης, εφ. Συμαϊκά Νέα, Β' περίοδος, έτος 5ο, αρ. φύλλου 57, Σεπτέμβριος 1970, Ηλ. Δ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 163, Νικ. Ζάρακα, ο.π., σ. 5

670. Βλ. Διατάξεις περί του Φιλανθρωπικού δικαιώματος των διαφόρων εμπορευμάτων της 1ης Αυγούστου 1907 στο βιβλίο διαφόρων συμβολαιογραφικών πράξεων και δημαρχιακών εγγράφων των ετών 1905-1911, σ. 90, Δήμος Νισύρου, Νικ. Ζάρακα, ο.π., σ. 5

671. Βλ. Συμφωνητικόν εκμισθώσεως Φιλανθρωπικού δικαιώματος της 12 Αυγούστου 1909, ο.π., σ. 160

672. Βλ. Ι. Χατζηφώτη (1977), Ειδήσεις περί της Παιδείας εν Δωδεκανήσω κατά τον Αγώνα, περ. Δωδεκανησιακά, τ. Β', σ. 110, Αθήνα

673. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), Το σχολείο της Λέρου κατά το έτος 1838, ο.π., σ. 229

674. Βλ. Κυρ. Φίνα, ο.π., σ. 36-37

675. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού, (1998), Ιστορικά μελετήματα, ο.π., σ. 89

676. ο.π.

677. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Πρακτικό της 19 Ιουνίου 1898, Βιβλίο εσόδων του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Νικειών Νισύρου, Πρακτικό με ημερομηνία 1872, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Έγγραφο της 1 Σεπτεμβρίου 1784 και Αχρονολόγητο έγγραφο των ετών 1809-1819 όπου εντέλλεται από το δάσκαλο Μισαήλ Μαργαρίτη ο Χατζή Αθανάσης να επιχορηγεί το μαθητή Γιώργο «κατ' έτος γρόσια 100», Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ'σ. 93 έγγραφο της 5 Μαρτίου 1886 όπου «ἐκ τῶν δυναμένων γονέων τῶν μὴ προσφερόντων συνδρομήν ὑπέρ τῶν Σχολείων ἐφαρμοσθήσεται τό δικαίωμα τοῦ εἰσιτηρίου»

678. Βλ. Χρ. Λέφα (1942), Ιστορία της Ελληνικής Εκπαιδεύσεως ο.π., σ. 58

679. Βλ. Διαθήκη Θάλειας Μ. Παρθενιάδου, περ. Η Φωνή της Δωδεκανήσου έτος Β', αρ. 42, 16 Σεπτεμβρίου 1924, σ. 15, 16, Αθήνα. Η Θ. Παρθενιάδου στη διαθήκη της που συντάχθηκε στις 18 Ιουνίου 1898 στην Κω προέβλεπε τη διάθεση ποσών από τις προσόδους της περιουσίας της για την ενίσχυση των σχολών της Κω ώστε να «μην πληρώνωσι δικαίωμα εἰσιτηρίου οἱ ἄποροι καὶ φτωχοὶ μαθηταὶ καὶ μαθήτριά», Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο ἴσο και ἀπαράλλακτο του υψηλού και ηγεμονικού χρυσοβούλου του Αλεξάνδρου Μουρούζη, Μάρτιος 1803.

680. ο.π. Επίσης βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά 1800 και εξής, έγγραφο της 16 Ιουλίου 1843, Μιχ. Αθ. Καλινδέρη, ο.π. σ. 129, Γ. Βεργωτή (1991), Η Εκπαίδευσις εις την νήσον Νίσυρον, ο.π., σ. 285, Αρχ. Πλάτωνος Κρίκρη, ο.π., σ. 119, Αρχ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη, ο.π., σ. 373

681. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή (1993), Το «Κοινό» της Σύμης και η Εκπαίδευσή του, ο.π., σ. 98

682. Βλ. Γιάννη Μπέτσα, ο.π., σ. 225

683. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδριάσις της 19 Ιουνίου 1898, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Καρδαμαίνης σ. 59-60 έγγραφο της 2 Νοεμβρίου 1902, όπου τα έσοδα από τα εισιτήρια των μαθητών προϋπολογίζοντο 500γρ., όταν μόνο ο μισθός του δασκάλου ανερχόταν στα 1600γρ.

684. Βλ. Νικ. Ζάρακα (1974), Ιστορία της Ελληνικής Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως στο Πυλί, ο.π., σ. 6-7, Ηλέκτρα Κωστοπούλου, ο.π., σ. 135 παραπομπή 442. Τούτο δεν ίσχυσε στην Κάλυμνο όπου οι γονείς αρνήθηκαν την πληρωμή των εισιτηρίων των παιδιών τους και «τό Δημογεροντικόν Σωματεϊόν... ἀποφάσισε... νά πληρωθῆ ἀπό τό ταμείον τῆς κοινότητος» βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 197, Νικ. Χαλιάσου (1957), Σελίδες από την δουλείαν της Δωδεκανήσου, περ. Νισυριακά Χρονικά, ο.π., σ. 12, 13 Στη Ρόδο η πληρωμή των εισιτηρίων καταβάλλετο ανά εξάμηνο, δεσ σχετικά Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου, ο.π., σ. 54,

685. Βλ. Νικ. Χαλιάσου, ο.π.

686. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σελ. 1 Πρακτικό της 10 Δεκεμβρίου 1867 όπου: «Οί συνδρομηταί τῶν Σχολείων ἔχουν τό δικαίωμα νά εἰσαγάγουν εἰς τά Σχολεῖα μαθητάς ἀποδεδειγμένως πάμφτωχους ἀναλόγως τῆς συνδρομῆς των ἤτοι εἰς κάθε 100 γρόσια ἑνας μαθητής»

687. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή (1975), Ο Κώδιξ 24, Δωδεκανησιακά Χρονικά, ο.π. τ. Δ', σ. 184

688 Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, αχρονολόγητο Πρακτικό Συνεδριάσεως των μελών της, Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδου (1970), Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία, ο.π., σ. 53

689. Βλ. Ηλ. Δ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 79 - 80

690. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 19.1.1854, σ. 9-10, Κώδιξ Αντιπροσωπείας της Ορθοδόξου Χριστιανικής Κοινότητος της πόλεως Ρόδου της 17 Ιουνίου 1901, Κεφάλαιο Ε', άρθρο 21 όπου «ἕκαστον μέλος τῆς κοινότητος συνεισφέρει ἀνάλογον ποσόν συνδρομῆς ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς αὐτοῦ θέσεως ὑπέρ τῶν σχολῶν», Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, ο.π., Πρακτικό της 15 Σεπτεμβρίου 1877

691. Βλ. Κώδιξ Γενικός της Αγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου, Πρακτικό της 12 Ιουνίου 1842 και της 13 Ιανουαρίου 1876, Θρ. Μάλη (1908), ο.π., σ. 11, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 1 Ιανουαρίου 1735 και Φ. 93, έγγραφο της 29 Ιουλίου 1850, επίσης Δωρεά του Βενετοκλέους «διδασκάλου τοῦ ροδιακοῦ σχολείου», η οποία σύμφωνα με τον όρο Δ προέβλεπε «ἐάν ποτέ ἐπιτύχωσιν ἐλαιόδενδρα εἰς τά χωρία Ἰαφάντου... δύνανται νά τά ἀγοράσωσιν διά τῶν χρημάτων τούτων, ὥστε νά εἶναι τότε τά ἀγορασθέντα ἐλαιόδενδρα ἀφιερωμένα ἀντί τῶν χρημάτων», Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδριάσις της 2 Δεκεμβρίου 1903, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 30.6.1866, σ. 353-6 δωρεά αμπελώνα Α.Γ. Παντέλογλου προς το υπό ανέγερση Παρθεναγωγείο Κω, Μ. Σκευοφύλακα (1970), Τα οικονομικά της Σχολής της Αγίας Μαρίνας Σύμης, ο.π.

692. Όπως μας πληροφορεί έγγραφο με αριθμό 58 στη σελίδα 573 του Κώδικα της Ιεράς

Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1833 - 1869, τα Σχολεία της Ρόδου διέθεταν το έτος 1864 κτηματική περιουσία από τις προσόδους της οποίας χρηματοδοτούσαν τη λειτουργία τους, επίσης Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 15 Ιανουαρίου 1903

693. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 360

694. βλ. Δαυίδ Αντωνίου, *Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-7*, ο.π., σ. 555

695. Βλ. Ανδρέα Σεραφετινίδη (1956-7), *Το σχολείο της Λέρου κατά το έτος 1838*, ο.π., σ. 234

696. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτη (1967) *Ειδήσεις περί της Παιδείας εν Δωδεκανήσω κατά τον Αγώνα*, περ. *Δωδεκανησιακά*, ο.π. τόμος Β, σ. 117

697. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 14 Ιανουαρίου 1902

698. ο.π.

699. Βλ. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις τῶν δύο Σωμάτων ἕκαστον κατά ἀπαρτίαν γενομένη τήν 19 Ιουνίου 1898 και Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 4 Ιανουαρίου 1899 και της 5 Ιουλίου 1899, Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 25.1.1901, σ. 219-223. Λαχεία εξέδιδαν και οι Φιλεκπαιδευτικές Αδελφότητες «πρός ὄφελος τοῦ ταμείου» βλ. Μ. Καϊλα - Κ. Πατούρη (2005), ο.π., σ. 57 Ἀρθρο 17 της Φιλεκπαιδευτικῆς Αδελφότητος «*Η Νίσυρος*»

700. Βλ. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις τῶν δύο Σωμάτων ἕκαστον κατά ἀπαρτίαν γενομένη την 19 Ιουνίου 1898 και Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 19 Ιανουαρίου 1901

701. Βλ. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 19 Ιουνίου 1898, της 4 Ιανουαρίου 1899, επίσης Συνεδρίασις της 19 Ιανουαρίου 1901 και της 12 Μαΐου 1901

702. ο.π.

703. ο.π. Στη Συνεδρίαση της 19 Ιουνίου 1898 στην κατάρτιση του προϋπολογισμού «*τῆς σχολῆς*» προβλεπόταν «*ἐν λαχείων... οὔτινος ἢ ἐκκύβευσις γενήσεται τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Σχολῆς*»

704. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίαση της 5 Ιουλίου 1899

705. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 195

706. Βλ. Δ. Β. Καλλίφρων (1867), *Ἐκκλησιαστικά ἢ Ἐκκλησιαστικό Δελτίον περιέχον την ἀπό της παραιτήσεως του πρώην Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχου κ. Σωφρονίου και εφεξῆς ιστορίας του πατριαρχικού οἰκουμενικού της Κωνσταντινουπόλεως Θρόνου*, τ. α', σ. 59 *Κωνσταντινούπολις: Τύποις Ανατολικού Ἀστέρος*

707. Βλ. Αρχείο ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 5.3.1886, σελ. 93, Ανδρέα Σεραφετινίδη, ο.π., σ. 230, Βιβλίο ιεροῦ ναοῦ των Εισοδίων της Θεοτόκου του χωρίου Νικειά της Νισύρου, Εμμ. Καρπαθίου, (1970), *Η Εκκλησία της Κω Δωδεκανήσου*, ο.π., σ. 31, Νικ. Ζάρακα, ο.π., σ. 3

708. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Δωδεκανήσου, Φάκελος 14, έγγραφο με ημερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1878

709. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', συνεδρίαση ΙΒ', σ. 8

710. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', συνεδρίαση ΙΕ, σ. 14-15

711. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδριάσεις της 8 Αυγούστου 1905. Από τη συνεδρίαση της 30 Δεκεμβρίου 1903 της Δημογεροντίας της Ρόδου, Βλ. Κώδικα Αντιπροσωπείας, πληροφορούμαστε ότι ο Φ. Φιλιππίδης «έν Άλεξανδρεία διαμένων» απέστειλε στην κοινότητα της Ρόδου 20 λίρες Αγγλίας, από τις οποίες 10 θα εδίδοντο στους πτωχούς της Ρόδου και 10 για τις ανάγκες των σχολείων.

712. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδριάσεις της 8 Ιουνίου 1904 και της 1ης Σεπτεμβρίου 1905

713. ο.π.

714. Βλ. Κώδιξ της Αγιοτάτης μητροπόλεως Ρόδου, Πρακτικό της 12 Ιουνίου 1842, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου αρ. Πρακτ. 1783 της 30.3.1906. Ενδεικτική είναι η τελευταία επιθυμία του Αρχιμανδρίτη Νικηφόρου Ζερβού, όπως καταγράφεται στη διαθήκη του, όπου όριζε: «να ἀποτελειώση έντελῶς ἡ Ἑλληνική Σχολή καί ὅ,τι χρῆμα περισσεύσει νά νέμονται ἐξ ἴσου οἱ κληρονόμοι μου» βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Λέρου - Καλύμνου - Αστυπάλαιας, αρ. Πρωτοκόλλου 432 της 19 Μαΐου 1906. Το ίδιο και η επιστασία των επισκευών της Σχολής της Πάτμου κατευθύνετο υπέρ «τῆς πατρίδος του και τῆς ψυχῆς του» βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 10 Αυγούστου 1844

715. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτη (1977) Ειδήσεις περί της Παιδείας εν Δωδεκανήσω κατά τον Αγώνα, ο.π., σ. 117

716. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Δ', Σεπτέμβριος 1842, σ. 13, Τρ. Ευαγγελίδου (1933), Τα Ελληνικά Σχολεία από το 1453 έως το 1843, ο.π., σ. 71 όπου: «τά πλείω τῶν σχολείων ἦσαν ἰδρυμένα ἐν Μοναῖς, ἐξηγεῖται ὅπωςδῆποτε ὅτι τά κληροδοτήματα τῶν χριστιανῶν ἐδίδοντο εἰς Μονάς»

717. Βλ. Κυρ. Φίνα, ο.π., σ. 36-37

718. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σελ. 94, Συνεδρίαση της 12 Μαρτίου 1886 του Μητροπολιτικού Συμβουλίου περί καθορισμού των εισοδημάτων των Σχολείων, επίσης Κώδιξ Α', 28.8.1893, σ. 5-7, εγκύκλιος του μητροπολίτη Κω Καλλίνικου προς τους ιερείς και προκρίτους της νήσου, Κτηματολόγιο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Νικειά Νισύρου, ο.π., Πρακτικό συνελεύσεως των κατοίκων της 24 Ιουλίου 1877, Γ. Θ. Βεργωτή (1975) Ο Κώδιξ 24, ο.π., τ. Δ', σ. 182-3, Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 29 Ιουλίου 1850, Κώδιξ Αντιπροσωπείας, ο.π., Κοινή Συνεδρίασις Δημογεροντίας και Σχ. Εφόρων της 19 Ιουνίου 1898, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό της 15 Σεπτεμβρίου 1877. Η εκταμίευση των τόκων των κληροδοτημάτων εμποδιζόταν συχνά από βαρείς φόρους, γραφειοκρατικές δυσκολίες και σύνθετες διατυπώσεις που επέβαλλαν τα πιστωτικά ιδρύματα όπου ήταν κατατεθειμένα τα χρήματα της δωρεάς, σχετικά δες Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου Φ. 93 έγγραφο της 10 Μαρτίου 1844, όπου «οἱ ἀπό Μόσχᾶ ἐπίτροποι τοῦ ἐν μακαρία τῇ λήξει Νικολάου Ζωσιμᾶ» γνωστοποιούσαν στους προεστούς της Πάτμου ὅτι «τό σχολεῖον καί Ὁρφανοτροφεῖον τῆς Πάτμου» δεν θα εισέπραταν για δύο χρόνια τους τόκους του

κληροδοτήματος εξαιτίας βαρειάς φορολογίας από τη Ρωσική κυβέρνηση, επίσης Αρχείο της Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής δεξ επιστολή του αρχιερατικού επιτρόπου της Νισύρου Κυρίλλου προς τη Δημογεροντία και την Εφορία των Σχολών του χωρίου Εμπορείος της Νισύρου με ημερομηνία 10 Ιανουαρίου 1905

719. Βλ. Κώδιξ Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1833-1869, σ. 707. Η περιουσία των σχολείων της Ρόδου κατά τη συνεδρίαση της 21 Αυγούστου 1876 του Κοινού της Ρόδου ανερχόταν σε 59.459 γρόσια εκτός των ακίνητων κτημάτων βλ. σχετικά Γ. Βεργωτή, *Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την οθωμανοκρατία*, ο.π., σ. 49 παραπομπή 55

720. Βλ. Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 102-5, έγγραφο της 9 Ιουλίου 1900

721. Βλ. Κτηματολόγιο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Νικειών Νισύρου, ο.π., Πρακτικό της 24 Ιουλίου 1877, Γ. Βεργωτή, *Η Εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την οθωμανοκρατία*, ο.π., σ. 50

722. ο.π., σ. 73

723. Βλ. Νικ. Ζάρακα, ο.π., σ. 5

724. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 5 Ιουλίου 1899

725. Βλ. Ελένη Κούκου, *Η παιδεία από το 1828 έως το 1831*, ο.π., σ. 590

726. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 20.10.1773, σ. 206-207, Κώδιξ Γενικός της αγιωτάτης μητροπόλεως Ρόδου, Πρακτικό της 2 Απριλίου 1868, Ηλ. Κωστόπουλου, ο.π., σ. 162, Γ.Θ. Βεργωτή (1975), ο Κώδιξ 24, ο.π., σ. 183-4, Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Ρόδος, έκτακτος Συνεδρίασις της 9 Ιουλίου 1901, Μ. Σκευοφύλακα (1965), *Ο Πανορμίτης και η περιώνυμη Μονή του*, σ. 23, Αθήνα

727. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Διατάξεις περί Σχολικής Εφορείας, Κώδιξ Ζ' , 23.3.1869, σ. 11-14, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 30 Αυγούστου 1833, Εμμ. Καρπαθίου (1923), *Θεμελιώδεις Διατάξεις Καταστατικού Οργανισμού Μανδρακίου Νισύρου*, ο.π., Κεφάλαιο Ε' Περί Εφορείας των Σχολών, Μ. Σκευοφύλακα, ο.π.

728. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κανονισμοί Δημογεροντίας Κω, Κώδιξ Γ', 19.1.1854, σ.9, όπου αναφέρεται ότι για να θεωρείται μία Συνέλευση έγκυρη οι παρόντες «δύνανται νά είναι περισσότεροι, ούδέποτε όμως ολιγώτεροι τῶν δέκα και τούτοι ἐξ ἐκάστης τῶν εὐπατριδῶν οἰκογενειῶν καί τῶν μάλλον φορολογουμένων», επίσης Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο.π., τ. 5ος, σ. 116 όπου « Η ἐκλογή τῶν προεστώτων ἦτο σπανίως καθολική καί ἔτι σπανιώτερον ἄμεσος ἐάν ὑπῆρξε ποτέ ἄμεσος», Ανδρέα Σεραφετινίδη, (1956 -7), *Το σχολεῖον της Λέρου κατά το 1838*, ο.π., σ. 230

729. Βλ. Υποχρεώσεις Σχολικών Εφόρων που απαιτούσαν πολύωρη ενασχόληση με τα σχολικά θέματα και προϋπόθεταν την κατοχή γνώσεων και παιδείας, σε πολλά έγγραφα των αρχείων των νησιών της Δωδεκανήσου, ενδεικτικά δεξ Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 30 Αυγούστου 1833, επίσης Μιχ. Καλινδέρη (1973), *Αι συντεχνίαι και η Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*, ο.π., σ. 144, επίσης Ηλ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 122 όπου αναφέρεται η συμμετοχή των ιατρών του νησιού στις Εφορείες των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Λέρου

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

730. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Στ', 25.6.1878, σ. 44

731. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 25.1.1901, σ. 219-223

732. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 304, της 11 Αυγούστου 1896, Εκλογή πενταμελούς Εφορείας των Σχολών της Καλύμνου

733. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικά 166 της 12 Αυγούστου 1896 και 172 της 6 Σεπτεμβρίου 1896

734. Βλ. Εμμ. Μ. Καριώτη, ο.π., σ. 43

735. Βλ. Κτηματολόγιο ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Νικειών Νισύρου, Πλάτωνος Κρίκρη, Συμβολή στην Πατμιάδα, ο.π. σ. 128, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 28 Ιουλίου 1831. Οι δωρητές των Σχολείων είχαν γνώμη για κάθε θέμα που αφορούσε τη λειτουργία του, σχετικά δεσ Ανδρέα Σεραφεινίδη (1956-57), Το σχολείο της Λέρου το 1898, ο.π., σ. 230, όπου αναφέρεται ότι για τη σύνταξη του διοργανισμού της Ελληνικής Σχολής του νησιού «ἀκούσαμεν τήν θέλησιν καί τῶν συνδραμόντων διά τήν σύστασίν της»

736. Βλ. Διαθήκη Θάλειας Μ. Παρθενιάδου, περ. Η Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Β', αρ. 42, 16 Σεπτεμβρίου 1924, σ. 15, 16, Αθήνα

737. Μ. Μαλανδράκη, Η Πατμιάς Σχολή, ο.π., σ. 40

738. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 10 Μαΐου 1819, επιστολή του εκ του συστήματος των Γουναράδων επιτρόπου της Πατμιάδος Μπελίση Ασημάκη προς το δάσκαλό της Παΐσιο Μαζαράκη

739. Βλ. Πλάτωνος Κρίκρη, ο.π., σ. 128

740. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 26 Αυγούστου 1834 και της 4 Σεπτεμβρίου 1834

741. Βλ. Ανδρέα Σεραφεινίδη (1956 - 7) Το σχολείο της Λέρου το 1838, ο.π., σ. 230

742. ο.π.

743. ο.π.

744. ο.π.

745. ο.π.

746. ο.π.

747. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ' σ. 11-14 έγγραφο της 23.3.1869, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, επιστολή Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου προς τους ιεράρχες της Δωδεκανήσου με ημερομηνία 31 Ιανουαρίου 1891, Ιωάννη Γιαννόπουλου (1975), Κοινότητες, ο.π., σ. 137-138

748. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 167

749. ο.π.

750. Βλ. Γ. Βεργωτή (1975), Ο Κώδιξ 24, Δωδεκανησιακά Χρονικά ο.π., τ. Δ', σ. 183-184, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', 23.3.1869, σ. 11-14, Κώδιξ Α', ο.π., σ. 206 - 207, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 1843 και καλυμμένα τη μέρα και το μήνα εκδόσεως του

751. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', ο.π., σ. 11-14 και Κώδιξ Α', σ. 97 έγγραφο της 10.11.1898, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, αρ. Πρακτικού 76, Γ.Θ. Βεργωτή (1975), Ο Κώδιξ 24, ο.π., σ. 183-4, του ιδίου (1993), Το «Κοινό» της Σύμης και η εκπαίδευσή του, ο.π., σ. 97

752. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 11.9.1901 και της 10.12.1909

753 Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, 12.2.1896, σ. 154-5

754. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 5.3.1896, σ. 48, 49

755. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Γ', 19.1.1854, σ. 9-10, Ψήφισμα περί Δημογεροντίας, Άρθρο Ι παράγραφος Β

756. Βλ. Χαρ. Μ. Κουτελάκη (1979), Ιστορικό Αρχείο Τήλου, ο.π., σ. 176

757. Βλ. Γ.Θ. Βεργωτή (1975), Ο Κώδιξ 24, ο.π., σ. 183-4

758. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή ο.π.

759. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Αρ. Πρακτικού 350 της 10 Αυγούστου 1905

760. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω Κώδιξ Ζ', σ. 11-14 της 23.3.1869 όπου: « Ἡ Ἐφορία θέλει κρατῆ λογαριασμόν ἐν τακτικῶ Κώδικι καί θέλει παραδίδη λογαριασμόν τήν ἀμέσως ἡμέραν μετὰ τὰς ἐξετάσεις ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου», ἐπίσης Εμμ. Καρπαθίου (1923) Θεμελιώδεις διατάξεις του Καταστατικού Οργανισμού της κοινότητος Μανδρακίου Νισύρου, ο.π., Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 24 Ιουνίου 1899, Κτηματολόγιο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου του χωρίου Νικειά της Νισύρου, Πρακτικό Συνελεύσεως των κατοίκων του χωριού της 24 Ιουλίου 1877, όπου αποφασίστηκε «ἐνεκρίθη ὅπως τοῦ λοιποῦ πρὸς ἐξελέγκτου τοῦ λογαριασμοῦ Εφόρων, Επιτρόπων, Δημογερόντων ἢ Κοινῆ Συνέλευσις τοῦ λαοῦ θά διορίζη ἐπιτροπήν ἐξαμελή ἣτις μετὰ τοῦ ἐξελέγχου ὑποβάλλουν ἔκθεσιν τῇ κοινότητι», Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Στ', ο.π., σελ. 44 όπου ορίζεται ὅτι ἡ Σχολικὴ Εφορεία οφείλει «νά δίδη κατ' ἔτος λογαριασμόν τῶν ἐσόδων καί ἐξόδων τοῦ ταμείου, ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως τῆς νήσου ταύτης», Κώδιξ Αντιπροσωπείας Συνεδρίασις της 24 Ιουνίου 1899, Νικ. Ζάρακα ο.π., σ. 7

761. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σ. 7, Συνεδρίασις ΙΑ' του Συνεδρίου του Κοινού της 15.1.1869

762. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σ. 6-8, Συνεδρίαση του Συνεδρίου του Κοινού της 19.1.1869

763. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 30 Αυγούστου 1833, Εμμ. Καρπαθίου (1923), ο.π., Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου πρακτικό 281 της 24 Σεπτεμβρίου 1887

764. Βλ. Γ. Βεργωτή (1973), Το Σχολεῖον της συνοικίας Νεοχωρίου της πόλεως Ρόδου ο.π., σ. 259

765. Βλ. Επιστολή του δασκάλου Εμμ. Ι. Κεφαλιανού προς τον καθηγούμενο Νεκτάριο Ιωαννίδη πρόεδρο της Εφορείας των εκπαιδευτικῶν Καταστημάτων της νήσου Πάτμου με την οποία του υπέβαλε «τά ἀναγκαιούντα καί ἀπαραίτητα πρὸς τακτικὴν λειτουργίαν τῆς ἐνταῦθα Δημοτικῆς Σχολῆς» βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 19 Σεπτεμβρίου 1894

766. Βλ. Χάρη Μ. Κουτελάκη (1979), *Ιστορικό Αρχείο της νήσου Τήλου*, ο.π., σ. 176

767. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 433

768. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, *Επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Διονύσιου της 31.1.1891 προς τον ηγούμενο της ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου και προς τους μητροπολίτες της Δωδεκανήσου*

769. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 250 της 2 Σεπτεμβρίου 1897

770. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, έκτακτος Συνεδρίασις της 7 Σεπτεμβρίου 1905

771. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό Συνεδριάσεως της 2 Μαρτίου 1887

772. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφες αναφορές των Διευθυντών των Σχολείων της Πάτμου προς τον Μ. Μαλανδράκη της 20 Ιανουαρίου 1895 και έγγραφο του Μ. Μαλανδράκη προς τον ηγούμενο της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου με ημερομηνία 6 Μαρτίου 1895

773. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 24ης Ιουνίου 1898, Νικ. Ζάρακα, ο.π., σ. 6. Ευχαριστίες επίσης είχε διατυπώσει η Αντιπροσωπεία και προς το διευθυντή της Αλληλοδιδασκτικής σχολής Α. Λορεντζιάδη για τον εκπαιδευτικό του ζήλο, δεσ σχετικά Πρακτικά Συνελεύσεων των ετών 1876 - 1898, Συνεδρία της 11 Σεπτεμβρίου 1881

774. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 28 Ιουνίου 1843 και Φ. 93, έγγραφο της 11 Οκτωβρίου 1850 επίσης έγγραφο της 25 Ιουλίου 1857, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΑΒ', σ. 1-2, έγγραφο της 10 Αυγούστου 1895

775. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 123

776. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδου (1933), *Τα Ελληνικά Σχολεία από το 1453 - 1843*, ο.π., σ. 106-7, Εμμ. Μ. Καριώτη, ο.π., σ. 42. Εξ άλλου προτιμήσεις είχαν και οι ίδιοι οι μητροπολίτες δεσ σχετικά την παραίνεση του Ρόδου Ιωακείμ στον Αρχιερατικό του επίτροπο στη Νίσυρο Κύριλλο «συνιστούντες τή πανοσιότητι σου τόν κομιστήν τοῦ παρόντος ιερολογιώτατον κ. Εμμανουήλ διδάσκαλον» βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 11 Σεπτεμβρίου 1901. Αλλά και οι 46 Πάτμιοι οι οποίοι με επιστολή τους προς τον ηγούμενο της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου διαμαρτύροντο εναντίον του Ιωάννη Σακκελίωνα του προσήπταν, συν τοις άλλοις, την κατηγορία ότι παρέμενε δάσκαλος «ένεκα άτομικῶν συμπαθειῶν» βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 22 Σεπτεμβρίου 1880

777. Βλ. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας Ρόδου, έκτακτη συνεδρίαση της 9 Ιουλίου 1901

778. Βλ. Μιχ. Αθ. Καλινδέρη (1973), ο.π., σ. 147, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με αδιόρατη την ημέρα και το μήνα και έτος το 1843

779. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω. Κώδιξ Στ', σ. 44, έγγραφο της 25.6.1878 και Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με αδιόρατη ημέρα και μήνα και έτος 1843, του ιδίου Αρχείου Φ. 93, έγγραφο της 12 Ιουλίου 1839, Κώδιξ Αντιπροσωπείας Ρόδου, Συνεδρίασις της 7 Δεκεμβρίου 1902, Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 25 Σεπτεμβρίου 1904, όπου: «οὐδέ ὄβολόν δικαιοῦνται νά δώσωσι... καθὼς καί τό ἐλάχιστον δοθησόμενον ποσόν θά ἐπιβαρύνῃ αὐτοῦς ἀτομικῶς»

780. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο της 25. 9. 1904

781. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 140 της 23 Σεπτεμβρίου 1898, Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 23 Νοεμβρίου 1899. Κατά την Πατριαρχική Απόδειξη του Πατριάρχη Ιωακείμ της 5 Οκτωβρίου 1876 «τινές τῶν ἐφοριῶν... παύουσι καί διορίζουσι κατά τό αὐταῖς δοκοῦν διδασκάλους... διαφωνούντων πολλάκις τῶν μελῶν μιᾶς ἐφορίας πρὸς ἄλληλα καί προξενούντων διχονοίας εἰς τᾶς ἐνορίας», βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 339

782. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο της 7 Σεπτεμβρίου 1902

783. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφα της 27 Αυγούστου 1902 και της 7 Σεπτεμβρίου 1902

784. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο της 7 Σεπτεμβρίου 1902.

785. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Ρόδος, Συνεδρίασις της 7 Δεκεμβρίου 1902, Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφα με ημερομηνία 27 Αυγούστου 1902, 7 Σεπτεμβρίου 1902, 25 Σεπτεμβρίου 1904, 20 Νοεμβρίου 1904, 27 Δεκεμβρίου 1904, 8 Ιανουαρίου 1905, 10 Ιανουαρίου 1905, 14 Μαρτίου 1905, Γ. Βεργωτή (1991), Η εκπαίδευσις εις την νήσον Νίσυρον, ο.π., σ. 280, του ιδίου Η εκπαίδευσις εις την Χάλκην, Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Β', ο.π., σ. 265, Ιωάννη Γιαννόπουλου (1975), Κοινότητες, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ο.π., τ. ΙΑ', σ. 141-2

786. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 101, Ταυτόσημες ήταν και οι προβλέψεις του Άρθρου 20 του Κανονισμού της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής (1873)

787. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου, Η Εκκλησία της Κω Δωδεκανήσου, ο.π., σ. 179-196, Για τις Κοινότητες και τη λειτουργία τους την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ δεσ σχετικά Κ. Κωστή (1991), Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις «Ελληνικές περιοχές» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, Μνήμων, 13, σ. 57 έως 75

788. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 25 Σεπτεμβρίου 1904. Φαίνεται ότι ο ιατρός Π. Παντελίδης είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά θέματα καθώς συμμετείχε ως σύνοδος στο 1ο Ελληνικό Εκπαιδευτικό συνέδριο που συγκλήθηκε στην Αθήνα από τις 31 Μαρτίου έως 4 Απριλίου 1904. Από δε τα εκκλησιαστικά και θεολογικά βιβλία που παριείχε η βιβλιοθήκη των ιδιόκτητων ιαματικών λουτρών στο χωριό Πάλαιο της Νισύρου προκύπτει ότι ήταν φίλα προσκείμενος με το ιερατείο, βλ. Κ. Φλέγερ, ο.π., σ. 78

789. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 20 Νοεμβρίου 1904. Η υγεία και η αρτιμέλεια του δασκάλου θεωρούντο προϋπόθεση ώστε να διορισθεί κάποιος ως εκπαιδευτικός σε σχολείο, σχετικά δεσ Χρ. Λέφα, ο.π., σ. 255

790. Σία Αναγνωστοπούλου (1998), Μικρά Ασία 19ος αι. - 1919, οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, ο.π., σ. 277, 291

791. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 22 Σεπτεμβρίου 1880

792. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 25 Σεπτεμβρίου 1904

793. ο.π., Για τις παρεμβάσεις τον Οθωμανών στις ενδοκοινοτικές υποθέσεις κατόπιν εκκλησιαστικών εκκλήσεων δεξ Β. Μούτσογλου (1998), Οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως 1821-1922, εκδ. Παπαζήση, σ. 42, Αθήνα

794. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο της 13 Δεκεμβρίου 1904, όπου ο πρωτοσύγγελος της Μητροπόλεως Ρόδου Χρυσόστομος με επιστολή του προς τον Αρχιερατικό Επίτροπο Νισύρου Κύριλλο του γνωστοποιεί πως αν δεν πείσει τον Π. Παντελίδη να κλείσει το Σχολείο του Αριστοτέλη Πατούρη θα «προκαλέσει διαταγήν του Νομάρχου προς τόν Μουδύρηνην Ιεραρχικώς»

795. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής, έγγραφο της 20 Νοεμβρίου 1904

796. Βλ. Γ. Βεργωτή (1991), Η εκπαίδευσις εις τήν νήσον Νίσυρον, ο.π., σ. 280

797. Βλ. Κώδιξ Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1833-1869, σ. 708

798. Βλ. Κώδιξ Εξερχομένων εγγράφων των ετών 1891-1901, έγγραφα με ημερομηνίες 14 Ιανουαρίου 1896 και 6 Φεβρουαρίου 1899

799. Βλ. Ν. Ζάρακα (1974), Ιστορία της Ελληνικής Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως στο Πυλί, ο.π., σ. 8

800. Τα ίδια επιχειρήματα επικαλείτο ο μητροπολίτης Ρόδου για την αντιμετώπιση παρόμοιων υποθέσεων σε άλλα νησιά βλ. έγγραφα Αρχείου Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου με ημερομηνία 3 Σεπτεμβρίου 1902, 10 Δεκεμβρίου 1909 και Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευσις εις τήν νήσον Νίσυρον, ο.π., σ. 280, 281, 283, του ιδίου Η εκπαίδευσις εις τήν Χάλκην, ο.π., σ. 265, Κώδιξ Αντιπροσωπείας Ρόδου, Συνεδρίασις της 7 Δεκεμβρίου 1902

801. ο.π.

802. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, έγγραφο διορισμού δασκάλων, αρ. Πρακτικού 1041/28.8.1891

803. ο.π. 800

804. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφα της 22 Δεκεμβρίου 1904 και 27 Δεκεμβρίου 1904 όπου ο αρχ. Χρυσόστομος απευθυνόμενος στον Κύριλλο του καταλογίζει «ἐπηρεάσθεις πολύ ἀπό τόν ἰατρόν καθώς οὐδέν τῶν ἐν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ μου συστηθέντων ἔπραξες... διά νά εὐχαριστήσεις τόν ἰατρόν Π. Παντελίδη»

805. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφα με ημερομηνίες 14 Μαρτίου 1905 και 31 Ιουνίου 1905. Ενδεικτική της ισχύος του Π. Παντελίδη είναι η υποσημείωση στην επιστολή του αρχ. Χρυσόστομου προς τον Κύριλλο της 22 Δεκεμβρίου 1904, ο.π., «Εἶπέ εἰς τόν ἰατρόν ὅτι ἔλαβον ἀμφοτέρας τάς ἐπιστολάς του. Τόν περιέμενον, ἀλλ' ἐπειδή δέν ἦρθε εἰς Ρόδον ἐνήργησα τά νόμιμα ἄς μή ἐπιμένῃ, διότι δέν ἔχει δίκαιον». Παρά τη διαφωνία και την ματαίωση της συναντήσεως τους ο αρχ. Χρυσόστομος δεν απηύθυνε εναντίον του Παντελίδη ούτε κατάρεις, ούτε αφορισμούς, ούτε τον απείλησε με επιβολή επιτίμιων, όπως πολύ πιθανόν θα συνέβαινε στο παρελθόν αλλά του ζήτησε να αντιληφθεί το λάθος του και να διαφοροποιήσει τη συμπεριφορά του

806. Βλ. Την αντιπαράθεση της ανερχόμενης τάξεως των Καλυμνίων ναυτικών, σφουγγαράδων, εμπόρων κλπ. με τον επίσκοπο Λέρνης Ιερεμία για την ίδρυση Σχολείου στην

Κάλυμνο στα μέσα του 19ου αιώνα, σχετικά δεξ Ludvig Ross, *Νησιώτικα ταξίδια, Κάλυμνος-Τέλενδος 21η Επιστολή, Καλυμνιακά Σύμμεικτα*, τ. Β' σ. 71-75, Αθήνα 1995, επίσης Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Ρόδος, Συνεδρίασις της 13 Αυγούστου 1903 κατά την οποία η δημογεροντία παραιτήθηκε από την πώληση των σχολικών βιβλίων επειδή δυσανεκτήθηκε η ισχυρή οικογένεια των Βενετοκλήδων οι οποίοι εμπορεύοντο τα βιβλία. Όπως αναφέρει η απόφαση της Δημογεροντίας «χάριν τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καί ἐπί τῇ ἐλπίδι μείζονος ὠφελείας πρέπει νά γίνει ὑποχώρησις εἰς τούς Βενετοκλήδεις»

807. Η ανωνυμία της καταγγελίας υποδηλοῖ πως, παρά την αμφισβήτησή της, η ισχύς του ιεράρχη ήταν υπολογίσιμη για τον ανώνυμο γραφέα, βλ. Κώδιξ Γενικός της αγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου, ανυπόγραφο έγγραφο με ημερομηνία 1849

808. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΛΒ', σ. 1-2, έγγραφο της 10 Αυγούστου 1895

809. ο.π.

810. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 25 Ιανουαρίου 1901

811. ο.π.

812. Βλ. Χ. Πατρινέλη (1975), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη οθωμανική πολιτεία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο.π. τ. ΙΑ', σ. 126, επίσης Κωνσταντίνου Δημαρά (1975), *Το σχήμα του Διαφωτισμού*, ο.π., σ. 350

813. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 24 Απριλίου 1899

814. ο.π.

815. ο.π.

816. ο.π.

817. ο.π.

818. Βλ. Κωνσταντίνου Δημαρά (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ο.π. εκδ. Ερμής, σ. 23

819. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 69

820. Βλ. Δ. Νικολαΐδη, ο.π., σ. 1298 - 1344

821. Βλ. Φ. Κλαδάκη - Μενεμενλή, Τ. Φρέρη, ο.π., σ. 56-57

822. Βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδρίασις της 7 Δεκεμβρίου 1902

823. ο.π.

824. ο.π.

825. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 517, Κώδικες Πρακτικών Συνεδριάσεων Π.Κ.Ε.Ε., Κώδιξ Α', ΙΓ' Συνεδρίασις, 22.7.1873, σ. 53

826. Βλ. Πρακτικά Συνελεύσεων των ετών 1876-1898, Συνεδρία της 24 Σεπτεμβρίου 1877

827. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 152

828. ο.π. 826

829. ο.π. 822

830. Βλ. Αρχείο Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου, έγγραφο της 27.12.1904, Κτηματολόγιο του ιερού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου του χωριού Νικειά Νισύρου, Πρακτικό Ισολογισμού του Σχ. Έτους 1902-3

831. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού, ο.π., σ. 76
832. Βλ. Μιχαήλ Σ. Γρηγορόπουλου (1877), *Η νήσος Σύμη*, ο.π., σ. 49
833. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή (1993), *Το «Κοινό» της Σύμης και η Εκπαίδευση του*, ο.π., σ. 120 - 121. *Η εξεταστική Επιτροπή αποτελείτο από δασκάλους της Ελληνικής Σχολής της Σύμης οι οποίοι υπέβαλλαν σε εξετάσεις τους απόφοιτους μαθητές των Γραμματοδιδασκαλείων του νησιού*
834. ο.π.
835. ο.π.
836. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού, ο.π., σ. 77
837. ο.π.
838. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, αρ. Πρακτικού 277 της 29 Ιουλίου 1887
839. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 430
840. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 430, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικά υπ' αριθμ. 292, 293, 294, 295, της 30 Σεπτεμβρίου 1887, Συμβόλαια προσλήψεως Δασκάλων στο ενωμένο Σχολείο Καλύμνου
841. Κυρ. Χατζηδάκη (2005), *Από το Ελληνικό Σχολείο στη Νικηφόρειο Σχολή*, ο.π., σ. 97
842. Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδη - Νουάρου (1949), *Ιστορία της Καρπάθου*, ο.π., σ. 611, 613, Ηρακλή Καραναστάση (1979), *Η παιδεία στην Κω*, ο.π., σ. 97-8, Γιάννη Ζερβού, *Ιστορικά Σημειώματα*, ο.π., σ. 182, Μ. Γρηγορόπουλου (1877), *Η νήσος Σύμη*, ο.π., σ. 49
843. Βλ. Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 334, όπου «ό μέν διδάσκαλος παρέδιδε προφορικά ή ἔστω ὑπαγόρευε τήν ἐξήγηση, οἱ δέ μαθητές ἐσημείωναν σέ πρόχειρα τετράδια, πιθανώτατα αὐτά που ὁ Γεράσιμος Βυζάντιος ὀνομάζει λεξικά καί ἀργότερα μέ τήν ἡσυχία τους τή μετέγραφαν στά διάστιχα ἤ στο μισό τῆς σελίδας, πού εἶχε κρατηθῆ ἄγραφο γι' αὐτό τό σκοπό», Μ. Γρηγορόπουλου (1877), *Η νήσος Σύμη*, ο.π., σ. 49
844. Βλ. Αλκη Αγγέλου, *Η Εκπαίδευση, Πρόγραμμα, Ὑλη, Βιβλία*, ο.π., σ. 326-7 όπου: «Τό μάθημα γίνεται σέ συνεχῆ λόγο... δεύτερη φάση εἶναι ἡ ἀποστήθιση τοῦ κειμένου. Ὁ σπουδαστής δέν ἔχει τό δικαίωμα οὔτε νά διατυπώση ἀπορίες οὔτε νά προκαλέση συζήτηση»
845. Βλ. Αλκη Αγγέλου, *Η Εκπαίδευση, Πρόγραμμα, Ὑλη, Βιβλία*, ο.π., σ. 323, 328, Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π.
846. Βλ. Μ. Γ. Μιχαηλίδη Νουάρου, *Ιστορία της Καρπάθου*, ο.π., σ. 605, Αρχ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη (1994), ο.π., σ. 162, Αγγ. Σκαρβέλη Νικολοπούλου, ο.π., σ. 323
847. Βλ. Αγγελικής Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 246
848. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 52
849. Βλ. Μ. Γεδεών (1934), *Μνεία των προ εμού, 1800 - 1863 - 1913*, σ. 266, Αθήνα, τύποις «Τα χρονικά»
850. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 429
851. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 466
852. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 101

853. Βλ. Γιάννη Μπέτσα, ο.π., σ. 106 και 256

854. Βλ. Αγγελικής Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 319, 321, Αλκη Αγγέλου, ο.π., σ. 315, Μιχ. Αθ. Καλινδέρη, ο.π., σ. 148, Χ. Πατρινέλη (1989), Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1476-1820) Περιλήψεις μαθημάτων, σ. 43, έκδοση Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

855. Βλ. Εγκύκλιος Μ. Πρωτοσυγκελίας περί διδακτικών βιβλίων στην Εκκλησιαστική Αλήθεια, τόμος 20, τ. 15, 7.6.1896, σ. 123

856. Α. Παπαδάκη, Η αλληλοδιδασκτική Μέθοδος, ο.π., σ. 89. Οι περιπτώσεις δασκάλων χωρίς τα απαραίτητα διδακτικά βιβλία για το έργο τους ήταν συχνές. Σχετικά δες Αδαμάντιου Κοραή (1986), Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, και η αυτοβιογραφία του, τόμος Α', σ. 65, Πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

857. Βλ. Αρχ. Πλάτωνος Κρίκη, ο.π., σ. 130-1

858. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο με ημερομηνίες 19 Ιουλίου 1835, 29 Ιουλίου 1850, 26 Νοεμβρίου 1851

859. Βλ. Αλκ. Αγγέλου, Η εκπαίδευση, Πρόγραμμα, ύλη, βιβλία ο.π., σ. 324, Αγγ. Σκαρβέλη - Νικολόπουλου, ο.π., σ. 122

860. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό της 15ης Σεπτεμβρίου 1877

861. ο.π.

862. Τριάντα τίτλους βιβλίων απέστειλε ο Πετρής Σταματίου από την Αθήνα για το αλληλοδιδασκτικό Σχολείο της Πάτμου εξολοκλήρου θρησκευτικού περιεχομένου, βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 93, έγγραφο της 16.9.1844

863. Βλ. Κυριακή Μαμώνη (1977), Θράκη, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ο.π., τ. ΙΓ', σ. 369, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 50-58

864. Βλ. Σ. Ζιώγου Καραστεργίου ο.π., σ. 51

865. Βλ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, 21.6.1883, τόμος 4, τ. 37, σ. 563, και 584

866. Βλ. Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 166, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο με ημερομηνίες 8 Ιανουαρίου 1830, 19 Ιουλίου 1835, 16 Σεπτεμβρίου 1844 και έγγραφο με ημερομηνία 26 Νοεμβρίου 1851, Γ. Θ. Βεργωτή (1975), Ο Κώδιξ 24, ο.π., σ. 187, Παν. Σαββοριανάκη (2000) Νησιώτικες Κοινωνίες στο Αιγαίο, ο.π., σ. 199. Επίσης επιστολή της Δημογεροντίας και των Σχολικών Εφόρων της Αστικής Σχολής Μανδρακίου Νισύρου προς τον Μαργαρίτη Ευαγγελίδη της 3 Αυγούστου 1905 στο Βιβλίο διαφόρων συμβολαιογραφικών πράξεων και δημαρχιακών εγγράφων των ετών 1905-1911, ο.π., σ. 24. Χαρακτηριστικές εκδηλώσεις του προσανατολισμού προς το Εθνικό κέντρο ήταν ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου στην Κάσο και η ευχή που αντάλλαζαν οι Κάσιοι μεταξύ τους «καί τοῦ χρόνου ἕς τήν Πόλη», η επιστολή της Δημογεροντίας και των Σχολικών Εφόρων της Αστικής Σχολής της κοινότητας Μανδρακίου της Νισύρου προς τον καθηγητή της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Μαργαρίτη Ευαγγελίδη της 3 Αυγούστου 1905, ο οποίος όπως τονιζόταν στην επιστολή είχε επιδείξει «μέγα ενδιαφέρον διά τήν εκπαιδευτικήν κίνησιν καθ' ὅλην την Μικρασίαν καί

τάς νήσους του Αιγαίου» Οι δημογέροντες ζητούσαν από τον Ευαγγελίδη να αποστείλει «πεπειραμένον διδασκαλιστήν» για να αναλάβει τη διεύθυνση της Αστικής Σχολής. Παρομοίως ο Γεώργιος Ιωαννίδης επιθυμούσε η δωρεά του για την ανέγερση Παρθεναγωγείου στη Σύμη να κατευθυνθεί «εἰς τό ἐν Ἀθήναις Ἀρσάκειον Παρθεναγωγεῖον» στην περίπτωση κατά την οποία η κοινότητα της Σύμης αθετούσε την εντολή του δωρητή και έπαυε τη λειτουργία του δωρηθέντος Παρθεναγωγείου

867. Βλ. Γ. Βεργωτή, *Η Εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου*, ο.π., σ. 50

868. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 117, (1870-1874), επιστολή του υποπρόξενου της Ελλάδος στη Ρόδο προς την Ιερά Μονή Πάτμου, της 8 Ιουλίου 1872, *1ον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον*, 31.3.1904 - 4.4.1904, Αθήναι

869. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 184

870. Βλ. Γ. Θ. Βεργωτή (1993), *Το «Κοινό» της Σύμης και η εκπαίδευσή του*, ο.π., σ. 91-92

871. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1998), *Ιστορικά Μελετήματα*, ο.π., σ. 182

872. Βλ. Αγγελική Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 333-4, Αλκη Αγγέλου, ο.π., σ. 323, Αρχ. Ναυκρατίου - Τσουλκανάκη, ο.π., σ. 162

873. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού, ο.π., Κ. Ν. Φραγκούλη, ο.π., σ. 229

874. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 68, Επιστολή μητροπολίτη Κώου Καλλίνικου προς τον Π.Π. Σπανούδη της 6 Αυγούστου 1894, Μ. Γ. Μιχαηλίδη - Νουάρου (1949), *Ιστορία της νήσου Καρπάθου*, τεύχος 4, παράρτημα 8, *Η παιδεία εν Καρπάθω από τις αρχές του 18ου αιώνα μέχρι σήμερα* σ. 602, Μ. Σκευοφύλακα (1960), *Η εκπαίδευσις εν Σύμη από του Μεσαίωνα*, ο.π., αρ. φύλλου 8, σ. 4, Χρ. Πατρινέλη (1989) *Το ελληνικό βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1474-1820)*, ο.π., σ. 40-41 και σ. 52, *Κατά το Χ. Πατρινέλη, η τιμή των βιβλίων κυμαίνονταν με αύξουσα ακολουθία από τα λαϊκά αναγνώσματα τα οποία ήταν σχετικά φθηνά, στα σχολικά βιβλία που ήταν ακριβότερα με κατάληξη τα λόγια βιβλία που ήσαν πολύ ακριβά*

875. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 7 Μαΐου 1858 που τιτλοφορείται *Κατάλογος των βιβλίων της εν Πάτμω Σχολής*

876. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 98

877. Βλ. *Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (2000) Τανζιμάτ*, ο.π., *Προύχοντες και κοινότητες*

878. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, έγγραφο της 12 Αυγούστου 1892, Γ. Βεργωτή, *Η εκπαίδευση στη Χάλκη*, ο.π., *Δωδεκανησιακά Χρονικά τ. Β'*, σ. 258-60, του ιδίου *Η εκπαίδευσις εις την νήσον Νίσυρον*, ο.π., σ. 274, 5, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 97 έγγραφο της 10 Νοεμβρίου 1898

879. Βλ. Γ. Βεργωτή, ο.π.

880. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 68

881. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, έγγραφο της 12 Αυγούστου 1892, Γιαν. Μ. Ζερβού (1955) *Στοιχεία περί των Αγώνων της Δωδεκανήσου*, *Δωδεκανησιακό Αρχείο*, ο.π., τ. Α, σ. 149-150

882. ο.π., επίσης βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου έγγραφο της 4 Ιανουαρίου 1897 με

αριθμό πρωτοκόλλου, 5, Πρακτικό υπ' αριθμ. 30 της 13 Φεβρουαρίου 1897, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 96, έγγραφο της 29 Απριλίου 1898, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1900

883. Βλ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, 6.9.1883, τόμος 2, τ. 48, σ. 752

884. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 101

885. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', ο.π., σ. 97

886. ο.π. Το 15ο Άρθρο του Κανονισμού της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής επέβαλλε την υποβολή των προγραμμάτων, του καταλόγου των διδακτικών βιβλίων, των ονομάτων των δασκάλων και τα συμβόλαια πρόσληψής τους, δύο εβδομάδες πριν την έναρξη των μαθημάτων. Σχετικά δεξ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 170

887. Βλ. Κώδιξ Εξερχόμενων εγγράφων των ετών 1891-1901, έγγραφο με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1896

888. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 263, Όπως προκύπτει από επιστολή του Υπουργείου της Παιδείας του οθωμανικού κράτους προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με την οποία η Οθωμανική Διοίκηση ζητούσε να «τεθῶσιν εἰς ἐνέργειαν ὡς πρὸς τὰ γραικικὰ σχολεῖα» οι διατάξεις που αφορούσαν τον έλεγχο των εκπαιδευτικών, των διδακτικών βιβλίων και των σχολικών προγραμμάτων με αφορμή τη διδασκαλία του απαγορευμένου βιβλίου Γεωγραφία του Αντωνιάδου. «ὡς περιέχον ἀπάδοντα» σχετικά δεξ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 310

889. Βλ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, 21.6.1883, τόμος 4, τ. 37, σ. 563,584

890. Βλ. Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα εν Κωνσταντινουπόλει, Ημερολόγιο έτους 1907, εν Κωνσταντινουπόλει 1906

891. Βλ. Δ. Νικολαΐδη, ο.π., σ. 1298-1344 και Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 86-87

892. Βλ. Σίας Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 23 και 323. Ενδεικτικό είναι το άρθρο 43 των Θεμελιωδών Διατάξεων εν αναφορά προς τον Καταστατικόν Οργανισμόν της κοινότητας Μανδρακίου Νισύρου ο.π.

893. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 100

894. Βλ. Εμμ. Καρπαθίου στη Δωδεκανησιακή Αυγή (1923) αρ. φύλλων 73, 4,5 όπου: Άρθρο 43 πάντα τά πρὸς διακόσμησιν ἐκκλησιῶν καί ἐκτέλεσιν θρησκευτικῶν τελετῶν ἀναγκαιοῦντα εἰς τό προσωπικόν Καλογήρων, Καλογριῶν, μοναστηρίων καί εἰς τά κοινωφελῆ καταστήματα ἤτοι σχολεῖα, νοσοκομεῖα, φαρμακεῖα, ὀρφανοτροφεία, καί τά τούτοις ὅμοια εἶναι ἀσύδοτα (Κανονισμός Ἀσυδοσίας Τελωνείων ὑπό χρονολογία 27 Σεββάλ 1281) Αρχ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη, ο.π., σ. 132

895. Βλ. Ν. Κ. Βερδελή (1955), Μία ενδιαφέρουσα πτυχή από την νεώτερη ιστορία του νησιού μας, ο.π. Ο Βερδελής αναδημοσιεύει τις εντυπώσεις του Ludwig Ross καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από την επίσκεψή του το 1841 στη Νίσυρο, τις οποίες κατέγραψε στο βιβλίο του *Inselseisu*, έκδοση 1913, τόμος III σ. 57. Σύμφωνα με αυτές «ὁ ἡγούμενος τοῦ νησιοῦ κατά τήν διαβεβαίωσιν τοῦ διδασκάλου εἶναι σχεδόν ἐχθρὸς πρὸς κάθε κοσμικὴν μόρφωσιν»

896. Βλ. Νικ. Ζάρακα (1974), ο.π., σ. 24
897. ο.π.
898. Βλ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, 21.6.1883, τόμος 2, τ. 37, σ. 585
899. ο.π. Χαρακτηριστική περίπτωση απειλής επιβολής ποινών εις βάρος των υποτελών ελληνορθόδοξων από κοινού από τις Εκκλησιαστικές και τις οθωμανικές αρχές αποτελεί η επιστολή του μητροπολίτη Ρόδου Ιάκωβου προς τους ιερείς του χωρίου Λίνδος της Ρόδου με ημερομηνία 8 Απριλίου 1852, σχετικά δεσ Κυρ. Φίνα (1991) ο.π., σ. 37, 38
900. Βλ. Περιπτώσεις δασκάλων πρώην μαθητών του Θ. Καΐρη
901. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', 9.7.1900, σ. 103
902. Βλ. Πρακτικά Συνελεύσεων της Δημογεροντίας Ρόδου των ετών 1876-1898 υπ' αρ. διεκπεραίωσης 470, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Κατάστιχο Κάσσας της Αλληλοδιδασκτικής Σχολής της Πάτμου, Ιούλιος 1839
903. Βλ. Κυρ. Φίνα, ο.π., σ. 33, Αγγελική Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 317, 318, 319, 320
904. Βλ. Γιάννη Κλ. Ζερβού (1961) Ιστορικά Σημειώματα, ο.π., σ. 37
905. Βλ. Χρ. Λέφα (1942), Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, ΟΕΣΒ, σ. 321, 324, Αθήνα
906. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ ΜΒ όπου οι προϋπολογισμοί των σχολείων της Κω, Karl Krumbacher (1994) Ελληνικό Ταξίδι, φύλλα από το Ημερολόγιο ενός ταξιδιού στην Ελλάδα και στην Τουρκία, σ. 220, μετάφραση Γ. Θανόπουλος, Αθήνα
907. Βλ. Πρακτικά Σχολικής Εφορείας των ετών 1901-1914, Συνεδρία της 24 Σεπτεμβρίου 1909
908. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1998), Ιστορικά μελετήματα, ο.π., σ. 84, 85, 86
909. Βλ. Επιστολή της 30 Οκτωβρίου 1903 του Αντ. Ι. Ιωαννίδη εκ μέρους της Εφορείας της Πρωτευούσης προς τον Νικόλαον Β. Παπανικολάου στο Νικ. Ζάρακα (1974), ο.π., σ. 24
910. Βλ. ομοίως επιστολή του ιδίου της 2 Νοεμβρίου 1909 με ίδιο παραλήπτη, ο.π.
911. Βλ. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Ρόδος, Συνεδριάσεις της 12 Αυγούστου 1901. Ο Μίνωας Βενετοκλής ήταν δικηγόρος στην Αίγυπτο και ο Δημήτρης Βενετοκλής γυμνασιάρχης του Αβεράφειου Γυμνασίου Αλεξανδρείας. Απόδημοι Ρόδιοι μετεγκαταστάθηκαν στη Ρόδο όπου πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στα κοινά του νησιού. Για την προσφορά του Δημ. Βενετοκλή η Δημογεροντία της Ρόδου στη συνεδρίαση της 30 Ιουνίου 1905, τον ανακήρυξε «ισόβιο ἐπόπτη καί ἐπίτιμο Διευθυντή τῶν Σχολῶν... μετά τοῦ δικαιώματος ὅπως παρακάθεται εἰς τάς συνεδριάσεις τῆς Ἐφορίας μετ' ἴσου δικαιώματος ψήφου», βλ. Κώδιξ Αντιπροσωπείας, Συνεδριάσεις της 4.7.1905. Το 1909 οι δύο αδελφοί δάρισαν την περιουσία τους εξ 31.600 χρυσών φράγκων για την ίδρυση Γυμνασίου, βλ. σχετικά Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου (1994), Ιστορία της Ρόδου ο.π., σ. 456-8, Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την οθωμανοκρατία, ο.π., σ. 106-7
912. Βλ. Κώδιξ της Αντιπροσωπείας, Ρόδος Συνεδριάσεις της 13 Αυγούστου 1903 και 7

Δεκεμβρίου 1903 απόφαση Ια

913. ο.π.

914. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 8 Ιανουαρίου 1830, 16 Σεπτεμβρίου 1844, 29 Ιουλίου 1850, Κ. Φλέγερ, ο.π., σ. 60, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 68, έγγραφο της 6 Αυγούστου 1894, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Αρ. πρωτοκόλλου 184 της 1 Δεκεμβρίου 1897 και Αρ. πρακτικού 177 της 13 Σεπτεμβρίου 1896, Συχνές είναι οι ερωτήσεις στα έγγραφα αυτά από τους αποστολείς των βιβλίων εάν «ελάβετε τά βιβλία» βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. 93, έγγραφο της 10 Αυγούστου 1844

915. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 93 έγγραφο της 19 Ιουλίου 1835

916. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου Φ. 93 έγγραφο της 8 Ιανουαρίου 1830

917. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', σ. 68 έγγραφο της 6 Αυγούστου 1894, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 137

918. Βλ. Αγγελικής Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, ο.π., σ. 199

919. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 286

920. Βλ. Καταστατικόν του εν Σύμη Αναγνωστηρίου Αίγλης, Άρθρο 3, Αθήνησι 1874

921. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας, Αρ. Πρακτικού 177 της 13 Σεπτεμβρίου 1896

922. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου έγγραφο της 26 Νοεμβρίου 1851 και Φ. 93 έγγραφο της 29 Ιουλίου 1850

923. Βλ. Γ. Βεργωτή (1993), Το «Κοινό» της Σύμης και η εκπαίδευσή του, ο.π., σ. 113

924. Βλ. Θρ. Μάλη, ο.π., σ. 20

925. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α', σ. 93, 94 της 27 Απριλίου 1898, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Αρ. Πρακτικού 184 της 1.12.1897

926. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 290

927. ο.π., σ. 292

928. ο.π., σ. 305

929. ο.π.

930. Βλ. Εκκλησιαστική Επιθεώρησις (1874), Περίοδος Γ', τόμος 1, παρ. 64, σ. 157-8, Κ. Σακελλαρίδη (1969), Ιστορία των προνομίων των Νοτίων Σποράδων, ο.π., σ. 167, Νικ. Χαλιάσου, ο.π. Ο Χαλιάσος δημοσιεύει απόφαση της Δημογεροντίας Νισύρου σύμφωνα με την οποία «οὐδέν ἔγγραφον ὑπογράφεται παρά τῆς Δημογεροντίας, ἐάν δέν εἶναι ἑλληνιστί γεγραμμένον, ὡς πάντοτε ἐγένετο εἰς ἀπάσας τὰς προνομιοῦχους νήσους». Η απόφαση λήφθηκε ως απάντηση στο Μουδύρη του νησιού, ο οποίος παρέδωσε στη Δημογεροντία προς υπογραφή έγγραφο συνταγμένο στην Τουρκική γλώσσα, Κώστα Αγαπητίδη (1967), Η διοίκηση των Δωδεκανήσων από την Τουρκοκρατία ως την Ένωση, περ. Δωδεκανησιακά, τ. Β', σ. 13, εκδ. Ι.Μ. Χατζηφώτη, Αθήναι

931. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 30 της 13 Φεβρουαρίου 1897, Η πληροφορία του Κ. Φλέγερ ότι το 1869 επιβλήθηκε στην Κάλυμνο φόρος 15% ως έσοδο των τουρκικών σχολείων του νησιού ελέγχεται για την ακριβειά της, δεδομένου ότι την πληροφορία αυτή δεν την παρέχει άλλη έγγραφη πηγή. Εξ άλλου από πουθενά δεν προκύπτει

ύπαρξη τουρκικών σχολείων στο νησί, δες Κ. Φλέγερ (1997), *Τα Δωδεκάνησα ή Νότιες Σποράδες από ένα Υπόμνημα των αρχών του αιώνα*, σ. 60, 65, *Καλυμνιακά Χρονικά*, τ. ΙΒ', μετάφραση Κυριάκος Κ. Χατζηδάκης, Αθήνα

932. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 22-23, Μ. Γ. Μιχαηλίδη - Ναουάρου (1949), *Ιστορία της Καρπάθου*, ο.π., σ. 613

933. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 30 της 13 Φεβρουαρίου 1897, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 93-94, έγγραφο της 27 Απριλίου 1898, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1900, Γιάννη Κλ. Ζερβού (1955), *Στοιχεία περί των αγώνων της Δωδεκανήσου*, Δωδεκανησιακό Αρχείο, τ. Α', σ. 149-150

934. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, έγγραφο της 4 Ιανουαρίου 1897 με αριθμό πρωτοκόλλου, 5, Πρακτικό υπ' αριθμ. 30 της 13 Φεβρουαρίου 1897, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α., σ. 96 έγγραφο της 29 Απριλίου 1898, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1900

935. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό υπ' αριθμ. 30 της 13 Φεβρουαρίου 1897. Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως με επιστολή του της 16 Ιουνίου 1909 προς τον Μέγα Βεζύρη της Οθωμανικής κυβέρνησης. Σχετικά δες Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 220

936. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 5 της 4 Ιανουαρίου 1897

937. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, ο.π.

938. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, ο.π.

939. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1900

940. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π.

941. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, ο.π.

942. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 267

943. Βλ. Κώδιξ Εξερχομένων εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, των ετών 1902 -3 έγγραφο υπ' αριθμ. πρωτοκόλλου 70, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Ζ', σ. 219-223 *Κανονισμός της Επαρχίας Κω της 25.1.1901 άρθρα 3 και 9*

944. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά « Ὑψηλή Βεζυρική Ἐγκύκλιος διαβιβασθεῖσα ὑπὸ τῆς αὐτοῦ Ὑψηλότητος τοῦ πρωθυπουργοῦ Κιαμήλ Πασά ὑπὸ ἡμερομηνία 23 Δεμαζήουλ-αχηρε 1308 και 22 Ιανουαρίου 1306 (1891) πρὸς τὰς Νομαρχίας καὶ πρὸς τοὺς ἀνεξαρτήτους Τοπαρχίας (Μουτεσαφιλικία)

945. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 96, έγγραφο της 29 Απριλίου 1898

946. Πράγματι οι κοινοτικοί άρχοντες διαβεβαίωσαν τις τουρκικές αρχές για την εκτίμησή τους στην «μεγάλην άξίαν τῆς έπισήμου γλώσσης τοῦ κράτους», και «τὴν άπαραίτητον χρησιμότητα καὶ άνάγκην τῆς», βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, ο.π., επίσης στο Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π., εκφράζεται η λύπη διότι δεν «έδιωρίσθη διδάσκαλος τῆς όθωμανικῆς άνεξαρτήτως τῆς διακαοῦς θελήσεως καὶ έπιθυμίας μας όπως διδάσκηται ή

όθωμανική γλώσσα ἐν τοῖς ἡμετέροις ἐκπαιδευτηρίοις ἄτε λίαν χρησιμωτάτη ἅπασι τοῖς Ρωμαίοις...»

947. Βλ. Ἴθραι διδασκαλίας καθ' ἑβδομάδα τῆς Σαντραπεῖας Ἀστικῆς Σχολῆς του Σχολικοῦ ἔτους 1902-1903 στο Ἱστορικό και Λαογραφικό Ἀρχεῖο Μεγίστης

948. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 93-94, ἔγγραφο τῆς 26 Ἀπριλίου 1898

949. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π.

950. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 22, 23 ἔγγραφο τῆς 4.10.1900. Το Ἐκπαιδευτικό Συνέδριο το οποίο συγκάλεσε ἡ Πατριαρχική Κεντρική Ἐκπαιδευτική Ἐπιτροπή στις 8 Μαρτίου 1900 αποφάσισε τὴν ἀπαλλαγὴ των μαθητῶν των κατώτερων τάξεων του Δημοτικοῦ Σχολείου ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς Γαλλικῆς και Τουρκικῆς γλώσσας. Το Συνέδριο ἔγκρινε τὴ διδασκαλία των γλωσσῶν αυτῶν «καὶ τὴν ἐνίσχυσιν αὐτῶν» στις ἀνώτερες τάξεις του σχολείου. Σχετικά δεξ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 185

951. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, ο.π.

952. Βλ. Πρακτικά Δημογεροντίας των ετῶν 1905-1914, Συνεδρία τῆς 3 Ἰανουαρίου 1909

953. ο.π.

954. Κώδιξ Ἐξερχομένων εγγράφων των ετῶν 1893 - 1901, ἔγγραφο με ἡμερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1893

955. Βλ. Θρ. Μάλη (1908), ο.π., σ. 17-18

956. Βλ. Γ. Βεργωτῆ (1974), Ο Κώδιξ 24 του Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τῆς Δωδεκανήσου και οἱ περί προνομίων ἀγῶνες των Συμαίων, ο.π., τ. Γ, σ. 141 ὅπου ὁ Βεργωτῆς δημοσιεύει ὑπόμνημα των Συμαίων τῆς 8.8.1880 πρὸς τὴ Νομοθετική Ἐπιτροπή με τὴν ὁποία αἰτοῦντο τὴν «ἀποκλειστικὴν καθιέρωσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσῆς ὡς ἐπίσημου ἐν τε τῇ διοικήσει καὶ τοῖς δικαστηρίοις ἐν γένει καθ' ὅσον οἱ κάτοικοι εἶναι χριστιανοὶ καὶ οὐδεμίαν ἄλλην ἀπολύτως γινώσκουσι γλώσσαν» ἐπίσης Ἰωάννη Γιαννόπουλου (1975) Κοινότητες, Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ο.π., τ. ΙΑ', σ. 135

957. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 143 ἔγγραφα ὑπ' ἀριθμ. 323 τῆς 15 Ἰουλίου 1901 και τῆς 16 Ἰουλίου 1901

958. Βλ. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 28.2.1890, τόμος 13, τ. 9, σ. 67

959. Βλ. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 143 και 145-147 ἔγγραφα με ταυτόσημη ἡμερομηνία 16 Ἰουλίου 1901

960. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 94

961. Βλ. Καλλίνικου, Μητροπολίτη Κυζίκου (1922), Το δίκαιο του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν Τουρκία: Μελέται, ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκ του Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, σ. 7-9

962. Βλ. Χ. Καρδαράς (1996), Το Οικουμενικό Πατριαρχεῖο και ὁ Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός μετὰ το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) σ. 286, Ἀθήναι, Ἐπικαιρότητα

963. Βλ. Δ. Νικολαΐδη, ο.π., σ. 1312-1317

964. Βλ. Δ. Νικολαΐδη, ο.π.

965. Βλ. Κ. Σακελλαρίδη (1969), *Ιστορία των προνομίων των Νοτίων Σποράδων*, ο.π.
966. Βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 21.6.1883 τόμος 2, τ. 37, σ. 584
967. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 206 - 207
968. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 212-217, *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 1.3.1891, τόμος 15, τ. 1, σ. 452
969. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 163
970. Βλ. Π. Κιτρομηλίδη (1984), *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα στο Δ.Γ. Τσαούση, Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, σ. 33, εκδ. Εστία, Αθήνα
971. Βλ. *Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου*, επιστολή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεόφυτου προς τους Ιεράρχες της Δωδεκανήσου της 15 Φεβρουαρίου 1893 με αρ. πρωτοκόλλου 785, Γ. Βεργωτή, *Η εκπαίδευσις στη Χάλκη*, ο.π., σ. 258
972. Βλ. *Ιστορικό και Λαογραφικό Αρχείο Μεγίστης και Θρ. Μάλη*, ο.π., σ. 20, *Η άποψη που υποστήριξε ο αντιπρόσωπος της Τετρανήσου, δηλαδή της Καλύμνου, της Λέρου, της Πάτμου και της Ικαρίας στην επιστολή του προς τον άγγλο πολιτικό Μαρκήσιο Σαλησβουρί τον Οκτώβριο του 1876, ότι οι προσπάθειες των οθωμανών να καταργήσουν τα προνόμια των νησιών επέφεραν καταστροφή των σχολείων που είχαν ιδρύσει οι ελληνορθόδοξοι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Πρέπει να ερμηνευθεί, μάλλον, ως υπερβολή, η οποία αποσκοπούσε να πείσει τον άγγλο πολιτικό να ασκήσει πίεση στην οθωμανική κυβέρνηση ώστε να υποχωρήσει στην επιδίωξή της να καταργήσει τα προνόμια των νησιών. Σχετικά δεξ Αλεξ. Καρανικόλα, *Νότιες Σποράδες, Ιστορία Προνομίων, περιοδικό Παρνασσός*, τ. ΙΓ', σ. 449, Αθήνα*
973. Βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 419-444
974. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 25
975. Κ. Τσαλαχούρη (1-2 Απριλίου 1979), *Η Κάλυμνος σημαντικόστον αγώνα κατά του Δυνάστη*, εφ. Ροδιακή, Ρόδος, Μιχ. Γ. Πετρίδου (1958), *Αχιλέας Διαμαντάρας, Δωδεκανησιακό Αρχείο*, τ. Γ', σ. 190, 191, Κ. Σακελλαρίδη (1957) *Ιστορικά έγγραφα Νισύρου*, ο.π., σ. 24
976. ο.π.
977. Εμμ. Μ. Καριώτη (1957), *Η εκπαίδευσις της Καλύμνου κατά το 19ο αι.*, ο.π., σ. 46
978. Βλ. Α. Παπαδάκη (1992), *Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ο.π., σ. 76-7
979. Βλ. Κ. Τσαλαχούρη (1979), *Η Κάλυμνος σημαντικόστον αγώνα κατά του δυνάστη*, ο.π.
980. Βλ. Κώδιξ *Εξερχομένων εγγράφων των ετών 1891-1901*, έγγραφο με ημερομηνία 13 Μαρτίου 1895, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, σ. 22-23 και σ. 118 - 119 έγγραφο ταυτόσημης ημερομηνίας 4 Οκτωβρίου 1900
981. Βλ. Εμμ. Μ. Καριώτη, ο.π., σ. 43
982. Την υπηκοότητα των Ν. Χαραμή και Ι. Γ. Ρούσου επικαλέστηκε ο μητροπολίτης Λέρου

Χρυσάνθος με τη σύμφωνη γνώμη του οικείου Καϊμακάμη, προκειμένου να τους εκδιώξει από τη Δημογεροντία του νησιού, βλ. Ηλ. Κωστοπούλου, ο.π., σ. 171. Την ίδια περίοδο ο Δηλαβέρ Πασάς «ήγγεμών Ἀνατολῆς καί Ρόδου καὶ τῶν Σποράδων νήσων» διέταζε τους δημογέροντες της Τήλου να απομακρύνουν από το νησί τους όσους κατοίκους του ήταν Έλληνες πολίτες, σχετικά δεσ Παντελή Καμμά (1947), περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις, έτος 1ο, τεύχος 12 Δεκέμβριος 1947, σ. 454, Αθήναι

983. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α, ο.π., σ. 118-119

984. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 216-217

985. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, έγγραφο της 22 Αυγούστου 1892, επιστολή Πατριάρχη Νεόφυτου προς τους υπ' αυτόν ιεράρχες της Δωδεκανήσου, του ίδιου αρχείου, Φ. Πατριαρχικά, 1900 και εξής, πατριαρχική εγκύκλιος της 16.1.1901, προς τους ιεράρχες της Δωδεκανήσου, Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σ. 290

986. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Α., ο.π., σ. 118-9, Η απόκτηση των Ελληνικής υπηκοότητας παρεχόταν με ευκολία από το Ελληνικό Βασίλειο σε όποιον Ελληνορθόδοξο κάτοικο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επισκέπτετο την Ελλάδα και εγγράφετο δημότης σε κάποιο δήμο της. Σύμφωνα με το Άρθρο 2 του νόμου της Επιδαύρου το Ελληνικό Βασίλειο θεωρούσε Έλληνες όσους «έξωθεν έλθόντες» έχουν «τήν έλληνικήν φωνήν πάτριον» είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί και ζητήσουν «νά έγκαταριθμήσωσι εις τούς πολίτας Ἑλληνας». Σχετικά δεσ Α.Ρ. Ραγκαβή (1930) Απομνημονεύματα, τ. 3, σ. 440, Αθήνα, Α. Σβώλου (1972), Η συνταγματική ιστορία τής Ελλάδος. Τά Έλληνικά συντάγματα 1822 - 1952, σ. 80 Αθήνα

987. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, Φ. Πατριαρχικά, έγγραφο της 12 Αυγούστου 1892, Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευση στη Χάλκη, ο.π., σ. 258-259-260

988. Βλ. Εμ. Καρπαθίου (1923), Θεμελιώδεις διατάξεις του Καταστατικού Οργανισμού του δήμου Μανδρακίου της Νισύρου, ο.π., άρθρο 43, επίσης Χ. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου, ο.π., σ. 407-8, όπου καταχωρείται η πληροφορία ότι ο μητροπολίτης Ρόδου κατά την περιοδία του στο νησί για την είσπραξη των εκκλησιαστικών φόρων προστατευόταν από τις τουρκικές αρχές της Ρόδου

989. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 72 όπου: «Πάσαι αί πνευματικάί προνομίαί καί άτέλειαί, αί υπό τῶν ένδόξων προγόνων Μου χορηγηθεΐσαι εις πάσας τάς χριστιανικάς... κοινότητάς... άναγνωρίζονται καί διατηροϋνται ενΐ ισχύϊ».

990. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 73

991. ο.π., σ. 85

992. ο.π., σ. 195

993. ο.π., σ. 273

994. Βλ. Γιάννη Σ. Μπέτσα, ο.π., σ. 67

995. Βλ. Κώδιξ εξερχομένων εγγράφων των ετών 1891-1901, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 200

996. Βλ. Χαρ. Κουτελάκη (1978), Ποικίλα έγγραφα από τα Νικειά της Νισύρου, ο.π., σ. 115

997. Βλ. Γ. Βεργωτή, *Η εκπαίδευσις εἰς τὴν νήσον Χάλκην*, ο.π., σ. 264

998. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, *έγγραφο της 5ης Μαρτίου 1897*

999. Βλ. Χαρ. Κουτελάκη (1978), *Ποικίλα έγγραφα από τα Νικειά της Νίσυρου, Νισυριακά*, ο.π., τ. 6, σ. 115, *Το έγγραφο το οποίο δημοσιεύει ο Κουτελάκης αναφέρει ότι η μητρόπολη της Κω διαβίβασε το αίτημα του Σχολείου των Νικειών στην οθωμανική διοίκηση, μολονότι η Νίσυρος υπαγόταν εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Ρόδου, δεσ σχετικά στον Κώδικα των εγγράφων της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου των ετών 1902-9 έγγραφο της 30.12.1902 με αρ. πρωτοκόλλου 273, όπου βεβαιώνεται ότι στην επαρχία της Ρόδου υπάγοντο τα σχολεία των νησιών της Σύμης, Χάλκης, Νίσυρου και Τήλου, εξάλλου πλην του εγγράφου αυτού που δημοσίευσε ο Κουτελάκης όλα τα έγγραφα που αναφέρονται στα σχολεία των νησιών αυτών αναγνώριζαν τη μητρόπολη της Ρόδου ως υπερκείμενη αρχή τους.*

1000. ο.π.

1001. Βλ. Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ.267

1002. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Παναγίας Σπηλιανής, *Πατριαρχική εγκύκλιος της 16.2.1893 με αριθμό πρωτοκόλλου 884*

1003. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, *Φ. Πατριαρχικά 1900 και εντεύθεν, έγγραφο με αριθμό πρωτοκόλλου 1451, της 19 Μαρτίου 1901*

1004. ο.π. όπου «*ή ταχεία καί αἰσία ἔκδοσις τῆς (αδείας των επισκευών) ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς εὐνοϊκῆς ἀπαντήσεως τῶν αὐτόθι ἀρχῶν εἰς τό ἀποσταλέν ἤδη πρός τή Νομαρχίαν Ρόδου ὑπουργικόν ἰστιλάνιον... ὅτι πρόκειται περί ἀπλῶν ἐπιδιορθώσεων. Ἄν ἐκεῖθεν ἔλθῃ τοιαύτη, λεπτομερῆς ὁμως καί ἀκριβῆς ἀπάντησις εἰς τό Ὑπουργεῖον, ἔσται δυνατόν ἡ ἄδεια ἵνα ἐκδοθῇ μόνον διά βεζυρικῆς ἐγκρίσεως. Ἄλλως ἂν δηλωθῇ παρά τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν εἰς τό Ὑπουργεῖον ὅτι αἱ ἐπιδιορθώσεις εἰσὶ γενικώτεραι καί τροποποιοῦσι τήν ὑπάρχουσαν οἰκοδομήν ἀπαιτηθῆσεται ἡ ἐφαρμογή πασῶν τῶν σχετικῶν διατυπώσεων καί ἡ χρονοτριβή ἔσται μείζων»*

1005. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, *έγγραφο της 3ης Οκτωβρίου 1902, με αρ. πρωτοκόλλου Α' Πατριαρχικού γραφείου 7941*

1006. *Τα σχολεία των ελληνορθόξων κατά την Οθωμανική κυριαρχία στεγάζοντο σε ακατάλληλα κτίρια, συνήθως σε δωμάτια σπιτιών ή σε εκκλησιαστικούς χώρους, δεσ σχετικά Γ. Βεργωτή, Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την οθωμανοκρατία, ο.π., σ. 48-49, Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, Πρακτικό 370, της 2.9.1905*

1007. Βλ. Γ. Βεργωτή (1991), *Η εκπαίδευσις εἰς τὴν νήσον Νίσυρον, Νισυριακά*, τ. Ε', ο.π., σ. 287

1008. ο.π.

1009. Βλ. *Πρακτικά της Δημογεροντίας της Ρόδου των ετών 1905-1914, Συνεδρία της 1 Ιουλίου 1908*

1010. Βλ. Αντ. Μ. Σοφού (1998), *Ιστορικά Μελετήματα*, ο.π., σ. 111

1011. Βλ. Παν. Σαβοριανάκη, ο.π., σ. 203

1012. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονῆς Πάτμου, *Φ. Πατριαρχικά, έγγραφο με ημερομηνία 22*

Αυγούστου 1892, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 279

1013. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1893, αρ. πρωτοκόλλου 785, Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, ο.π., σ. 281

1014. ο.π. βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1900, όπου ο Μουδύρης της Πάτμου αναφερόμενος στα πιστοποιητικά σπουδών δασκάλου της Σχολής Πάτμου αναφέρει: «... νά παρουσιάση τήν έκθεσιν τήν ὁποίαν τῷ εζήτησα, ἄλλως τε θά εὔρεθῶ εἰς τήν ἀνάγκην ὄχι μόνον νά μὴν τόν ἀναγνωρίσω, ἀλλά καί νά τόν ἐμποδίσω καί ἀναγκάσω ὑμᾶς εἰς τήν ἀντικατάστασίν του»

1015. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 5ης Μαρτίου 1893 με αρ. πρωτ. 1145

1016. Βλ. Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 26ης Αυγούστου 1893 με αρ. πρωτοκ. 4700, όπου «πληροφορηθέντες ὅτι ἔν τισιν οὐκ ἐτηρήθη ἀκριβῶς ἡ τάξις, προαγόμεθα... ὑπομνήσαι τὰς ἐν τῇ Εγκυκλίῳ ἐκείνῃ διατυπωμένας διατάξεις, ἐντελλόμενοι καί αὐθις, ὅπως ἐπί τῇ βάσει τοῦ ἐπιδοθέντος εἰς τήν ἐπιτόπιον διοικητικὴν ἀρχὴν καταλόγου τῶν σχολῶν, ληφθῆ ἀνυπερθέτως δι' ἐκάστην αὐτῶν ἡ κυβερνητικὴ ἄδεια, ἀπαραλλάκτως τῷ προδιαβιβασθέντι τύπῳ»

1017. Βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, αρ. Πρωτοκόλλου 5, έγγραφο της 4ης Ιανουαρίου 1897, επίσης αρ. Πρακτικού 30, έγγραφο της 13ης Φεβρουαρίου 1897, Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω, Κώδιξ Λ', 27.4.1898, σ. 93-94, Αρχείο Ιεράς Μονής Πάτμου, έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1900 και αλλού

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

Τα έγγραφα του Παραρτήματος.

Τα έγγραφα που φιλοξενούνται στο «Παράρτημα» της Διδακτορικής διατριβής ήταν αδημοσίευτα έως την παρούσα καταχώρησή τους και προέρχονται:

1. Από το Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

α. Η Αντιπροσωπεία της Ρόδου εξετάζει τον απολογισμό των Σχολείων και την κατανομή των υποτροφιών του ιδρύματος Καζούλη (σελ. 316)

2. Από το Αρχείο της Ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου

α. Δανεισμός χρημάτων του σχολείου της Πάτμου στην Εκκλησία του Αγίου Δημητρίου (σελ. 318)

β. Έλεγχος από τον καθηγούμενο της Ιεράς μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου της πληρωμής των διδάκτρων των μαθητών (σελ. 320)

γ. Συμβόλαιο πρόσληψης του αλληλοδιδάκτη δασκάλου Γ. Μελισσινού στο σχολείο της Πάτμου (σελ. 321)

δ. Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου πληρεξουσιοδοτεί τον Ιωάννη Σακκελίωνα να ελέγξει τη διαχείριση των χρημάτων της Ελληνικής Σχολής του νησιού από τη συντεχνία των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως (σελ. 322)

ε. Μαθητολόγιο του Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου της Πάτμου (1846) (σελ. 324).

στ. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' αναζητεί δάσκαλο για το σχολείο της Πάτμου (σελ. 327)

3. Από το Αρχείο της Ιεράς μητροπόλεως Κω

α. Ο Κανονισμός λειτουργίας των σχολείων της Κω επί μητροπολίτου Κω Παύλου (σελ. 319)

β. Μέτρα για την κάλυψη του ελλείματος της οικονομικής διαχείρισης των Σχολείων της Κω (1869) (σελ. 325)

4. Ιστορικό Αρχείο Λέρου

α. Αναβολή διεξαγωγής των εξετάσεων των σχολείων της Λέρου (σελ. 326)

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

**Η Αντιπροσωπεία της Ρόδου εξετάζει τον απολογισμό των Σχολείων
και την κατανομή των υποτροφιών του ιδρύματος Καζούλη**

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

«Παρόντα τά μέλη τῆς Ἀντιπροσωπείας ὑπό τὴν προεδρία τοῦ... Μητροπολίτου... Κωνσταντίνου... γ) ἀναγιγνώσκεται ὁ ὑπὸ τοῦ τομίου ὑποβληθεὶς ἀπολογισμὸς τῆς πενταετοῦς σχολιακῆς διαχειρίσεως... ε) τεθείσης σκέψεως ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν ὑποτροφῶν τοῦ Καζουλλείου κληροδοτήματος...».

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

**Δανεισμός χρημάτων του σχολείου της Πάτμου
στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου**

*«Οί ύπογεγραμμένοι επίτροποι τῆς ἱερᾶς ἐκκλησίας τοῦ ἀγίου Δημητρίου... ἐλάβομεν ἤδη δανεικῶς...
παρά τῆς Σχολῆς Πάτμου γρ. 2000...».*

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

Ο Κανονισμός λειτουργίας των σχολείων της Κω επί μητροπολίτου Κω Παύλου

«Κανονισμός τῶν Σχολείων τῆς Πρωτευούσης (Κω) Περί Ἐφορίας... Περί ἐξετάσεων, διακοπῶν καὶ ἑορτῶν». Υπογράφει ὁ μητροπολίτης Κω Παύλος (5.3.1886).

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

**Έλεγχος από τον καθηγούμενο της ιεράς μονής
του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου της πληρωμής
των διδάκτρων των μαθητών**

«...οὐδέ εἰς τῶν μαθητῶν τῆς ὑπ' ἐμοῦ διευθυνομένης Σχολῆς ἐπλήρωσε πρὸς ἐμέ διδάκτρα».

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

**Συμβόλαιο πρόσληψης του αλληλοδιδάκτη
δασκάλου Γ. Μελισσινού στο σχολείο της Πάτμου**

« Η ένεστῶσα Δημοαρχία τῆς νήσου Πάτμου συμφώνως μετὰ τῶν ἐντίμων οἰκοκυρῶν ἀφορῶσα πρὸς τὴν ὠφέλειαν τῆς νεολαίας τῆς ἐσυμφώνησεν μετὰ τοῦ διδασκάλου τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς κ. Γεωργίου Μελισσινοῦ ὡς ἀκολούθως...». (12.7.1839)

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

**Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου
πληρεξουσιοδοτεί τον Ιωάννη Σακκελίωνα να ελέγξει τη διαχείριση
των χρημάτων της Ελληνικής Σχολής του νησιού από τη συντεχνία
των Γουναράδων της Κωνσταντινουπόλεως**

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

« Η καθ' ἡμᾶς... Μονή Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καί ἡ Δημαρχία τῆς νήσου.. ἀποκαθιστῶμεν... εἰδικόν ἐπίτροπον καί πληρεξούσιον... τόν κ. Ἰωάννην Σακκελίωνα... ὅπως παρουσιασθεῖ ἐνώπιον τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας... καί ζητήσῃ τήν ἀναθεώρησιν καί ἐξέλεγξιν τῶν λογαριασμῶν τῶν κεφαλαίων τῆς ἐνταῦθα Ἑλληνικῆς Σχολῆς...». (25.7.1857)

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

Μαθητολόγιο του Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου της Πάτμου (1846)

«Γενικόν Μαθητολόγιον 1846 Δεκεμβρίου 13». (Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο Πάτμου)

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

**Μέτρα για την κάλυψη του ελλείματος
της οικονομικής διαχείρισης των Σχολείων της Κω (1869)**

«...Κατ' αίτησιν τῶν Ἐφόρων τῶν Σχολείων ὑποβαλλόντων ὅτι μένει ἔλλειμμα σημαντικόν... πρὸς συντήρησιν τῶν Σχολείων, τὸ Συνέδριον... προέβη εἰς τὸν ἀπαρτισμὸν τῶν ἀπαιτουμένων χρημάτων... Ὁ πρόεδρος Μητροπολίτης Κώου Γερμανός... τὰ μέλη». (12.1.1869)

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

Αναβολή διεξαγωγής των εξετάσεων των σχολείων της Λέρου

«Πρός τήν ἔντιμον Δημογεροντίαν Λέρου... προσκαλεῖτε... τόν μητροπολίτην κ. Ἰωάννην ὅπως παρευρεθῆ εἰς τάς ἐξετάσεις τῶν ἐν Λέρῳ ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων... παρακαλοῦμεν ὅπως ἀνεβάλῃτε αὐτάς... ἡ ἐνταῦθα παρουσία τῆς Α.Π. τοῦ Μητροπολίτου εἶναι ἀναγκαιότητα... οἱ Δημογέροντες (Καλύμνου)»

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

**Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ΄
αναζητεί δάσκαλο για το σχολείο της Πάτμου**

«... κληρικόν πρόσωπον οὐχ εὐρέθη ἄχρι τοῦδε... δυνάμεθα ἵνα εὕρωμεν καί ἀποστείλωμεν ὑμῖν λαϊκόν διδάσκαλον... ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωακείμ Γ΄».

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαπητίδης Κ. (2005), *Η παλαιότερη πνευματική ακμή της Σύμης και το Αναγνωστήριο της «Η Αίγλη»*, Καλυμνιακά Χρονικά, τ. Ιστ', εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «αι Μούσαι», Κάλυμνος

Αγγέλου Α. (1974), *Η κατάσταση της Παιδείας στις υπόδουλες Ελληνικές χώρες, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών

Αγγέλου Α. (1975), *Η Εκπαίδευση - Οι τρόφιμοι*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Αξελός Π. (1972), *Τα Ελληνικά Συντάγματα*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα

Αλεξιάδης Εμμ. (1965), *Οι παλαιότεροι διηγούνται*, Νισυριακόν Δλετίον, εκδ. συλλόγου Νισυρίων Νέας Υόρκης «ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος», έτος 1ο, Νέα Υόρκη Η.Π.Α.

Αναγνωστοπούλου Σία (1977Α' έκδοση και 1998 Β' έκδοση), *Μικρά Ασία 19ος αι. -1919 οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Αναστασίου Ι. (1974), *Άγιον Όρος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ'*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Ανδριώτης Κωνσταντίνος (1948), *Ήθη και Έθνιμα στη Νίσυρο*, εφ. Καθημερινή, 15.1.1948, Αθήνα

Ανεστίδης Σταύρος (1993), *Η Εθναρχική Παράδοση και ο Μανουήλ Ι. Γεδεών*, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Νομικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

Αντάπασης Αντ. (1989), *Ο απόδημος Εμπορείος, αναγκαίες συμπληρώσεις εφ. «Η Φωνή της Νισύρου»*, έτος Η, αρ. φύλ. 37, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1989, Αθήνα

Αντωνίου Δαβίδ (2002), *Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, Τεκμηριωτικά κείμενα τ. Α' και Β'*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων

Αρβανιτάκης Δημήτρης (1993), *Σπουδάζοντας στη Βενετία. Μία πτυχή της Νεοελληνικής Εκπαιδευτικής Εμπειρίας*, «Δημοσία Ιλαρία» εκδ. Ελληνικού Ινστιτούτου, Βενετία

Αργυρόπουλος Π. (1859), *Δημοτική Διοικήσεις εν Ελλάδι, εν Αθήναις*

Αρνάκη Γ. (1974), *Εκκλησία και Ελληνική κοινωνία*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών

Ασλανίδη Ανδρέα (1906), *Πραγματογνωσία, πατριδογραφία και σύντομος γεωγραφία του νομού του Αιγαίου Πελάγους μετά περιληπτικής περιγραφής των νήσων Καρπάθου και Κάσου*, εν Αθήναις

Βακαλόπουλος Απόστολος, (1974), *Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. Γ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Βακαλόπουλος Απόστολος, (1974), *Ο Θεόφιλος Κορυδαλεύς και οι απαρχές της φιλοσοφικής διανοήσεως και παιδείας στις Ελληνικές χώρες (1613-167)*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Βακαλόπουλου Απόστολου, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού τ. Α' (1961), τ. Β' (1964), τ. Γ' (1968), τ. Δ' (1973), τ. Ε' (1980) Θεσσαλονίκη*

Βακαλόπουλου Απόστολου (1992), *Ιστορία της Μακεδονίας 1354 - 1833, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη*

Bailey E. F. (1970), *British Policy and the Turkish Reform Movement A study in Anglo - Turkish relations, 1826-1853, New York*

Βεργωτή Γ. (1972), *Περί την Ιστορίαν του Αναγνωστηρίου Σύμης η «Αίγλη», περ. Τα Συμαϊκά, τ. Α', εκδ. Επιτροπής Συμαϊκών εκδόσεων, Αθήναι*

Βεργωτή Γ. (1973), *Το σχολείον της συνοικίας Νεοχωρίου της πόλεως Ρόδου, περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά τ. Β', σ. 256, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου*

Βεργωτή Γ. (1973), *Η εκπαίδευσις εις την νήσον Χάλκην, περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Β', σ. 254 εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου*

Βεργωτή Γ' (1974), *Ο Κώδιξ 24 του Ιστορικού Αρχείου Δωδεκανήσου και οι περί προνομίων αγώνες των Συμαίων περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Γ', σ. 141, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήναι*

Βεργωτή Γ. (1975), *Ο Κώδιξ 24 του Ιστορικού Αρχείου Δωδεκανήσου και η Εκπαίδευσις εις τη νήσον Σύμην, περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά τ. Δ', σ. 182, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήναι*

Βεργωτή Γ. (1978), *Ιστορικά τινά περί της δράσεως των ετεροδόξων εις την ιεράν μητρόπολιν Ρόδου, Αθήναι*

Βεργωτή Γ' (1991), *Η εκπαίδευσις εις την νήσον Νίσυρον, Νισυριακά τ. Ε', σ. 264, εκδ. Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, Αθήνα*

Βεργωτή Γ. (1993), *Το «Κοινό» της Σύμης και η Εκπαίδευσή του, Συμβολή της Εκκλησίας στα Κοινά του νησιού, εκδ. Μονής του Πανορμίτη, Σύμη*

Βεργωτή Γ. (1995), *Η εκπαίδευση στο «Κοινό» της Ρόδου κατά την οθωμανοκρατία, Ρόδος*

Βεργωτή Γ. (1996) *Ειδήσεις για τη λειτουργία του σχολείου των Freres στη Ρόδο και οι προπαγανδιστικές του ενέργειες, περ. Δωδεκανησιακόν Αρχείον, τ. 7ος, σ. 89, εκδ. της εν Αθήναις Δωδεκανησιακής Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας, Αθήνα*

Βερδελής Ν. (1955), *Μία ενδιαφέρουσα πτυχή από την νεωτέραν ιστορίαν του νησιού μας, περ. Νισυριακά Χρονικά, αρ. τ. 5, Ιούνιος 1955, εκδ. συλλόγου Νισυρίων ο «Γνωμαγόρας», Αθήνα*

Βενετοκλέους Παναγιώτου (1943), *Ποιήματα, εκδ. δαπάναις Π.Σ. Αντωνίου, Κάιρον*

Βερέμης Αθανάσιος (1977), *Οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', σ. 168, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα*

Βιρβίλλη Ζήσιμου (1973), *Οι Πατμιακές μελέτες και ο Ιωάννης Σακκελίων, περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Β', σ. 170, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου*

Βογιατζής Ι. Τ. (1924), *Το Αναγνωστήριον «Αίγλη» και ο Ιωάννης Σάββα Πασσάς, εφ. Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Α', αρ. φυλ. 23, 16.11.1923, Αθήνα*

Georgiades D. (1893), *L' impot du Tabac et les differents systemes de monopoles notes pour l*

etablissement d'une Regie des Tabacs en Grece, Paris

Γεδεών Μ. (1911), *Το έργο της Εκκλησίας εν τη Εκπαιδύσει, Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τόμος 35, τ. 15, 4.4.1911, σ. 138

Γεδεών Μ. (1911), *Ίχνη των σχολειακών νόμων κατά τον μέσον αιώνα παρ' ημίν, Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τόμος 35, τ. 8, 26.2.1911, σ. 58

Γεδεών Μανουήλ (1923), *Σχολή Λέρου, περ. Φωνή της Δωδεκανήσου, έτος Α', αρ. 12, 1 Ιουνίου 1923, Αθήνα*

Γεδεών Μ. (1932), *Αποσημειώματα Χρονογράφου, Αθήνα*

Γιαννικόπουλος Αναστάσιος (2001), *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα*

Γιαννόπουλος Γιάννης (1975), *Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών*

Γιαννόπουλος Γιάννης (1997), *Σύντομη Ιστορία της Δωδεκανήσου, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα*

Γρηγορόπουλος Μιχαήλ (1877), *Η νήσος Σύμη, Β' έκδοση, εκδ. Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Σύμης (Φ.Ε.Σ.), Αθήνησιν*

Γριτσόπουλου Τάσου (1966), *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή, τ. Α', εν Αθήναις*

Δημαράς Αλέξης (1983), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τόμος Α' (1821-1894), Β' (1895-1967) εκδ. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα*

Δημαράς Αλέξης (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, εκδ. Ερμής Εθνικά Φιλανθρωπικά καταστήματα εν Κωνσταντινουπόλει, Ημερολόγιον έτους 1907, εν Κωνσταντινουπόλει*

Δημαράς Κ. (1975), *Το σχήμα του Διαφωτισμού, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών*

Δημαράς Κ. (1982), *Ελληνικός Ρωμαντισμός, εκδ. Ερμής, Αθήνα*

Δημαράς Θ. Κ. (1989), *Ιδεολογήματα στην Αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία Ιστορική διάσταση και προοπτικές, τ. Α', Αθήνα*

Εξερτζόγλου Χ. (1996), *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912, εκδ. Νεφέλη*

Ευαγγελίδου Τρύφωνος (1933) *Τα Ελληνικά Σχολεία από της αλώσεως (1453) μέχρι του (1893), εν Αθήναις*

Ευαγγελίδου Τρύφωνος - Μ. Νουάρου (1935), *Ιστορία της νήσου Κάσου, Αθήνα*

Ευαγγελίδου Τρύφωνος (1936), *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου) τ. Α', τ. Β', εν Αθήναις*

Ζάρακα Νικολάου (1973), *Ιστορία της Ελληνικής Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως από του 1846 μέχρι του 1947 στο Πυλί της Κω, περ. Δωδεκανησιακά Χρονικά τ. Β', και σε ανάτυπο (1974), εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα*

Ζαχαριάδου Ε. (1996), *Δέκα Τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1948-1957) Αθήνα*

Ζερβού Δανιήλ (2007), *100 χρόνια από το θάνατο του Ν. Ι. Καλαβρού, εφ. Αργώ της*

Καλύμνου, Δεκέμβριος 2007, Κάλυμνος

Ζερβός Γιάννης (1955), *Στοιχεία περί των αγώνων της Δωδεκανήσου κατά τους νεώτερους χρόνους*, περ. Δωδεκανησιακό Αρχείο, τ. Α', εκδ. Δωδεκανησιακής Ιστορικής και λαογραφικής Εταιρείας, Αθήνα

Ζερβός Γιάννης (1961), *Ιστορικά Σημειώματα*, Αθήνα

Ζερβός Δανιήλ (2007), *100 χρόνια από το θάνατο του Νικολάου Καλαβρού*, εφημερίδα «Η Αργώ της Καλύμνου», Δεκέμβριος 2007, σ. 2 Κάλυμνος

Ζερλεντού Π. (1922), *Σημειώματα περί τῶν Ἑλλήνων ἐκ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν*, εν Αθήναις

Ζιώγου - Καραστεργίου Σ. (1998), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους*, Κείμενα - πηγές: 1830-1914, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Ήσυχος Μανώλης (1989), *Το Πανόραμα της Λέρου*, Λέρος

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού (2000), *Τανζιμάτ Μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 19ο αιώνα Κεφάλαιο 1 και 2 (1826 - 1876)*. Ανακτήθηκε από το Διαδύκτιο: <http://www.ime.gr/projects/tanzimat/gr/flame2.html>

Ιναλτζίκ Χαλίλ (1995). *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η κλασική εποχή 1300-1600*, μετάφραση Μιχάλης Κοκαλάκης, Αθήνα

Inalcik Halil (1985), *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London

Iorga N. (1989), *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, μετάφραση Γιάννη Καρά, Αθήνα

Ισηγόνης Αντ. (1958), *Ιστορία της Παιδείας*, Ρόδος

Καΐλα Μ.-Πατούρη Κ. (2005), *Η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα η Νίσυρος των Νισυρίων που παρεπιδημούσαν στην Κωνσταντινούπολη το 1876*, Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, τ. 4, Ανοιξη 2005, σ. 49, έκδ. Ελληνικής Εταιρείας Ιστορικών της Εκπαίδευσης, εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα

Καΐλα Μ. -Πατούρη Κ. (2005), *Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Νισύρου: Από το Αρχείο της Ιεράς μονής Παν. Σπηλιανής*, περ. *Επιστήμες Αγωγής*, έκδοση του Παιδαγωγικού τμήματος Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης, τ. 132005, σ. 101, Κρήτη

Καλινδέρη Μιχ. (1973), *Αι συντεχνίαι και η Εκκλησία επί τουρκοκρατίας*, εκδ. Εκκλησιαστικές εκδόσεις Εθνική Εκατονπεντηκονταετηρίδος, εν Αθήναις

Καλλίνικου Μητροπολίτη Κυζίκου (1922), *Το δίκαιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν Τουρκία: Μελέται*, εν Κωνσταντινουπόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου

Καλλίφρων Δ. (1867) *Εκκλησιαστικά ή Εκκλησιαστικόν Δελτίον περιέχον την από της παραιτήσεως του πρώην Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχου κ. Σωφρονίου και εφεξής ιστορίαν του πατριαρχικού οικουμενικού της Κωνσταντινουπόλεως Θρόνου*, Κωνσταντινούπολις: Τύποις Ανατολικού Αστέρος

Καραθανάση Αθ. (1975), *Η Φλαγγεϊός σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη

Καραναστάσης Ηρακλής (1979), *Η παιδεία στην Κω από την Τουρκοκρατία ως σήμερα (1522-1979)*, Αθήνα

Καρανικόλα Αλέξανδρου (1971), *Νότιες Σποράδες*, σελίδες από την Ιστορία των προνομίων

τους, περ. Παρνασσός, περίοδος Β', τόμος ΙΓ', αρ. 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1971, σ. 423, Αθήνα

Καράς Γιάννης (1977), *Οι θετικές φυσικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα

Καράς Γιάννης (1988), *Πανελλήνιο Συμπόσιο Θεόφιλος Καΐρης, Άνδρος, 6-9 Σεπτεμβρίου 1984, Πρακτικά*, εκδ. Γ. Δαρδανός, Gutenberg, Αθήνα

Καράς Γιάννης (1991), *Οι θετικές επιστήμες στον Ελληνικό χώρο (15ος -19ος αι.)* εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα

Καρδαράς Χ. (1996), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Αλύτρωτος Ελληνισμός μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878)* εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα

Καρπαθίου Εμμ. (1923), *Θεμελιώδεις διατάξεις εν Αναφορά προς τον Καταστατικόν οργανισμόν της Κοινότητος Μανδρακίου*, εφημ. Δωδεκανησιακή Αυγή αρ. φύλλων 73,74,75 αναδημοσίευση στο περιοδικό Νισυριακά Χρονικά, τ. 34, Ιούνιος - Αύγουστος 1960, σ. 11, εκδ. συλλόγου Νισυρίων «ο Γνωμαγόρας» Αθήνα

Καρπαθίου Εμμ., *Αρχείον Ιεράς Μητροπόλεως Κω*. τ. Α'(1958), τ. Β' (1960), τ. Γ'(1961), τ. Δ'(1962) Αθήνα

Καρπαθίου Εμμ. (1970), *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, Αθήνα

Κανονισμός της εν Καΐρω Αδελφότητας των εν Αιγύπτω Λερίων, *Ιστορικό Αρχείο Λέρου Κλαδάκη-Μενεμενλή Φωτεινή, Φρέρης Τιμόθεος (2002)*, Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου, εκδ. Δήμου Ροδίων, Σύρος

Κιτρομηλίδης Π. (1984) *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα*, στο Δ. Γ. Τσαούση, *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, εκδ. Εστία, Αθήνα

Κιτρομαλίδης Π. (1990), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, εκδ. Διάττων

Κιτσίκη Δ. (1998), *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ο αιώνα*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα

Κοντού Κ. (1996), *Το Αναγνωστήριον «η Αίγλη»*, εφ. *Συμαϊκόν Βήμα*, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1996, αρ. τεύχους 264 και 265, εκδ. Κοινωνικού συλλόγου Συμαίων «ο Πανορμίτης» Αθήνα

Κοραής Αδαμάντιος (1986), *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, και η αυτοβιογραφία του*, τ. Α'(1986) πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, τόμος Β'(1988) πρόλογος Εμμ. Ν. Φραγκίσκου, εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα

Κούκου Ελένη (1975), *Η Παιδεία από το 1821 έως το 1827, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Κουτελάκης Χάρης (1978), *Ποικίλα Έγγραφα από τα Νικειά Νισύρου, Νισυριακά*, τ. 6, σ. 114 εκδ. Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, Αθήνα

Κουτελάκης Χάρης (1979), *Ιστορικό Αρχείο νήσου Τήλου, έκδοση Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου*, Αθήνα

Κουτελάκης Χάρης (2005), *Ομόνοι Τήλου (1908-1935), Κυψέλη πολιτισμού και αντίστασης*,

- Καλυμνιακά Χρονικά, τ. ΙΣτ', εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «αι Μούσαι», Κάλυμνος
- Κρεμμυδάς Βασίλης (1984), *Νεότερη Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, Β' έκδοση, *Εγχειρίδια Ιστορίας 4*, εκδόσεις Γνώση
- Κρητικού Γ. Παν. (1948), *Συμβολή εις την μελέτην της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως, περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρηση, έτος Βον, τ. 1*, Ιανουάριος 1948, Αθήνα
- Κρίκρης Πλάτων (1996), *Συμβολή στην Ιστορία της Πατριάδος Σχολής*, Αθήναι
- Krumbacher Karl (1994), *Ελληνικό Ταξίδι, φύλλα από το Ημερολόγιο ενός Ταξιδιού στην Ελλάδα και στην Τουρκία, μετάφραση Γ. Θανόπουλος*, Αθήνα
- Κυπριώτης Πλάτων (1973), *Οι Βενετοκλείς και το Βενετόκλειον*, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήναι
- Κωνσταντινίδης Εμμανουήλ (1968) *Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήναι
- Κωνσταντινίδης Εμμανουήλ (1970), *Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία*, Αθήναι
- Κωνσταντινίδης Εμμανουήλ (1989), *Το Κανονικόν καθεστώς της Πατριαρχικής Εξουχίας Πάτμου*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου 900 χρόνια Ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, εκδ. Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών μελετών, Διπτύχων Παράφυλλα
- Κωστή Κ. (1991), *Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις «Ελληνικές περιοχές» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων*, Μνήμων
- Κωστόπουλου Ηλέκτρα (2005), *Η Λέρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα
- Κωστόπουλου Δημήτρη (2005), *Η Αστική Σχολή Λέρου*, Καλυμνιακά Χρονικά, τ. ΙΣτ', σ. 139, εκδ. Αναγνωστηρίου Καλύμνου «Αι Μούσαι», Κάλυμνος
- Κωστόπουλου Δημήτρη (2006), *Η εκπαιδευτική Αναγέννηση της Λέρου το 19ο αιώνα*, εφ. *Λεριακά Νέα*, χρόνος 31, αρ. φύλλου 363, σ. 3, 30 Νοεμβρίου 2006, Αθήνα
- Λάνδρου Δρήστου (1998), *Η ήστοπειρατεία στη Σάμο περί τα μέσα του 19ου αι. Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, τ. Β', Αθήνα
- Λέφας Χρήστος (1942), *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, εκδ. ΟΑΕΔ, εν Αθήναις
- Λουκάτος Σπυρίδων (1974), *Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι, εκδ. Εκδοτική Αθηνών
- Λουκάτος Σπυρίδων (1977), *Δωδεκάνησα*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 416 εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
- Μαζαράκης - Αινιάν Κ.Ι. (2002) *Ένα διάγραμμα της Ιστορίας της Παιδείας στην Ελλάδα από τον Ιωάννη Γεννάδιο*, έκδοση Φίλων Γενναδίου Βιβλιοθήκης, Αθήνα
- Μαλανδράκης Μ. (1911), *Η Πατριάς Σχολή*, εν Αθήναις
- Μάλη Θρασύβουλου (1908), *Τινά των εν τη Αστική Σχολή Λέρου πεπραγμένων κατά το Σχολικό έτος 1907 - 1908*, Σάμος
- Μαμώνη Κυριακή (1977), *Θράκη*, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 369, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
- Ματάλας Παρασκευάς (2002) *Έθνος και Ορθοδοξία: Οι περιπέτειες μίας σχέσης*. Από το

«ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης
MIKLOSICH FR. - MULLER JOS, ACTA ET DIPLOMATA MONASTERIORUM ET ECCLE
SIARUM ORIENTIS, TOMUS III (VI) VINDOBONAE MDCCCXC, φωτ. Επανεκδόση Χ. Σπανός,
Αθήναι

Μιχαηλίδου-Νουάρου Μ. (1926), Νομικά έθιμα της νήσου Καρπάθου της Δωδεκανήσου,
Αθήναι

Μιχαηλίδου-Νουάρου Μ. (1947), Λουδοβίκου Ροσσ (Ludvig Ross) Νησιωτικά Ταξείδια,
Κάλυμνος, Τέλενδος, περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις, έτος 1ο, τ. 9, Σεπτέμβριος 1947, Αθήναι

Μιχαηλίδου-Νουάρου Μ. (1948), Σύντομος Ιστορία της Δωδεκανήσου από το 1204 μ.χ. μέχρι
το 1947, περίοδος της Τουρκοκρατίας εις την Δωδεκάνησον, περ. Δωδεκανησιακή ΕΠιθεώρησις,
έτος Βον, τ. 2-4, Μάρτιος - Απρίλιος 1948, Αθήνα

Μιχαηλίδου-Νουάρου Μ. (1949), Ιστορία της νήσου Καρπάθου, τεύχος 4ο, Παράρτημα
αρ. 8, Η παιδεία εν Καρπάθω από τας αρχάς του 18ου αιώνος μέχρι σήμερα, Αθήναι

Μπέτσας Γ. (2005), Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων
κοινοτήτων της Οθωμανικής Επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ
έως την επανάσταση των Νεότουρκων, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Μπόνης Νικ. (1874), Έκθεσις των κατά την Α και Β εξαμηνίαν του πρώτου έτους
εισπράξεων και δαπανών του Αναγνωστηρίου, Χρονικά του εν Σύμη Αναγνωστηρίου η Αίγλη

Νικηταρά Αντίπα - Παύλου (2005), Πατριαρχική Εξαρχία και ιερά μονή Πάτμου, εκδόσεις
Επέκταση

Παναγιωτόπουλος Βασ. (1975), Δημογραφικές εξελίξεις, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,
τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Πανταζόπουλος Ν. (1991), Κοινοτική δικαιοταξία στη Μακεδονία: κρατικές παρεμβάσεις
και νοθεύσεις, Συμπόσιο Η διαχρονική πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία,
Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης (Κ.Ι.Δ.Θ.)

Παπαδάκη Λυδία (1992), Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου
αιώνα, εκδόσεις Δωδώνη, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, Αθήνα - Γιάννενα

Παπαδόπουλου Χρυσόστομου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος (1935), Η θέσις
της Εκκλησίας καί τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους ἐν τῶν Τουρκικῶ κράτει, τύποις «Φοίνικος», ἐν
Αθήναις

Παπακωνσταντίνου Θεόδωρος (1982), Ο Παιδαγωγός, σύγγραμμα περιοδικόν,
Πανεπιστήμιον Αθηνών εργαστήριον Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς, Αθήναι

Παπαρηγόπουλος Κ. (1932), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 5, εκδοτικός οίκος
Ελευθεριάδη, 6η έκδοση, εν Αθήναις

Παπαστάθη Χ. (1984), Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Κοινοτήτων του Οθωμανικού κράτους
και της Διασποράς, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη

Παπαχριστοδούλου Χ. (1974), Από την Άλωση τως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως
της Παιδείας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. Ι, εκδ. Εκδοτική Αθηνών

Παπαχριστοδούλου Χ. (1994), Ιστορία της Ρόδου, εκδ. Δήμου Ρόδου -Στέγης Γραμμάτων

και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα

Παρανίκας Μ. (1867), *Σχεδιάσμα περί τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστῶσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος, Κωνσταντινούπολις*

Πατέλης Θ. Γιάννης (2005), *Αναγνωστήριο Καλύμνου «αι Μούσαι», Ιστορικότητα και πολιτιστική προσφορά, Καλυμνιακά Χρονικά, τ. Ιστ΄, εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «αι Μούσαι», Κάλυμνος*

Πατέλης Θ. Γιάννης (2007), *Ιωάννης Σκ. Ορφανός, Καλυμνιακά Χρονικά, τ. ΙΖ΄, εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «αι Μούσαι», Κάλυμνος*

Πατρινέλη Χ. (1975), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη Οθωμανική πολιτεία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. ΙΑ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών*

Πατρινέλη Χ. (1980), *Ο Ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία (1453-1669) Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη*

Πατρινέλη Χ. (1980), *Το Ελληνικό Βιβλίο κατά την Τουρκοκρατία (1476-1820), έκδοση υπηρεσίας Δημοσιευμάτων Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη*

Πετρίδης Γ. Μιχ. (1947), *Το Καστελόριζον αἰ θυσίαι καί ἡ σημασία τους, περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις, τ. 8, ἔτος Ιον, Αθήνα*

Πρωτοψάλτη Εμμ. (1947), *Η τύχη της Δωδεκανήσου μετά την Επανάστασιν του 1821 (Κάρπαθος-Κάσος), περ. Δωδεκανησιακή Επιθεώρησις τ. 5, σ. 186, Αθήνα*

Πρωτοψάλτη Γ. Ε. (1956), *Οι απελευθερωτικοί αγώνες των Δωδεκανησίων, περ. Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον, τ. Β΄, εκδ. Δωδεκανησιακῆς Ιστορικῆς και Λαογραφικῆς Εταιρείας, εν Αθήναις*

Πρωτοψάλτη Ε. (1976), *Κανονισμός Συνδέσμου των Κασίων Εργατῶν της Σουεζίου Διώρυγος, Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον, τ. 6, σ. 93, έκδοση της εν Αθήναις Δωδεκανησιακῆς Ιστορικῆς και Λαογραφικῆς Εταιρείας, Αθήναι*

Ραγκαβή Ρ.Α. (1930). *Απομνημονεύματα, τ. 3, Αθήνα*

Σαβοριανάκης Παν. (2000), *Νησιώτικες κοινωνίες στο Αιγαίο, εκδ. Τροχαλία, δήμος Ρόδου*
Σάθα Κωνσταντίνου (1869), Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Αθήνησι

Σάθα Κωνσταντίνου (1870), Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί Πατριάρχου Ιερεμίου Β΄(1572-1554) εν Αθήναις

Σακελλαρίδη Κώστα (1993), *Κωνσταντίνος Σακελλαρίου, ο μετέπειτα Κωνσταντίνος Ξένος, Αθήνα*

Σακελλαρίδου Γ. (1901), *Λόγος Πανηγυρικός εκφωνηθείς κατά τας εξετάσεις των Σχολείων της νήσου Λέρου, Ιστορικό Αρχεῖον Λέρου*

Σαμάρκου Μιχ. (1957), *Αι πρώται σχολαί της Λέρου, περ. Δωδεκάνησος, ἔτος Α΄, τ. 6, Ιούνιος 1957, Ρόδος*

Σβώλου Α. (1972), *Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος. Τα Ελληνικά συντάγματα, 1822-1952, Αθήνα*

Σεραφεινίδη Ανδρέα (1956) *Το σχολεῖον της Λέρου κατά το ἔτος 1838, Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον, τ. Β΄, σ. 228, εκδ. της εν Αθήναις Δωδεκανησιακῆς Ιστορικῆς και Λαογραφικῆς*

Εταιρείας

Σκανδαλίδη Κώστα (2005), *Κάλυμνος το νησί των Ερμήδων: του Λόγιου και του Κερδώου (κατά την περίοδο του νεώτερου Ελληνισμού 1881-1913), Καλυμνιακά Χρονικά, τ. Ιστ', σ. 166, εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι»*

Σκαρβέλη - Νικολοπούλου Αγγελική (1994), *Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, εκδ. Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι*

Σκευοφύλακα Μ. (1960), *Η Εκπαίδευσις εν Σύμη από του Μεσαίωου εφ. Συμαϊκά Νέα, αρ. φύλλου 7, Αθήνα*

Σκευοφύλακα Μ. (1965), *Ο Πανορμίτης και η περιώνυμη Μονή του, Αθήναι*

Σκιαθίτη Παν. (1972), *Δημογεροντία και Δημογέροντες εν Σύμη, περ. Τα Συμαϊκά τ. Α', σ. 7 εκδ. Επιτροπής Συμαϊκών Εκδόσεων Αθήνα*

Σκιώτης Διονύσιος (1975), *Η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών*

Σκοπετέα Έλλη (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του Εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα*

Σολδάτος Χρ. (1989), *Η Εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922), εκδ. Βιβλιοπωλείο Γρηγόρη, Αθήνα*

Σολδάτου Χρ. (1955), *Το «Ιεροδιδασκαλείο της Αποκαλύψεως» στην Πάτμο, ανάπτυπο από το 19ο τόμο των «Μικρασιατικών Χρονικών», Αθήναι*

Σοφός Αντ. (1998), *Τα λαογραφικά της Κάσου, Ιστορικά μελετήματα, Αθήνα*

Σφυρόερας Β. (1994), *Χάττι - Χουμαγιούν, εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 61, εκδ. Εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα*

Τουρτόγλου Μενέλαος (1975), *Το δίκαιο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα*

Τρικοίλης Ν. Σακελλάρης (2207), *Κοινωνική διαστρωμάτωση στην Κάλυμνο του 18ου και 19ου αιώνα, Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος 12, Κάλυμνος*

Τσαλαχούρης Κ. (1979), *Η Κάλυμνος σηματοφόρος στον αγώνα κατά του δυνάστη, εφ. Ροδιακή, 1.4.1979, Ρόδος*

Τσαλαχούρης Κ. (1996), *Δωδεκάνησα - Σελίδες Ιστορίας, 18 Ντοκουμέντα 1522-1912, έκδοση Νομαρχιακής Αυτοδιοικήσεως Δωδεκανήσου, Διεθνούς Κέντρου Μεσογειακών Μελετών, Ρόδος*

Τσιρπανλής Ν. Ζαχαρίας (1991), *Η Ρόδος και οι Νότιοι Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αιώνας) Συλλογή Ιστορικών Μελετών, Ρόδος*

Τσουλκανάκη Ναυκρατίου (1989), *Η συμβολή της μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην εμφάνιση και καλλιέργεια της Παιδείας στην Πάτμο, Πρακτικά, Ι. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988) σ. 301, Διεθνές Συμπόσιο, Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988*

Τσουλκανάκη Ναυκρατίου (1989), *Η σχολή του Μοναχού Δαμασκηνού στην Παναγιά του Κάστρου Λέρου, «Η Παναγιά του Κάστρου», Αθήνα*

Τσουλκανάκη Ναυκρατίου (1994), *Ο μέγας διδάσκαλος του Γένους άγιος Μακάριος*

ιεροδιάκονος Καλογεράς, ο Πάτριος Ευαγγελιστής της Παιδείας του νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη

Φαρμακίδη Κωνσταντίνου (1973), *Η εκατονταετηρίς του Αναγνωστηρίου Σύμης «η Αίγλη»*, περ. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. Β', σ. 288, εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου

Φίνας Κυριάκος (1991), *Η παιδεία στη Λίνδο στα χρόνια της σκλαβιάς (τουρκοκρατία-ιταλοκρατία), 1522-1945*, Ρόδος

Φίνας Κυριάκος (2003), *Ο μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος Τρύφωνος*, εκδ. Νέα Γραμμή, Ρόδος

Φλέγερ Κ. (1899), *Η νήσος Νίσυρος και αι θέρμαι αυτής*, έκδοσις υπό Γεωργίου Χατζηπλουσίου, εν Κωνσταντινουπόλει

Φλέγερ Κ. (1997), *Τα Δωδεκάνησα ή Νότιες Σποράδες από ένα υπόμνημα των αρχών του αιώνα Καλυμνιακά Χρονικά τ. ΙΒ', μετάφραση Κυριάκος Κ. Χατζηδάκης*, Αθήνα

Φορόπουλος Νικ. (1967), *Μιχαήλ Μαλανδράκης*, περ. *Δωδεκανησιακά*, τ. Β', σ. 100, Αθήναι

Φορόπουλος Νικ. (1978), *Δανιήλ Κεραμεύς, Ο διδάσκαλος και σχολάρχης της Πατριάδος Σχολής*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. Ζ', σ. 297, έκδοση Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα

Φραγκούλη Κ. (1921), *Λεύκωμα της Κάσου*, έκδοση της Ελληνικής Αδελφότητας των εν Αιγύπτω Κασίων, εν Πορτ Σάιδ, φωτογραφική αναπαραγωγή Δήμος Κάσου 1999-2000

Φραγκόπουλος Ιπποκράτης (1958), *Ο θεσμός της Δημογεροντίας στην Κάλυμνο*, *Δωδεκανησιακόν Αρχείον*, τ. Γ', σ. 180, εκδ. Δωδεκανησιακής Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας

Φραγκόπουλος Ιπποκράτης (1988), *Ο θεσμός της Εφορείας Σχολών στην Κάλυμνο*, *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμος Ζ', σ. 72, εκδ. Αναγνωστηρίου Καλύμνου «αι Μούσαι» Αθήνα

Χαβιαράς Δημοσθένης (1902), *Σουλτανικά φερμάνια περί των προνομίων της νήσου Σύμης και των λοιπών νοτίων Σποράδων*, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. Στ', σ. 321, εν Αθήναις

Χαβιαράς Δημοσθένης (1912), *Ο Ρόδου Κωνσταντίος και η Παναγία της Λίνδου*, *Ροδιακό Ημερολόγιο*

Χαλιάσος Νικ. (1957), *Σελίδες από την δουλείαν της Δωδεκανήσου*, περ. *Νισυριακά Χρονικά*, τ. 18, σ. 11-18, Σεπτέμβριος Οκτώβριος 1957, εκδ. συλλόγου Νισυρίων «ο Γνωμαγόρας», Αθήνα

Χαραμαντάς Γεώργιος (1989), *Η νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου*, εκδ. Όμβρος, Αθήνα

Χαραμαντάς Γεώργιος (1990), *Ιστορικά σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου*, εκδ. Δημοτικού Πνευματικού Κέντρου Λέρου, Λέρος

Χαραμαντάς Γεώργιος (1995), *Οι Αρχιερατικοί Επίτροποι της τοπικής Εκκλησίας της νήσου Καλύμνου από το 1888 μέχρι σήμερα*, Κάλυμνος

Χαριτάκης Γ. (1942), *Σημειώματα Γρ. Κωνσταντά περί Ελληνικών Σχολείων κατά το 1825*, *Νέα Εστία*, Αθήνα

Χασιώτης Ι. (1974), *Οι πρώτες κατακτήσεις του Σουλεϊμάν Α'(1512-1599)*, *Ιστορία του*

Ελληνικού Έθνους, τ. Γ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα

Χασιώτης Ι. (1974), *Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Αλωση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι.* εκδ. Εκδοτική Αθηνών

Χατζηβασιλείου Βασ. (1990), *Ιστορία της νήσου Κω*, εκδ. Δήμου Κω

Χατζηδάκης Κυριάκος (2005), *Από το Ελληνικό σχολείο του 19ου αιώνα στη Νικηφόρειο Ελληνική Σχολή, Τα χρόνια της ανάπτυξης των Γραμμάτων στην Κάλυμνο, Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος ΙΣτ', σ. 77*, εκδ. Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι», Κάλυμνος

Χατζησεβαστός Σεβαστός (1977) *Αστικόν Δίκαιον εις νοτίους Σποράδας*, Αθήναι

Χατζησεφρανίδης Θεοφάνης (1990), *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα

Χατζηφώτης Ιωάννης (1966), *Το χρονικό της Σχολής Αγίας Μαρίνης Σύμης (1765-1821)*, περ. *Δωδεκανησιακά, τ. Α', τεύχος 1, σ. 2*, Αθήναι

Χατζηφώτης Ιωάννης (1966), *Ο Συμαίος διδάσκαλος Νικηφόρος Νικολαΐδης*, περ. *Δωδεκανησιακά, τόμος Α', τεύχος 1, σ. 61*, Αθήναι

Χατζηφώτης Ιωάννης (1967), *Ειδήσεις περί της Παιδείας εν Δωδεκανήσω κατά τον αγώνα*, περ. *Δωδεκανησιακά, τ. Β', σ. 109*, Αθήναι

Χατζηφώτης Ιωάννης (1974), *Ο Συμαίος κληρικός και δάσκαλος Νικηφόρος Νικολαΐδης (19ος αιώνας)*, *περιοδικό Δωδεκανησιακά Χρονικά τ. Β', σ. 214-228*, εκδ. *Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου*, Αθήνα

Χατζηφώτης Ιωάννης (1975), *Η πνευματική φυσιογνωμία της Πάτμου*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά, τ. Γ. , εκδ. Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου*, Αθήνα

Χατζηφώτης Ιωάννης (1977), *Ειδήσεις περί της Παιδείας εν Δωδεκανήσω κατά τον Αγώνα*, περ. *Δωδεκανησιακά, τ. Β', σ. 110*, Αθήνα

Χατζόπουλος Κωνσταντίνος (1991), *Ελληνικά Σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. *Βάνιας, Θεσσαλονίκη*

Αρχειακές Πηγές

1. *Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου.*
2. *Ιστορικό Αρχείο Λέρου.*
3. *Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου.*
4. *Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Καλύμνου - Λέρου - Αστυπάλαιας.*
5. *Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω - Νισύρου.*
6. *Αρχείο Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής Νισύρου*
7. *Αρχείο Δημογεροντίας Νισύρου*
8. *Ιστορικό Αρχείο Τήλου.*
9. *Ιστορικό Αρχείο Σύμης.*
10. *Ιστορικό Αρχείο Ρόδου.*
11. *Ιστορικό και Λαογραφικό Αρχείο Μεγίστης*
12. *Γενικό Αρχείο του Κράτους*

Περίληψη

Η εκπαίδευση των ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας (1522-1912) παρουσίασε συνεχείς μεταβολές και προσαρμοσείς στις συνθήκες που επέβαλλαν οι πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επιπλέον επηρεάστηκε από την ιδιομορφία του νησιωτικού συμπλέγματος και διαφοροποιήθηκε από νησί σε νησί ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες ανάπτυξης των κατοίκων και την οικονομική ευμάρεια εκάστης κοινότητας. Επιπρόσθετη επίδραση άσκησαν κατά το 19ο αιώνα η ανάπτυξη των επιστημών, τα τεχνολογικά επιτεύγματα και οι νέες ιδέες που κατέκλυσαν τους λαούς της Ευρώπης, η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και η ίδρυση του Ελληνικού κράτους.

Κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Οθωμανικής κατοχής (16ος-17ος αιώνας) η εκπαίδευση των ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου υπήρξε υποτυπώδης. Εκδηλώθηκε κατά τρόπο διάσπαρτο και έλαβε χαρακτήρα ασυντόνιστο, όπου δε παρεχόταν περιοριστική στη διδασκαλία κάποιων μαθημάτων ανάγνωσης και γραφής κειμένων των βιβλίων της Αγίας Γραφής τα οποία παρέδιδαν αυτοσχέδιοι δάσκαλοι κυρίως ιερωμένοι. Η εκπαίδευση δηλαδή τη χρονική αυτή περίοδο, όπου εκδηλώθηκε, αποτέλεσε αποσπασματική δραστηριότητα της Εκκλησιαστικής ζωής, υπήρξε έργο ατομικό και περιορίστηκε στα όρια δράσεως του δασκάλου - ιερέα ο οποίος συνήθως ήταν και ο ιδρυτής του πρωτόλειου αυτού σχολείου. Δεν υπήρξε κεντρικός σχεδιασμός για την ίδρυση και λειτουργία τους, ούτε κάποιος έλεγχος από κάποια υπερχείμνη αρχή. Στόχος των μαθημάτων του ήταν η στοιχειώδης γνώση ανάγνωσης και γραφής, των τροφίμων του, δεξιότητες απαραίτητες για την άσκηση ιερατικών καθηκόντων.

Η ανάπτυξη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Δωδεκανήσου το 18ο αιώνα, η οποία αποδίδεται τόσο στη χαλάρωση των δεσμών κατοχής λόγω της προϊούσας παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας όσο και στις εννοϊκές περιστάσεις που δημιούργησε η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και η παράλληλη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των μελών τους, συνέτειναν στην εξάπλωση της εκπαίδευσης με την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείων στα νησιά της Δωδεκανήσου.

Η εποπτεία και ο έλεγχος της λειτουργίας των σχολείων αυτών τελούσε υπό την κηδεμονία της εκκλησίας. Περίοπτη θέση ανάμεσά τους κατέχει η Πατμιάδα Σχολή, την οποία ίδρυσε το 1713 ο ιερομόναχος Μακάριος Καλογεράς. Η ίδρυση και η λειτουργία της Πατμιάδος αποτελεί σταθμό στα εκπαιδευτικά θέματα του υπόδουλου ελληνισμού. Οι απόφοιτοί της αποτέλεσαν εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά στελέχη τα οποία επάνδρωσαν την εκκλησιαστική ιεραρχία

των μητροπόλεων και του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Άλλοι εξ αυτών ίδρυσαν και στελέχωσαν σχολεία τόσο στη Δωδεκάνησο όσο και στη λοιπή δούλη Ελλάδα. Σημαντικό ήταν επίσης και το εκπαιδευτικό έργο της Σχολής της Αγίας Μαρίνας, την οποία ίδρυσε το 1765 ο τοποτηρητής της Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής μονής Ρουκουνιώτη σύγκελος Καλλιστράτης Γιωργαλής στο νησί της Σύμης. Η Σχολή της Αγίας Μαρίνας λειτούργησε έως το 1821, οπότε και περάτωσε αναγκαστικά τη δραστηριότητά της κατόπιν σχετικής απόφασης των Οθωμανών, η οποία λήφθηκε ως αντίποινα για τη συμμετοχή των Συμαίων στην Ελληνική Επανάσταση του 1821. Πλέον αυτών ιδρύθηκαν στη Δωδεκάνησο το σχολείο του Δαμασκηνού στη Λέρο (1724), σχολείο στο χωριό Λίνδος της Ρόδου (1757), στη νήσο Κω (1773) και στην Κάλυμνο (1780). Οι επικεφαλές των σχολείων αυτών, το περιεχόμενο της διδασκαλίας των μαθημάτων, καθώς και οι στόχοι και οι σκοποί των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων τους υπηρετούσαν τις ανάγκες του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως για τη δημιουργία εκκλησιαστικών στελεχών και τη διδασκαλία του περιεχόμενου της Χριστιανικής θρησκείας.

Η εκπαίδευση των ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αναβαθμίστηκε τόσο ως προς τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά όσο και ως προς τα ποσοτικά - αριθμητικά δεδομένα σε συγκριση με τις αντίστοιχες επιδόσεις των προηγούμενων αιώνων της Οθωμανικής κατοχής. Σε τούτο συντέλεσε η οικονομική ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων και η οικονομική αντάρχεια και ο πλούτος ενός σημαντικού τμήματος των κατοίκων τους, το οποίο προσέτρεξε αρωγός στις εκπαιδευτικές ανάγκες του τόπου του. Πλούσιοι έμποροι, ναυτικοί και εύποροι απόδημοι συναποτέλεσαν την αστική τάξη των νησιών, η οποία χρηματοδότησε την ίδρυση και αναμείχθηκε ενεργά στη διοίκηση και λειτουργία σχολείων στα χωριά των νησιών τους. Στην εκπαιδευτική αυτή άνοιξη συνέτρεξαν και οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1839 - 1876), η ανάπτυξη των επιστημών και της Τεχνολογίας, οι νέες ιδέες που εξαπλώθηκαν στην Ευρώπη.

Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης συμπεριέλαβε και την επέκταση του εκπαιδευτικού αγαθού στα μαθήματα της Φυσικής, της Χημείας, των Μαθηματικών, της Γεωγραφίας, της Ιστορίας και της Γυμναστικής. Αλλαγή συντελέστηκε και στη μέθοδο διδασκαλίας με την εισαγωγή της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, η οποία αντικατέστησε τη ψυχαγωγική, τη μονολεκτική μέθοδο και την εμπειρική διδασκαλία, τον αυτοσχεδιασμό των διαφόρων δασκάλων. Η διοίκηση των σχολείων αποκόπηκε από την αποκλειστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας και αποτέλεσε αντικείμενο συνεργασίας των λαϊκών μελών των κοινοτήτων με τον κλήρο και τους εκπροσώπους του. Η εξέλιξη αυτή περιόρισε την ισχύ του ιερατείου στα θέματα της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων της Δωδεκανήσου και συνακόλουθα την αρμοδιότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως επ' αυτών και εισήγαγε συμπληρωματικό άξονα αναφοράς το νεοπαγές Ελληνικό κράτος. Η εκπαιδευτική πράξη αποδεσμεύτηκε από την αποκλειστική θεραπευτική των στόχων της Εκκλησίας και την υπηρεσία των σκοπών της. Σε τούτο συντέλεσε και το γεγονός ότι ο εκπαιδευτικός των σχολείων του 19ου αιώνα δεν ήταν πλέον κατ' ανάγκη κληρικός.

Όπως προκύπτει από τις έγγραφες μαρτυρίες η εκπαιδευτική δραστηριότητα των Ελληνικών κοινοτήτων της Δωδεκανήσου υπήρξε ακώλυτος εκ μέρους των Οθωμανών σε όλη τη διάρκεια

της οθωμανικής κατοχής των νησιών. Τούτο διάρκεσε έως το 1869 οπότε η συμπαράσταση της Κάσου στην επανάσταση των Κρητών και το τέλος της περιόδου των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (1876) μετέβαλλαν την αδιάφορη και ανεκτική τους στάση και τόνισαν το ενδιαφέρον τους για τα τεκταινόμενα στα σχολεία των Ελληνορθόδοξων. Οι οθωμανικές αρχές φοβούμενες την εκδήλωση αποσχιστικών κινήσεων από τους ελληνορθόδοξους κατοίκους των νησιών και την ένταξη των εδάφων τους στο ελληνικό κράτος επιχείρησαν να ελέγξουν το περιεχόμενο και τη λειτουργία των σχολείων για να αποφύγουν τη διάδοση εθνικιστικών και προπαγανδιστικών μηνυμάτων. Για το σκοπό αυτό προσπάθησαν να εντάξουν τα σχολεία στο διοικητικό τους μηχανισμό ώστε να ελέγξουν την παρεχόμενη παιδεία. Επιδίωξαν να καταγράψουν το υφιστάμενο σχολικό και εκπαιδευτικό δυναμικό στη Δωδεκάνησο, να θέσουν πολύπλοκες γραφειοκρατικές διαδικασίες ώστε να παριορίσουν την έκδοση νέων αδειών ίδρυσης σχολείων, να ελέγξουν το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων, να εισάγουν τη διδασκαλία της γλώσσας τους ως μαθήματος στο πρόγραμμα διδασκομένων μαθημάτων. Η προσπάθεια των οθωμανικών αρχών να ποδηγετήσουν την παρεχόμενη παιδεία στα ελληνορθόδοξα σχολεία των νησιών της Δωδεκανήσου δεν απέδωσε καρπούς, δεν τελεσφόρησε. Συνάντησε την αντίσταση του ελληνικού στοιχείου και τη σκόπιμη κωλυσιεργία των εκκλησιαστικών ταγών και των κοινοτικών αρχών.

Summary

The education of Greek children in the Dodecanese during the Ottoman rule (1522-1912) presented continuous changes and adjustments to the circumstances which were imposed by the political and economic changes in the Ottoman Empire. The education was also influenced by the particular characteristics of this group of islands and it differentiated on every island according to the local development circumstances and the financial prosperity of each community. Scientific advances, technological breakthroughs and the new ideas that swept across Europe in the 19th century as well as the outbreak of the Greek revolution and the establishment of the Greek state constituted additional influences. During the first two centuries of the Ottoman occupation (16th-17th c.), the education of Greek children in the Dodecanese was rudimentary. It appeared to be diverse and uncoordinated and- wherever available- was limited to the instruction of reading and writing skills based on texts from The Holy Scriptures. The lessons were given by provisional teachers mainly priests. During that period, the education wherever it manifested itself- constituted a fragmentary activity in Church life. Moreover, it was the work of individuals and was limited to the field of activity of teacher- priests who established this early school. There was no central planning for the establishment and functioning of the schools, neither any type of control by an overseeing authority. The aim of the lessons was the acquisition of a basic knowledge of reading and writing skills, which were necessary for practicing cleric duties. The development of the Greek Orthodox communities in the Dodecanese in the 18th century -which is attributed to both the slackening of the occupation due to the continuing decline of the Ottoman empire and the favorable conditions

created by the Treaty of Kioutsouk- Kainartzi (1774)-and the simultaneous improvement of the living conditions of the community members contributed to the spread of education with the establishment of schools on the islands of the Dodecanese. The supervision and monitoring of the functioning of these schools was under the Church's control. One of the most prominent schools was the school of Patmos, which was set up in 1729 by Makarios Kalogeras, a monastic priest. The foundation of the School of Patmos constituted a milestone in the educational matters of the enslaved Greek nation since the graduates not only staffed the Church's dioceses and the Ecumenical Patriarchate of Constantinople but also established and staffed schools in the Dodecanese as well as in other areas of the occupied Greece. Also important was the educational work done by St Marina School on the island of Simi. It was established in 1765 by Kallistratis Georgaris who was the vicar of the Patriarchal and Stavropigi monastery. St Marina School remained open until 1821, when it had to end its activities following an Ottoman decision which was made in retaliation for the participation of the Simians in the Greek Revolution. Other schools established in the Dodecanese were: the school of Damascenos on Leros (1784), a school in Lindos, Rhodes (1757), on Kos (1773) and on Kalymnos (1780). The heads of these schools, the content of the lessons as well as the aims and purposes of the educational activities served the needs of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, i.e. the need for cleric staff and the need for teaching the content of Christianity. During the 19th century the education of the Greek children in the Dodecanese improved as regards both the qualitative and the quantitative characteristics compared to the education under the Ottoman rule in the previous centuries. One of the factors that contributed to this was the economic development of the Greek communities and the economic self-sufficiency and wealth of a number of residents who offered their assistance in the educational efforts. Rich merchants, seamen and wealthy emigrants constituted the middle class of the islands. They funded the establishment of schools and participated actively in the administration and functioning of the schools on their islands. The Tanzimat reforms (1839-1876), the scientific and technological developments and the new ideas that spread in Europe were also conducive to this educational boom. The progress in education also led to the inclusion of the following subjects: Physics, Chemistry, Geography, History and Physical Education. Changes also took place in the teaching methods with the introduction of the Mutual Teaching method, which replaced the recreational, one-word method, the empirical instruction and the improvisation on the part of teachers. The school management stopped being solely under the control of the Church. It became the result of cooperation between the members of the communities and the clergy and its representatives. This development limited the power of the clergy over educational matters in the Dodecanese and consequently the control of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and introduced the newly established Greek state as an additional factor. The educational activity grew detached from serving exclusively the Church and its purposes. What also contributed to this was that the teacher was no longer necessarily a priest. As evidence from written testimonies shows, the educational action of the Greek communities in the Dodecanese remained unhindered by Ottomans throughout the period of the Ottoman occupation on the islands. This lasted until 1869, when the island of Kassos supported the Cretan revolution and a period of reforms (Tanzimat treaty, 1876) ended. The above changed the indifferent and tolerant attitude of the Ottomans, who became interested in the activities of the Greek Orthodox schools. Fearing possible secessionist movements on the part of the Greek Orthodox inhabitants

and the annexation of territories to the Greek state, the Ottoman authorities tried to control the content and function of the schools so as to avoid the spreading of nationalist and propagandist messages. To this end, they tried incorporate the schools in their administrative mechanism in order to control the available education. They sought to monitor the existing school and educational resources in the Dodecanese and impose complicated bureaucratic procedures in order to limit the issuing of licences for founding schools, control the content of school textbooks, and introduce the instruction of their language as a compulsory subject in the curriculum. The efforts of the Ottoman authorities to direct the available education in the Greek Orthodox schools were not successful. They were met with resistance by elements of the Greek population, and deliberate obstruction caused by the Church leaders and the authorities of the communities.

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».

«Ο ρόλος της εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την Τουρκική Κατοχή».